

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÇOK ANLAMLILIK BAĞLAMINDA KLASİK TÜRK
ŞİİRİNDE DEYİMLER

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
PROF. DR. NAZMİ ÖZEROL

HAZIRLAYAN
BAHAR YILMAZ

MALATYA-2023

T. C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

ÇOK ANLAMLILIK BAĞLAMINDA KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE DEYİMLER

HAZIRLAYAN
Bahar YILMAZ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Nazmi ÖZEROL

MALATYA 2023

ONUR SÖZÜ

“Prof. Dr. Nazmi ÖZEROL” danışmanlığında doktora tezi olarak hazırladığım **ÇOK ANLAMLILIK BAĞLAMINDA KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE DEYİMLER** başlıklı bu çalışmanın bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün kaynakları hem metin hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterdiğimi belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Bahar YILMAZ

ÖN SÖZ

Bir dilin derinliklerinde gezindiğinizde sayısız dil malzemeleriyle karşılaşmanız olasıdır. Kalıp ifadeler, atasözleri, deyimler, eş adlı sözcükler sadece bunlardan birkaçıdır. Edebiyat sanatçısının elinde türlü işlemlerden geçen dil malzemeleri, gündelik dildeki kullanımlarına veda ederek gerçek dünyadan kurmaca dünyaya doğru bir yolculuğa çıkar. Sanatçının kurmaca dünyasında kültürel, bilişsel, sanatsal vb. alanlarla irtibata geçerek yeni bir form kazanan bu malzemeler, sonsuza dek değerini yitirmemek üzere yeni kazandığı formda okuyucunun duygu ve düşüncelerini harekete geçirme görevini tamamlamak için dönüştürülmüş ve geliştirilmiştir.

Klasik Türk şairleri özgün bir edebiyat oluşturma aşamasında dil ve dil dışı pek çok yerli malzemedен yararlanmıştır. Bu tezin konusu olan deyimler, sadece bu malzemenin küçük bir bölümünü oluşturur. Pek çok klasik Türk şairi, Türkçenin yerli malzemesini kullanırken edebî sanatlar ve mazmunlardan yararlanarak deyimler üzerinde çoklu göndergeler oluşturmuşlardır. Yerli malzemenin çeşitli sanatlarla işleme tabi tutularak yeni bir form kazanması, klasik Türk şairlerinin özgünlüğünü ortaya çıkarmaktadır.

Çok Anlamlılık Bağlamında Klasik Türk Şiirinde Deyimler adını taşıyan bu çalışma, klasik Türk şairinin yerli malzemeyi nasıl bir işlemden geçirdiğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Böyle bir çalışmanın ortaya konulmasındaki amaç, klasik Türk şiirinde kullanılan deyimlerin anlam ve işlevlerini ortaya koymaktır.

Bu çalışmanın doğmasına vesile olan örnek kaynak, Cevdet Kudret'in *Örnekli Eski Türk Edebiyatı Tarihi* isimli kitabında yer alan Necâtî Bey'e ait olan aşağıdaki beyittir:

“Bana göz açdurmayan ol nergis-i şehlâsıdır

Bana gün göstermeyen bu zülf-i müşk-âsâsıdır” (Necâtî Bey G. 85/1)

Tesadüfen karşılaşmış olduğumuz bu beyit, deyimlerin mazmun ve edebî sanatlarla olan ilişkisini gözler önüne serme konusunda oldukça başarılı bir örnektir. Beyit, bağlamsal olarak incelendiğinde göz için kullanılan nergis mazmunu ve göz açtırmamak deyimini arasında kurulmuş çarpıcı bir bağ ortaya çıkar. Gün göstermeme

eylemine gerçekleştiren ise misk kokulu saçtır. Siyah renkli saçın sevgilinin gün gibi yüzünü kapatması, gün göstermemek deyiminin anlamını başka bir boyuta taşımaktadır. Beytin bağlamında deyimlerin çok anlamlı kullanılması ve mazmunlarla ilişkilendirilmesi, klasik şairlerin yerli malzeme işleme sürecine güzel bir örnektir.

Günümüz insanı, Türk milletinin önemli bir kültürel mirası olan klasik Türk şiirini anlama konusunda pek çok sorunla karşı karşıya kalmaktadır. Klasik Türk şiirinin metin neşri konusunda doyuma ulaşmış olduğu düşünüldüğünde metin çözümleme çalışmalarına ağırlık verilmesinin önemli olduğu görülmektedir. Bu çalışma, klasik Türk şiir dünyasının anlam çözümlemelerine bir nebze katkıda bulunmak adına hazırlanmıştır.

Klasik Türk şiirinde 51 divan taranarak oluşturulmuş bu çalışma, iki bölümden oluşmaktadır. “Giriş” başlığı altında tezde kullanılan yöntem ve tasnif sistemi hakkında bilgi verildikten sonra çalışmanın birinci bölümünde deyimlerin dil, edebiyat ve edebî sanatlarla olan ilişkisi açıklanarak klasik Türk şairlerinin deyim kullanımlarında dikkate değer hususlara değinilmiştir. Çalışmanın ana bölümü olarak nitelendirilebilecek “Çok Anlamlılık Bağlamında Klasik Türk Şiirinde Deyimler ve Deyimler Yoluyla Yapılan Somutlaştırmalar” başlığını taşıyan ikinci bölümde klasik Türk şairlerinin kullandığı deyimler, alfabetik olarak çeşitli kategorilere ayrılarak incelenmiştir. İncelenen deyimlerin kategorilere ayrılması, şairlerin deyim içinde vurgu yaptığı kelimelere göre yapılmıştır. Kategoriler altında verilmiş olan deyimler de kendi içinde alfabetik olarak sıralanmıştır. Bu bölümde öncelikle deyim dilde kabul gördüğü anlamı verildikten sonra deyim örnek teşkil edebilecek beyitler üzerinden deyimlerin kazandığı anlamlar ve deyimler aracılığıyla oluşturulmuş somutlaştırmalar açıklanmıştır. “Sonuç” başlığı altında ise çalışmada ortaya konmuş olan klasik Türk şairlerinin deyimleri çok anlamlılık bağlamında kullanmış olduğu teziyle ilgili olarak yazarın varmış olduğu nihai kanaatin genel bir panoraması çizilmiştir.

Tezimin konu seçiminde benim görüşlerime saygı duyan ve tezimin her aşamasında fikir, tutum ve davranışlarıyla bana önderlik eden danışman hocam Prof. Dr. Nazmi ÖZEROL’a; tez izleme komitesi ve tez savunma jürisinde yer alarak değerli fikirleriyle tezimin gelişmesine yardımcı olan Prof. Dr. Cafer MUM ve Prof. Dr. M. Korkut ÇEÇEN’e; tez savunma jürisinde yer alarak tezimin nihayete ermesine katkıda

bulunan Prof. Dr. Ali YILDIRIM ve Prof. Dr. Bahir SELÇUK'a; başta akademik çalışmalar olmak üzere hayatın her alanında benim için örnek bir şahsiyet olan Prof. Dr. Beyhan KANTER'e; bu zorlu süreçte bana yol arkadaşlığı yaparak pozitif görüşleriyle beni motive eden çalışma arkadaşım Arş. Gör. Buşra ATAKER GÜNEŞ'e teşekkürü bir borç bilirim.

Bahar YILMAZ

ÖZET

Türk edebiyatının önemli bir evresini oluşturan klasik Türk şiiri, Arap ve Fars edebiyatının etkisiyle ortaya çıkmış olup pek çok kaynaktan beslenerek varlığını sürdürmüştür. Klasik Türk şiiri çözümlenirken Arapça, Farsça ve Türkçe unsurların birbiriyle olan etkileşimi göz önünde bulundurularak kelimelerin anlamları bağlamsal açıdan değerlendirilmelidir. Örneğin; söz konusu şiirin en önemli unsurlarından biri olarak nitelendirilebilecek mazmunlar, Arap ve Fars etkisiyle oluşmuştur. Ancak mazmunlar, Türk şairinin elinde farklı yerel malzemelerle işlenerek bir değişime tabi tutulmuştur. Bu yerli dil malzemesinden biri de Türkçenin söz varlığının önemli bir kısmını oluşturan deyimlerdir.

Klasik Türk şiirinin zeminini oluşturan önemli kaynaklardan biri olarak düşünebilecek deyimler, Divan şiirinin mecrasında çok yönlü olarak kullanılmış ve gündelik dilde kabul görmüş anlamının dışına çıkmıştır. Türk dilinde varlık bulmuş pek çok deyimün bünyesinde somut unsurlar yer almaktadır ancak gündelik kullanımda somut unsurlardan ziyade deyimlerin soyut anlamları yer edinmiştir. Klasik Türk şairlerinin deyim kullanımlarında ise deyimlerin soyut anlamlarının yanı sıra somut anlamlarının da ortaya çıkarıldığı görülmektedir.

Klasik Türk şiirinden seçilmiş olan 51 divan taranarak ortaya çıkarılmış bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde deyimlerin dilde nasıl bir öneme sahip olduğu, edebî dildeki deyim kullanımlarının gündelik dilden hangi yönlerden farklı olduğu ve klasik Türk şairlerinin deyim kullanımlarında hangi sanatlardan yararlandığı açıklanmıştır. İkinci bölümde ise çalışmaya konu alan deyimlerin klasik Türk şiiri bağlamında kazandığı anlamlar, çeşitli kategoriler altında alfabetik olarak sıralanarak şairlerin deyim kullanımlarının çok anlamlılık bağlamında değerlendirilebileceği ortaya konmuştur. Bu bölümde gündelik dilde soyut anlamı ön plana çıkan deyimlerin bünyesinde bulunan somut unsurları ortaya çıkarmada klasik Türk şairlerinin nasıl bir yola başvurduğu, hangi sanatlardan ve mazmunlardan yararlandığı örnek beyitler üzerinden açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk şiiri, deyim, edebî sanatlar, çok anlamlılık, somutlaştırma.

ABSTRACT

Classical Turkish poetry, which constitutes an important phase of Turkish literature, emerged under the influence of Arabic and Persian literature and survived by using many sources. While analyzing the classical Turkish poetry, the scope of the words should be evaluated in a contextual manner, taking into account the interaction of Arabic, Persian and Turkish elements. For example; The mazmuns, which can be described as one of the most important elements of the poem in question, were formed under the influence of Arabs and Persians. However, mazmuns have been subjected to a change by being processed with the native materials in the hand of the Turkish poet. One of this native language material is idioms, which are an important part of Turkish vocabulary.

Idioms, which can be considered as one of the important sources that form the basis of classical Turkish poetry, have been used in many ways in the medium of Divan poetry and have gone beyond their accepted meaning in daily language. Many idioms in the Turkish language have concrete elements, but in daily use, abstract meanings of idioms have taken place rather than concrete elements. In the idiom usages of classical poets, it is seen that the concrete meanings of the idioms are revealed as well as their abstract meanings.

The study, which was revealed by scanning 51 divans selected from classical Turkish poetry, consists of two parts. In the first part, the importance of idioms in language, the ways in which idiom usage in literary language differs from daily language and which arts were used in idiom usages of classical Turkish poets were explained. In the second part, the meanings of the idioms that were the subject of the study in the context of classical Turkish poetry were listed alphabetically under various categories and it was revealed that the poets' use of idioms can be evaluated in the context of polysemy. In this part, the way in which classical Turkish poets resorted to revealing the concrete elements within the idioms that express abstract meaning in daily language, and which arts and metaphors they used were explained through sample couplets.

Key words: Classical Turkish poetry, idiom, rhetoric, polysemy, concretization.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ	iv
ÖN SÖZ	v
ÖZET	viii
ABSTRACT.....	ix
İÇİNDEKİLER	x
KISALTMALAR.....	xxiv
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	4
1. DEYİM VE DİL	4
2. DEYİM VE EDEBİYAT	7
3. DEYİM VE EDEBÎ SANATLAR	9
3.1. Kinaye	9
3.2. Tevriye/İham.....	11
3.3. Hüsn-i Talil	13
3.4. İham-ı Tenasüp.....	17
3.5. İham-ı Tezat.....	18
3.6. Müşakele	19
3.7. Teşbih.....	22
3.8. Tezat.....	24
3.9. Telmih	26
3.10. Leff ü Neşr	29
3.11. İrsal-i Mesel/Mezheb-i Kelâmî	31
İKİNCİ BÖLÜM	34
1. ÇOK ANLAMLILIK BAĞLAMINDA KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE DEYİMLER VE DEYİMLER YOLUYLA YAPILAN SOMUTLAŞTIRMALAR.....	34

1.1. Acı/Acımak/Tuz	35
Acı çekmek.....	36
Acı dil vermek/vurmak	38
Acı söz.....	40
Acı yaş dökmek.....	42
Canını acıtmak	43
Hâline acımak.....	43
İçi acımak	44
Tuz (ekmek) hakkı	44
Yaraya tuz basmak.....	45
1.2. Açmak/Açılmak	46
Bahtı açılmak.....	47
Gönlü açılmak	47
Gönül açmak	49
Gözü gönlü açılmak.....	50
Yüzü gözü açılmak	51
1.3. Açmaz.....	52
Açmaza koymak	52
Açmazdan almak.....	53
1.4. Ağz	53
Ağz açmak	54
Ağz açtırmamak	60
Ağz ağza vermek	61
Ağz birliği etmek	61
Ağz dil vermemek.....	64
Ağz eğmek.....	65
Ağzdan ağza düşmek.....	66
Ağzdan kulağa düşmek	66
Ağza/dile almak	67
Ağza düşmek.....	70
Ağzı (bir karış) açık kalmak	71
Ağzı durmamak.....	76
Ağzı köpürmek	77
Ağzı sulanmak	77
Ağzı tutulmak	81
Ağzı var dili yok	81
Ağzına bakmak.....	83
Ağzına düşmek	84
Ağzına girmek	84
Ağzında mercimek ıslanmamak	84
Ağzında tüy bitmek	85
Ağzından düşmemek	86
Ağzından inci saçılmak	87

Ağzını açtırmak	87
Ağzını aramak/yoklamak	89
Ağzını bıçak açmamak	94
Ağzının suyu akmak	94
Ağzının tadını bilmek	97
Bir ağız bin dili olmak	98
Canı/yüreği ağızına gelmek	99
1.5. Ak-kara	101
Ak kara söylemek	101
Akı karadan seçememek	102
Akla kararı seçmek	103
1.6. Akıl	104
Akı dağılmak	104
Akı dolaşmak/karışmak	107
Akı uçmak	107
Aklını almak	108
Aklını başına toplamak	110
Aklını kaybetmek	111
Aklını oynatmak	111
1.7. Ara/Birbiri	111
Ara bulmak	112
Araları bozulmak	112
Araya girmek	113
Birbirine düşmek	114
1.8. Ateş/Yakmak/Yanmak	114
Ateş almaya gelmek	115
Ateşe/oda yakmak	116
Ateşe/oda yanmak	118
Bağrını/ciğerini /yüreğini yakmak	123
Başına hasır yakmak/Başında ateş yakmak	125
Can yakmak	128
Canı yanmak	130
Dert yanmak	130
Dumanı tepesinden çıkmak	131
Gönlü yanmak	131
İçi yanmak/İçine ateş düşmek	131
Kendini ateşe atmak	133
Yakıp yandırmak	133
Yana yana bağrında yağ kalmamak	133
Yana yana söylemek	134
Yanıp tutuşmak	134
Yanıp yakılmak	135

1.9. Ayak	139
Ayağa düşmek/Ayağa düşürmek	140
Ayağı altına almak	145
Ayağı çamurda kalmak	145
Ayağı çukurda	146
Ayağı düz basmak	147
Ayağı şaşmak.....	147
Ayağı yere basmamak	148
Ayağına dolaşmak	150
Ayağına düşmek	150
Ayağına gelmek	153
Ayağına su dökmek	153
Ayağına yüz sürmek.....	154
Ayağını denk almak	154
Ayağını kırmak.....	155
Ayak bağı olmak.....	155
Ayak basmak	155
Ayak çekmek	156
Ayak dolamak.....	162
Ayak yürütmek.....	163
Ayaklar altında kalmak	164
Ayaklarına kara su inmek.....	165
Ayakta kalmak	167
Baltayı kendi ayağına vurmak.....	169
Eli ayağı titremek	169
Ön ayak olmak	169
Sağ ayakkabı değil.....	170
Şeytanın ayağını/bacağını kırmak	170
1.10. Bağ/Bağlamak	171
Ayak bağı olmak.....	171
Boyun bağı.....	173
Canı dili bağı	173
Gönül /dil bağlamak.....	174
Gözü bağlanmak.....	180
Yol bağlamak.....	180
1.11. Bağır/Ciğer/Yürek	181
Bağrı başlı gözü yaşlı.....	182
Bağrı/ciğeri/yüreği dağ olmak	182
Bağrı/ciğeri/yüreği delinmek.....	183
Bağrı /ciğeri/yüreği kan olmak	192
Bağrı/ciğeri/yüreği yanmak	197
Bağrına basmak.....	197
Bağrına taş basmak.....	199
Bağrının yağları erimek	199
Yüreği kararmak.....	201

Yüreği oynamak	202
Yüreği titretmek	203
Yüreğine su serpmek.....	203
Yüreğini koparmak	203
1.12. Baş	203
Aynı yastığa baş koymak	204
Baş aşağı etmek	204
Baş belası	206
Baş bir eylemek/Baş çatmak/Kafa kafaya vermek.....	207
Baş eğmek	208
Baş göstermek.....	212
Baş kaldırmak	212
Baş koşmak.....	213
Baş kurtarmak.....	215
Baş üstünde yer edinmek	216
Başa çıkmak.....	220
Başa çıkmak.....	221
Başı göğe ermek.....	223
Başına gün doğmak	223
Başını ortaya koymak.....	226
Başını taştan taşa vurmak.....	226
Baştan çıkarmak.....	226
1.13. Bel.....	229
Bel bağlamak	229
Bel bel bakmak	231
Beli bükülmek.....	232
1.14. Boyun	233
Boynunu burmak	234
Boyun bağı.....	234
Boyun borcu	234
Boyun eğmek	235
Vebali boynuna.....	237
1.15. Bulut.....	239
Buluttan nem kapmak.....	239
1.16. Burun	241
Burnu havada.....	241
Burnundan getirmek	241
1.17. Can	242
Cana can katmak.....	243
Can yakmak.....	243

Canı ağzına gelmek	244
Canı dili bağı	244
Canı yanmak	244
Canı yerine gelmek.....	244
Canından bezmek.....	244
Canını acıtmak	244
1.18. Çatlamak/Kabarmak.....	245
Lezzetinden çatlamak.....	245
Şişip (hasedinden) çatlamak	246
Şişip kabarmak.....	247
1.19. Çekmek/Çevirmek	247
Çekip çevirmek.....	247
Çekmediği kalmamak	250
Dert /gam /ızdırap çekmek.....	250
Zahmet çekmek	253
1.20. Dağ	253
Bağrı /ciğeri/yüreği dağ olmak.....	253
Dağ üstü bağ olmak.....	253
Dağ üstüne dağ vurmak	255
Dağ yakmak.....	255
1.21. Diken	256
Diken üstünde durmak.....	256
Eğni diken olmak.....	256
Gözüne diken olmak.....	257
Yeri diken olmak	258
1.22. Dil	258
Acı dil vurmak/Acı dil vermek.....	258
Ağzı var dili yok	259
Dil dökmek	259
Dil /laf sokmak.....	259
Dil uzatmak	259
Dile düşmek	263
Dili dolaşmak.....	263
1.23. Diş.....	264
Diş bilemek	264
Diş geçirememek.....	267
1.24. Dokuz	268
Dokuz dolanmak.....	268

1.25. Dökmek	269
Derdini dökmek.....	269
Dil dökmek	269
1.26. Eğri.....	270
Ağız eğmek.....	271
Eğri bakmak	271
Eğri oturup doğru konuşmak	272
1.27. El	272
El almak.....	273
El birliği etmek	274
El ucuyla tutmak	275
El üstünde tutmak:.....	276
Elden ayağa düşmek.....	281
Elden ele düşmek.....	281
Eli ayağı bağlı	282
Eli ayağı olmak.....	282
Eli ayağı tutmamak	283
Elinden geleni ardına koymamak	283
Elini göğsüne koymak	283
1.28. Gece-Gündüz	284
Gece gündüz dememek.....	285
Gecesi gündüze dönmek.....	285
Gecesi gündüzü bir olmak.....	285
Geceyi gündüze katmak	287
1.29. Göbek	288
Göbeği beraber kesilmek	289
Göbeği düşmek	289
1.30. Gök.....	290
Ahı göklere çıkmak	290
Başı göğe ermek.....	290
Gökte ararken yerde bulmak.....	291
Öve öve göğe çıkarmak	293
Yere göğe sığmamak	294
1.31. Gönül.....	294
Dil/gönül almak	295
Gönlü açılmak	295
Gönlü dolaşmak.....	295
Gönlü akmak	296
Gönlü bulanmak.....	297
Gönlü düşmek.....	298

Gönlü taşmak	301
Gönlünden geçirmek	301
Gönlüne ateş düşmek	301
Gönül açmak	301
Gönül almak	301
Gönül bağlamak	303
Gönül kırmak	303
Gönül yıkmak.....	303
1.32. Göz	304
Dört gözle beklemek.....	304
Gören gözü tutan eli olmak.....	305
Göz açıp kapayıncaya kadar.....	305
Göz değmek	306
Göz dikmek.....	308
Göz göre göre.....	313
Göz göz olmak	314
Göz gözü görmemek.....	315
Göz hapsine almak	315
Göz kulak olmak	315
Gözden düşmek	317
Gözden geçirmek.....	319
Gözle yemek.....	320
Gözlerini dikmek.....	321
Gözü aç	322
Gözü arkada kalmak.....	323
Gözü doymak.....	323
Gözü gönlü açılmak.....	323
Gözü ısırarak	324
Gözü kamaşmak	324
Gözü kimseyi görmemek.....	325
Gözü tutmamak.....	326
Gözü yolda kalmak.....	326
Gözün aydın.....	327
Gözün üstünde kaşın var dememek.....	328
Gözüne kara su inmek.....	329
Gözünü açmak.....	330
Gözünü bağlamak	332
Gözünü karartmak.....	332
İki gözü gibi tutmak	334
Kaş göz etmek.....	334
Kendi gözündeki çöpü görmemek	334
Yol gözlemek.....	335
Yüzü gözü açılmak	335
1.33. Gün.....	336
Başına gün doğmak	336

Gün göstermemek	336
Günü eyvah ile geçmek	338
Günü kara.....	338
Gününü kara etmek	338
1.34. İğne/İplik/Dikiş	339
Dikiş tutturamamak	339
İğne atsan yere düşmez	339
İğne basacak yer bulamamak	340
İğne yutmuş köpeğe dönmek	340
İğneden ipliğe kadar.....	341
İnce ipliğe dönmek	341
İpe un sermek	341
İpliği pazara çıkmak	342
Kendi ipini kendisi çekmek.....	342
1.35. Kan/Kırmızı/Kızarmak/Kızıl	343
Aralarında kan olmak.....	343
Bağrı /ciğeri/yüreği kan olmak	344
Elini kana bulamak	344
Kan ağlamak	345
Kan terlemek	349
Kan yutmak/ içmek	350
Kanı kaynamak	352
Kanı kurumak	354
Kanına ekmek doğramak.....	356
Kanına girmek.....	356
Kanına susamak	358
Kanlı bıçaklı olmak	359
Kıpkızıl deli	360
Utançtan kızarmak/Utançtan kan terleyip kızarmak	361
Yüz kızartmak/Yüzü kızarmak	364
1.36. Kara	365
Gözüne kara su inmek.....	366
Kara günlere kalmak	367
Kara günlü.....	368
Kara haber	369
Kara talih.....	370
Kara sevda	370
Kara yazı	371
Kara yüzlü/Yüz karası/Yüzü kara	373
Karadan alet onarmak	380
Karalar giymek	381
Yüreği kararmak.....	383
1.37. Kıl/Püskül/Tüy	384

Ağzında tüy bitmek	384
Bir kılına asmamak	384
Gözüne kılca görünmemek	384
Kıl kadar ayrı olmamak.....	385
Kıl kadar değeri olmamak	385
Kıl kadar eksigi yok	385
Kıl kapmak	386
Kıl üstüne bina edilmek	386
Kılca kalmak.....	387
Kılı (kırk/bin) yarmak.....	389
Tüyleri ürpermek.....	390
Püsküllü bela	390
Saçını sakalını yolmak.....	391
1.38. Kulak.....	391
Ağızdan kulağa düşmek	392
Kulağı çınlamak	392
Kulağı kapıda/yolda kalmak.....	393
Kulağına asmamak.....	393
Kulağına çalınmak	394
Kulağına dokunmak.....	395
Kulağına koymak	395
Kulağına kurşun akmak	397
Kulağına küpe olmak	397
Kulağında tutmak	398
Kulağını burmak	398
Kulağını çekmek.....	399
Kulak kabartmak	400
Kulak tutmak	400
Kulaktan âşık olmak	401
1.39. Parmak.....	403
Parmağı ağzında kalmak	403
Parmağına dolamak	405
Parmağını ısırarak.....	405
1.40. Sararmak/Titrelemek	406
Benzi sararmak/Sararıp solmak/Yüzü gözü sararmak.....	407
Sararıp solmak	409
Sesi/dili titrelemek.....	410
Üstüne titrelemek.....	410
Yüreği titrelemek	411
1.41. Su/Yağmur	411
Başından aşağı kaynar sular dökülmek.....	412
Aralarından su sızmamak.....	412
Eline su dökemez	413

Ocağına su koymak	414
Saman altından su yürütmek.....	414
Suya götürüp susuz getirmek.....	415
Suya salmak.....	416
Yağmurdan kaçarken doluya tutulmak	417
Yetmiş iki dereden su getirmek	418
Yüreğine su serpmek.....	418
Yüz suyu dökmek	419
Yüzü sulu	420
1.42. Taş	420
Bağrı taş.....	421
Bağrına taş basmak	423
Başını taştan taşa vurmak.....	425
Eli taş altında kalmak	428
Rızkını taştan çıkarmak.....	428
Taş olmak	429
Taşa çalmak.....	429
Taşı başa başa taşı vurmak.....	430
1.43. Ter	431
Ecel terleri dökmek	431
Gömgök tere batmak.....	432
Kan terlemek	433
1.44. Toprak/Toz/Yer	433
Başına toprak saçmak	433
Toz kondurmamak.....	433
Utancından yerin dibine geçmek	434
Yer etmek	437
Yerde kalmak	437
Yerden yere vurmak	438
Yerin dibine sokmak	439
Yerle yeksan olmak	440
Yüzü yere düşmek	441
1.45. Tuzak.....	441
Tuzağa düşmek.....	441
Tuzak kurmak	444
1.46. Yaban	445
Yabana atmak	445
Yabana söylemek.....	448
1.47. Yaka/Deri	449
Derisine sığmamak/Kabına sığmamak	450

Yaka yırtmak.....	451
Yakası açılmadık	454
Yakasına yapışmak	454
1.48. Yel	455
Yele vermek	455
1.49. Yokluk/Gaip.....	459
Adı var kendisi yok	459
Gaipten haber vermek	460
Yok pahasına	460
Yok yere.....	460
Yoktan var etmek.....	464
1.50. Yol	465
Yol bağlamak.....	465
Yol gözlemek.....	465
Yoldan çıkmak.....	465
Yollara düşmek	466
Yolunu şaşırarak.....	466
1.51. Yüz	467
Alın açık yüzü ak.....	467
İki yüzlü	469
Kara yüzlü/Yüz karası/Yüzü kara.....	470
Yüz bulmak	470
Yüz kızartmak/Yüzü kızarmak	471
Yüz suyunu yere dökmek.....	471
Yüz tutmak	471
Yüz vermek.....	472
Yüze çıkmamak	473
Yüzü ak.....	474
Yüzü gözü açılmak	474
Yüzü gülmemek.....	474
Yüzü kararmak	474
Yüzü sulu	475
Yüzü yere düşmek	475
Yüzü yok.....	476
Yüzüne bakmamak	476
Yüzüne vurmak	477
1.52. Zeval.....	477
Zevale ermek	477
1.53. Yaygın Olarak Kullanılmayan Deyimler	480
Adam gibi adam	480

Ant içmek.....	480
Arkası yere gelmemek.....	481
Bal mumu yapıştırmak.....	481
Beyaza çekmek	482
Bir baltaya sap olmak	482
Bir olmak	482
Bir tane	483
Boş bulunmak.....	484
Çekirdek kadar eksikliği olmamak.....	484
Daldan dala konmak	485
Deliliğe vurmak	485
Dem vurmak	486
Dipsiz kuyuya düşmek	486
Doludizgin gitmek	487
Dudak ısırarak.....	487
Eme seme yaramamak	487
Etekleri tutuşmak.....	488
Girdaba düşmek.....	488
Gizli kapaklı	489
Göğsünü germek.....	489
Göğüs geçirmek.....	489
Gönlü ısınmak	490
Günahına girmek	490
Harf atmak	491
İçmeden sarhoş olmak.....	492
İçi dışı bir olmamak	492
Kapak atmak	493
Kapıdan kovulsa bacadan girmek	493
Kendi yağıyla kavrulmak.....	494
Kendinden soğumak.....	494
Kendini duvarlara vurmak.....	494
Kokusu çıkmak.....	495
Koynunda yılan beslemek	495
Kulp takmak.....	496
Kuyu kazmak/Kuyusunu kazmak	497
Nabza göre şerbet vermek.....	497
Ok yaydan çıktı	498
Öpüp başına koymak	498
Revaç bulmak	498
Ruhsat vermek.....	498
Sen sağ ben selamet	499
Silip süpürmek.....	499
Sivilceyi çıban etmek	500
Sözünü balla kesmek	500
Ucuz kurtulmak.....	500
Ümidini kesmek.....	500
Yan basmak	501
Yanını beklemek.....	501

Yarası tazelenmek	502
Yediği kendini yemek	502
Yelken açmak	503
Yelkenleri suya indirmek	503
Yılan hikâyesi	503
SONUÇ	505
KAYNAKÇA	508

KISALTMALAR

- B.** :Beyit
bk. :bakınız
G. :Gazel
GM. :Gazel-i Mūnasib
K. :Kaside
Kt. :Kıta
Mkt. :Mukataa
Mr. :Murabba
Msm. :Musammat
Mt. :Matla
Mūf. :Mūfred
Mūs. :Mūstezat
N. :Nazire
R. :Rubāi
Tb. :Terkib-Bent
Tc. :Terci'-Bent
Tr. :Tarih
TDK :Türk Dil Kurumu
vd. :ve diğerleri

GİRİŞ

Araştırmacılar, Türk dili ve edebiyatı alanında çalışmalar yaparken Türk dili ve edebiyatını çeşitli evrelere ayırarak incelemişlerdir. Oldukça zengin bir altyapıya sahip olan bu alanın çeşitli bölümlere ayrılarak incelenmesinin nedeni, dil ve edebiyatın zamanla kendi içinde değişkenlik göstermesinden kaynaklanmaktadır. Dilin değişimindeki tezahürler doğal olarak edebiyata da yansımaktadır. Her dönem birbiriyle benzerlik gösterdiği gibi farklılıklar da arz etmektedir.

Türk edebiyatının 13. yüzyıldan başlayıp 19. yüzyıla kadar devam eden süreci, Eski Türk edebiyatı olarak nitelendirilirken 19. yüzyıldan günümüze kadar devam eden süreci, Yeni Türk edebiyatı olarak isimlendirilmektedir. Bu isimlendirmedeki değişim Türk edebiyatının 19. yüzyıldan itibaren Batı'nın etkisiyle yeni bir edebiyata adım atmasıdır. 19. yüzyılda Batı'nın tesiriyle Türk edebiyatı hem biçimsel hem de içeriksel olarak bir değişim sürecine girmiştir.

14. yüzyıldan itibaren Arap ve Fars edebiyatının etkisiyle Türk edebiyatında kullanılan dil, öz Türkçeden uzaklaşarak yabancı kelimelerin etkisine girmiş ve Türkçenin cümle yapısı içinde Arapça ve Farsça kelimeler kendini göstermeye başlamıştır. Her ne kadar Arap ve Fars edebiyatlarından kelime ve kelime grupları alınmış olsa da Türkçenin dil yapısı içinde bu kelimeler kendine bir yer edinmiş ve kelimelere Türkçe söyleyiş özelliği kazandırılmıştır. Arap ve Fars etkisi altında kalan bu evre, Osmanlı döneminde oluştuğu için Osmanlı Türkçesi olarak adlandırılmış ve bu dönemdeki edebiyat da Divan edebiyatı, klasik Türk edebiyatı, Eski Türk edebiyatı gibi çeşitli adlarla anılmıştır. Bu evrede klasik edebiyatçılar, hem nesir hem de nazım türünde pek çok edebî eser kaleme almış olsalar bile nazım türünün daha ağırlıklı olarak kendini gösterdiği söylenebilir.

Klasik Türk edebiyatının nesir boyutundan ziyade şiir boyutuyla ilgilenen bu çalışmada klasik Türk şairlerinin kullandığı dil malzemelerinden biri olan deyimlerin şiir içinde kazandığı anlam ve işlev süreci üzerinde durulmuştur.

Edebiyat dünyasının önemli üyelerinden biri olan şiir, kurucusu ve yöneticisi olan şairin hayal dünyasında farklı malzemelerden beslenerek gelişir. şair, dış dünyadan

aldığı malzemeyi şiirin bağlamına aktarırken çeşitli işlemlerden geçirerek dönüşüme tabi tutar. Böylece elde edilen sanat eseri, dış dünyanın gerçekliği ve sanatçının kurmaca dünyasının birleşimini okuyucuya sergiler. Edebiyatımızda önemli bir yere sahip olan klasik Türk şiirinde ise bu gerçek dünyayı kurmaca dünya içinde yeniden yorumlayıp dönüştürme işlemi üst düzeydedir.

Şiirde çeşitli anlam katmanları oluşturarak okuyucunun algısında farklı göndergeler oluşturmak, klasik Türk şairleri için önemli bir şairlik göstergesidir. Bu anlam katmanlarının çok yönlü düşünme aracılığıyla çözümlenmesi, şiirde kullanılan malzemenin işlevinin anlaşılmasını sağlayacaktır. Klasik Türk şiirinde anlam katmanı oluşturmada en çok kullanılan dil malzemelerinden biri deyimlerdir. TDK'ye göre deyim, "Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir." şeklinde tanımlanmaktadır.

Tanımdan da anlaşılacağı üzere deyimler, gerçek anlamından uzaklaşmış kalıplaşmış ibarelerdir. Bu gerçek anlamdan uzaklaşma hadisesi, şiirin kurmaca dünyasını yansıtmada önemli bir işlev yüklenmektedir. Klasik Türk şairleri, deyimlerin gerçek ve mecaz anlamlarını şiirlerine yansıtarak okuyucunun zihnini harekete geçirmektedirler. Klasik Türk şiirinde deyimlerin hem gerçek hem mecaz anlama bürünmesi, kinaye, tevriye hüsn-i talil, telmih, tezat, müşakele, iham-ı tezat, iham-ı tenasüp, leff ü neşr, mezheb-i kelami, teşbih gibi söz sanatları aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Türk dilinin önemli bir malzemesi olan deyimler, klasik Türk şiirinin mazmunlarıyla ilişkilendirilerek kullanılmış ve böylece özgün bir üslup elde edilmiştir.

Bu çalışmada klasik Türk şiirinde kullanılan deyimler, çok anlamlılık bağlamında değerlendirilmiş ve şairlerin söz konusu şiirin anlam dünyasını zenginleştirmede deyimleri kullanırken hangi mazmun ve sanatlardan yararlandığı incelenmiştir. Klasik Türk edebiyatından rastgele seçilen 51 divanın taranmasıyla çalışmanın malzemesi ortaya çıkarılmıştır. Çalışmada kullanılan divanlar şu şekildedir:

14. Yüzyıl: Hoca Dehhânî Divanı, Kadı Burhaneddin Divanı, Ahmedî Divanı.

15. Yüzyıl: Ahmet Paşa Divanı, Cem Sultan Divanı, Necâtî Bey Divanı, Mesîhî Divanı, Üsküplü İshâk Divanı, Şeyhî Divanı, Adnî Divanı, Karamanlı Aynî Divanı, Avnî Divanı.

16. Yüzyıl: Bâkî Divanı, Emrî Divanı, Hayâlî Bey Divanı, Sehî Bey Divanı, Zâtî Divanı, Âşık Çelebi Divanı, Fuzûlî Divanı, Nev'î Divanı, Gelibolulu Âlî Divanı, Bağdatlı Rûhî Divanı, Usûlî Divanı.

17. Yüzyıl: Şeyhülislâm Yahyâ Divanı, Azmîzâde Hâletî Divanı, Nevîzâde Atâyî Divanı, Neşâtî Divanı, Nef'î Divanı, Fehîm-i Kadîm Divanı, Nâbî Divanı, Nâilî Divanı, Filibeli Vecdî Divanı, Nâlî Divanı, Sabrî Divanı, Kafzâde Fâizî Divanı.

18. Yüzyıl: Bosnalı Sâbit Divanı, Enderunlu Vâsîf Divanı, Nedîm Divanı, Şeyh Gâlip Divanı, Kâmî Divanı, Koca Ragıp Paşa Divanı, Halepli Edîp Divanı.

19. Yüzyıl: Fatîm Divanı, Keçecizâde İzzet Molla Divanı, Leylâ Hanım Divanı, Şeref Hanım Divanı, Yenişehirli Avnî Divanı, Yenişehirli İzzet Divanı, Refet Efendi Divançesi, Eğribozlu İzzet Divanı, Nevres-i Kadîm Divanı.

İki bölümden oluşan bu çalışmanın birinci bölümünde “Deyim ve Dil”, “Deyim ve Edebiyat” başlıkları altında gündelik dil ve edebî dildeki deyim kullanımlarının nasıl bir farklılığa sahip olduğu açıklanmıştır. Birinci bölümde “Deyim ve Edebî Sanatlar” başlığı altında ise deyimlerin hangi sanatlarla ilişkilendirilebileceği üzerinde durulmuştur. Çalışmanın ana bölümü olarak nitelendirilebilecek “Çok Anlamlılık Bağlamında Klasik Türk Şiirinde Deyimler ve Deyimler Yoluyla Yapılan Somutlaştırmalar” başlıklı ikinci bölümde klasik Türk şiirinde kullanılan deyimler, şairlerin beyit içinde vurgu yaptığı deyimlerin bünyesinde bulunan kelimelere göre kategorilere ayrılarak alfabetik olarak sıralanmıştır. Kategorilere ayrılan deyimler de kendi içinde alfabetik olarak sıralanmış ve deyimın genel kabul gördüğü anlam verildikten sonra örnek beyitler üzerinden deyimlerin klasik Türk şiirinde kazandığı anlamlar açıklanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. DEYİM VE DİL

İletişim, gönderici ve alıcı arasında bilgi alışverişini sağlayan bir kanaldır. Bu alışveriş, başta insanlar olmak üzere bütün canlılar arasında gerçekleşebilmektedir. Günümüzde iletişim sadece sözlü ve yazılı olarak anlaşılabilirse bile canlılar arasında bilgi paylaşımını sağlayan her şey iletişimdir. Engelli bireyler için kullanılan mors alfabesi de bir iletişim sistemi olarak onların iletişim kanalıdır.

Dil, iletişimi sağlayan göstergeler sistemidir. Her millet, dış dünyada karşılaştıklarına farklı adlandırmalar yaparak bir anlaşma sistemi oluşturmuştur. Dilin kullanımındaki en küçük birim sestir ve göstergeler sistemi aracılığıyla bu sesler harflere dönüştürülmüştür. Harfler, kelimeleri; kelimeler ise kelime gruplarını ve cümleleri oluşturmaktadır. Dil ve dil dışı dünya arasında her zaman bir eş zamanlılık söz konusudur. Dil dışı dünyadaki her şeyin dilde bir karşılığı vardır. Dil göstergelerinin bir yüzey yapısı bir de derin yapısı vardır. Bazen bu derin yapı, yüzey yapıdaki anlamı örtük olarak önüne geçebilmektedir. Derin yapı ve yüzey yapıdaki bu özellik deyimlerde kendini göstermektedir.

Deyimlerle ilgili olarak birçok kaynak, benzer tanımlar yapmaktadır:

Türkçe Sözlük deyimini, “Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış anlatım, tabir” olarak tanımlamaktadır.

Günay Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü* adlı kaynağında deyimini, “Bireysel ve nedenli olan bir söz dizimi biriminin genelleşip yaygınlaşarak nedenliliğini yitirmesiyle ortaya çıkan ve tek bir sözlük birimi gibi algılanan söz öbeği” şeklinde tanımlamaktadır (2018: 271).

Zeynep Korkmaz ise *Grammer Terimleri Sözlüğü*'nde deyim için: “Gerçek anlamından farklı bir anlam taşıyan ve çekici bir anlatım özelliğine sahip olan kelime öbeği.” tanımını yapmaktadır (1992: 43).

Ömer Asım Aksoy'un deyim tanımı şöyledir: “Çekici bir anlatım kılığı taşıyan ve çoğunun gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük toplulukları.” (1984: 49).

Doğan Aksan (2017: 91) deyimini, “Belli bir kavramı, belli bir duygu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada, seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamında kullanılmasıyla oluşan sözdür” şeklinde tanımlamaktadır.

Bu tanımları çoğaltmak mümkündür. Tanımlar ne kadar çoğalsa da kaynak dil bilimciler, deyimlerin gerçek anlamından uzaklaştığı konusunda aynı görüştedirler; ancak bazı dil bilimciler deyimlerin birden fazla sözcükten oluşması gerektiğini savunurken diğerleri tek bir sözcüğün de deyim olabileceğini iddia etmektedir. Örneğin; Doğan Aksan, “Her dilde, belli bir durumu, bir kavramı, bir duyguyu dile getirmek üzere deyim adını verdiğimiz ögeler kullanılır. Genellikle birden çok sözcükten kurulan deyimler, seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamında kullanılmasıyla oluşabilir.” görüşündedir (2017: 91).

Deyimlerin bir sözcükten oluşup oluşmayacağı her ne kadar tartışma konusu olsa da önemli olan deyimlerin gerçek anlamdan uzaklaşma özelliği taşımasıdır. İster sözcük ister söz dizimi şeklinde olsun deyimlerin öğretilme yoluyla ortaya çıkması dildeki anlam değişmelerinin önemli göstergelerinden biridir.

Deyimlerin çoğu aktarmalar aracılığıyla ortaya çıkmışlardır. Deyimler, çoğu zaman doğadan alıntı yaparak doğayla ilgili olmayan bir anlama gönderme yapar. (Aksan, 2018: 40). Deyimlerde gösteren ve gösterilen arasındaki ilişki; diğer pek çok sözcük, sözcük öbeği ya da cümleden farklıdır. Örneğin; *parmağı ağzında kalmak* göstereninin gösterileni *şaşmaktır*. *Parmağı ağzında kaldı* denildiğinde şaşırılmış bir insan gözümüzün önünde canlanır. Oysa gösteren aslında farklı bir şeyi ifade edecek şekilde oluşturulmuştur. Deyimlerin dilde gösterdiği bu anlam kaymaları somutlaştırma yoluyla gerçekleştirilmektedir. Deyimler, gösteren olarak somut görünüme sahip olsa da gösterdikleri şey soyuttur. Deyimlerin önemli işlevlerinden biri de soyut unsurları somutlaştırarak anlatabilmektir.

Deyimlerdeki yüzey yapı ve derin yapı algılanması yönünden diğer söylemlerden farklıdır. Örneğin; kitap sözcüğü söylendiğinde kitap sözcüğünün yüzeysel yapısında herhangi biri tarafından yazılmış belli bir kapağa ve sayfalara sahip matbaada basılmış bir eser anlaşılmaktadır. “Her kitap bir dünyadır.” denildiğinde ise kitap sözcüğünün derin yapısı ortaya çıkar. “Her kitap bir dünyadır.” cümlesinde kitap sözcüğünün derin yapısı kitabın pek çok şey anlattığını ifade eder. Yani yüzey yapı bir kelimenin biçimsel boyutuken derin yapı anlamsal boyutudur. Deyimlerdeki durum ise çok farklıdır. *Parmağı ağızda kalmak* deyiminin yüzeysel yapısı parmağı ağızda kalan bir insandır, derin yapısı ise şaşırıp kalan biridir ancak deyimdeki yüzeysel yapı asla düşünülmemekte her zaman derin yapıdaki anlamsal boyut öndedir. Yani yüzey yapı, asıl göstermek istediğinin dışına çıkarak anlam değişimine uğramıştır. Kitap denildiğinde aklımıza kapaklı, sayfaları olan bir nesne gelirken *parmağı ağızda kalmak* deyiminde aklımıza şaşırarak gelmektedir.

Bir deyimden öğeleri incelendiğinde öğeler bir tabloyu resmedecek kadar derindir. Örneğin; pire için yorgan yakmak deyimini sözcüklerle kurulu bir tiyatro sahnesi gibidir. Deyimin karşıladığı ise ne pire ne de yorgandır. Deyimler özel anlamlardan genel anlamlara çıkarılan sözcüklerdir. Pire için yorgan yakmak pire için yorgan yakanlar için değil, önemsiz bir şey için kızıp daha büyük zarara yol açacak davranış içine girenler için kullanılmaktadır (Aksan, 2017: 110). Divan şiirinde deyimlerin somut ve soyut göstergeleri farklı bağlamlar içinde kurgulanmış ve edebî dünyanın derinliklerinde anlam değişimlerine uğrayarak okuyucuya sunulmuştur.

2. DEYİM VE EDEBİYAT

Edebiyat, dil malzemesi kullanılarak oluşturulan bir sanat dalıdır. Edebiyatçının dünyasında dil farklı formlara girerek değişerek, gelişerek kendini gösterir. Aslında edebiyat, dilin sıra dışı bir kullanım şeklidir. Edebiyat sanatçısı, dili kullanırken sözcüklerin anlam dünyasından yararlanır. Çoğu zaman edebiyatçının kullandığı sözcükler gündelik yaşamdaki kullanım şeklinin dışına çıkmıştır. Zaman zaman sözcükler, gerçek anlamından uzaklaşarak mecazî boyutlara ulaşmıştır. Edebiyat kurgulanmış bir dünyayı gözler önüne sereceği için bu kurgusal dünya, doğal olarak edebiyatçının elinde şekillenmiş olan dünyadır.

Gerçek dünyanın göstergeleri, edebiyat dünyasında farklı anlamlara gelecek şekilde göndergelere dönüştürülür. Gönderen olarak yazarın amacı, kendi kurgusal dünyasındaki göndergeleri alıcı konumundaki okuyucuya sunmaktır. Dönüşüme uğrayan gösterge, artık gerçek dünyadaki gösterdiğinden uzaklaşmıştır. Bu yüzden edebiyatın kurgusal dünyasının oluşturduğu göstergeler sistemi kendi içinde değerlendirilmelidir.

Edebiyatçı gerçek dünyayı dil malzemesini kullanarak dönüştürür. Kurgusal dünyanın dildeki tezahürleri gerçek dünyadan farklılaşmıştır. Edebiyatçının amacı bu farklılığı ortaya çıkarabilmektir. Bu yüzden sıradan olan şeyleri, edebiyatçının dünyasında görmek olası değildir. Sıradanlık edebiyatçının dünyasının kalitesini düşüreceği için edebiyatçı sıradan olanın dışına çıkmak zorundadır.

Edebiyatçı, somut ve soyut unsurları kullanarak dildeki tekdüzeliği kırar. Onun dünyasında somut unsurlar soyutlaşırken soyut unsurlar ise somutlaşır. Bu somut-soyut ilişkisi çeşitli dil malzemeleriyle gerçekleşir. Somut-soyut ilişkisinin dildeki en önemli göstergelerinden biri deyimlerdir.

Somit-soyut ilişkisi hususunda deyimlerin edebiyatçının elinde önemli bir malzeme olması diğer dil malzemelerinden farklıdır. Somut dil malzemeleri edebiyatçının elinde soyutlaşırken, soyut dil malzemeleri olan deyimler edebiyatçının elinde somutlaşır. Çünkü edebiyatçı olanın dışına çıkmak istemektedir. Bu yüzden soyut dil malzemesini de kendi kurguladığı dünyada dönüştürmek zorundadır.

Deyimler gerçek anlamından uzaklaşmıştır. Gündelik dilde *anası ağlamak*, *ağzı kulaklarına varmak*, *ağzı bir karış açık kalmak* ya da *ağzı sulanmak* deyimleri kullanıldığında bunların gerçek anlamını düşünmemiz pek de olası değildir. *Anası ağlamak* denilince anası ağlayan birini değil, bir işi yaparken çok yorulan biri anlaşılır ya da *ağzı kulaklarına varmak* deyiminde bir insanın çok neşelendiği anlaşılır, yoksa ağzın kulaklara varması olası bir durum değildir. *Anası ağlamak* ya da *ağzı kulaklarına varmak* deyiminin çıkış noktası işaret ettiği anlamdan farklıdır. Bir anne çocuğunu çok sevdiği için çocuğunun yorulması onu üzecektir ya da bir insan çok sevindiği zaman gülme ya da gülümseme yoluyla ağzı kulaklarına yaklaşacaktır. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bugün deyimler kullanıldığında onların çıkış noktası değil, bugünkü kazandığı anlam önemlidir.

Edebiyatçının amacının olanın dışına çıkmak olduğu düşünülürse edebiyatçı, deyimleri soyut manalarının dışına çıkarmak zorundadır. Deyimleri soyut manasında kullanmak onun için hiçbir önem ifade etmeyecektir; çünkü deyimlerin gündelik dilde kullanımı çoğunlukla soyut mana üzerindedir. Bu yüzden edebiyatçının yapacağı tek bir şey kalmıştır: Deyimleri kullanırken soyut ve somut anlamı ortaya çıkarabilmek.

Edebiyatımızın önemli bir evresini oluşturan klasik Türk edebiyatının şiir malzemesi incelendiğinde astronomi gibi çeşitli ilimler, *Kuran*, hadis, tasavvuf gibi kaynaklarla karşılaşmak mümkündür. Klasik Türk şairi, bu malzemeleri kendi dünyasında çeşitli formlar aracılığıyla düzenler. Bu düzenlemeyi yaparken çeşitli yerli ve yabancı dil malzemelerinden ve söz sanatlarından yararlanır. Söz sanatları sayesinde belirli bir form kazanan dil malzemesi, artık şairin elinde yeniden yapılandırılarak dönüşmüş ve gelişmiştir. Klasik Türk şairleri, çeşitli edebî sanatlar aracılığıyla deyimlerin anlam dünyasını çok yönlü bir şekilde okuyucuya aksettirmişlerdir.

3. DEYİM VE EDEBÎ SANATLAR

Gerçek dünya ve edebî dünyanın birbirinden belirli sınırlarla ayrıldığı görülmektedir. Edebî dünyayı gerçek dünyadan ayıran en büyük özelliği kurmaca işlevdir. Edebiyatçının elinde yeniden şekillenen gerçek dünya; farklı görünümünden dönüşerek, gelişerek okuyucuya ulaşır. Edebiyatçı çeşitli malzemeler aracılığıyla kurmaca dünyasını zenginleştirir. Edebiyatçının en temel malzemelerinden birinin dil olduğu bilinmektedir ancak bu malzeme gündelik hayatın da olmazsa olmazıdır. Gündelik dil ve edebî dilin aynı malzemeyi kullandığı düşünülürse “Edebiyatçıyı normal bir insandan ayıran nedir?” sorusu zihinlerde oluşmaktadır. Edebiyatçıyı normal bir insandan ayıran husus, dil malzemesini çeşitli işlemlerden geçirmesidir. Bu işlemler dil malzemesini şekillendirerek belli bir dönüşüme tabi tutar.

Klasik Türk şairleri, günlük konuşma dilini edebî dile dönüştürürken çeşitli edebî sanatlardan yararlanmışlardır. Dil malzemesinin edebî sanatlar aracılığıyla şekillenmesi, klasik Türk şairlerinin sanat gücünün en önemli göstergelerinden biridir. Klasik şairler, deyimleri, günlük konuşma dilinden uzaklaştırmak için çeşitli sanatlardan yararlanarak farklı söz oyunları oluşturmuşlardır.

Bu bölümde klasik Türk şiirinde kullanılan deyimlerin çeşitli söz sanatları aracılığıyla kazandığı anlamlar üzerinde durulmuştur.

3.1. Kinaye

Belagat üzerine yazılmış kitaplarda kinaye, beyan ilmi içerisinde değerlendirilerek bir lafzın hem gerçek hem de mecazî anlamda kullanılarak mecazî anlamın kastedilmesi şeklinde tanımlanmıştır:

Arap belagatçısı Kazvînî, kinayeyi “Asıl anlamının kastedilmesi câiz olmakla birlikte, (asıl) anlamının gereği kastedilen bir sözdür.” şeklinde tanımlar (Yanık vd. 2017: 125).

Arap belagatçısı Sekkâkî ise kinaye ile ilgili olarak “ Bir şeyi açıkça zikretmeyip zikredilen lazımdan zikredilmeyen melzuma intikal edilebilmesi için o şeyin lazımlarını zikretmektir.” (Çelik, 2017: 477).

Bulut (2015: 253) Kazvînî’den hareketle söz konusu sanatı, “Kinâye bir sözü, gerçek anlamına da gelebilecek şekilde ancak gerçek anlamının dışında kullanmaktır. Kinâyede maksat, kendi lafızlarıyla değil de aynı mânâdaki başka lafızlarla ifade edilir. Bu söz bir yönüyle hakikat bir yönüyle de mecazdır.” şeklinde tanımlamakta ve Türkçedeki gözü açık, ayağı yere basmıyor, kulağı delik, burnundan kıl aldırılmaz, eli uzun, eli açık, alını açık gibi deyimlerini kinayeye örnek olarak vermektedir.

Ahmet Hamdî Şirvânî, kinayeyi “Lafzın gerçek anlamlarının kastedilmesine engel bir karîne olmaksızın lazımlarını yani kendisi dışında bir başka bir kelimeyi kastetmektir.” şeklinde tanımlayarak kapısı açık deyiminin konuksever olmaktan kinaye olduğunu ve konuksever insanların evine misafirlerin sıkça gitmesiyle birlikte gerçek anlamın düşünülebileceği ancak asıl kastedilenin deyimden mecaz anlamı olduğunu ifade etmektedir (Orak, 2013: 286).

Recaîzâde Mahmut Ekrem, *Talim-i Edebiyyât* adlı eserinde kalın kafalı, gözü açık, ağız açmak gibi deyimlerden örnek vererek deyimlerin mecaz-ı mürsel başlığı altında değerlendirilmesi gerektiğini savunmuş ve belagat kitaplarının bu konuda tarif karışıklığına düştüğünü iddia etmiştir (Öztürk, 2016: 342). Ona göre kinaye sanatı tariz sanatına benzer ve kinayede söylenen sözün tam tersi kastedilir.

Recâîzâde Mahmut Ekrem, deyim kullanımlarını mecaz-ı mürsel olarak kabul etse bile önemli Arap belagatçılarının deyim kullanımlarını kinaye olarak değerlendirdiği düşünülürse deyim kullanımlarının kinaye sanatı içinde değerlendirilmesi gerekmektedir.

Tanımlardan hareketle kinaye sanatından söz etmek için bir lafzın hem gerçek hem mecaz anlamda kullanılması ve mecaz anlamın kastedilmesi gereklidir. Bu yüzden gündelik dilde kullanılan deyimlerin kinaye sanatı içinde değerlendirilebileceği açıktır; ancak klasik Türk şairlerinin deyim kullanımlarında mecaz anlamla birlikte gerçek anlamı ortaya çıkarma gayesi göz önünde bulundurulduğunda deyimlerin bu tarz

kullanımlarının farklı bir sanat olabileceği düşünülmektedir ve bir sonraki başlıkta bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi verilmiştir.

3.2. Tevriye/İham

Günümüz edebiyat araştırmacılarının edebî sanatlarla ilgili kitaplarında anlam oyununa dayalı olarak kullanılan tevriyeyle ilgili pek çok karışık ifadeyle karşılaşmak mümkündür. Söz konusu kitaplar incelendiğinde tevriye, iham, mugalata-i maneviye sanatlarının ayrı ayrı ele alındığı ve aralarındaki ayrımın kesin olarak ifade edilemediği görülmektedir. Bu karışıklıktan dolayı günümüz edebiyat araştırmacılarının çalışmaları yerine Arap ve Osmanlı dönemi belagatçılarının tanımlarından hareketle tevriye sanatı tanımının sınırları çizilmeye çalışılmıştır:

Arap belagatçısı Sekkâkî, iham sanatı başlığı altında iham sanatının tevriye olarak bilindiğini ve tevriye adının daha yaygın olduğunu belirterek söz konusu sanatla ilgili olarak “Bir lafzın biri yakın diğeri de uzak olmak üzere iki kullanımı olup mütekellimin başlangıçta bu lafzın yakın manasının kastedildiğini vehmettirecek şekilde bu lafzı kullanması sonra da bu lafızdan uzak mananın kastedildiğini âşikâr kılmadır.” şeklinde bir tanımlama yapar (Çelik, 2017: 596).

Kazvinî’den hareketle Bulut (2015: 95) tevriyeyi, “Sözlükte bir haberi gizlemek, arkaya atmak anlamına gelen tevriye, terim olarak ise şiir veya nesirde yakın ve uzak iki anlamı bulunan bir lafzın zihne ilk anda gelen yakın anlamını değil de gizli bir karîneye dayalı olarak uzak anlamını kastetmektir.” şeklinde tanımlamakta ve tevriyenin şartlarıyla ilgili olarak tevriyede lafzın her iki anlamının da biliniyor ve kullanılıyor olması gerektiğine ve bu iki anlamdan her ikisi de kelimenin hakîkî anlamları olabileceği gibi biri hakîkî ve diğeri mecazî ya da lafız müşterek de olabileceğine vurgu yapmıştır.

Recâizâde Mahmut Ekrem, tevriye ve telmih sanatını bir başlık altında ele alarak “Tevriye ve telmîh diğeri bir şeyi hatıra getirmek için bir şey söylemektir.” ifadesini kullanılmıştır (Öztürk, 2016: 348). Kelimenin yakın anlamının söylenip uzak anlamının kastedilmesi şeklinde tanımlanan sanatı da iham olarak isimlendirerek “San‘at-ı îhâm,

diğer bir fikr ü maksada hamli mümkün olacak sûretde söz söylemektir ki ikisi de hakîkî veyâ biri hakîkî diğeri mecaz olmak üzere iki ma'nâlî elfâz isti'mâlınden husûle gelir." şeklinde tanımlamıştır (Öztürk, 2016: 365).

Ahmet Hamdî Şîrvânî, tevriyeyi "Biri yakın, diğeri uzak iki anlamı olan bir lafzı kullanıp gizli bir karîneye dayanarak bu lafzın uzak anlamını kastetmektir." şeklinde tanımlar (Orak, 2013: 302).

Sa'id Paşa tevriyeyi "Şu bedî'a, birisi karib, diğeri ba'id iki ma'nâyı hâvî bir lafz irâd ili ma'nâ-yı karîbin murâd olunmasıdır." şeklinde tanımlar ve "Şu ma'nâlar gerek hakîkî olsun, gerek mecazî: iki sûretçe mecrâ-yı tevriye olabilir." diye belirterek mücerred tevriyeye aşağıdaki örneği verir:

"Mîzâna ur görüştigün ihvânı el-hazer

Reh-ber tasavvur eyledigün reh-zen olmasun" (Nevres-i Kadîm G. 107/3)

Beyitle ilgili olarak Said Paşa, mizana ur ifadesinin yakın ve gerçek manasının teraziye çekme olduğunu, uzak ve mecazî manasının tecrübe etmek olduğuna ve kastedilen anlamın da tecrübe etmek olduğunu belirtir (Aydoğan, 2007: 436-437).

Belagat kitaplarındaki tevriye tanımları incelendiğinde tevriyede mecaz anlamın olmayacağına dair herhangi bir ifade yer almamaktadır. Deyimlerin gündelik kullanımdaki örneklerinin çıkış noktasının kinaye olması, klasik Türk şairlerinin deyimleri hem gerçek hem mecaz anlamda kullanmalarının kinaye olarak kabul edilmesine yol açmıştır ancak kinaye sanatında gerçek anlamdan yola çıkarak mecazî anlama ulaşma söz konusuysen klasik Türk şairlerinin deyim kullanımlarında tam tersi bir durum söz konusudur. Edebî sanatlarla ilgili pek çok kitapta Necâtî Bey'in aşağıdaki beyti kinaye olarak verilmiştir:

"Ayağı yer mi basar zülfine berdâr olanın

Zevk ü şevk ile virür câmî seri döne döne" (Necâtî Bey G. 472/2)

Beyitte ayağı yere basmamak deyimine bakıldığında deyimın mecaz anlamının çok sevinmeyi işaret ettiği görülmektedir. Zülf ve asılmak sözcüklerinden hareketle

deyimin gerçek anlamına ulaşılmaktadır. Oysa kinayede gerçek anlamdan mecâza anlama ulaşılır ve ifadede asıl kastedilen mecaz anlamdır ancak söz konusu örnekte gerçek anlamı ön plana çıkarma gayesi çok açıktır.

3.3. Hüsn-i Talil

Hüsn-i talil sanatı çeşitli belagat kitaplarında şu şekillerde tanıtılmaktadır:

Hatib-el Kazvinî'nin belagat kitabında hüsn-i talil şu şekilde tanımlanır: “Hüsnü't-talil sanatı da manevî güzelliklerdendir. O da, bir vasıf için -gerçek olmayan hoş bir sebeple- uygun bir sebep iddia edilmesidir.” (Yanık vd., 2017: 143).

Ahmet Cevdet Paşa'nın hüsn-i talil tanımı:

“Gerçek olmayan latif, güzel bir dikkatle, bir özellik için bir ilişki sebebi iddia edilmektedir. Yani, gerçekte, sebebi olmayan manaya ona sebep olmak üzere önem verilmesidir.” (Gümüşkılıç, 2016: 167).

Ahmet Hamdî Şirvânî'nin belagat kitabında hüsn-i talil “Muhassinât-ı maneviyye'dendir. Bir nitelik için gerçek olmayanı ve hoş gidecek bir varsayımla o niteliğe uygun bir sebep yakıştırmaktır.” şeklinde tanımlanmaktadır (Orak, 2013: 317).

Memenlizâde Mehmet Tahir, *Osmanlı Edebiyatı -Belagat-* adlı eserinde hüsn-i talili şu şekilde tanımlar: “Hüsn-i talil, bir konu için gerçek olmamak üzere uygun ve hoş bir sebep getirmektir. Gerçek olmamak üzere şartını tanımlamak zorunludur. Zira sebep gerçek olursa sıradan bir yorumdan ibaret kalacağı için edebî sanatlardan sayılmaz.” (Köksal ve Tok, 2013: 165).

Hüsn-i talil sanatı, bir olay ya da durumun gerçek nedenini kurmaca bir nedenle değiştirmektir. Bu sanatın en önemli işlevi, kurmacasal bir nedeni ifadeye kazandırarak okuyucuyu bu nedene inandırmaktır. Sanatçı, kurmacasal nedeni oluştururken çeşitli malzemelerden yararlanır. Klasik Türk şairlerinin bu sanatı uygularken yararlandığı malzemelerden biri de deyimlerdir. Deyimler, gerçek anlamlarından uzaklaştığı için klasik Türk şairlerinin deyimlerin gerçek anlamlarını ortaya çıkarmak için başvurduğu yöntemlerden biri de hüsn-i talil sanatıdır. Klasik şairler, özellikle tabiat olaylarının

nedenini kurmacasallaştırmışlar ve bunu deyimlerle bağdaştırmışlardır. Aşağıda yer alan örnekler aracılığıyla deyim ve hüsn-i talil arasındaki ilişki açıklığa kavuşturularak deyimlerin hüsn-i talil sanatı içinde nasıl bir işlev kazandığı üzerinde durulmuştur:

“Bu kadar ‘ömür için goncayı dil-teng görüp

Sahn-ı gülşende eder **agız açup** hande enâr” (Hayâlî Bey K. 2/8)

“Nar, bu kadar kısa bir ömür için goncanın gönlünün daraldığını görünce gül bahçesinde ağız açıp güler.”

Beyitte narın şekil bakımından ağız kısmının açık olması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla goncanın bu kadar kısa bir ömür için kederlenmesine bağlanmıştır. Beyit, kurmaca dünyada gonca ve nar arasındaki ilişkiyi ağız organı üzerinden ortaya koymaktadır. Ağız açmak deyimini, konuşmaya başlamak anlamında kullanılır. Gerçek anlamda açılan bir ağız söz konusu olsa da biri için ağız açmak deyimini, kullanıldığında zihinde oluşan görüntü birinin konuşmaya başlamasıdır. Deyimin uzaklaşmış olduğu gerçek anlam, beyitte nar meyvesinin görüntüsüyle ilişkilendirilmiş ve ağız açmak deyimini, konuşmaya başlamak anlamından ziyade dalga geçmek anlamında kullanılmıştır. Beytin kurmaca dünyasında goncanın kederlenmesiyle dalga geçen bir nar betimlenmektedir. Beytin bağlamına hâkim olan kelime öbeği ağız açmak deyimini ve beytin bağlamına hâkim olan unsur ise ağızdır.

“**Agzın açup tana kalur** goncalar

Leblerün gülşende vâsf itdükçe ben” (Necâtî Bey G. 413/5)

“ Ben, senin dudaklarını gülşende betimledikçe goncalar ağız açıp şaşırır.”

Beyitte goncaların açılıp gül şekline gelmesi, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla muhatabın dudaklarının vâsf edilmesi ve goncanın bu vasıfları işiterek hayran kalmasına bağlanmıştır. Ağzı açık kalmak deyimini, bir durum ya da olay karşısında şaşırın kişilerin tepkilerini belirtmek için kullanılır. Deyim kullanıldığında ağzı açık kalan bir insandan ziyade şaşırarak hayran kalmış bir insan zihinlerde canlanır. Beytin kurmaca dünyasında gonca, sevgilinin vasıflarını ağzı açık bir şekilde dinlemektedir. Gerçek anlamda goncanın açılıp gül haline gelmesi onun ağız kısmının açık olduğunun göstergesidir.

Ağzı açık kalmak deyimini, gül goncasıyla ilişkilendirilerek beytin kurmaca dünyasında gerçek anlamına kavuşmuştur. Bu kurmaca dünyada goncanın sevgilinin dudağına hayran olması ise deyimini mecazî boyutudur. Hüsn-i talil sanatı aracılığıyla deyim hem soyut hem somut anlamını çağrıştıracak biçimde kullanılmıştır.

“Mâh-ı nev **agzın açup kalmış** nedür hâlün didüm

Didi ol mâhun hilâl ebrûsınun hayrânıyam” (Zâtî G.1003/6)

“Yeni ay ağzını açıp kalmış, ona bu hâlinin nedenini sordum; ‘O ayın hilal kaşının hayranıyım.’ dedi.”

Beyitte ayın hilal şeklinde gökyüzünde görünmesinin nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla mâh olarak nitelendirilen kişinin hilal şeklindeki kaşına hayran olmasına bağlanmıştır. Ay, hilal şeklindeyken açık bir ağza benzer vaziyettedir, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla ayın mâh olarak nitelendirilen kişinin kaşına hayran olarak ağzının açık kalması, hayranlık belirttiği için mecazî bir anlam ortaya çıkarır ancak bunun biçim olarak açık bir ağız şeklini çağrıştıran hilalle bağdaştırılması deyimini gerçek anlamına göndermedir.

“Gördi sâkîlik idersün meclis içre ey perî

Agzın açdı kaldı hayrân sâgar-ı sahbâ sana” (Necâtî Bey G. 12/2)

“Ey peri! Şarap kadehi içki meclisinde sakilik yaptığını görünce ağzı açık hayran kaldı.”

Beyitte ağzı açık kalmak deyimini, kadehle ilişkilendirilmiştir. Kadeh, şekil itibariyle bir ağza sahiptir. Beyitte kadehin ağız kısmının açık olması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla peri olarak seslenen kişinin içki meclisinde sakilik etmesine bağlanmıştır. Kadehin ağız kısmının açık olması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla kadehin peri olarak nitelendirilen kişiye hayran olmasına bağlanarak deyimini mecazî anlamı ortaya çıkarılmıştır. Deyimin somut olarak açık bir ağza sahip olan kadehle özdeşleştirilmesi ise deyimini gerçek anlamını ortaya çıkarmaktadır.

“Akıdan agzı suyunı câmun

Leb-i cân-bahş ü dil-firbündür” (Necâtî Bey G. 181/3)

“Kadehin ağzının suyunu akıtan, senin can verip gönül alan dudağıdır.”

Beyitte ağızla ilgili kullanılan ağzının suyu akmak deyimini, yukarıdaki örnekteki gibi yine kadehle ilişkilendirilmiştir. Kadehin ağzının suyunun akmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla onun muhatabın can verip alan dudağına hayran olmasına bağlanması ve deyim somut olarak içinde su benzeri bir içecek-şarap bulunduran kadehle özdeşleştirilmesi, deyim hem gerçek hem mecaz anlamını ortaya çıkarmaktadır.

“Dökülen jâle degül la‘l-i lebün vasfın ider

Agzı suyun akıdur goncalarun bâd-ı sabâ” (Emrî G. 19/2)

“Saba rüzgârı, yakut gibi dudağını vafeder, goncaların ağzının suyunu akıtır, (onların üstüne) dökülen çiy tanesi değildir.”

Bu örnekte de ağzının suyunu akmak deyimini, üzerinde çiy tanesi bulunduran ve klasik şiirde ağızla özdeşleştirilen goncayla ilişkilendirilmiştir. Goncanın üzerinde bulunan çiy tanesinin sebebi, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla goncanın muhatabın dudağının vasıflarına hayran kalmasına bağlanmıştır. Deyim somut olarak ağza benzeyen, üzerinde su damlası bulunduran goncayla ilişkilendirilmesi deyim gerçeğin anlamına çağrışım yapmaktadır.

“Turmakdan ol nigârün kaddine karşı şimşâd

Ayagina su inmiş muhkem tayaga düşmüş” (Emrî G. 237/2)

“Şimşat ağacı, o nigarın (resim gibi güzelin) boyuna karşı durmaktan ayağına su inmiş; sağlam dayağa düşmüş.”

Şimşat ağacının kökünden geçen su, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla nigar olarak nitelendirilen sevgilinin boyuyla yarışmasına, onun boyuna ulaşmak istemesine bağlanmıştır.

3.4. İham-ı Tenasüp

Klasik Türk şairlerinin deyim kullanımlarında önemli bir yer edinmiş sanatlardan birisi de iham-ı tenasüp sanatıdır. İham-ı tenasüp, söz içinde yakın ve uzak anlamı bulunan bir kelimenin bağlam içinde kullanılmayan anlamının diğer kelimelerle ilişkili olarak kullanılmasıdır. Deyimlerin bünyesinde geçen sözcüklerin iki ayrı anlamı bulunduğu durumlarda kelimelerin beyitte kullanılmayan anlamının bağlam içerisinde diğer kelimelerle ilişkilendirilmesi, deyimlerin anlamına çoklu göndermeler yapmak için önem taşımaktadır. Bu kapsamda çeşitli belagatçıların iham-ı tenasüp sanatlarıyla ilgili tanımlarına bakmak gerekmektedir:

Menemenlizâde Mehmet Tahir'in *Osmanlı Edebiyatı-Belagat* adlı eserinde iham-ı tenasüp sanatı şu şekilde tanımlanmaktadır: "İki anlamı olan bir sözün yakın [beyitte kastedilen] anlamından başka uzak [kastedilmeyen] anlamı itibariyle de bahsedilen konuyla bir şekilde ilgisi bulunmasıdır." (Köksal ve Tok, 2013: 100).

Ahmet Hamdî-i Şirvanî *Belagat-ı Lisan-ı Osmanî* adlı eserindeki iham-ı tenasüp tanımını "İki olguyu, olguları gösteren lafızlardan birinin kastedilmeyen manasını vasıtası ile ilişkilendirmektir." şeklinde tanımlar. (Orak, 2013: 296).

Tanımlar, iki anlamı karşılayan bir sözün beyitte kullanılmayan anlamının diğer sözcüklerle ilişkilendirilerek kullanılması hususunda hemfikirdir. Klasik Türk şiirinde deyimlerde geçen birden fazla anlamı karşılayan bazı sözcüklerin kullanılmayan anlamının diğer kelimelerle ilişkilendirilerek kullanılması, deyim ve iham-ı tenasüp arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmaktadır. Aşağıdaki örneklerden hareketle deyim ve iham-ı tenasüp ilişkisi gösterilmeye çalışılmıştır:

"Hüsrev gibi göre durur iken püserleri

Şîrine meyl eyleyenün **bilmez agzı dad**" (Necâtî Bey G. 50/5)

"Hüsrev gibi oğlanları görürken Şîrîn'e meyledenin ağzının tadı yok."

Ağzının tadını bilmemek deyimini, mecazî olarak bir şeyin güzelini, iyisini bilmemeyi ifade etmektedir. Beyitte Şirin sözcüğü, *Hüsrev ü Şîrîn* hikayesinin kadın kahramanı olan Şirin anlamında kullanılmıştır. Şirin sözcüğünün beyitte kullanılmayan

tatlılık anlamı, tat sözcüğüyle ilişkilendirilmiş ve iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla ağzının tadının bilmemek deyiminin gerçek anlamına çağrışım yapılmıştır.

“O güle **göz dikenün** dîdesini ihrâca

Sûzen-i hâr-ı cefâdur müjenün her mûyî” (Bosnalı Sâbit G. 329/3)

“O güle göz dikenin gözünü çıkarmak için onun kirpiğinin her biri iğne gibi cefa dikenidir.”

Göz dikmek deyimini, mecazî olarak muhatabı ele geçirmek isteyenler için kullanılmıştır. Bununla birlikte göz diken ifadesinde geçen diken sözcüğünün beyitte kullanılmayan gülün dallarında bulunan sert, ucu sivri, batıcı çıkıntı anlamı ve biçilmiş ya da yırtılmış kumaş, deri, yara vb.ni iğneye geçirilmiş iplikle tutturmak anlamı, iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla ikinci dizede geçen müje (kirpik), hâr (diken), sûzen (iğne) kelimeleriyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

3.5. İham-ı Tezat

Menemenlizâde Mehmet Tahir, iham-ı tezatı şu şekilde tanımlar: “Birinin uzak anlamı ile diğeri arasında zıtlık ve karşıtlık bulunan sözlerin bir ibarede toplanmasıdır.” (Köksal ve Tok, 2013: 101).

Belâgat kitaplarından hareketle kapsamlı bir çalışma yapan Saraç (2015: 164), iham-ı tezat sanatını “İki anlamı bulunan bir kelimenin cümlede kastedilmeyen uzak anlamı ile bir başka kelime arasında zıtlık/karşıtlık olmasıdır.” şeklinde tanımlar ve “Eyyam-ı heremde (yaşlılık günlerinde) turalım genc (hazine) bulunmuş” mısrasını örnek olarak verir ve mısrada geçen *herem (yaşlılık)* ile Farsça *genc* kelimesinin hazine anlamı değil de Türkçe gençlik anlamı arasında iham-ı tezat ilgisinin olduğunu belirtir.

Tanımlardan anlaşılacağı üzere iham-ı tezat, bir ibarede kelimenin kullanılmayan anlamının diğer kelimelerle tezatlık oluşturacak şekilde kullanılmasıdır. Klasik Türk şairleri, deyimlerin bünyesinde bulunan bazı kelimelerin beytin bağlamında kullanılmayan anlamını, beyitteki diğer kelimelerle tezatlık oluşturacak şekilde

kullanmışlardır. Aşağıdaki örnek beyit, deyim ve iham-ı tezat arasındaki ilişkiyi örneklendirmektedir:

“**Ayaga düştüğü** için mey-i nâb

El üstüne tutarlar hürmeti var” (Necâtî Bey Kt. 21)

“Saf şarap, kadehe düştüğü için onu el üstünde tutarlar, hürmeti var.”

Beyitte ayağa düşmek deyimindeki ayak sözcüğü, organ anlamında değil; kadeh anlamında kullanılmıştır. Deyimde yer alan ayak kelimesinin kullanılmayan organ anlamı, ikinci mısradaki geçen el üstünde tutmak deyimindeki el kelimesiyle tezatlık oluşturacak biçimde kullanılarak ayağa düşmek deyiminin gerçek anlamına gönderme yapılmıştır.

3.6. Müşakele

Kelime anlamı olarak şekilce bir olma, benzeme anlamına gelen müşakele sanatının edebî terim olarak çeşitli şekillerde tanımlandığı görülmektedir. Arap belagatçıları ve Osmanlı belagatçılarının müşakele sanatıyla ilgili tanımları incelendiğinde aralarında bazı farklılıklar olduğu görülmektedir.

Arap belagatçılarından Sekkâkî müşakeleyi “Bir şeyi başkasının sohbetinde gerçekleştiği için onun lafzıyla zikretmektir.” şeklinde tanımlamaktadır. Bir diğer önemli Arap belagatçısı Kazvinî’nin de müşakele sanatı tanımı, Sekkâkî’nin tanımına benzemektedir: “Takdirî veya hakikî şekilde başkasının sohbetinde bulunsun; bir şeyi başkasının lafzı ile zikretmektir.” (Eliaçık, 2013: 13).

Osmanlı sahasında yazılan belagat kitaplarına bakıldığında müşakele sanatıyla ilgili Sekkâkî ve Kazvinî’nin tanımlarına benzer ifadeler kullanıldığı gibi söz konusu tanımlardan çeşitli yönlerden ayrılan tanımlarla da karşılaşmak mümkündür.

Said Paşa “Bir sözle ilgisi olmayan bir sözü, başka bir şeyin senesinde geçmesinden dolayı o söze nisbet ve izâfe ile söylemektir. Bu sûret ya tahkîkî, ya takdîrî olur.” şeklinde tanımlar ve “Bir çıplak fakîre “cânın ne yemek istiyor” denilmesine “bir

entari yemek istiyor” cevâbını vermesi tahkîkî; “bir entari” demesi takdîrî müşâkeledir.” açıklamasıyla müşâkele sanatına örnek verir (Eliaçık, 2013: 13).

Ahmet Cevdet Paşa ise müşâkele sanatını “Bir şeyi sohbetinde bulunduğu bir şeyin ismiyle zikretmektir. Bir konağa yalın ayak gelen bir fakîre ‘Ne türlü yemek istersin pişirelim.’ denilmesine ‘Bana bir çift ayakkabı pişiriniz.’ demesi gibi...” şeklinde tanımlayarak açıklar (Eliaçık, 2013: 13).

Recaîzade Mahmut Ekrem söz konusu sanatı, “Konuşmada bir tarafın söylediği bir kelimeyi diğer tarafın da ilk manaya az çok aykırı olarak kullanmasıyla oluşur. Bir şeyin diğer bir şey sohbetinde tahkîkî veya takdîrî olarak geçmesi sebebiyle o şeyin lafzıyla söylenmesidir. Bu şeyi bana verir misin denildiğinde sana dayak veririm denilmesi tahkîkî; bir yemek pişiren adama yazını pişirsen daha iyi olmaz mı denilmesi takdîrî müşâkeledir.” şeklinde örnekleyerek açıklar (Eliaçık, 2013: 14).

Ahmed Reşîd, müşâkele sanatını ihamla ilişkilendirerek “Birbiriyle konuşan iki taraf arasında oluşan bir îhâm olup, bir tarafın mecâzî veya hakîkî manada kullandığı bir kelimeyi, diğer tarafın da hakîkî veya mecâzî manada kullanarak başka bir fikre cevâb vermesidir. Bu hâlde müşâkele aynı zâtın söylediği iki fikir ve hayalde değil, iki kişinin ayrı ayrı söylediği fikir ve hayaller arasında gerçekleşir.” şeklinde açıklar (Eliaçık, 2013: 14).

Arap belagatıyla ilgili önemli çalışmalar yapan Bulut (2015: 345)’e göre “Müşâkele, sözlükte iki şeyin benzeşmesi ve uyuşması anlamlarına gelmektedir. Terim olarak ise müşâkele, bir anlamı, kendi lafzı ile değil de söz sırasında geçmiş başka bir lafızla ifade etmektir. Yani aynı lafzı, önce bir anlamda, daha sonra başka bir anlamda kullanmaktır. İkinci kelime sadece şekil yönünden birincisine benzemektedir.”

Tanımlardan anlaşıldığı üzere müşâkele sanatında bir sözün iki defa kullanılması ve ikinci kullanımdaki sözün anlamının birincisinden farklı olması durumu söz konusudur. Tanımlar, müşâkele sanatının karşılıklı konuşma içinde oluştuğu üzerinde uyuşmaktadır. Müşâkele sanatının bazı belagat kitaplarında tanımı ve tasnifi üzerine çalışma yapan Eliaçık (2013: 14), müşâkele sanatını söz tekrarına dayalı bir edebî sanat

olmaktan ziyâde karşılıklı konuşmada karşı tarafın dili ve ağzı ile konuşma olarak tanımlanabilecek bir sanat olarak kabul etmektedir.

Arap ve Osmanlı belagatçılarında yararlanan Saraç'ın belagat çalışmasında (2015: 217) müşakele, “Bir anlamı, o anlamı ifade eden lafız ile değil de söz sırasında geçen bir başka lafızla ifade etmektir. Yani bir lafzı ikinci defa hem ilk kullanıldığı anlam dışında hem de kendi gerçek anlamının dışında kullanmaktadır.” şeklinde tanımlar ve müşakelede tekrar edilen kelimenin ilk kullanımında farklı anlamda kullanıldığını ifade eder. Saraç'ın tespitlerine göre bu ikinci kullanımda mecaz söz konusu olabileceği gibi olmayabilir de. Tekrar edilen kelime, karşılıklı konuşmada iki tarafça kullanıldığı gibi tek bir şahıs tarafından da kullanılabilir.

Müşakele sanatında karşılıklı konuşma önemli olduğu kadar bir kelimenin hem tahkîkî (görünen) hem de takdîrî (görünmeyen) anlamlarda kullanılması da önemlidir. Bu yüzden söz konusu sanatı, karşılıklı konuşma içinde geçen kelimelerle sınırlamak yanlış olacaktır. Sanatın ortaya çıkışı karşılıklı konuşmalar içinde oluşmuş olsa bile bazı edebî metinlerde karşılıklı konuşma şeklinde gerçekleşmemiş olduğu hâlde müşakele sanatıyla ilişkilendirilebilecek pek çok örnek bulunduğu için karşılıklı konuşma şeklinde gerçekleşmiş olmasına bakılmaksızın bir kelimenin önce bir anlamda daha sonra başka bir anlamda kullanılması müşakele sanatı olarak kabul edilmelidir. Aşağıdaki beyitler, deyim ve müşakele sanatı arasındaki ilişkiyi örneklendirmek açısından önemlidir:

“**Tagıdup ‘aklın** perîşân-hâl olur erbâb-ı dil

Her kaçan kim kâkülün **tagıtsa** ol nâzük-beden” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 297/4)

“Her ne zaman o nazik bedenli kakülünü dağıtsa; gönül sahiplerinin aklını dağıtıp perişan eder.”

Birinci dizede akıl dağıtmak deyiminde geçen dağıtmak sözcüğü ikinci dizede kakül dağıtmak olarak yer almaktadır. Sevgilinin saçının dağınıklığı ve ona bağlı olan gönüller arasında ilişki kurulmuştur. Müşakele sanatıyla dağıtmak sözcüğü birinci ve ikinci dize farklı anlamlara gelecek şekilde kullanılmıştır.

“İçmeden mey bana bühtândır deyip mestânelik

And içer ol gamze-i hûn-hâra te’vîl-i dürûg” (Şeyh Galip G. 158/2)

Ant içmek deyiminde yer alan içmek sözcüğünün ilk dizede şarabı yudumlamak anlamında, ikinci dizede ise söz vermek anlamında kullanılması müşakele sanatını ortaya çıkarmaktadır.

“Şarâb-ı ‘aşkdan el çekdi zâhidi gördüm

O şevke ben de varup Nev’iyâ **ayak çekdüm**” (Nevî G. 301/5)

“Ey Nevî! Zahidin aşk şarabından el çektiğini gördüm; ben de o şevkle (meyhaneye) gidip kadeh çektim.”

Beyitte el çekme ve ayak çekmek deyimleri üzerinde müşakele sanatı yapılmıştır. El çekmek deyimi, mecazî olarak zahidin artık şarap içmediğini ifade etmektedir. Ayak çekmek deyiminde geçen ayak sözcüğü organ anlamında değil, kadeh anlamında kullanılmıştır. Yani kadeh çekmek, içki içmek anlamında kullanılmıştır. Birinci mısradaki çekmek fiili mecaz anlamı verirken ikinci mısradaki çekmek fiili gerçek anlamı karşılamaktadır.

“Bâkî yine mey içmege **and içdi** demişler

Dîvâne midir bâde dururken **içe andı**” (Bâkî G. 524/5)

“Bâkî, yine mey içmeye ant içti demişler; şarap dururken neden ant içsin? Divane midir?”

Beyitte ant içmek deyiminde geçen içmek fiili soyut anlamda kullanılmışken şarap içmek ifadesinde geçen içmek fiili somut anlamda kullanılmıştır.

3.7. Teşbih

Klasik Türk şairlerinin anlam dünyasını zenginleştiren önemli sanatlardan biri olan teşbîh, “Aralarında bir veya birden fazla vasıfta benzerlik bulunan iki şeyin birini diğerine benzetmek” olarak tanımlanmaktadır (Bulut, 2015: 434).

Teşbih sanatıyla ilgili belagat kitapları incelendiğinde tanımların birbirleriyle benzerlik gösterdiği görülmektedir. Teşbihin müşebbeh (benzeyen), müşebbehün bih (kendisine benzetilen), vech-i şebeh (benzetme yönü) ve edat-ı teşbih (benzetme edatı) olmak üzere dört temel ögesi bulunmaktadır. Teşbih sanatının ögelerinden edat-ı teşbih deyimleri somutlaştırmada klasik Türk şairleri için önemli bir araç vazifesi üstlenmiştir. Klasik şairler -veş, gibi, -âsâ ve benzeri edatlar vasıtasıyla deyimlerin mecaz anlamıyla birlikte gerçek anlamına da göndermeler yapmışlardır:

“Ka‘r-ı yemm-i gamda ey ebr-i kerem ihsânuna

Agız açmışdur sade f-veş Hâletî-i nâ-tüvân” (Azmîzâde Hâletî K. 36/36)

“Ey cömertlik bulutu! Gam denizinin çukurunda güçsüz Hâletî, senin ihsanına sedef gibi ağız açmıştır.”

Beyitte ağız açmak deyimini; mecazî olarak ummak, istemek anlamında kullanılmıştır. Hâletî'nin muhatabın cömertlik bulutundan ihsan umması, sedefin nisan yağmuru için ağız açmasına benzetilmiştir. Güçsüz Hâletî, ağız açma yönünden somut anlamda ağızı açık olan sedefe benzetilmiştir.

“Gül gibi ter-dâmene teşbih iden kimdür seni

Yâsemen gibi cihânda **alnun acuk yüzün ag**” (Bâkî G. 227/3)

“Seni, gül gibi namussuza benzeten kimdir? Bu cihanda yasemin gibi senin yüzün ak, alnın açık.”

Alnı açık yüzü ak deyimini, mecazî olarak herhangi bir ayıbı, çekinecek durumu olmamak anlamında kullanılmaktadır. Beytin muhatabının alnı açık yüzü ak olma yönünden somut olarak açılma eylemini gerçekleştiren beyaz bir çiçeğe yani yasemine benzetilmesi, deyimlerin gerçek anlamını ortaya çıkarma gayesinin bir ürünüdür.

“Okun bir hışm ile geçdi dil-i pür-derd ü mihnetden

Dehân-ı zahmum acuk kaldı gonca gibi hayretten” (Emrî G. 392/1)

“Senin okun, hışımla dertli gönülden geçti; yaramın ağzı gonca gibi hayretten açık kaldı.”

Beyitte muhatabın okunun gönülden hışımla geçtiği ve bundan dolayı mütekellimin yarasının gonca gibi hayretten ağzının açık kaldığı ifade edilmiştir. Yaranın somut görüntüsü açık bir ağzı andırmaktadır. Mütekellimin yarası, ağzının açık kalması bakımından goncaya benzetilmiştir. Yaranın kapanmayıp açık kalması, sıkıntı ve mihnetin devam ettiğini ifade etmektedir.

“Topukların göricek mest olup safâsından

Papuç gibi **açılıp kaldı ağzı** haffâfın” (Nedîm G. LXI/3)

“Topuklarını görüncü safâsından mest olup ayakkabıcının ağzı papuç gibi açık kaldı.”

Beyitte muhatabın topuklarını gören kavafin ağzı açık kalmış yani mecazî olarak ona hayran kalmıştır. Kavafin ağzının açık kalması, teşbîh sanatı aracılığıyla somut olarak üst kısmı açık olan papuç yani ayakkabıyla ilişkilendirilmiştir.

3.8. Tezat

Sekkâkî, tezat sanatıyla ilgili olarak mutabakat ve mukabele başlıklarını açmış ve mutabakatı “İki zıt hususu bir arada zikretmek”, mukabeleyi ise “İki ya da daha fazla uyumlu şey ile bunların zıtlarını bir arada zikretmek” (Çelik, 2017: 508) şeklinde tanımlamıştır.

Kazvînî, mutâbakat olarak adlandırılan sanatın tıbak ve tezat olarak da bilindiğini belirtir ve söz konusu sanatla ilgili olarak “Mutâbakat, iki zıddı bazı durumlarda karşıt olan iki anlamı bir araya getirmektir.” şeklinde bir tanımlama yapar. Kazvînî, mukabele sanatıyla ilgili olarak “Önce birbirine uygun iki veya daha fazla anlamın sonra da bunların karşıtlarının aynı tertip üzere getirilmesidir.” şeklinde bir tanımlama yapar ve bu sanatın da tıbak sanatına dâhil edildiğini belirtir (Yanık vd. 2017: 129-130).

Menemenlizâde Mehmet Tahir'in belagatla ilgili eserinde Tezâd ve Mukâbele başlığı altında "Aralarında tezâd ve tekâbül olan düşüncelerin, kelimelerin bir ibarede toplanmasından ibarettir." şeklinde bir tanımlama yapılmıştır (Köksal ve Tok, 2013: 163).

Ahmet Hamdi Şirvanî, tezat sanatını Sanat-ı Tıbak başlığı altında "Türkçe metinlerde edipler tarafından yaygın olarak kabul gören muhassinât-ı maneviyyeden biri sanat-ı tıbaktır. Dost-düşman, siyah-beyaz gibi karşıt kelime çiftlerini nesirde veya şiirde aynı bağlamda kullanma sanatına denir." şeklinde tanımlar (Orak, 2013: 293).

Recâizâde Mahmûd Ekrem, *Talim-i Edebiyat*'ta tezat sanatıyla ilgili olarak "Tezâdd ve mukâbele denilen şey her ne yolda olursa olsun iki fikr-i muhâlifin karşılaştırılmasından ibarettir. Nâmına tıbak veya mutâbakat dahi denir." şeklinde bir tanımlama yapar (Öztürk, 2016: 352).

Belagat kitaplarından hareketle tezat sanatı, "Birbirine zıtlık oluşturacak iki düşüncenin bir arada söylenmesi" olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda paradoksal imajlara şiirlerinde sıkça yer veren klasik Türk şairlerinin deyim kullanımlarında tezat sanatı, deyimlerin bünyesinde bulunan somut öğelere çağrışım yapmada önemli bir işleve sahiptir.

"Aşkunda şem' bigi yanaram nice ola bes

İçüme od düşüp gözüme âb gelmedin" (Ahmedî G. 496/3)

"İçime ateş düşüp gözlerimden yaş gelmeden aşkımdan mum gibi nasıl yanarım?"

Beyitte mütekellim; mum gibi yanıp eridiğini ifade etmekte ve gözünden akan yaşları, mumun erimesiyle; içinde yanan ateşi ise mumun yanışıyla özdeşleştirmektedir. İçine ateş düşmek deyimi ve mütekellimin gözünden su yani yaşların gelmesi tezatlık oluşturacak biçimde kullanılmıştır.

"Bülbül **başına** ol gice **gün togar** ey Mesîh

Kim tıfl-1 goncalar tolu içe çanag ile" (Mesîhî. G. 209/7)

“Ey Mesîhi, gonca çocukları çanakla dolu içerse bülbülün başına o gece gün doğar.”

Başına gün doğmak deyiminin geceleyin gerçekleşmiş olması, tezat sanatını ortaya çıkarmaktadır. Başına gün doğmak deyiminin gece kelimesiyle tezatlık oluşturacak şekilde kullanılması, gün kelimesinin güneş anlamına çağrışım yapmaktadır.

“Mey gibi **el üzre tutulmak** umanlar kendüyi

Pây-mâl-ı hıdmet-i pîr-i mugân itmek gerek” (Necâtî Bey G. 317/2)

“Kendisini şarap gibi el üstünde tutmak isteyenler, meyhaneciye hizmet etmek için ayaklar altında kalmalı.”

Beytte el üstünde tutulmak yani değer görmek isteyenlerin meyhanecinin hizmetinde ayaklar altında kalması gerekmektedir. El üstünde tutulmak deyimi, pâ-y-mâl (ayaklar altında kalmış) kelimesiyle tezatlık oluşturacak şekilde kullanılmıştır.

3.9. Telmih

Klasik Türk şairleri, deyimleri şiirlerine yerleştirirken deyimün bünyesinde taşıdığı somut göstergelere çağrışım yapmak için telmih sanatından yararlanmışlardır. Telmih sanatı ve deyim arasındaki ilişkiyi anlayabilmek için telmih sanatını, belagat kitaplarından hareketle örnekler üzerinden açıklamak gerekir:

Ahmed Hamdî Şîrvânî'nin telmîh sanatı tanımı, “Sanâyî-i lafziyyedendir. Metinde daha önce zikredilmemiş meşhur bir kıssaya yahut şiir veya sair bir ‘mesel’e işaret etmeye denir (Orak, 2013: 328).

Menemenlizâde Mehmet Tâhir, telmihle ilgili olarak “Telmîh, özellikle söylenmeyen bir şeyi hatırlatacak başka bir söz söylemektir.” şeklinde bir tanımlama yapar ve tarihten, mitolojiden, âdetlerden, ahlâktan, atasözü ve meşhur hikâyelerden her şeye telmih yapılabileceğini ancak söylenen sözle telmih edilen şey arasındaki ilginin mükemmel olması gerektiğine vurgu yapar (Köksal ve Tok, 2013: 161).

Recâizâde Mahmud Ekrem, telmîh sanatını “Diğer bir şeyi hatıra getirmek için bir şey söylemektir.” (Öztürk 2013: 348) tanımlamasını yapar ve Menemenlizâde'deki gibi nelere telmih yapabileceğini belirtir.

“İşidüp nâlemi sahrâ-yı gamda **‘aklı ucmısdur**

Degüldür murglar pervâz ider başında Mecnûnun” (Bağdatlı Rûhî G. 653/3)

“Gam çölünde Mecnun’un başında uçuşan kuş değildir; benim iniltimi işitince onun akli uçmuştur.”

Aklı uçmak deyimi, mecazî olarak bir insanın zihninin yerinde olmadığını ifade etmektedir. *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisinde Mecnun, delirip çöllere düşmüş ve başında kuşlar yuva yapmıştır. Söz konusu hadise Hamdullah Hamdî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisinde şu şekilde geçmektedir:

“Başumda gerçi yuva yaptı laklak-ı fûrkat

Dem ola üstüme sâye sala hümâ-yı ümîd” (GM. 4/4)

“Ayrılık leylekleri gerçi başımda yuva yaptı; ümit hüması'nın gölgesini üstüme salması'nın zamanıdır.”

Bağdatlı Rûhî'nin beytinde bu hadiseye telmih yapılarak akli uçmak deyiminde geçen uçmak sözcüğünün gerçek anlamına çağrışım yapılmıştır.

“**Aldı** şu kadar **‘aklum** zencîr-i ser-i zülfün

Mecnûn da bana nisbet dîvâne midür cânâ” (Gelibolulu Âlî G. 13/3)

“Ey can! Zincir gibi saçının ucu şu kadar aklımı aldı; Mecnun benimle kıyaslandığında deli sayılır mı?”

Yine aynı olaya telmih yapılarak Mecnun'un delirmesi ve aklını almak deyimini arasında bağlantı kurulmuştur.

“Aynî Ferhâd oldu kesdi düşmenün **taş bagramı**

Husrev-i Şîrîn-likâ gel gel bu Ferhâd üstine” (Karamanlı Aynî G. 441/7)

“Aynî, Ferhat olup düşmanın taş bağırını kesti; ey şirin yüzlü padişah! Bu Ferhat üstüne gel, gel!”

Beyitte Ferhat’ın Şirin için dağları delmesine telmih yapılarak mecazî olarak acımasız anlamında kullanılan taş bağır sözcüğünün gerçek anlamına gönderme yapılmıştır.

“Terk eyledi ol Yûsuf-ı sâni bizi kardaş

Mânend-i terâzû **basalum bagrumuza tas**” (Zâtî G. 576/1)

“Kardeş, o ikinci Yusuf (sevgili) bizi terketti; terazi gibi bağırımıza taş basalım.”

Beyitte Yusuf kıssasında geçen Hz. Yusuf’un pazarlarda satılırken onun değerinin teraziyle ölçülmesine telmih yapılmıştır. Mecazî olarak derdini kimseye açmadan, kimselere dert yanmadan her türlü acıya katlanmak anlamında kullanılan bağıra taş basmak deyiimi, somut olarak bir şeyin ağırlığını ölçmede terazide kullanılan taşla ilişkilendirilmiştir.

“Sarkarsa ‘adû çâh-ı zenahdânuna cânâ

Başın asaga ide anun Hazret-i Mevlâ” (Azmîzâde Hâletî G. 37/1)

“Ey sevgili! Düşman senin çene çukuruna sarkarsa Mevla hazretleri onu baş aşağı etsin.”

Beyitte Babil Kuyusu’na telmih yapılarak söz konusu kuyu, beytin bağlamına mazmun olarak yerleştirilmiştir. Babil, Harut ve Marut adlı meleklerin baş aşağı olarak asılı bulunduğu kuyudur (Levend, 2015: 222). Beyitte sevgilinin çene çukuruna sarkan rakip için “Mevla onu baş aşağı etsin!” diye beddua edilmiştir. Baş aşağı etmek deyiimi, mecazî olarak birinin işlerini tersine çevirmek anlamında kullanılmaktadır. Beyitte telmih sanatı aracılığıyla Babil Kuyusu’nda baş aşağı şekilde asılı olan Harut ve Marut’a gönderme yapılarak baş aşağı etmek deyiminin somut anlamı ortaya çıkarılmıştır.

“Sen melek-sîmâya cânlar virdüğüm ‘ayb itme kim

Yirde buldı gökde isterken seni ‘Îsâ bu gün” (Necâtî Bey G. 428/6)

“Senin gibi melek yüzlüye canlar verdiğimi ayıplama; bugün İsa seni gökte ararken yerde buldu.”

Beyitte mecazî olarak “Çok güçlkle elde edebileceğini, bulabileceğini, görebileceğini sandığı bir şeyle ya da bir kimseyle birdenbire karşılaşmak” anlamında kullanılan gökte ararken yerden bulmak deyiimi, telmih sanatı aracılığıyla göğe yükselmiş olan Hz. İsa’yla bağdaştırılarak kullanılmıştır (Levend, 2015: 126).

“Zenahdânunda **gönlüm** çâha **düsmüs**

Müseleldür cânum zülfünde mutlak” (Kadı Burhaneddin G. 15/4)

“Çemende gönlüm çukura düşmüş; canım saçında mutlaka zincirlenmiştir.”

Beyitte gönlün çene çukuruna düşüp saçta zincirlenmiş olması, çâh-ı Bijen (Bijen kuyusu) mazmununu ortaya çıkarmaktadır. Beyitte Fars edebiyatının en çok sevilen hikâyelerinden biri olan Bijen ve Menije efsanesine telmih yapılmıştır. Söz konusu hikâyede Keyhüsrev’in komutanlarından Bijen, Efrâsiyâb’ın kızı Menije’ye âşık olmuştur. Efrâsiyâb bunu duyunca Bijen’i bağlatıp kuyuya atar. Keyhüsrev’in câm-ı gitinümâ’sından (dünyayı gösteren kadeh) Bijen’i gören Rüstem, Menije’nin yardımcılarıyla Bijen’i kurtarır (Yıldırım, 2008. 173).

3.10. Leff ü Neşr

Benzetmeye dayalı bir sanat olarak değerlendirilebilecek leff ü neşr, farklı anlam çağrışımları yaratma konusunda klasik Türk şairleri için önemli bir sanat niteliğindedir. Deyim ve leff ü neşr arasındaki bağlantıyı anlayabilmek için belagatçıların söz konusu sanatla ilgili tanımlamalarına bakmak gerekir:

Sekkâkî’ye göre leff ü neşr “İlk önce iki şeyi beraberce zikredip peşinden de bu ikisiyle alakalı unsurların yer aldığı fakat muhatabın bunların her birini yerli yerine

koyabileceğine güvenerek bunların aidiyetinin açıkça zikredilmediği bir cümle getirmek.” demektir (Çelik, 2017: 510).

Kazvînî de leff ü neşr sanatı ile ilgili olarak Sekkâkî'ye benzer bir tanımlama yapar: “Çeşitli şeyleri detaylı ve mücmel olarak zikrettikten sonra -dinleyicinin yerli yerine koyacağına güvenerek- kelimelerden her birine ait şeyleri tayin etmeden zikretmektir.”

Ahmed Hamdî Şirvânî, leff ü neşr sanatıyla ilgili olarak “Muhassinât-ı maneviyyedendir. Yoğunlaştırma (icmâl) ve ayrıntılandırma (tafsîl) şeklinde önce birkaç şeyi söyleyip ardından bunların her biri için olan şeyi, dinleyenin anlayışına dayanarak ilişkilendirmeden zikretmektir.” (Orak, 2013: 307) şeklinde tanımlama yapar.

Muallim Nâcî, *Istılâhât-ı Edebiyye* adlı eserinde leff ü neşri “İbarede evvel-i emirde iki yahut daha ziyâde şeyi zikrederek ba'dehu onlardan her birine ait olan şeyleri îrad eylemektir.” şeklinde tanımlar (Saraç, 2017: 114).

Menemenlizâde Tâhir'e göre leff ü neşrin tanımı, “Cümlede birkaç şeyi önce söyleyip sonra da onlara ait olan özellikleri söylemektir.” şeklindedir.

Belagatçılar genellikle leff ü neşr sanatını düzenli olup olmamasına göre ikiye ayırır:

Leff ü neşr-i mürettep (düzenli): Cümlede birkaç şeyi önce söyleyip sonra da onlara ait olan özellikleri sırasıyla söylemektir.

Leff ü neşr-i müşevveş (düzensiz): Cümlede birkaç şeyi önce söyleyip sonra da onlara ait olan özellikleri herhangi bir düzene uymaksızın söylemektir (Köksal ve Tok, 2013: 102).

“Gam-ı zülf ü ruhunı dil nice pinhân eyler

Gice gündüz dimeyüp nâle vü efgân eyler” (Azmîzâde Hâletî G. 222/1)

“Gönül yanağın ve saçının üzüntüsünü nasıl saklayabilir? Gece gündüz demeyip ağlayıp inler.”

Beyitte birinci mısradaki geçen zülûf ve ruh (yanak) kelimeleri ikinci mısradaki geçen gece gündüz dememek deyiimiyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Zülûf siyah olması yönüyle gece; ruh (yanak) beyaz olması yönüyle gündüzle leff ü neşr-i mürettep olacak şekilde kullanılmıştır.

“Zahmumun **agzın sulandursa** nola peykânların

Katreye olur sadef ey dürr-i yektâ teşne-leb” (Nevîzâde Atâyî G. 14/2)

“Ey eşsiz inci! Senin okların yarımın ağzını sulandırırsa ne olur? Sedef damlaya susamıştır.”

Beyitte ilk mısradaki muhatabın peykanlarının yani onun ok kirpiklerinin mütekellimin ağzını sulandırmasına şaşılmayacağı belirtilmiştir. İkinci mısradaki ise irsal-i mesel sanatı aracılığıyla ilk mısradaki iddia edilen düşünce örneklendirilmiştir. Zahm (yara) sadefle; teşne-leb (susamış) ağzı sulanmak deyiimiyle; katre (damla) peykânla leff ü neşr -i müşevveş oluşturacak şekilde kullanılmıştır.

“Cemâlün tâbına karşı **yanar** ‘âşıkların **canı**

Gerek kim şem‘ olan yerde oda yahıla pervâne” (Ahmedî G. 589/3)

“Âşıkların canı, senin yüzünün yanağına karşı yanar; mum olan yerde pervanenin oda yanması gerekir.”

Bir önceki örnek beyte benzer nitelikler taşıyan yukarıdaki beyitte ilk mısradaki geçen cemal (yüz), şem (mum)la; âşıkların canı ise pervaneyle leff ü neşr oluşturacak şekilde kullanılmıştır. Âşıkların canının muhatabın yüzüne karşı yanması, pervanenin mumun ateşine yanmasıyla ilişkilendirilmiştir.

3.11. İrsal-i Mesel/Mezheb-i Kelâmî

Kazvinî, mezhebu’l-keleâmî sanatını “Mânevî güzelliklerdendir. O da istenilen bir husus için keleâmîcilerin metoduyla delil getirmektir.” şeklinde tanımlar (Yanık vd, 2017: 142).

Ahmet Hamdî-i Şîrvânî, irsal-i mesel sanatını “Muhassinât-ı lafziyye”dendir. Şiirde ve kelâmın fıkrasında atasözü kullanımı.” şeklinde tanımlar (Orak 2013: 328).

Saraç’ın belagatla ilgili çalışmasında irsal-i mesel, “Bir fikri ispat için bir atasözünü veya hikmetli bir sözü delil getirmektir.” şeklinde tanımlamaktadır. Saraç’ın tespitlerine göre irsâl-i mesel, çoğu zaman temsilî teşbihin yani kendisine benzetilen unsurun söylenilmesi, ilk mısradaki ifade edilen fikri destekleme ve muhatabı ikna gayesi taşır. Atasözü olmamakla birlikte atasözü değerinde olan, atasözü gibi ifade edilen hikmetli düşünceler de bu sanata dâhildir (2013: 277). Saraç, mezheb-i kelâmîyi ise “Manzum olsun düz yazı olsun dile getirilen husus ve iddia olunan mesele için kıyas yapılması ve delil getirilmesi.” şeklinde tanımlar ve bu tarz ifadelerin bazen temsilî teşbih bazen de telmih olabileceğini belirtir (2013: 240).

Tanımlardan da anlaşılacağı üzere irsal-i mesel ve mezheb-i kelâmîde söylenen söze başka bir sözle delil gösterme söz konusudur. Klasik Türk şairleri, delil gösterirken temsilî teşbih yani benzetme öğelerinden faydalanmışlardır ve birinci mısraya delil olarak gösterecekleri sözü ikinci mısradaki kullanmışlardır. Bundan dolayı birinci mısradaki kullanılmış olan soyut nitelikteki deyim, ikinci mısradaki somut bir unsurla bağdaştırılmıştır.

“**Acı çek** ister isen lezzet-i zevk-i ‘ukbâ

Telh-kâm oldugiçün ma‘den-i dürdür deryâ” (Hayâlî Bey G. 1/1)

“Cennet zevkinin lezzetini istiyorsan acı çek, damağı acı olduğu için deniz inci madenidir.”

Yukarıdaki beytin ilk dizesinde mütekellim, ahiret zevkinin lezzetine ulaşmak için acı çekilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. İkinci mısradaki ise buna delil gösterilmekte ve “Deniz damağı acı olduğu için inci madenidir.” denilerek mezheb-i kelâmî yapılmaktadır. İlk mısradaki soyut anlamdaki acı çekmek deyimini, ikinci mısradaki somut anlamda acı suya sahip olan denizle bağdaştırılmıştır.

“Münkirin **acı sözünden** sanma kim telh ola dil

Vere mi ‘azb-ı Furâta hîç keder milh-i üçâc” (Usûlî G. 11/4)

“O inkarcının sözünden gönlün acıyacığını sanma; acı tuz Fırat’ın tatlı suyuna hiç keder verir mi?”

“**Acı yaş dök** ister isen bulmaga zevk-ı visâl

Lâ-cerem lezzet-nümâ olmaz ta‘am-ı bî-nemek” (Hayâlî Bey G. 267/4)

“Kavuşma zevkini bulmak için acı yaş dök; şüphesiz tuzsuz yemek tat vermez.”

İKİNCİ BÖLÜM

1. ÇOK ANLAMLILIK BAĞLAMINDA KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE DEYİMLER VE DEYİMLER YOLUYLA YAPILAN SOMUTLAŞTIRMALAR

Klasik Türk şiirinde kullanılan deyimlerin çok anlamlılık bağlamında değerlendirilmesi, deyimlerin ilişkilendirilmiş olduğu kavramlarla doğrudan bağlantılıdır. Bu açıdan söz konusu şiirdeki deyimler ele alındığında kullanılan deyimlerin belirli kategorilere ayrılması mümkün görünmektedir. Çünkü genel olarak klasik şairler, deyimler ve mazmunları ilişkilendirerek deyimlerin anlamlarına çoklu göndermeler yapmışlardır. Çok anlamlılık bağlamında klasik Türk şiirinde deyimlerin kategorileştirilmesi, deyim kullanımları hakkında okuyucunun zihninde genel bir kanaatin oluşması için önem arz etmektedir.

Çalışmanın asıl bölümü olarak nitelendirilebilecek bu başlık altında deyimler kategorileştirilirken deyim içinde geçen kelimelerden şairlerin asıl vurgu yaptığı kelime dikkate alınmıştır. Örneğin; acı, acımak ve tuz kelimelerinin içinde geçtiği deyimler; deniz, gözyaşı gibi benzer kavramlarla ilişkilendirildiği için aynı kategori altında verilmiştir. Ateş, yakmak ve yanmak kelimeleriyle oluşturulmuş olan deyimler, yanmak eyleminin ateşle gerçekleşmesinden dolayı bu deyimler, birbirinden ayrılmadan aynı başlık altında değerlendirilmiştir. Canı yanmak, gönlü yanmak gibi deyimlerin kullanım alanlarında gönderme yapılan unsur, yanmak eylemi üzerindeyse bu tarz deyimler ateş ve yanmak kategorisi altında ele alınmıştır. Eğer vurgu, her iki kelime üzerinde de gerçekleşiyorsa her iki kategori altında deyimler yazılmış ve (bk.) olarak açıklama yapılan kategori ve deyim referans gösterilmiştir. Akıl ile ilgili deyimlerde vurgu genellikle akıl kelimesinin yanına gelen eylemler üzerinde gerçekleşmektedir, ancak akılı dağılmak, akılı karışmak, aklını kaybetmek, aklını almak gibi deyimlerde geçen eylemlerin farklı kategorilerde ele alınması, bütünlüğü bozacağı için bu deyimlerin “Akıl“ kategorisi altında verilmesi tercih edilmiştir.

Soyut anlamı karşılayan deyimlerin bünyesinde bulunan somut anlam ifade eden kelimelere gönderme yapılması deyimın gerçek anlamını ortaya çıkarmada önem arz etmektedir. Bu yüzden şairlerin deyimın içinde vurgu yaptığı somutlaştırmalar, deyimlerin tasnifinde dikkate alınmıştır.

Kategoriler ve kategorilerin altında verilen deyimler, alfabetik olarak sıralanarak deyimlerin genel olarak karşıladığı anlamlar verildikten sonra deyimlerin beyit bağlamında kazandığı anlamlar, örnekler üzerinden açıklanmıştır. Aynı deyimlerin benzer kavramlarla ilişkilendirilmesi durumunda tekrara düşmemek için ilk birkaç örnek beyit üzerinden deyimler açıklanmış ve sonraki beyitlerin sadece günümüz Türkçesi verilmiştir.

1.1. Acı/Acımak/Tuz

Acı sözcüğü, bir şeyin lezzetini bildirdiği gibi herhangi bir şeyden duyulan sıkıntıyı da dile getirmektedir. Sözcüğün temel anlamı, lezzetle ilgili olan anlamıdır; söz konusu temel anlamdan mecaz anlamlar türemiştir. Sözcüğün mecaz olarak ortaya çıkan üzüntü, sıkıntı gibi anlamları şiir dilinde şairler için iyi bir malzeme olmuştur; ancak gündelik dilde acı sözcüğünün lezzet ve üzüntü manaları kullanılırken söz konusu manalardan sadece biri tercih edilir. Örneğin; “Bu yemek acı.” dediğimizde yemeğin lezzetinden; “Yaşadıklarım çok acıydı.” derken yaşanmış olan kötü, üzüntülü deneyimlerden bahsedilir. Acı ile ilgili deyimler, bu iki anlamdan yola çıkarak oluşturulmuştur; ancak deyimlerin kullanımında genellikle gerçek anlam göz ardı edildiği için acı sözcüğüyle kurulmuş deyimlerde acı kelimesinin lezzet anlamından ziyade üzüntü, sıkıntı anlamlarının ortaya çıktığı görülmektedir.

Klasik Türk şairleri, acı ile ilgili deyimleri kullanırken acı sözcüğünün hem üzüntü hem de lezzet manasını şiire yerleştirmişlerdir. Acı çekmek, acı dil vurmak, acı dil vermek, acı yaş dökmek gibi deyimlerde kullanılan acı sözcüğü gündelik dilde, üzüntü, dert, çile gibi anlamlara gelmektedir. Sözcüğün kaynağı olarak düşünülebilecek lezzet manası, adı geçen deyimlerde kendini göstermemektedir. Ancak klasik Türk şiirinde acı sözcüğüyle ilgili kullanılan deyimlere bakıldığında acı sözcüğünün sadece sıkıntı değil, lezzet manası da şiirde kendini göstermektedir. Acı sözcüğü; deniz suyu,

göl suyu ve şarap gibi tadında acımsılık bulunan sıvılarla bağdaştırılarak ya da şeker, helva gibi sözcüklerle tezatlı bir şekilde kullanılmıştır.

Klasik Türk şairlerinin acıyla bağlantılı olarak kullandığı deyimler içinde tuzla ilgili olanlar da dikkat çekmektedir. Tuz hakkı, yaraya tuz basmak gibi deyimler, gözyaşı ve denizin tuzluluğuyla ilişkilendirilmiştir.

Acı çekmek: Üzölmek, üzüntü içinde olmak.

“**Acı çek** ister isen lezzet-i zevk-i ‘ukbâ

Telh-kâm olduğıün ma‘den-i dürdür deryâ” (Hayâlî Bey G.1/1)

“Cennet zevkinin lezzetini istiyorsan acı çek, damağı acı olduğı için deniz inci madenidir.”

Beytin birinci dizesinde âhiretin lezzetine ulaşmak için acı çekilmesi gerektiğı hususu dile getirilmiş ve ikinci dizede mezheb-i kelâmî sanatı aracılığıyla birinci mısraya kanıt gösterilmiştir. Farsça bir ibare olan telh-kâm; kederli, dertli ve damağı acı gibi anlamlara gelmektedir. İncinin tatlı suda da oluşabildiğıine inanılsa bile yaygın inanış incinin tuzlu suda oluşacağıdır ve en kaliteli inciler tuzlu suda oluşur. “Deniz suyu acı olduğı için inci madenidir.” anlamına gelen ikinci mısradaki deniz suyunun acılığının ona inci kazandırdığı belirtilmektedir. Birinci mısradaki acı çekmek deyimini, ikinci mısradaki geçen telh-kâm (damağı acı) sözcüğüyle; lezzet-i zevk-i ukba (cennet zevkinin lezzeti), ikinci mısradaki maden-i dür (inci madeni) ile ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Birinci mısra, tek başına değerlendirildiğinde acı çekmek deyiminin mecaz yani üzüntü sıkıntı içinde olmak anlamı ortaya çıkmaktadır. Ancak ikinci mısrayla birlikte ele alındığında cennet zevkinin lezzetini isteyen insanın damağı acı olan denizle ilişkilendirilmesi ve bu özelliğın ona inci kazandırması, acı çekmek deyiminde geçen acı kelimesinin lezzet anlamına gönderme yapmaktadır. Cennet zevkinin lezzetine ulaşmak için acı çekilmesi ve denizin acı olmasından dolayı inciye sahip olması, tezat sanatını ortaya çıkarmaktadır. Deyimdeki acı kelimesi, somut olarak acı suya sahip olan denizle ilişkilendirilmiştir..

“Kenâra çekdi düri bir sadef gibi bî-dil

Bu **acılıkları çekse** ‘acep degül deryâ” (Gelibolulu Âlî K. 10/10)

“O kalpsiz, inciyi bir sedef gibi kenara çekti; deniz bunca acıyı çekse buna şaşılmaz.”

Beytin ilk dizesinde kalpsiz olarak nitelendirilen kişi, inci olarak nitelendirilen kişiyi kenara çekmiş yani kucaklamıştır. İkinci mısradaki ise birinci mısradaki gerçekleşen olayın sonucu olarak denizin acı çekmesinin şaşılacak bir durum olmadığı ifade edilmiştir. Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla denizin acılıkları çekmesinin nedeni, inci gibi olarak nitelendirilen kişinin kalpsiz olarak nitelendirilen kişi tarafından sedef gibi kucaklanmasıdır. Acı çekmek deyiminin beyitteki mecazî anlamı, denizin üzüntü içinde olduğunu ifade ettiği gibi deyim somut anlamda acı suya sahip olan denizle ilişkilendirilmiştir.

“Rûzigâr etti belâ mevcini çeşmümde ‘ayân

Acılıklar çeker ol kimse ki deryâ-dil olur” (Hayâlî Bey G. 48/2)

“Zaman, bela dalgasını gözüme gösterdi; geniş gönüllüler acı çeker.”

Beyitte denizle ilgili mevc (dalga), derya ve rûzgâr sözcükleri kullanılarak acı çekmek deyimini, deniz suyunun acılığıyla ilişkilendirilmiştir. Beytin ilk dizesinde mütekellim, zamanın bela dalgasını gözüne gösterdiğini ifade etmiştir. İlk mısradaki dalga, her ne kadar mecazî dünyada gerçek anlamından uzaklaşarak kullanılmış olsa bile ikinci mısradaki derya sözcüğünden hareketle kelimenin gerçek anlamının da beyte hâkim olduğu görülmektedir. Bundan dolayı rûzgâr sözcüğü de hem yel, esinti hem de zaman anlamında tevriyeli olarak kullanılmıştır. İkinci mısradaki gönlü geniş anlamına gelen deryâ-dil sözcüğü, denizin büyüklüğüyle ilişkili olarak ortaya çıkmış bir kelimedir; ancak gündelik dilde deniz anlamı kaybolmuştur. Mecazî olarak gönlü geniş yani her şeyi hoş karşılayan, anlayışlı insanların acı çektiği ifade edilmiştir. İlk mısradaki mevc ve rûzigâr sözcüklerinin gerçek anlamlarıyla bağlantılı olarak deniz suyunun acı olmasından dolayı derya ve acı çekmek ifadelerinin gerçek anlamları da beyte yerleştirilmiştir.

Acı dil vermek/vurmak: İnsanın gönlünü inciten, onuruna dokunan, kırıcı, üzücü, ağır bir şekilde konuşmak.

“Telh itmege kıtâlde ‘ayşını düşmenün

Acı dil urur üşüp ana hançer ü sinân” (Mesîhî K. 2/36)

“Savaşta düşmanın ağzının tadını kaçırmak için mızrak ve hançer birleşip ona acı dil vurur.”

Acı dil vurmak deyimini, mecazî olarak birini incitecek biçimde ağır bir şekilde konuşmayı ifade etmektedir. Bir kimse için acı dilli demek onun acı sözlü olduğunu kastetmektir. Beyitte acı dil vurmak eylemini gerçekleştiren hançer ve mızraktır. Farsça bir kelime olan telh, hem acı hem de dert anlamına gelir. ‘Ayş ise yiyip içme, zevk gibi anlamlara gelir. Hançer ve mızrak birleşerek düşmanın ağzının tadını kaçırmaya çalışmaktadır. Hançer ve mızrak somut olarak nesnedir ve acı söz söylemek gibi bir eylemi gerçekleştirmeleri mümkün değildir. Beytin bağlamına bakıldığında acıtan ve kan döken hançer ile mızrağın şekil itibariyle organ olan dile benzemesi deyimini somut anlamını ortaya çıkarmaktadır.

“Her ne denlü **acı dil virdiyse** peykânun ana

Tîrünü terk itmedi bu yolda zahmum viridi baş” (Mesîhî G. 606/5)

“Senin peykanın nasıl bir acı dil verdiyse artık yaram senin okunu terk etmedi, bu yolda baş verdi.”

Beyitte peykan açık istiare sanatı yapılarak kirpik için kullanılmıştır. Muhatabın kirpiği, gönülde yara açması bakımından peykan (okun ucundaki sivri demir) gibidir. Acı dil vermek eylemini okun ucundaki sivriliğin gerçekleştirmesi, deyimini somutlaştırılarak kullanıldığını göstermektedir. İkinci mısradaki geçen bu yolda baş vermek deyimini mecazî olarak hem bir şey uğruna özveriyle çalışarak her şeyi yapmak anlamında hem de belirlemek, olgunlaşmak anlamında kullanıldığı görülmektedir. Baş vermek deyimini, somut olarak yuvarlak, baş şeklinde olan yarayla bağdaştırılmıştır.

“**Acı diller virüben** Emrîye cân virsün dimiş

Hey ne şîrîn söylemiş la‘l-i şeker-güftârın öp” (Emrî G. 57/5)

“O, Emri’ye acı diller vererek ‘Can versin.’ demiş; nasıl tatlı söylemiş, onun şeker sözlü dudağını yap.”

Tezat sanatı üzerine kurulmuş olan beyitte acı dil vermek deyimi; cân vermek, şîrîn, şeker-güftâr (tatlı sözlü) kelimeleriyle tezatlık oluşturacak şekilde kullanılmıştır. Beyitte acı dil veren yani acı söz söyleyen kişi, Emrî’nin canını istemektedir. Bu can istemenin mütekellim için tatlı söz olarak nitelendirilmesi, ifadelerin zıtlık oluşturacak şekilde kullanıldığını göstermektedir.

“**Acı acı dil virür** câma surâhî-veş bana

Tatlı tatlı germî-i vaslın temennâ eylesem” (Zâtî G. 990/6)

“Tatlı tatlı kavuşma sıcaklığını istesem, bana sürâhi gibi acı acı dil verir.”

Tatlı tatlı kavuşma isteğinin acı dil vermesi, beytin tezat sanatı üzerine kurulduğunu göstermektedir. Acı dil deyiminin teşbih sanatı aracılığıyla sürâhiden kadehe dökülen ve acımsı bir tada sahip olan şarapla ilişkilendirildiği görülmektedir.

“Yüz sürdün ayağına o şîrîn-lebün diyü

Rûy-ı zemîne **viridi** revân bahr **acı dil**” (Zâtî G. 843/4)

“O tatlı dudaklının ayağına yüz sürdün diye akıp giden deniz, yeryüzüne acı dil verdi.”

Beyitte denizin yeryüzüne acı dil vermesinin yani acı deniz suyunun kıyı dili oluşturmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla denizin şirin dudaklının ayağına yüz sürmesine bağlanmıştır. Acı dil deyimi, deniz suyunun acılığı ve denizin oluşturduğu kıyı diliyle ilişkilendirilmiştir.

“Câm-ı meclis leb-i şîrînüne çün virmedi dil

Sâkîyâ ana niçün **viridi** surâhî **acı dil**” (Zâtî G. 831/1)

“Ey saki! Meclis kadehi, senin tatlı dudağına gönül vermedi; niçin sürahi ona acı dil verdi?”

“Gonca sehville dehân-ı yâra benzetmiş özin

Acı diller virdi süssen didi var agzunu tut” (Sehî Bey G. 22/3)

“Gonca yanlışıyla kendini sevgilinin ağzına benzetmiş; süsen acı diller verdi, ‘Git, ağzını tut.’ dedi.”

Beyitte acı dil vermek deyimi, dil görünümündeki çiçeğe sahip olan süsen bitkisiyle ilişkilendirilmiştir.

“Bu ne tatsızlık olur agyâr ile halva yiyüp

Acı diller vire bana Zâtîyâ yârum benüm” (Zâtî G. 874/5)

“Ey Zatî! Beni yarım ağyar ile helva yiyip bana acı dil versin, bu nasıl bir tatsızlıktır?”

Beyitte sevgilinin ağyarla helva yemesi, mütekellim için tatsız, acı bir durumdur. Tezat sanatı aracılığıyla helva yemenin tatsız, acı bir durum ortaya çıkardığı ifade edilmiştir.

“Şekker agzundan **acı dil vireli**

Yahşılardan başladı gelür yaman” (Kadı Burhaneddin G. 795/2)

“Senin şeker ağzın acı dil verdiğinden beri güzellere yaman gelmeye başladı.”

Beyitte tezat sanatı aracılığıyla muhatabın şeker gibi ağzı, acı dil vermekte yani hoş gitmeyen sözler söylemektedir.

Acı söz: İnsanın gönlünü üzen, onuruna dokunan ağır söz.

“Acıttı beni **acı sözün** tünd nigâhun

Ey nahl-ı melâhat ne ‘aceb telh berün var (Fuzûlî G. 76/2)

“Ey güzellik (şirinlik) fidanı! Senin şiddetli bakışın ve acı sözün beni acıttı, senin

nasıl acı bir meyven var?”

Beyitte açık istiare sanatı aracılığıyla muhatap, şirinlik fidanı olarak nitelendirilmiş ve onun acı sözü ile bakışı ise teşbih sanatı aracılığıyla acı bir meyveye benzetilmiştir. Melahat sözcüğünün şirinlik, güzellik, tuzluluk anlamları bulunmaktadır; ancak sözcüğün beyitte kullanılan anlamı; şirinlik, güzelliktir. Sözcüğün beyitte kullanılmayan tuzluluk anlamı, iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla telh-ber ve acı sözcükleriyle ilişkilendirilmiştir. Şirinlik fidanının acı meyve vermesi ise tezatlı bir kullanımı ortaya çıkarmaktadır. Tüm bu sanatlı kullanımlar, acı söz deyiminde geçen acı kelimesinin tat anlamına çağrışım yapmaktadır.

“Sana bu **söz acı** ammâ ‘ademde lezzet var

Bu nükteyi fem-i şîrîn-cevâbdan aluruz” (Yenişehirli İzzet G. 54/3)

“Sana bu söz acı ama yoklukta lezzet var; bu nükteyi gonca gibi şirin cevaplı dudaktan alırız.”

Beyit, tasavvufî bağlamda değerlendirilecek olursa yoklukta lezzet olması, Allah’ın varlığında yok olmaya işaret etmektedir. Acı söz ise insanın nefsinin hoşuna gitmeyecek olan şeylerdir; çünkü nefis dünyayı sever ve Allah’ın varlığında yok olmak için geçirmesi gereken merhaleler onun için çok zordur; ancak bunun sonunda gerçeğe ulaşması söz konusudur. Tasavvufta dudak, vahdeti simgeler. Klasik Türk şiirinde sevgili tipolojisinin dudağı yok denecek kadar küçüktür. Beyitte vahdet ve yokluk ilişkisi dudakla ilişkilendirilerek verilmiştir. Vahdete ulaşmak için söylenecek sözler kişiye acı gelmektedir; ancak vahdete ulaşmak Allah’ın varlığında yok olmaktır ve çok lezzetlidir. Acı söz deyiminin lezzet ve şirin sözcükleriyle birlikte tezatlı kullanımı, deyimın soyut anlamının yanı sıra somut anlamının da beyte yerleştirildiğini göstermektedir.

“Münkirin **acı sözünden** sanma kim telh ola dil

Vere mi ‘azb-ı Furâta hiç keder milh-i üçâc” (Usûlî G. 11/4)

“O inkarcının sözünden gönlün acıyacığını sanma; acı tuz, Fırat’ın tatlı suyuna hiç keder verir mi?”

Beytin ilk dizesinde inkarcının acı sözünün gönlü acıtamayacağı ifade edilmiş ve ikinci mısradaki irsal-i mesel sanatı aracılığıyla tuzlu suyun Fırat'ın tatlı suyuna keder veremeyeceği belirtilerek ilk mısradaki söylenmiş ifadeye tanık gösterilmiştir. Beyitte gönül, tatlı bir suya sahip olan Fırat nehriyle ilişkilendirilirken inkarcının acı sözü, acı ve tuzlu bir suyla bağdaştırılmıştır. Acı suyun tatlı suya keder verememesi, beyitte tezatlı bir kullanım olduğunu göstermektedir. Acı sözün tuzlu ve acı suyla ilişkilendirilmesi ve tatlı suyla tezatlı bir şekilde kullanımı, acı söz deyiminde geçen acı sözcüğünün somut anlamına çağrışım yapmaktadır. Beyitte dil sözcüğü gönül anlamında kullanılmıştır. Dil sözcüğünün beyitte kullanılmayan organ anlamı, iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla acı söz deyimine ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Cân almaz isen nâzla bârî **acı söz** vir

Şîrîn dilün olsun sanemâ çün keremün yok” (Adnî G. 44/2)

“Ey sanem (put gibi güzel)! Can almıyorsan da bari acı söz ver; keremin yok, tatlı dilin olsun.”

Acı yaş dökmek: Üzüntü, acı, pişmanlık vb.nin etkisiyle gözyaşı dökmek.

“Karşu hâke dökilen cür‘a degül la‘lün için

Ağlayup yire **döker acı yaşını** sâgar” (Mesîhî K. 15/5)

“Toprağa karşı dökülen, içkinin son damlası değildir; kadeh dudağın için ağlayıp acı yaş döker.”

Acı yaş dökmek deyimini, günümüzde çok sık kullanılan bir deyim değildir, onun yerine bugün daha çok yaş dökmek deyimini kullanılır. Cüra içkinin son yudumudur. “Eskiden harabat müdavimleri arasında son cür‘ayı yere dökmek âdetmiş. Bastığımız toprak binlerce insan ve sayısız rindân vücudunun zerrelerini de hâvî olduğu için bu vücutlara ait ruhları reyyân ve handan etmek gibi bir maksat güttükleri istidlâl olunmaktadır.”(Onay, 2013: 110). Beyitte de bu toprağa dökme âdetine telmih yapılmıştır. Mütekellim toprağa dökülen son yudumun aslında cüra olmadığını onun aslında muhatabın dudağının güzelliğine ulaşamayan kadehin döktüğü acı yaş olduğunu iddia etmektedir. Şarap buruk bir tada sahip olduğundan acıyla bağdaştırılmıştır.

Mütekellim, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla şarabın son yudumunun toprağa dökülmesinin nedenini, kadehin muhatabın dudağına yetişememesine bağlamıştır.

“**Acı yaş dök** ister isen bulmaga zevk-ı visâl

Lâ-cerem lezzet-nümâ olmaz ta‘am-ı bî-nemek” (Hayâlî Bey G. 267/4)

“Kavuşma zevkini bulmak için acı yaş dök; şüphesiz tuzsuz yemek tat vermez.”

Beytin birinci dizesinde tezat sanatı aracılığıyla kavuşma zevkine ulaşmak için acı yaş dökülmesi gerektiği ifade edilmiştir. İkinci mısrada ise irsal-i mesel sanatı aracılığıyla tuzsuz yemeğin tat vermeyeceği belirtilmiştir. Beyitte kavuşma zevki, lezzetli bir yemekle; gözyaşı ise acı ve tuzlu olması bakımından yemeğe tat veren tuzla özdeşleştirilmiştir.

Canını acıtmak: Eziyet etmek, bir kimseye zarar vermek.

“**Cânın acıtdı** zehr-i gamun aqlasa eger

Emrî-i şûr-bahtun olur eşki âb-ı telh” (Emrî G. 66/5)

“Ey sevgili! Senin verdiği kederin zehri Emri’nin canını acıttı, eğer bundan dolayı ağlarsa bahtsız Emri’nin gözyaşı tuzlu/acı akar..”

Beyitte canını acıtmak deyimini, şûr (tuz) ve telh (acı) kelimeleriyle bağdaştırılarak kullanılmıştır. Mütekellimin gözyaşı, gam zehrinin canını acıtacak kadar yani ona zarar verecek kadar kuvvetlidir. Bununla birlikte gözyaşının acı ve tuzlu olması, canını acıtmak deyiminin somut anlamına göndermedir.

Hâline acımak: Birine üzölmek, merhamet etmek.

“Hecr-i ruhunda **hâlîme acımayaydı** gül

Olmazdı anun alnı terinden gül-âb-ı telh” (Emrî G. 66/4)

“Gül, senin yanağından ayrı kaldığımda hâlîme acımasaydı, onun alnının terinden acı gül suyu olmazdı.”

Beyitte gülden elde edilen acı gül suyu, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla gülün mütekellimin durumuna üzülmeye bağlanmıştır. Hâline acımak deyiminin acı gül suyu elde edilen gül için kullanılması, deyimde geçen acı sözcüğünün tat anlamını ortaya çıkarmaktadır.

İçi acımak: Üzülmek

“Kadeh lâ‘l-i şîrînüni öpdügin

İşitmiş surâhî **İçi acımıs**” (Zâtî G. 588/4)

“Sürahi, kadehin senin kırmızı dudağını öptüğünü işitince onun içi acımış.”

Beyitte sürahinin içinde acı şarap buldurması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla kadehin muhatabın şirin dudağını öpmesine bağlanmıştır. Yani mecazî olarak sürahi bu durumdan dolayı üzüntü içerisindedir. İçi acımak deyimini, somut olarak içinde acı şarabı bulduran sürahiyle ilişkilendirilmiştir.

“Rahm eylemez rakîb gözüm yaşını görüp

Deryâ gibi **acı içi** kâfirce kâfirün” (Zâtî G. 752/3)

“Rakip, gözyaşımı görüp merhamet etmez; kâfirin kâfirce deniz gibi içi acır.”

“Kumrunun **İçi acıyup** dost nideyin aydur uş

Bagda meger Dehhânînin tatlı sözün gûş ider” (Hoca Dehhânî G. 10/7)

“Ey dost! Kumrunun içinin acıyıp söylemesi nedendir? Meğerse bağda Dehhânî'nin tatlı sözünü işitmektedir.”

Tuz (ekmek) hakkı: Birinin iyilik yaptığı kimse üzerindeki hakkı.

“Acı yaş dökdükde çeşmüm üstine zahmum dedi

Sanma ey hemdem **nemek hakkın** ferâmûş eyleyem” (Hayâlî Bey G. 361/2)

“Gözüm, yaramın üstüne acı yaş dökünce yaram, ‘Ey arkadaş, tuz hakkını unuttuğumu sanma!’ dedi.”

Tuz (ekmek) hakkı, mecazî olarak birinin iyilik yaptığı kimse üzerindeki hakkını ifade etmek için kullanılmaktadır. Beyitte mütekellim, kendi yarası üzerine tuzlu gözyaşlarını dökerek bu yaranın daha çok acı vermesine neden olmaktadır. Divan şiirindeki âşık tipolojisinin çektiği acıların şiddetinden zevk aldığı dikkate alınırsa gözyaşının yarayı derinleştirmesi, yara için sevinilecek bir durumdur. Bunun yara için iyilik olduğu düşünülürse gözyaşının yara üzerinde bir hakkı bulunmaktadır. Bununla birlikte beyitte yaraya tuz basmak deyimine de gönderme yapılmıştır. Zira yaraya tuz basmak ne kadar acıtsa da kanı durdurması yönünden yarayı tedavi etme özelliğine de sahiptir. Tuz hakkı deyimi, somut olarak tuzlu olan gözyaşıyla bağdaştırılmıştır.

“Ol düri bahr der-kenâr itmiş

Var iken aramızda **hakk-ı nemek**” (Hayâlî Bey G. 282/2)

“Aramızda tuz hakkı varken o inciyi deniz kucaklamış.”

“**Nemek hakkını** bilir nola gözüm

Lebüncün ahıdursa gözden eris” (Kadı Burhaneddin G. 231/3)

“Gözüm tuz hakkını bilir; senin dudağın için gözden yaş akıtırsa ne olur?”

Yaraya tuz basmak: Üzüntüyü, acıyı arttıran şeyler yapmak.

“Gözyaşı dökdi acıdı zahmum görüp o mâh

Ey dil tahammül eyle **nemek kondı dâguna**” (Nevres-i Kadîm G. 125/7)

“Ey gönül! O ay gibi sevgili, yarımı görüp acıdı/üzüldü, gözyaşı döktü; böylece senin yarana tuz basıldı, sabret.”

Beytin ilk dizesinde mütekellimin yarası, ay olarak nitelendirilen kişinin gözyaşı dökmesiyle acıdır. İkinci dizede ise mütekellim, kendi gönlünü muhatap alarak onun yarasına tuz konulduğunu ve sabretmesi gerektiğini ifade etmiştir. Yarasına tuz basmak deyimi, tuzlu gözyaşıyla ilişkilendirilmiştir.

“Fırâkun odı kılur bagrumı kebâb bugün

Tuz ekdi zahmuma hecrün zihî ‘azâb bugün”(Hayâlî Bey G. 59/1)

“Bugün senin ayrılığının ateşi bağrımı kebab eder; ayrılığın yarama tuz ekti, bugün ne güzel azap!”

Beytin kurgusal dünyasında ayrılık ateşiyle bağı kebab olmuş ve bu ayrılıkla yarasına tuz basılmış biri tasvir edilmiştir. Tuz, kebab ve ayrılık ateşi, beytin mecazî dünyasının içinde bağı kebab olmak ve yarasına tuz basmak deyimlerinin gerçek anlamlarını destekler biçimde kullanılmıştır.

Tuzlar eker yarama la‘l-i lebün

Kanda ola buncılayın tuz kanı” (Kadı Burhaneddin G. 1257/6)

“Yakut gibi dudağın yarama tuzlar eker; bu kadar tuzu nerede bulayım?”

Beyitte muhatabın kırmızılık yönünden yakut gibi dudağı, mütekellimin yarasına tuzlar basmakta yani mecazî olarak muhatabın dudağının cezbedici güzelliği, ona ulaşamayan mütekellimin üzüntüsünü artırmaktadır. Ağızda bulunan tükürük tuzlu bir yapıya sahiptir ve bu somut gösterge aracılığıyla yaraya tuz basmak deyimi, dudakla ilişkilendirilmiştir. Bununla birlikte ikinci mısradaki geçen kanda ve kanı sözcüklerinde iham sanatı yapılmıştır. Her iki kelimedeki geçen kan sözcüğü vücutta bulunan hayatî sıvı anlamında kullanıldığı gibi nerede (kanda), hani (kanı) anlamlarında da kullanılmıştır.

“Gözün yaraladı yüregi la‘lüne sordum

Ki em didi **yaram** için ol hod **ekdi nemek**” (Kadı Burhaneddin G. 1103/2)

“Senin gözün yürek yaraladı, dudağına sordum; ‘em’ dedi, o yaram için bizzat tuz ekti.”

1.2. Açmak/Açılmak

Türkçede açmak ve açılmak eylemleriyle ilgili olarak bahtı açılmak, gönül açmak, gönlü açılmak, yüzü gözü açılmak gibi deyimler kullanılmaktadır. Bu deyimlerde geçen

söz konusu açmak ve açılmak eylemleri somut anlamlarından uzaklaşmıştır. Örneğin; gönlü açılmak, gönlün üzerindeki bir örtünün kalkması anlamında değil, ferahlamak anlamında kullanılmaktadır. Klasik Türk şairleri, açmak ve açılmak fiillerinin geçtiği deyimleri genellikle gül ve nergis gibi çiçeklerle bağdaştırarak söz konusu eylemlerin somut anlamlarına göndermeler yapmışlardır.

Bahtı açılmak: Şansı uygun duruma gelmek, işi yoluna girmek.

“Gülmedüm devründe **açılmadı bahtum** goncası

Sen gül-i pâkîzesin ben bülbül-i nâlânunam” (Gelibolulu Âlî G. 387/3)

“Senin zamanında bahtımın goncası açılmadı; sen temiz bir gülsün, ben de senin ağlayan bülbülünüm.”

Beyitte mütekellim, muhatabın devrinde bahtının goncasının açılmadığını ifade ederek kendinin ağlayan bir bülbül, muhatabın ise taze bir gül olduğunu belirtmektedir. Bahtın somut olarak açılma eyleminin üzerinde gerçekleştirildiği goncayla bağdaştırılması, açılmak sözcüğünün gerçek anlamını ortaya çıkarmaktadır.

“**Bahtı açıldı** gün gibi rüşved kapusunun

Kaldı dil ehlinün yine gönli açılmadı” (Gelibolulu Âlî Kt. 20/2)

“Rüşvet kapısının gün gibi bahtı açıldı; yine gönül sahiplerinin gönlü açılmadı, kaldı.”

Gönlü açılmak: Huzur içinde olmak, neşelenmek, ferahlamak.

“Eyledi müjde-i gül bülbülü şâd u hurrem

Goncanun **gönli açıldı** güle düşdi şebnem” (Bâkî G. 331/1)

“Gülün müjdesi, bülbülü sevindirdi; goncanın gönlü açıldı, güle şebnem düştü.”

Beyitte bahar mevsimi betimlenerek baharın gelişyle bülbülün sevindiği goncanın açıldığı ifade edilmiştir. Gönlü açılmak deyimini, mecazî olarak neşelenmek, ferahlamak anlamında kullanılır. Gönlü açılmak deyimini, somut olarak açılan bir çiçek

yani gülle bağdaştırılmıştır. Güle şebnem yani çiy tanesi düşmesi ise sevinçten ağlamak ifadesine gönderme yapmaktadır.

“Bî-çâre **gönül** bir dem olup hurrem **açılmaz**

‘Âlem açılıp güldü dil-i pür-gam açılmaz” (Nevî G. 170/1)

“Çaresiz gönül, bir an gülüp açılmaz; âlem açılıp güldü ama gam dolu gönül açılmaz.”

“Gonceler açıldı seyr-i bâg idün ey ehl-i dil

Kim görüp güller **gönüller açılan** çagdur bu çag” (Fuzûlî G. 145/2)

“Ey gönül sahipleri! Goncalar açıldı, bağı seyredin çünkü bu çağ, gülleri görünce gönüllerin açıldığı çağdır.”

“Gonce bagrı dehr bî-dâdiyle evvel kan olur

Sonra yüz lutf ile **gönli açılır** handân olur” (Fuzûlî K. 7/1)

“Goncanın bagrı, zamanın zulmüyle önce kan olur; sonra yüz lütufla açılır, güler.”

“Teşrif idince **gönli açıldı** bu gülşenün

Bülbülleri de başladı yir yir du‘âsına” (Kâmî K. 7/11)

“O teşrif edince bu gül bahçesinin gönlü açıldı; bağın bülbülleri de yer yer ona dua etmeye başladı.”

“Nevbahâr oldu benim **gönlüm açılmaz** kaldı

Her kişi gül gibi gülmekde beni gam aldı” (Gelibolulu Âlî G. 563/1)

“İlkbahar oldu, benim gönlüm açılmaz; her kişi gül gibi gülmektedir, beni gam aldı.”

“**Açılmaz** ‘âşıkun **gönlü** bahâr u bûstân içre

Ki zîrâ bülbül âdetdir hazîn olur hazân içre” (Usûlî G. 126/1)

“Âşığın gönlü, bahar ve bostan içinde açılmaz; çünkü bülbülün hazan içinde hazin olması âdettir.”

“**Gönli açılmaz** elinde câm-ı gül-fâm olmasa

Bâdesiz bâg-ı behişt olsa sanır zindân mest” (Nefî G. 24/3)

“Sarhoşun elinde gül renkli kadeh olmasa gönlü açılmaz; cennet bahçesi şarapsız olsa zindan gibidir.”

Gönül açmak: İnsanın iç sıkıntısını gidermek, iç açmak.

“Zülf ile hata ‘âşık olan gülşene gelsün

Tâ **gönli aç** ara çemen ara benefşe” (Necâtî Bey G. 241/7)

“Saç ve ayva tüyelerine âşık olan, gül bahçesine gelsin; bazen menekşe bazen çimen gönül açsın.”

“Dostum nazm-ı Necâtîden nazar itme kim

Gönül açar bir akarsudur bizüm eş‘ârumuz” (Necâtî Bey G. 241/7)

“Dostum, Necâtî’nin şiirinden gözünü çevirme çünkü bizim şiirlerimiz gönül açan bir akarsudur.”

Gönül açmak deyiminin mecazî anlamı, beyitte baskın olmasına rağmen gönül açmak eylemini akarsuya benzeyen şiirlerin gerçekleştirilmesi, deyimdeki açmak fiilinin somutlaştırılarak kullanıldığının göstergesidir.

“Gonca dil-tengi olurdu devrânda

Gönlün açmasa dil-güşâ-yı sabâ” (Ahmet Paşa K. 38/4)

“Gönül açan saba rüzgârı, onun gönlünü açmasa goncanın gönlü dar olurdu.”

“Gonca-âsâ kan ile tolmuş **gönüller açmağı**

Lebleründen öğrenür var ise şîrîn-kârlar” (Bâkî G. 85/3)

“Hoş tavrılılar; gonca gibi kan dolmuş gönülleri açmayı, senin dudaklarından öğrenir.”

“Nakş bağlar giceler **acmaga gönlin** goncanun

Her seher eksik degül bir yâdigârı bülbülün” (Hayâlî Bey G. 298/4)

“Bülbül, geceleri goncanın gönlünü açmak için nakış bağlar/onun suretini tasvir eder; onun hatırası her seher vakti eksik olmaz.”

“**Açar gönlini** bir tatlı dil ile yâr Usûlî’nin

Gerek endîşe babında nice yüz bin kilîd olsun” (Usûlî G. 99/5)

“Sevgili, endîşe kapısında nice yüz bin kilit olsa da bir tatlı dil, Usûlî’nin gönlünü açar.”

“Yetti ol mevsim ki **acmaga gönüller** mülkünü

Ola gülşende reyâhin hayline ser-dâr gül” (Fuzûlî K. 9/4)

“O mevsim, gönüller mülkünü açmak için yetiştî; gül, bahçede fesleğenlere komutan olsun.”

“**Acdı gönlüm** çiçeğin zevk-i hat-ı ruhsârın

Dün ü gün oldu ber-â-ber ne ‘aceb olsa bahâr” (Fuzûlî K. 40)

“Senin yanağındaki ayva tüyelerinin zevki, gönül çiçeğimi açtı; gece ve gündüz bir oldu, bahar olsa buna şaşılır mı?”

“Mey-i çekîde ile **acdı gönlimüz** sâkî

Piyâle sundı o gül-ruhsarâ virdi” (Gelibolulu Âlî G. 573/4)

“Saki, şarap damlasıyla gönlümüzü açtı; o gül yanaklı kadeh sundu, sefa verdi.”

Gözü gönlü açılmak: Neşelenmek, içine sevinç dolmak, ferahlamak.

“**Gözi gönli açıldı** ‘âlemün fasl-ı bahâr oldı

Güşâde gonca-ı ra‘nâ gül-i bâdâm hurremdür” (Nevîzâde Atâyî G. 87/4)

“Âlemin gözü gönlü açıldı, bahar mevsimi oldu; güzel gonca açılmış, badem gülü tazedir.”

Gözü gönlü açılmak deyimi; mecazî olarak neşelenmek, güzel bir şeyi görerek ferahlamak, içine sevinç dolmak gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Beyitte bahar mevsiminin gelişiyile âlemin gözünün gönlünün açıldığı ifade edilmiştir. Söz konusu deyim, bahar mevsimindeki çiçeklerin açması ve doğanın tazelenmesiyle ilişkilendirilerek somutlaştırılmıştır.

Yüzü gözü açılmak: Çevresi ile ilişkilerini geliştirmeye başlamış olmak, dünyayı anlamaya çalışmak.

“Yüzün görüp gül ü nergisle subh-dem bâgun

Yüzi gözi açılıp yine şâd u hurremdür” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 56/4)

“Bağın gülü ve nergisi sabah vakti senin yüzünü görünce onların yüzü gözü açılıp yine neşelenmiştir.”

Beyitte gülün açılması ve nergisin göz şeklinde olmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla sevgiliyi görerek sevinmelerine bağlanmıştır. Mecazî olarak gül ve nergis çevreleriyle olan ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır. Yüzü gözü açılmak deyiminde geçen yüz sözcüğü gül, göz sözcüğü ise nergisle bağdaştırılmıştır.

“Gülşene nergis ü gül hayli letâfet virdi

Şimdi **açıldı** dahı **yüzi gözi** gülzârun” (Bâkî G. 276/4)

“Gül bahçesine nergis ve gül hayli güzellik verdi; gül bahçesinin şimdi yüzü gözü açıldı.”

“Çemen çemen gül ü nergisle gülşenün şimdi

Açıldı yüzi gözi bûs idince dâmânun” (Kâmî K. 14/28)

“Senin eteğini öpünce gül bahçesinin gül ve nergisle yüzü gözü açıldı.”

1.3. Açmaz

Açmaz sözcüğü, içinden çıkılmaz bir durumu ifade etmek için kullanılır. Sözcük, satranç ve dama oyunlarında bir oyuncunun içinden zorla çıkacağı bir durumu ifade eder. Gündelik dilde kullanılan Türkçede insanlar zor bir durumda olduklarını ya da birilerinin kendilerini zora soktuklarını betimlemek için açmaza düşmek, açmaza getirmek, açmaz oynamak, açmaz yapmak gibi deyimleri kullanmışlardır. Deyimin kaynağı, satranç ve dama oyunundaki açmaz hamlesiyle ilgilidir. Tarihsel süreçte satrancın Osmanlı Devleti'nde padişah, vezir gibi büyük devlet adamları tarafından oynandığı düşünülürse söz konusu oyunun klasik Türk şiirinde kullanılması olağandır. Klasik Türk şiirinde satranç, sevgilinin özellikleriyle bağdaştırılarak verilir. Şiirde sevgili, usta bir satranç oyuncusu olduğu için yaptığı hamleler de satranç oyunundan gelmektedir. Açılmak eyleminin üzerinde gerçekleştiği çiçekler, klasik Türk şiirinde açmaz ile ilgili kullanılan deyimlerin bağdaştırıldığı bir başka unsur olarak okuyucunun karşısına çıkmaktadır.

Açmaza koymak: Bir kimseyi içinden çıkması zor bir duruma düşürmek.

“Şehleri mât etmek için zülf-i dost

Ruhların **açmaza kodu** iki kat” (Necâtî Bey G. 28/6)

“Dostun zülfü, şahları mat etmek için ruhlarını (yanaklarını/kalelerini) iki kat açmaza koydu.”

Beyitte sevgili ve sevgilinin yaptığı hamleler, satranç oyunuyla bağdaştırılarak kullanılmıştır. Satranç oyununda açmaz, şahın tehdit altında olduğunu gösteren bir terimdir. Beyitte açmaza koymak deyiminin satrançla ilişkilendirilerek kullanılması, deyim gerçek anlamını ortaya çıkarmaktadır. Ruh kelimesinin yanak anlamının yanı sıra kale anlamı da bulunmaktadır. Beyitte satranç oyunuyla bağlantılı olarak ruh kelimesinin kale anlamının da tevriyeli olarak kullanılması, açmaza koymak deyiminin satrançla bağlantılı anlamına çağrışım yapmaktadır.

“Alur ey bülbül sakın esbâb-ı sabrun al ile

Gonca ferzînin gözet kim güllerün **açmazı var**” (Nevîzâde Atâyî G. 32/2)

“Ey bülbül! Gonca veziri, senin sabretme sebeplerini hileyle alır, sakın! Gonca vezirini gözet! Çünkü güllerin açmazı var.”

Beyitte açmazı var ifadesi, günümüzde kullanılan açmaz yapmak ya da açmaza koymak deyiimiyle aynı anlamda değerlendirilebilir. Beyitte ferz (vezir), âl (hile) sözcükleri açmazı var deyiminin satranç oyunundaki rakibe içinden çıkması güç bir hamle yapılması anlamıyla tenasüplü olarak kullanılmıştır. Deyimin somut olarak açılabilen bir çiçekle bağdaştırılarak ve satranç oyunu ile ilişkilendirilerek kullanılması, deyim gerçık anlamını ortaya çıkarmaktadır. Beyitteki bir diğır söz oyunu al kelimesinin tevriyeli olarak kullanılmasıdır. Al kelimesinin yakın anlamı renk (kırmızı), uzak anlamı ise hiledir.

Açmazdan almak: Birini içinden çıkılması güç bir durumdan kurtarmak.

“Beydak-ı hâl-i ruhun zülfünle mestûr eyleme

Almaga şâhum gönül ferzânesin **acmazdan**” (Bâkî G. 364/2)

“Ey şahım! Gönül vezirini açmazdan kurtarmam için yanağındaki piyon gibi benini zülfünle örtme.”

Açmazdan almak deyiimi, mecazî olarak birinin içinden çıkılması güç bir durumdan kurtarılmasını ifade etmektedir. Beyitte satranç oyunu ile ilişkili olarak şâh, ferzâne, beydak, ruh kelimelerinin tenasüplü olarak kullanılması, bağlamsal açıdan açmazdan almak deyim gerçık anlamını ortaya çıkarmaktadır.

1.4. Ağız

Türk Dil Kurumunun sözlüğü ve diğır deyimlerle ilgili sözlükler incelendiğinde Türkçede ağız sözcüğü ile ilgili pek çok deyim kullanıldığı görülmektedir. Ağızla ilgili deyimlerden çoğunluğu konuşma, söylem, söz gibi genellikle ağızdan çıkan sözcükler ya da sözcükler aracılığıyla oluşturulan cümleleri ifade ederler: ağızını açmak >konuşmaya başlamak; ağız birliğı yapmak>aynı şeyi yapmayı kararlaştırmak; ağız eğri>kötü söz söyleyen vb. Bununla birlikte ağız ile ilgili kullanılan deyimlerde

duygularla ilgili tezahürler de kendini gösterebilmektedir: ağzını bıçak açmamak>çok üzgün olmak; ağzı açık kalmak>çok şaşırarak; ağzı kulaklarına varmak>çok sevinmek...

Klasik Türk şiirinde ağız, güzellik unsuru olarak önem arz ettiği için şiirlerin çoğunluğunda ağız ile ilgili deyimler kendini gösterir. Ağzı şekil olarak goncayla ilişkilendiren şairler, deyimleri kullanırken gonca ve sevgilinin ağzını şiire yerleştirmektedir. Ağızla ilişkilendirilen diğer önemli bir unsur, âşığın teninde açılan yaralardır. Âşığın teninde açılmış olan yaralar, şekil olarak ağızla ilişkilendirilmektedir. Bir diğer bağdaştırılan unsur ise sedeftir, sedefin nisan yağmuru kapmak için ağız açmasıdır.

Ağız açmak: 1. Konuşmaya başlamak, söz söylemek. 2. İstemek, kastetmek. 3. Karşılık vermek.

“Her taraftan yaralar **ağız acupdur** katlüme

Anların ağzını tutsun göndere peykânunu” (Emrî G. 524/2)

“Yaralar, her taraftan beni katletmek için ağız açmıştır; peykânını gönder de onların ağzını tutsun.”

Beyitte ağızla ilgili olarak ağız açmak ve ağzını tutmak deyimleri birlikte kullanılmıştır. Ağız açmak deyimini, söz söylemeye başlamak anlamına gelse de beytin bağlamı düşünüldüğünde kastetmek, istemek anlamı ortaya çıkmaktadır. İkinci deyim olarak kullanılan ağzını tutmak ise ağız açmak deyiminin söz söylemek manasına karşılık gelecek şekilde kötü söz söylememek anlamında kullanılmıştır. Mütakellim, yaraların kendini öldürmek için ağız açtığını söylemekte ve sevgiliden peykânını göndererek bunların ağzını tutmasını istemektedir. Beyitte geçen ağızla ilgili deyimler, şekil olarak somut anlamda ağız şeklinde olan yarayla ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Ağız açmak ve ağzını tutmak deyimleri, somut olarak düşünüldüğünde söz söylemek her ne kadar ağızla yapılsa da bu deyimler söylendiğinde akla ilk gelen organ değil, söz olmaktadır; ancak beyitte ağızla ilgili deyimler, yarayla bağdaştırılarak deyim somut göndermelerine çağrışım yapılmıştır.

“Ka‘r-ı yemm-i gamda ey ebr-i kerem ihsânuna

Agız açmışdur sade f-veş Hâletî-i nâ-tüvân” (Azmîzâde Hâletî K. 36/36)

“Ey kerem bulutu, gam denizinin dibinde güçsüz Hâletî, senin ihsanına sedef gibi ağız açmıştır.”

Denizle ilgili terimlerin kendini gösterdiği beyitte Hâletî, kendini güçsüz olarak tabir etmekte ve padişahın ihsan beklemektedir. Ağız açmak deyimi, beyitte sedefle ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Halk arasındaki yaygın inanışa göre nisan yağmuru sedefe düştüğünde inci, yılanın ağzına düştüğünde ise zehir olur. Sedef, damlayı içine alarak onu yıllarca içinde saklar ve bu damla zamanla inciye dönüşür (Levend, 2015: 183). Beyitte de Hâletî, sedef gibi ağızını açarak padişahın cömertlik bulutundan gelecek ihsanı beklemektedir. Yani Hâletî kendini sedefe, padişahın cömertliğini nisan yağmuruna ve bu cömertlikten gelecek olan ihsanı ise inciye benzetmektedir. Beyit, teşbih sanatıyla kurgulanarak verilmiş ve sedef-inci hadisesiyle ilgili olarak söz konusu inanışa telmih yapılmıştır.

“Bu kadar ‘ömr için goncayı dil-teng görüp

Sahn-ı gülşende eder **agız acup** hande enâr” (Hayâlî Bey K. 2/8)

“Nar, bu kadar ömür için goncanın kederlendiğini görünce gül bahçesinde ağız açıp ona güler.”

Beyitte ağız açmak deyimiyle ilişkili olarak bir bahçe tasviri içinde kederli bir gonca ve gülen bir nar resmedilmiştir. Hem gonca hem de nar şekil bakımından ağızla benzer niteliklere sahiptir. Beyitte gonca, dil-teng (gönlü dar, kederli, sıkıntılı) olarak nitelendirilmiştir. Burada dil kelimesinin hem gönül hem de konuşmayı sağlayan organ anlamı beyte yerleştirilmiştir. Gonca açılmamış güldür ve divan şiirinde gonca sevgilinin dudağıyla bağdaştırılmaktadır. Goncanın açılmamış olması; sevgilinin gülmemesi, konuşmaması yani sırlarını söylememiş olmasıyla özdeşleştirilir. Narın uç kısmı ise açıktır, şekil olarak açık bir ağıza benzer. Narın böyle bir şekle sahip olması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla goncanın kısa bir ömür için kederli olmasına bağlanmış ve ağız açmak deyiminin hem somut hem soyut anlamı beyte yerleştirilmiştir.

“**Agız açma** lebün emmek umana

Gevher-i la‘lünü nâ-yâb eyle” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 375/4)

“Dudağını emmek isteyene ağız açma, yakut (gibi dudağının) cevherini yok et.”

Beyitte ağız açmak deyimi, sevgilinin dudağıyla ilişkilendirilmiştir. Beytin ana kurgusu, klasik şiirde önemli bir özellik olan sevgilinin dudağının yok denecek kadar küçük olmasıdır. Mütakellim, muhataptan onun dudağını emmek isteyene ağız açmamasını yani ona karşılık vermemesini istemektedir. “Ağız açma!” denilerek beytin muhatabına mecazen dudağı emmek isteyene karşılık vermemesi, gerçek anlamda ise dudağın emdirilmemesi gerektiğine dair uyarı yapılmıştır.

“Müdâm **acma ağız** sürâhî gibi

Harâma yol etme mübâhî gibi” (Necâtî Bey K. 2/57)

“Sürâhi gibi asla ağzını açma, mübahi gibi harama yol verme.”

Beyitte kullanılan ağzını açmamak deyimi, mecazî olarak konuşmamak, ses çıkarmamak gibi anlamları karşılarsa bile beytin bağlamında deyim karşılık vermemek anlamında kullanılmıştır. Beyte bakıldığında mütakellim, ağzını açma diyerek muhatabın başkalarına karşılık vermemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Şarap sürâhiden kadehe boşaldıktan sonra artık elden ele devreder ve şarabı içmek, İslam dininin gereği olarak yasaktır. Bu durumda ağzını açmamak deyiminin istememek anlamı da ortaya çıkmakta yani mütakellim, haramı isteme diyerek muhatabı uyarılmaktadır. Ağzını açmamak eylemi, sürâhinin ağız kısmının açık olmasıyla ilişkilendirilerek somutlaştırılmıştır.

“**Agız açmaz** bana ol gonca-dehen söylemeye

Lezzetinden lebünün mîvesi olur iki şak” (Emrî G. 256/2)

“O gonca ağızlı benimle konuşmak için ağız açmaz; dudağının meyvesi lezzetinden ikiye yarılr.”

Beytin bağlamı, klasik Türk şiirinin dudak-gonca benzerliği üzerine kurularak gonca-dehen ifadesiyle ağız açmamak deyiminin somut anlam alanı genişletilmiştir. Beytin ilk dizesinde ağız açmamak deyimini, muhatabın mütekellime cevap yani karşılık vermediğini göstermek için kullanılmıştır. İkinci mısra ise birinci mısradaki olayın sonucunu ifade etmektedir. Muhatap susmakta yani gerçek anlamda da dudağı kıpırdamamaktadır. Bu nedenden dolayı bu lezzete dayanamayan dudak ikiye yarılmaktadır. Muhatabın dudak ve ağzının özelliklerini belirtmek için lezzetinden çatlamak ve ağzını açmamak deyimleri birlikte kullanılmıştır. Aslında dudak zaten iki kısımdan oluşur, bunun sevgilinin ağzının lezzetiyle bir alakası yoktur ama mütekellim, bu durumu hüsn-i talil sanatı aracılığıyla güzel bir nedene bağlayarak lezzetinden çatlamak ve ağzını açmamak deyimlerinin gerçek anlamını ortaya çıkarmıştır.

“Diş sırtmaz **agız açmaz** gonca gibi bana yâr

Salınur gül gibi ammâ hâr ile oynar güler” (Âşık Çelebi G. 99/4)

“O yâr bana gonca gibi ağız açmaz, gülmez; ama gül gibi diken ile salınır, oynar, güler.”

Bu beyitte de sevgilinin dudağı goncayla özdeşleştirilmiştir. Meczâî olarak sevgilinin ağız açmadığı yani mütekellime karşılık vermediği ifade edilmiştir. Yine teşbih sanatı kullanılarak sevgilinin gonca gibi ağız açmadığı belirtilmiştir. Gonca açılmamış güldür ve sevgilinin dudağının gonca gibi olduğu ifade edilerek ağız açmamak deyiminin gerçek anlamı da beyte yerleştirilmiştir.

“Şol goncalar ki la‘lün anup **agzın açalar**

Bâd-ı sabâ irişüp gelüp agzına çalar” (Necâtî Bey G. 133/1)

“Şu goncalar senin dudağın anıp ağzılarını açsalar saba rüzgârı gelip onların ağzına çalar.”

Ağzını açmak deyimini, meczâî olarak konuşmaya başlamak demektir. Her ne kadar somut olarak konuşmaya başlandığı zaman ağız açılrsa da deyim genel manası sözle ilgilidir; ancak beyitte ağzını açmak deyimini şekil olarak ağza benzerliğinden dolayı goncayla ilişkilendirilmiştir. Gonca muhatabın dudağın anınca rüzgâr, böyle bir şeye

cesaret ettiği için onun ağzına çarpmaktadır. Somut olarak da goncanın açılıp gül şekline gelmesi ve rüzgârın eserek goncalara değmesi olağandır.

“Agzun için gonca-i pür-jâle giryândur bana

La'lün için **agız açmış** nâr handândur bana” (Emrî Mkt. 8/1)

“Ağzın için çiy taneli gonca bana ağlamaktadır; dudağın için nar ağzını açmış bana gülmektedir.”

Beyitte doğaya ait unsurlar, insanî özellikler aracılığıyla betimlenmiştir. Goncanın üzerindeki çiy tanesi gözyaşıyla bağdaştırılmıştır ve çiy tanesinin yani göz yaşının oluşma sebebi, muhatabın dudağına bağlanmıştır. Yine narın ağız kısmı açıktır, bu açık olma durumu ağız açık deyimiyile ilişkilendirilmiş ve gülmekle bağdaştırılmıştır. Hem gözyaşı hem de gülme ifade eden unsurlar, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla somutlaştırılmıştır. Üstelik doğaya ait unsurlar, güzel bir tezat sanatını ortaya çıkarmaktadır.

“Mehd-i gülzâr üzre geldi dâye-i ebr-i bahâr

Tıfl-ı gonca **agzın açdı** meyl-i pistân eyledi” (Bâkî K. 7/4)

“Bahar bulutunun dadısı, gül bahçesi beşiği üzerine geldi; gonca ağzını açıp memeye meyletti.”

Beyitte bahar bulutu, bebeğine süt vermek isteyen bir anne; gonca, annesinden süt isteyen bir bebek ve gül bahçesi de beşik olarak betimlenmiştir. Ağzını açmak deyimini, ağıza benzer özellikte olan ve açılma işlemini somut olarak üzerinde gerçekleştiren bir çiçek olan gülle bağdaştırılmıştır.

“Uş Gülistân okuyacak göresin katlan dahı

Gonca **agzın açmamışdur** râz-ı gül ser-bestedür” (Necâtî Bey G. 82/3)

“İşte bu Gülistan'ı okuyacak olanı göremezsin; gonca ağzını açmamıştır, gülün sırlarının başı bağlıdır.”

Gerektiği, yeri geldiği yerde konuşmamak, susmak gibi anlamları karşılayan ağzını açmamak deyimini, beyitte açılmamış gül yani goncayla ilişkilendirilmiştir. Goncanın şekil olarak ağza benzer oluşu ve açılmamış şekilde olması, ağzını açmamak deyimini somutlaştırmak için iyi bir malzeme niteliğindedir. Sadî'nin eseri olan *Gülistan* aynı zamanda gül bahçesi anlamına gelmektedir. Beyitte gül bahçesinin sırlarının çözümediği ifade edildiği gibi Sadî'nin *Gülistan*'ın söylem bakımından çözümlenemediği anlamı asıl söylenmek istenendir.

“Bir kerre gonca **agzin acup** gel demiş degül

Bülbüllere ki sahn-ı çemende yuvalanur” (Necâtî Bey G. 130/4)

“Gonca, çimenlik ortasında yuvarlanan bülbüllere bir kere ağzını açıp ‘gel’ dememiştir.”

“**Agız açmazdı** sadef katre-i nîsâna ebed

İtse güftâr-ı dürer-bârı ile lutf-ı ‘amîm” (Kâmî K. 11/27)

“İnci dolu sözleriyle herkese lutfetseydi; sadef ebediyen nisan yağmuruna ağız açmazdı.”

“Goncalar **agız acup** dirler zebân-ı hâl ile

Tâzele peymânelerle vaktidür peymânunı (Necâtî Bey G. 570/5)”

“Goncalar ağız açıp hâl dili ile ‘Tam zamanıdır, yeminini kadehlerle tazele!’ derler.”

“Teşnedür dil bahr-i gamda oklarun peykânına

Agız açmış bir sadefdür katre-i nisân umar” (Nevî G. 96/4)

“Gönül, gam denizinde senin oklarına susamıştır; ağız açmış bir sadef gibi nisan yağmuru umar.”

“Zahmlerden bin **agız açdum** edâ-yı şükr için

Her okun bir ni‘ met-i gayr-i mükerrerdır bana” (Fuzûlî G. 14/5)

“Şükür borcunu yerine getirmek için yaralardan bin ağız açtım; senin her bir okun benim için her zaman başka bir nimettir.”

“Ey ciğer zahmı **agız açma** hadengin göricek

Yetene râz-ı nihânım yeter izhâr eyle” (Fuzûlî G. 247/6)

“Ey ciğer yarası, onun okunu görünce ağız açma; gizli sırlarıma ulaşana (sırlarımı) aç yeter!”

“Ne dil-rîş kim zahm tek **açdı agzın**

Sana ‘arz-ı hâl itmege taptı merhem (Fuzûlî K. 27/30)

“Ne gönlü yaralılar, yara gibi ağzını açtı; sana arz-ı hal etmek için merhem buldu.”

“**Agız açsa** söze bin nâz ile ol gonca-dehen

Hokka-ı teng feminden dür ü gevher dökülür” (Nevîzâde Atâyî G. 66/2)

“O gonca ağızlı bin naz ile söz söylemek için ağız açsa onun hokka gibi küçük ağzından inci ve cevher dökülür.”

“Katre-i şîr tamladugınca şebnem

Goncalar **agız açar** nite ki etfâl-ı sığâr” (Mesîhî Kaside: 8/5)

“Şebnem süt damlası damlatınca goncalar, küçük çocuklar gibi ağız açar.”

“Sînede **agız açup** peykânın ister yâreler

Cân virür bir katre suya teşnedir bîçâreler” (Hayâlî Bey G. 124/1)

“Yaralar, sinede ağız açıp onun okunu isterler; çaresizler bir damla suya can verecek kadar susamıştır.”

Ağız açtırmamak: Başkasının bir şey söylemesine olanak bırakmamak, çok konuşmak.

“Gonceye lâf-ı letâfette **agız açtırma**

Lahza lahza anı şerm-ende-i güftâr eyle” (Fuzûlî G. 247/3)

“Güzellik söz konusu olunca goncaya agız açtırma; onu, söylediği sözlerden dolayı anında mahçup et.”

Beyitte güzellik söz konusu olduğunda muhatabın söz söyleme yetkisine sahip olmasından dolayı goncaya söz hakkı düşmeyeceği ve eğer gonca böyle bir hakka sahip olacağını düşünürse muhatabın onu mahçup etmesi gerektiği ifade edilmiştir. Agız açtırmamak deyimini, gerçek anlamda açılabilen ve dudakla benzerlik gösteren goncayla ilişkilendirilmiştir.

Agız ağıza vermek: Birbirine çok yakın durarak fisiltıyla konuşmak.

“Çubuk o yâr ile **agız ağıza sohbet ider**

İmâmesin çevirürdüm elüme girse eğer” (Bosnalı Sâbit B. 20)

“Çubuk o yar ile agız ağıza sohbet eder, eğer elime geçse ağzını ters çevirirdim.”

Agız ağıza vermek deyimini, çok yakın bir şekilde fisiltıyla konuşmak anlamında kullanılmaktadır. Mütেকellim, kendisinin yapamadığını gerçekleştirebildiği için sevgilinin ağzındaki sigarayı kıskanmaktadır. Çünkü sigaranın ağızlığı ve sevgilinin ağzı birbiriyle âdeta agız ağıza vermiş sohbet etmektedir. Sevgilinin ağzındaki sigara, onunla sohbet eder biçimde betimlenmiştir.

“**Virüp** gülşende **agız ağıza gül**-gonca leblerle

Musahib oldu sultân-ı güle bülbül edeblerde” (Bosnalı Sâbit G. 299/1)

“Bülbül, gül bahçesinde gonca dudaklılarla agız ağıza verip edeple güllerin sultanına sohbet arkadaşı oldu.”

Agız birliği etmek: Aynı şeyi yapmaya karar vermek, bir konuda anlaşarak aynı biçimde konuşmak.

“Cânâ Necâtî ile **agız bir eyle** kim

Sana şeker-dehen dene şîrîn-suhan bana” (Necâtî Bey G. 16/7)

“Ey sevgili! Sana şeker ağızlı, bana şirin sözlü denmesi için Necâtî ile ağız birliği yap.”

Beyitte ağız birliği etmek deyimi, hem Necatî'nin sözü hem de sevgilinin dudağının tatlılığıyla birleştirilerek kullanılmıştır. Ağız birliği yapmak bir konuda aynı şeyi söylemek demektir. Sevgiliye şeker dudaklı, Necatî'ye şirin sözlü demek ağız birliği yapmak deyiminin mecazî anlamıdır, sevgiliyle Necatî'nin ağızlarının bir araya gelmesi ise deyim gerçeğ anlamıdır.

“Sâkiyâ gam leşkerine hüsni-tedbîr eylemek

Sâgar-ı meydür sürâhîyle **agız bir eylemek**” (Necâtî Bey G. 312/1)

“Ey saki! Gam askerine ihtiyatlı davranmak, şarap kadehiyle sürahinin ağız birliği yapmasıyla olur.”

Beyitte ağız birliği etmek deyimi, kadeh ve içki sürahisiyle bağdaştırılarak somutlaştırılmıştır. Hem kadeh hem de sürahinin ağız olarak nitelendirdiğimiz kısımları vardır. Sürahinin içindeki şarabın kadehe dökülmesiyle kadeh ve şarap arasında bir bağlantı kurulmuş olur. Mütakellim, bunu ağız birliği etmek olarak betimlemiştir.

“**Agız bir idüp söylemek** âsân idi yâre

Zahmunla gelüp olsa eger hançeri yek-dil” (Bâkî G. 298/3)

“Eğer o sevgilinin hançeri, senin yaranla dil birliği yaparsa ağız birliği edip söylemek sevgili için kolaydır.”

Beyitte mütakellim, yarasıyla sevgilisinin hançerinin ağız birliği ettiğini söylemektedir. Klasik Türk şiirinde sevgilinin bakışı yaralayıcılık açısından hançere benzetilir. Mütakellim, kendisini muhatap alarak sevgilinin hançer gibi yan bakışının kendinde yaralar açtığını söylemektedir. Ağız birliği etmek deyimi, somut olarak dil şeklindeki hançer ve ağız şeklindeki yara için kullanılmıştır.

“Mîr-i cânı kal‘a-i bürc-i bedenden sürmege

Yaralar ser-cümle **agız bir idüp** kaldurdı baş” (Zâtî G. 598/3)

“Can amirini beden burcunun kalesinden sürmek için yaralar, cümleten ağız birliği yapıp baş kaldırdı.”

Beyitte kullanılan burç, kale, mir (amir) sözcükleri savaş meydanıyla ilişkilendirilebilecek sözcüklerdir. Bedenin üzerinde bulunan yaralar ağız birliği ederek can âmirine baş kaldırmıştır. Bu beyit de yine ağız ve yara benzerliği üzerine kurgulanmıştır. Ağız birliği etmek deyimi, yaraların sayısının çok fazla olduğuna işaret etmektedir. Açılan yaralar bedenden ruhu çıkaracak kadar yani kişinin ölümüne neden olacak kadar fazladır. Ağız birliği etmek ve baş kaldırmak deyimleri, şekil yönünden ağız ve başa benzeyen yaralar için kullanılmıştır.

““Âşık-ı bî-dil nice söyleşmege kâdir olur

Birbiriyle ağız bir idicek ol iki leb” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 16/2)

“O iki dudak birbiriyle ağız birliği ettiğinde dilsiz âşık nasıl konuşabilir?”

Ağız birliği etmek deyimi, bu beyitte iki dudağın bir araya gelmesiyle ilişkilendirilmiştir. Somut olarak insan dudağı iki kısımdan oluşur ve beyitte bu iki dudağın bir araya gelmesiyle sevgili cezbedici bir güzelliğe ulaşmakta ve bu güzellik karşısında âşıkların dili tutulmaktadır.

“Ol ‘inâyetsüz tolu içer bana öpüşmez âh

Düşmeni kör etmege veh kim **agız bir eylemez**” (Zâtî G. 549/2)

“Âh! O merhametsiz, dolu içer benimle öpüşmez, düşmanı kör etmem için benimle ağız birliği yapmaz, eyvâh!”

Ağız birliği etmek deyimi, mütekellimin sevgilisiyle öpüşmesiyle bağdaştırılarak somutlaştırılmıştır.

“Şemşîrine Hayâlî gönül virdügin sakın

Agız bir eyleyip dimesün yâre yaralar” (Hayâlî Bey G. 147/5)

“Ey Hayâlî! Onun kılıcına gönül verdiğini gizle; yaralar ağız birliği edip sevgiliye söylemesin.”

“Dehen-i tengi ile bahs idemezler yârün

İtse ağız bir eger gonceleri gül-zârun” (Azmîzâde Hâletî Müf. 248)

“Eğer gül bahçesinin goncaları ağız birliği etse sevgilinin ufacık ağzıyla iddilaşamazlar.”

“Tîre çespândır **ağız birliği itmekte** kemân

Yine kec-re’ylere ehl-i hevâdır elyak” (Şeyh Galip G. 174/8)

“Ağız birliği etmede keman oka layıktır; yine düşüncesi sakat olanlara haylazlar yakıştır.”

“Yaralar cism-i za‘îfimde **ağız bir itdiler**

Derd-i ‘aşkı ol tabîb-i câna takrîr itdiler” (Nevî G. 93/1)

“Yaralar, zayıf bedenimde ağız birliği yaparak aşk derdini can doktoruna bildirdiler.”

“Nev‘iyâ gülşen-i şevke salınur âvâze

Câm ile bülbüle şol dem ki **ağız bir eyler**” (Nevî G. 77/5)

“Ey Nevî! Avaze, gül bahçesine salınır; şu an kadeh ve bülbülle ağız birliği eder.”

Ağız dil vermemek: Çok ağırlaşarak hiçbir şey söyleyemez duruma gelmek.

“Gamze-i dilber Sehî gönlüme bir zahm urdı kim

Dil ağız virmez yatur gamdan ölümlü hastedür” (Sehî Bey G. 60/6)

“Ey Sehî! Dilberin süzgün yan bakışı, gönlüme öyle bir yara vurdu ki dil ağız vermez gamdan yatar, ölümcül hastadır.”

Beyitte ağız dil vermeyen unsur, mütekellimin gönlüdür. Dilberin yaralayıcı özelliklere sahip süzgün yan bakışı, mütekellimin gönlünde yaralar açmıştır. Yara, ağız şeklinde olmasına rağmen bir şey söylemesi mümkün olmayan bir unsurdur. Ağız dil vermemek deyimindeki ağız sözcüğü, şekil olarak yarayla benzerlik göstermektedir. Deyimde geçen dil sözcüğünün gönül anlamı da bulunmaktadır; ancak beyitte gönül değil, konuşma organı anlamı kullanılmıştır. Dil sözcüğünün beytin bağlamında kullanılmayan gönül anlamı, iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla ilk mısradan geçen gönül sözcüğüyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

Ağız eğmek: Birinden bir şeyi yalvarırcasına istemek.

“Âfitâba bir dahî nûr için **egmezdi ağız**

Mihr-i cûdundan eger bir kez ideydi cer hilâl” (Mesîhî G. 25/3)

“Hilal, eğer senin cömertlik güneşinden bir kez nasıplenseydi bir daha güneşe ağız eğmezdi.”

Beyte bakılınca ağız eğmek eylemini gerçekleştiren hilal yani yarım aydır ve gerçek anlamda eğri bir şekle sahiptir. Bilindiği üzere ay ışık kaynağı değildir. Güneşten aldığı ışığı yansıtır. Ayın dünyanın etrafında dolanması sebebiyle ayın ışık alan kısmı sürekli değişir. Bu da dünyadan bakıldığında ayın farklı şekillerde görünmesine sebep olur. Ayın yarım ay şeklinden dolunay şekline geçmesi için güneşten ışık alması gerekir. Beyitte bu hadise, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla ayın bir kere bile muhatabın güzellik güneşinden nasıplenmediğine bağlanmıştır.

“Ey güneş mâh-ı neve gösterme ebrûnı gelür

Karşuna **agzın eger** bir agzı egridür hilâl” (Emrî Mkt. 289/2)

“Ey güneş (gibi sevgili)! Yeni aya kaşını gösterme; o bir ağız eğridir gelir karşına ağız eğer.”

Bu beyitte ağız eğmek deyimi, hem yeni ay hem de muhatabın kaşıyla ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Hilal ve beytin muhatabının kaşı, şekil olarak birbirine benzemektedir, her ikisi de eğri biçimlidir. Bu eğrilik deyimin somut anlamını düşündürmektedir. Beyitteki diğer bir deyim ise ağız eğridir. Ağız eğri deyimi, olarak kötü söz söyleyen kişileri belirtmek için kullanılmaktadır. Beyitte muhatabın güzelliğinden faydalanmak isteyen ay, hem gerçek hem de mecaz anlamda ağız eğri olarak nitelendirilmiştir.

“Kulun durur hele eksik gedik nazar eyle

Irakdan **agız eger** mâh-1 nev felekde sana” (Nevî K. 1/20)

“Yeni ay, felekte uzaktan sana ağız eğer; hele eksik gedik nazar et, kulundur.”

Ağızdan ağıza düşmek: Kendinden çok bahsedilir olmak.

“**Düşdi** vasf-1 dür-i dendânı **agızdan agıza**

İşitüp saldı beyâbâne deniz gevherini” (Fuzûlî G. 303/4)

“Onun inci gibi dişlerinin vasıfları ağızdan ağıza düştü; deniz bunu duyunca cevherini kıyıya saldı.”

Beyitte sevgilinin inci gibi dişlerinin vasıfları ağızdan ağıza düşmüş yani herkes tarafından konuşulur olmuştur. Ağızdan ağıza düşmek deyimi, somut olarak ağza çağırışım yapan inci gibi diş ifadesiyle bağlantılı olarak kullanılmıştır. Beytin ikinci dizesinde denizin cevherini kıyıya bırakmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla inci gibi dişin vasıflarının ağızdan ağıza dolaşmasına bağlanmıştır.

Ağızdan kulağa düşmek: Dedikodu konusu olmak.

“Dimiş dehânı vasfin gonca çemende verde

Sırr-1 nihânüm ey dil **femden kulaga düşmiş**” (Emrî G. 237/4)

“Ey gönül! Gonca, çimenlikte onun ağzının vasıflarını güle söylemiş; gizli sırrım ağızdan kulağa düşmüş.”

Ağızdan kulağa düşmek deyimini, mecazî olarak bir sırrın ortaya çıkararak dedikodu konusu olması anlamında kullanılmaktadır. Beyitte leff ü neşr sanatı kullanılarak gonca, şekil olarak ağızla; gül ise kulakla bağdaştırılarak deyim somut unsurları ortaya çıkarılmıştır.

Ağza/dile almak: Anmak, sözünü etmek.

“Leblerün katında anma adını senbûsenün

Dile almalı degüldür agzuna nisbet gülâc” (Sehî Bey G. 28/4)

“Dudaklarının katında senbuse denilen tatlının adını ağzına alma; ağzının yanında güllac dile alınmaz.”

Dile almak deyiminin olumsuz şekli olan dile almamak deyimini, mecazî olarak bir kimse ya da bir şeyin sözünü etmemek anlamında kullanılır. Beyitte bağlamsal olarak dudak ile senbuse tatlı ve ağız ile güllac tatlısı, şekil ve lezzet olarak ilişkilendirilmiştir. Muhatabın ağzı dururken güllac tatlısının lafının edilmeyeceği söylenmekle birlikte tatlının yemek içmek suretiyle ağza götürülmeyeceği deyim gerçeğin anlamını ortaya çıkarmaktadır.

“Her kangı bezmde ki leb-i la‘lün anıla

Câm-ı şarâbı **agıza almak** günâh ola” (Necâtî Bey G. 20/2)

“Yakut gibi dudağının anıldığı herhangi bir mecliste şarap kadehini ağza almak günah olsun.”

Ağza almak deyimini, soyut olarak bir şeyin lafını etmek anlamına geldiği gibi somut olarak bir şeyin yeme-içme suretiyle ağza götürülmesi gibi anlamları karşılar. Beyte bakıldığında muhatabın dudağının lafı, hangi mecliste anılsa o mecliste şarap kadehinin anılması günah olarak karşılanmaktadır. Dudağın sözünün edilmesi, ağza almak deyimini sözünü etmek manasını ortaya çıkarırken şarabın içilmek suretiyle ağza götürülmesi, deyim gerçeğin anlamını ortaya çıkarmaktadır.

“Bâkiyi söyletmez oldun la‘lün **alsa agzına**

Döyme ol nâzük-lebün benzer ki dendân zahmına” (Bâkî G. 411/6)

“Bâkî, senin dudağını ağzına alınca onu söyletmez oldun, dış yarasına benzeyen o nazik dudağın buna dayanmaz.”

Ağzına almak deyimini, bir şeyin sözünü etmek anlamında kullanıldığı gibi somut olarak da bir şeyi yeme ya da içme yoluyla ağza götürmek anlamında kullanılır. Beyte bakıldığında Bâkî'nin muhatabın dudağını ağzına alınca ona söz söyletmemesi deyimini birinin sözünü etmek anlamını ortaya çıkarır, bununla birlikte dudağın dış yarasına benzeme durumu, mütakellimin fiziksel olarak muhatabın dudaklarına temas edemediğini göstermektedir.

“Âşık hadîs-i câm-ı lebün **alsa agzına**

Meclisde çok lakırdamasun sâkiyâ kabak” (Bâkî G. 241/5)

“Ey saki! Âşık, senin kadeh gibi dudağının hadisini ağzına alınca kapak meclistel-çok lakırdamasın.”

Beyitte ağzına almak deyimini hem fiziksel hem de sözsel olarak anlamlandırmak mümkündür. Dudağın kadehle ilişkilendirilmesi, deyimini fiziksel anlamını ortaya çıkarırken dudağın hadisile ilişkilendirilmesi, deyimini sözsel anlamını ortaya çıkarır.

“Deldiler başını toldurdılar için kara kan

Hâmesinün dilin **agzına alur** diyü devât” (Emrî G. 59/4)

“Onun kaleminin dilini ağzına alır diye divitin başını deldiler, içini kara kanla doldurdular.”

Beyitte ağzına almak deyimini fiziksel boyutu, hüsn-i talil aracılığıyla ortaya konmuştur. Divitin delik ve mürekkep dolu olması, beyitte bahsi geçen kişinin kalemini ağzına almasına bağlanmıştır. Divit, ağız olarak nitelendirilebilecek bir deliğe sahiptir yani fiziksel olarak kalemi ağzına alabilir. Divitin mürekkebiyle bir şeyler yazılması ise

ağzına almak deyiminin herhangi bir kişi ya da nesneden söz etmek anlamına gönderme yapmaktadır.

“Mest-i şevk eyler kim **alsa agzına** ey Hâletî

Şi‘r-i rengînüm kalur mı bâde-i gül-fâmdan” (Azmîzâde Hâletî G. 672/7)

“Ey Hâletî! Benim rengarenk şiirim, gül renkli şaraptan geri kalır mı? Onu kim ağzına alsa zevkten sarhoşa döner.”

Mütekellim, kendi şiirini gül renkli şarapla yani nesnel olarak ağza alınabilen bir içeceklerle özdeşleştirerek ağza almak deyiminin fiziksel boyutunu ortaya çıkarmıştır. Şiirin okunması ise deyimini mecazî anlamını ortaya koymaktadır.

“Şi‘rün o yâr-i nâzenîn **almazdı** Yahyâ **agzına**

La‘l-i revân-bahşî gibi rengîn ü şîrîn olmasa” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 317/5)

“Ey Yahya! Eğer senin şiirin o sevgilinin can bağıslayan yakut dudağı gibi şirin ve güzel olmazsa o nazlı sevgili onu ağzına almazdı.”

“Benefşe zülfünü **alur** imiş **agzına**

Anun diline bununçün cezâ gerekmez mi” (Kadı Burhaneddin G. 151/6)

“Menekşe, senin zülfünü ağzına almış; bunun için onun diline ceza gerekmez mi?”

“Lebüni **almasun agzına** rakîb-i nâdân

La‘l-i cân-bahş ile dil dökmesün ey rûh-ı revân” (Kafzâde Fâizî G. 120/1)

“Ey akıp iden ruh! Cahil rakip, senin dudağını ağzına almasın; can veren yakut gibi dudağınla dil dökmesin.”

“Ter geçer şebnemi şâ‘ir ‘arakun vasfında

Alamaz agzına sîbi zekanun zımnunda” (Nevres-i Kadîm G. 128/6)

“Şair, senin terinin vasıflarının yanında çiy tanesini tez geçer; senin çene çukurunun sırlarının yanında elmayı ağzına alamaz.”

“**Agzuma alsam** eger yâkût-ı rümmânî gibi

Eyleye ben teşneyi sîr-âb o la‘l-i âb-dâr” (Nevîzâde Atâyî G. 79/3)

“Eğer nar çiçeği renkli yakut gibi onu ağzıma alırsam o taze yakut gibi dudak benim gibi susamış suya kandırır.”

“Kızıl elmanun **almazdum dehâna** bir dahî nâmun

O şûh-ı şûrh-pûş-ı şermün olsaydum zekân-bûsı” (Yenişehirli İzzet G. 155/2)

“Eğer onun çene çukurunu öpmüş olsaydım; kızıl elmanın namını bir daha ağzıma almazdım.”

“Yırtar agzın zahmumun barmak sokup tîr-i nigâr

Agzına alur diyü dâ‘im dilin peykânımın” (Emrî G. 268/3)

“Benim peykanımın (okun ucundaki sivrilik) dilini ağzına alır diye nigarın (resim gibi güzelin) oku, parmak sokup yaramın ağzını yırtar.”

“Deheni vasfını çün **agzuma aldum** Emrî

Lezzetinden lebinün iki yarıldı dehenüm” (Emrî Mkt. 325/2)

“Emrî, onun ağzının vasıflarını ağzıma aldım; onun dudağının lezzetinden ağzım ikiye yarıldı.”

Ağza düşmek: Dedikodu konusu olmak.

“Öykünürse dehenünde dür-i dendâna eger

Jâle ey gül göresin goncanun **agzına düşer**” (Emrî G. 132/1)

“Ey gül! Eğer jale senin inci gibi dişine özenirse goncanın ağzına düşer.”

Beytin bağlamında ağza düşmek deyimini, benzerlik açısından goncayla ilişkilendirilmiştir. Beyitte goncanın üzerindeki çiy tanesi görünümü, sevgilinin ağız ve dişiyle bağdaştırılmış ve çiy tanesinin goncanın üzerine düşme hadisesi, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla çiy tanesinin muhatabın dişine özenmesine bağlanmıştır.

““Âkıbet rüsvâ olup mey tek **düşer el agzına**

Kim ki bir ser-mest sâkî lâ‘l-i handânın sever” (Fuzûlî G. 83/6)

“Her kim kendinden geçmiş sakinin gülen yakut gibi ağzını severse sonunda rezil olup şarap gibi el ağzına düşer.”

Beyitte sakinin ağzını sevecek olan biri mecazî olarak herkesin ağzına düşecek yani dedikodu konusu olacaktır. Çünkü sakinin yakut taşına benzeyen dudağına ulaşmak mümkün değildir, bunun hayalini kurmak bile insanın rezil olmasına yetmektedir. Beyitte yakut gibi dudağı sevenlerin ağza düşme yönünden içilmek suretiyle ağza götürülen şaraba benzetilmesi, ağza düşmek deyiminin gerçek anlamını ortaya çıkarmaktadır.

Ağzı (bir karış) açık kalmak: Şaşakalmak, şaşırıp kalmak.

“Gördi kim vafuna nazmumdan güher dizer kalem

Barmagın ısırıldı agzın açdı hayretten devât” (Sehî Bey K. 14/17)

“Divit, nazmımda kalemin senin vasıflarına dair cevherler dizdiğini görünce parmağın ısırıldı, hayretten ağzı açık kaldı.” (bk. Parmak→Parmağın ısırılmak)

“Gördi sâkîlik idersin meclis içre ey perî

Agzın açdı kaldı hayrân sâgar-ı sahbâ sana” (Necâtî Bey G.12/2)

“Ey peri! Şarap kadehi, içki meclisinde sakilik yaptığını gördü, ağzı açık sana hayran kaldı.”

Beyitte ağzı açık kalmak deyimini, şarap kadehinin şekil olarak ağzının açık olmasıyla bağdaştırılmıştır. Şarap kadehinin ağız kısmının açık olması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla kadehin içki dağıtan sevgiliyi görmesine bağlanmıştır.

“**Agzın açup tana kalur** goncalar

Leblerün gülşende vasf itdükçe ben” (Necâtî Bey G. 413/5)

“Ben seni dudaklarını gül bahçesinde anlattıkça goncalar ağzını açıp şaşakalır.”

Beyitte şaşırıp kalmak, şaşakalmak anlamlarını karşılayan ağzı açık kalmak deyimini; gül bahçesi, gonca ve muhatabın dudağıyla ilişkilendirilmiştir. Beyitte muhatabın dudağını görünce ağzı açık kalarak hayrete düşen goncadır. Goncanın açılmamış gül olduğu düşünülürse goncanın açılmış hâle gelmesi onun gül olduğunun göstergesidir. Gonca dudak benzerliğinden dolayı goncanın gül olması yani açılması ağzı açık kalmak deyiminin gerçek anlamını karşılamaktadır. Mecazî olarak ise gonca, muhatabın dudağını görünce onun cazibesinden ağzı bir karış açık kalmaktadır.

“Leblerün vasfını işidüp gonca

Agzını açdı tanladı kaldı” (Necâtî Bey G. 580/2)

“Gonca dudaklarının özelliklerini işitince ağzını açtı, hayran kaldı.”

Beyitte muhatabın dudaklarının vasıflarından dolayı şaşırıp kalmış bir gonca söz konusudur. Goncanın açılıp gül haline gelme hadisesi, hüsn-i talil sanatıyla beytin muhatabının dudaklarının vasıflarını işitmesine bağlanmıştır.

“**Agız açup kalma hayrân** ni‘ met-i dünyâ için

Gâfil olma sohbeti bozar dem-â-dem esnemek” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 150/3)

“Dünya nimeti için ağız açıp hayran kalma; sık sık esnemek sohbeti bozar, gafil olma.”

Beyitte ağzı açık kalmak deyimini, mecazî olarak hayran olmayı ifade etmektedir. İkinci mısradaki geçen esnemek ifadesinden hareketle deyimnin gerçek anlamına ulaşılmaktadır.

“Mâh-ı nev **agzın açup kalmış** nedür hâlün didüm

Didi ol mâhun hilâl ebrûsınun hayrânıyam” (Zâtî G. 1003/6)

“Yeni ayın ağzını açık görünce ‘Hâlin nedir?’ diye sordum; ‘O ay gibi sevgilinin hilal kaşının hayranıyım.’ dedi.”

Beyitte ağzı açık kalmak deyimini, yeni ay ve sevgilinin yeni ay şeklindeki hilal kaşlarıyla bağdaştırılmıştır. Yeni ay görünüm olarak açık bir ağzı andırmaktadır. Bu benzerliğin nedeni, yeni ayın sevgilinin hilal kaşını görmesine bağlanmıştır. Hilal gibi kaşın güzelliğini gören yeni ay, kendi şeklinden daha güzelini görünce şaşırıp hayrete düşmüştür.

“Ebr-i hâmem Hâletî her bâr kim dürr-bâr ola

Bahr içinde her sadef **agzin acup** hayrân olur” (Azmîzâde Hâletî G. 249/9)

“Ey Hâletî! Kalemimin bulutu, her zaman inci dolu olursa deniz içinde her sadef ağzını açıp ona hayran olur.”

Beyit, söz denizinin içindeki incilere hayran kalmış bir sadef üzerine kurgulanmıştır. Sedefin şekil olarak açık bir vaziyette olmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla Hâletî’nin inci dolu kalemine bağlanarak deyim somut ve soyut anlamları beyte yerleştirilmiştir.

“Okun bir hışm ile geçdi dil-i pür-derd ü mihnetden

Dehân-ı zahmum acuk kaldı gonca gibi hayretten” (Emrî G. 392/1)

“Okun bir hışımla dertli gönülden geçti; hayretten yaramın ağzı gonca gibi açık kaldı.”

Ağız olarak isimlendirilen organın gonca ve yarayla benzerliği ağzı açık kalmak deyimine somut anlamlar yüklenmesine yol açmaktadır. Ağzı açık kalmak deyimini, muhataptan gelen okun yaralayıcılığının şiddetini vurgulamak için kullanılmıştır. Bu yaralayıcılığın şiddetinden yaranın ağzı gonca gibi açık kalmaktadır. Yara, şekil olarak hem gonca hem de ağızla benzerlik taşımaktadır.

“Topukların göricek mest olup safâsından

Papuç gibi **acilup kaldı agzi** haffâfın” (Nevî G. LXI/3)

“Topuklarımı görünce safasından mest olup ayakkabıcının ağzı pabuç gibi açık kaldı.”

Beyitte topuk, haffaf, papuç kelimelerinin tenasüplü olarak kullanılması, ağzı açık kalmak deyiminin gerçek anlamına çağrışımlar yapmaktadır. Haffaf günümüzde kavaf olarak ayakkabı yapan ve satan kişi anlamında kullanılmaktadır. Beyitte muhatabın topuklarının güzelliğini gören kavafın ağzı açık kalmıştır. Buradan kavafın mecazî olarak topuklara hayran kaldığı anlaşılmaktadır. Kavafın ağzının açık kalmasının somut anlamda ağız kısmı açık olan pabuca benzetilmesi, deyimın gerçek anlamını ortaya çıkarmaktadır.

“Dürc-i dehenünde dür-i dendânunı görmüş

Hayretle **acup agzını** kalmış sadef Eşref” (Yenişehirli İzzet G. 73/2)

“Ey Eşref! Sedef, senin hokka gibi ağzında inci gibi dişlerini görmüş, hayretle ağzı açık kalmış.”

Beyitte ağız ve sedef; inci ve diş arasında ilişki kurulmuştur. Sedef ağız biçindedir ve içinde inci bulundurur. Klasik Türk şiirinde sevgilinin ağzı ve dişleri, içinde inci bulunduran sedeften daha üstün vasıflara sahiptir. Sedef ağza benzer ve açık durumdadır. Beyitte sedefin açık şekilde olması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla onun Eşref’in hokka ağzındaki inci gibi dişleri görmesine bağlanmıştır.

“İşitdi vasfunı hayretle **agız acdı** devât

Görince defter-i idrâküni baş egdi kalem” (Nevî K. XXXV/7)

“Divit vasfını işitince hayretle ağzını açtı; kalem senin idrak defterini görünce baş eğdi.”

Beyitte divitin ağız kısmının açık olması ve yazı yazarken kalemin uç yani baş kısmının aşağıda kalması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla muhatabın vasıflarını işitmesine bağlanmıştır.

“Mey lebüne öykinür gördi darıldı cân ana

Agzın açdı güldi kaldı gonca-i handân ana” (Sehî Bey G. 9/1)

“Şarabın dudağına özendiğini görünce can ona darıldı; açılmış gonca ona ağzını açıp güldü.”

Beyitte ağzını açmak deyimi, klasik Türk şiirinde ağızla ya da dudakla ilişkilendirilen goncanın yanı sıra şarapla ilişkilendirilmiştir. Şarabın muhatabın dudağına benzemeye çalışması, goncanın ağzının açık kalmasına sebebiyet vermektedir. Klasik Türk şiirinde hem gonca hem de şarap sevilen kişinin dudağına benzerliğiyle ön plana çıkar ve her ikisi de sevilen kişinin dudağının güzelliğine yetişemez. Beytin bağlamında bu ikili ağız açık kalmak deyimiyle birlikte kurgulanarak deyim mazmun ilişkisi ortaya konmuştur.

“Bâgda rengîn kabâ geydün gül-i handân gibi

Gonca **agzın açdı kaldı** karşuna hayrân gibi” (Emrî G. 525/1)

“Bağda açılmış gül gibi renkli elbise giydin; gonca karşında ağzını açtı, hayran kaldı.”

“Lebün gördi meger gülşende gonca

Ki hayretten **açuk kaldı dehânı**” (Emrî G. 546/3)

“Meğer goncanın ağzının hayretten açık kalmasının nedeni, gül bahçesinde senin dudağımı görmesindenmiş.”

“Na‘lçen nakşî degül yolunda hâk olanların

Her biri **agzın açup havrân kalur** reftâruna” (Emrî Mkt. 422/1)

“Yoldaki ayak izleri senin ayakkabının izi değildir; yolunda toprak olanların her biri ağız açıp senin yürüyüşüne hayran kalır.”

“Za‘ferân keyfiyyeti var gülde handândur sana

Agzın açdı güldi kaldı gonca hayrândur sana” (Sehî Bey G. 12/1)

“Gülde zaferan keyfiyeti var sana güler; gonca ağız açıp güldü, sana hayrandır.”

“Seni bu hüsn ile gülşende ey şîrîn-dehen gördi

Agız açup kalup hayretle geçdi kendüden gonca” (Nevî G. 430/2)

“Ey şirin dudaklı! Gonca seni bu güzellekle gül bahçesinde görünce ağız açıp hayrette kalarak kendinden geçti.”

“Var ise kûyun gubârın bâga ırgürmiş sabâ

Agzın açmış gonceler hep hüsnünün hayrânıdır” (Azmîzâde Hâletî G. 260/3)

“Saba rüzgârı mahallenin tozunu bâga ulaştırmış; goncalar ağzını açmış, senin güzelliğinin hayranıdır.”

“**Agzın açup** gonce-i gülşen ana hayrân olur

Agzın açsa her kaçan ol verd-i handânum benüm” (Azmîzâde Hâletî G. 544/3)

“Her ne zaman benim gülen gül gibi sevgilim ağzını açsa; gül bahçesinin goncası ağzını açıp ona hayran olur.”

“Goncanun **acıla kaldı deheni** hayretten

Subh-dem medh idecek la‘lünü gülşende sabâ” (Bağdatlı Rûhî G. 40/4)

“Saba rüzgârı, sabah vakti senin yakut gibi dudağımı gül bahçesinde methedince goncanın ağzı hayretten açık kaldı.”

“Goncaya esrâr-ı la‘lünden kokulatmış nesîm

Agzı açuk kalduğın ‘ayb itme kan hayrân imiş” (Emrî Mkt. 231/2)

“Goncanın ağzının açık kalmasını ayıplama, rüzgâr ona senin yakut dudağının sırlarından koklatmış, hayran kalmış.”

Ağzı durmamak: Çok konuşmak.

“**Ağzı durmaz** goncanun la‘lün ider gülşende yâd

Anı görenler sanurlar kim kılur tahrîk bâd” (Emrî Mkt. 54/1)

“Goncanın ağzı durmaz, dudağını gül bahçesinde anar; onu görenler rüzgârın tahrîk ettiğini sanır.”

Ağzı köpürmek: Çok öfkelenmek.

“Nihâlün **ağzı köpürdi** şükûfe zann etme

Cihânı eyledi dîvâne cûybâr-ı bahâr” (Şeyh Galip G. 104/2)

“Fidanın ağzı köpürdü, onu çiçek sanma; baharın akarsuyu dünyayı deli etti.”

Ağzı köpürmek deyimini, mecazî olarak çok öfkelenmek anlamında kullanılmaktadır. Beyitte ilkbaharın gelişiyle fidanın üzerinde açanların çiçek olmadığı aslında onun ağzının köpürdüğü ifade edilmiştir. Ağzı köpürmek deyimini, ağaç fidanı üzerindeki beyaz çiçeklerle bağdaştırılarak kullanılmıştır.

Ağzı sulanmak: Hoşlanılan beğenilen bir şeyi edinme isteği.

“Âşık-ı teşne-ciger şerbet-i la‘lün bulamaz

Hele **ağzı sulanur** çâh-ı zenahdânundan” (Bâkî G. 346/4)

“Yanık bağırlı âşığın, senin dudağının şerbetini bulamaz, senin çene çukurunu görünce onun ağzı sulanır.”

Ağzı sulanmak deyimini, beğenilen bir şeyi elde etmek için kullanılır. Beytin bağlamında tasvir edilen âşık, teşne-ciğer (bağrı yanık) olarak nitelendirilmiştir. Bağrı yanık, çok acı çeken insanları betimlemek amacıyla kullanılan bir deyimdir. Beyitte ağzı sulanmak ve teşne-ciğer ifadelerinin tezatlı bir şekilde kullanılması ve söz konusu kullanımın dudak ve çene çukuruyla bağdaştırılması, ağzı sulanmak deyiminin gerçek anlamını okuyucuya yansıtmaktadır. Ağzı sulanmak ve teşne-ciğer susuzluğu; çene çukuru ve dudak da suyu çağrıştırmaktadır.

“Leb-i la‘li bana nukl olduğunu nakl itsem

Mey-i gül-reng ile câm-ı Cem’in **agzi sulanur**” (Şeyh Gâlip G. 73/2)

“Yakut dudağının bana meze olduğunu anlatsam; gül renkli şarap ve Cem’in kadehinin ağzı sulanır.”

Beytin bağlamı; içki meclisi, meze, şarap, kadeh gibi unsurlar kurgulanarak zenginleştirilmiştir. Ağzı sulanmak deyimi, bu bağlam içinde kadeh ve şarapla ilişkilendirilmiştir. Sevgilinin dudağı, mütekellime meze olmuştur ve mütekellim bu dudağı elde edebildiğinden dolayı imrenilecek vaziyettedir. Kadeh, somut olarak bir ağza sahiptir ve kadehin içine şarap konularak servis edilir.

“Devr eyleyüp öperken la‘lin lebüni sâgar

Meclisde surâhînün **agzını sulandurdu**” (Necâtî Bey G. 576/6)

“Kadeh, mecliste devredip senin yakut gibi dudağın öperken sürahinin ağzını sulandırdı.”

Beytin bağlamı; dudak, içki meclisi, sürahi, kadeh üzerinedir. Kadehin muhatabın ağzında olmasından dolayı içki sürahisinin ağzı sulanmaktadır. Muhatabın dudaklarına erişen kadeh, sürahi için imrenilecek bir durumdadır. Ağzı sulanmak deyimi, ağız ve ağızla ilişkili olan nesnelere ilişkilendirilerek beyte yerleştirilmiştir. Kadeh ve sürahi ağzı olan nesnelere ve her iki nesnenin de gerçek anlamda ağzının sulanması, şarap aracılığıyla gerçekleşmektedir.

“Eyler âbiş-hor dehânun şîr-i şâdırvân gibi

Kanda âhû görse **agzi sulanan** şîr-i jiyân” (Azmîzâde Hâletî K. 12/34)

“Nerede bir ceylan görse ağzı sulan kızgın aslan, senin dudağın şadırvan sütü gibi su içme durağı eyler.”

Beyitte ceylan görünce ağzı sulan yani mecazî olarak ceylanı arzulayan bir kızgın aslan betimlenmiştir. Kızgın aslanın ağzının sulanması, şadırvan sütü ve su içme yeriyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Yazarken vasf-ı Ia‘1-i yârda eş‘âr-ı rengînüm

Devâtun Nev‘iyâ **agzını** kâtibler **sulandurmış**” (Nevî G. 197/5)

“Ey Nevî! Rengarenk şiirlerim sevgilinin la‘l gibi dudaklarının vasfını yazarken kâtipler divitin ağzını sulandırmış.”

Beyitte ağız organına benzeyen divitin sıvı bir malzeme olan mürekkebi içinde bulundurması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla kâtiplerin şairin sevgilinin yakut gibi dudaklarını vafeden şiirlerini yazıya aktarmasına bağlanmıştır. Mecazî olarak ağzı sulanmak deyimi, divitin şairin şiirlerine hayran kalmasını ifade ettiği gibi somut olarak divitin ağız şeklinde olması ve içinde sıvı bulundurması deyimini gerçek anlamını ortaya çıkarmaktadır.

“Zahmumun **agzın sulandursa** nola peykânlarun

Katreye olur sadef ey dürr-i yektâ teşne-leb” (Nevîzâde Atâyî G. 14/2)

“Ey eşsiz inci! Senin okların yaramın ağzını sulandırırsa ne olur? Sedef damlaya susamıştır.”

Birinci mısradaki ok gibi kirpikler yaranın ağzını sulandırmaktadır. Okun delicilik özelliğiyle ağız şeklindeki yara kanayacak yani sulanacaktır. İkinci mısradaki ise sedefin damlaya susadığı ifade edilerek nisan yağmurunun sedefin ağzında inciye dönüşmesi hadisesine (Onay, 2013: 319) telmih yapılmıştır. Beyitte leff ü neşr sanatı yapılarak yara, şekil olarak sedef; peykan olarak nitelendirilen sevgilinin kirpiği, inciyle ilişkilendirilmiştir.

“Lebün öpdükce sâgar ‘âşıkun **agzın sulandurmış**

Anun varın bu gayretten alıp sâkî tolandurmış” (Bağdatlı Rûhî G. 550/1)

“Kadeh, senin dudağın öpdükçe âşığın ağzını sulandırmış; saki bundan dolayı onun nesi varsa alıp dolandırmış.”

“Bûse virdükçe **agzımız sulanur**

Mîve-i âbdârı kim sevmez” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 100/4)

“O sevgili buse virdikçe ağzımız sulanır, taptaze meyveyi kim sevmez?”

“Medh idüp şekkerîn lebin ‘Âşık

Tûtinün **agzını sulandurdum**” (Âşık Çelebi G. 31/5)

“Ey Âşık! Onun şeker gibi dudağını övüp papağanın ağzını sulandırdım.”

“Görünce **agzı sulandı** dü-çeşm-i giryânun

Bu rütbe eşküme bâ‘is turunc-ı gabgabdur” (Keçecizâde İzzet Molla G. CLVII/5)

“Gözyaşımı görünce ağlayan iki gözün ağzı sulandı; gözyaşımın rütbesine sebep o turuncu gabgabdır (çene altıdır).”

“Gird-i lebde hat-ı nev-hizini tahrîr itsem

Hâmenün lezzet-i tahrîrden **agzı sulanur**” (Nâbî G. 69/4)

“Dudağının üstündeki yeni çıkmış ayva tüyelerini tahrir etsem; tahririn lezzetinden kalemin ağzı sulanır.”

“Çarhun yüzi kandîl-i nücûm ile donandı

Câm-ı felekün bezmimize **agzı sulandı**” (Enderunlu Vâsîf Mr. 24/2)

“Gökyüzü yıldız kandilleriyle donandı; felek kadehinin ağzı, içki meclisimize sulandı.”

“Şeftâlû-yı bâg-ı ruhunun yok mı zekâtı

Dil-hastelerün pâdişehüm **agzı sulandı**” (Bosnalı Sâbit B. 107)

“Padişahım! Gönül hastalarımın ağzı sulandı, şeftali bahçesi gibi yanağımın zekatı yok mu?”

“Benzetdi dehânunda olan habb-i nebâta

Şebnem göricek gonca hemân **agzı sulandı**” (Bâkî G. 524/2)

“O, senin ağzındaki (benini) bitki tohumuna benzetti; çiy tanesi onu görünce hemen ağzı sulandı.”

“Şarâba şevküm artar meclis-i mey-hâra bakdıkça

Nola **agzum sulansa** sâgar-ı ser-şâra bakdıkça (Fatîn G. 142/1)

“O sarhoş edici meclise baktıkça şaraba olan isteğim artar; o dolup taşan kadehe baktıkça ağzım sulansa ne olur?”

Ağzı tutulmak: Beklenmedik bir durum karşısında hayran kalmak, heyecanlanmak.

“Dile gelsün kosun sehmi hadengün ey kemân-ebrû

Geçenki zahmının **agzi tutulmuş** anda bitmişdür” (Emrî G. 165/4)

“Ey keman kaşlı! Okun gönle/dile gelsin, korkuyu kovsun; çünkü onu yarasının ağzı tutulmuştur ve onda bitmiştir.”

Beyitte muhatabın kirpiğinin yaralayıcılık vasıflarını göstermek üzere yara, ok, yay terimleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Yay kaşlı muhatap, ok gibi kirpikleriyle gönülde yaralar açmaktadır; fakat beyitten anlaşıldığı üzere bu yaralar kapanmak üzeredir. Bu kapanma durumu ağzı tutulmak deyiimiyle ilişkilendirilmiştir. Ağız biçimindeki yaraların kapanmak üzere olması, ağzı tutulmak deyiminin gerçek anlamını çağrıştırmaktadır. Beyitteki bir diğer önemli çağrışım alanı ise dil kelimesi üzerindedir. Dile gelmek deyiimi, önceden konuşamazken konuşmaya başlamak anlamında kullanılmaktadır. Deyimde geçen dil kelimesi, organ anlamında kullanılmıştır. Dil kelimesi, Farsçada gönül anlamını karşılamaktadır. Beyitte “dile gelmek” deyimindeki dil kelimesi, hem organ hem de gönül anlamında tevriyeli olarak kullanılmıştır.

Ağzı var dili yok: Oldukça sessiz kendi halinde.

“Gonca agzına kande öyküne kim

Gonca miskîndür **agzi var dili yok**” (Âşık Paşa G. 146/3)

“Gonca ağzına nasıl özenebilir? Gonca miskindir, ağzı var dili yok.”

Klasik Türk şiirinde kullanılan ağız, dudak ve gonca benzerliği beyitte kendini göstermektedir. Goncanın, muhatabın ağızına özenbilmesi için konuşabilme özelliğini taşıması gerekir. Sessiz kendi hâlinde olan insanlar için kullanılan ağız var dili yok deyimi beyitte gonca için kullanılmıştır. Gerçek anlamda da gonca ağız şeklindedir ancak bir dile sahip değildir, yani konuşamaz. Beyitteki miskin kelimesi de düşkün anlamında kullanılmıştır. Miskin kelimesinin beyitte kullanılmayan misk kokulu anlamı, gonca sözcüğüyle iham-ı tenasüp oluşturacak şekilde kullanılmıştır.

“Disem ki **agzı var dili yok** dahı goncadır

Kakır iki de bir bana var yire yok yire” (Sehî Bey G. 208/3)

“Ağız var dili yok, goncadır desem de; iki de bir var yere yok yere bana söyler.”

Ağız var dili yok deyimi, goncanın ağıza benzerliği ve konuşamamasıyla ilişkilendirilmiştir. Gonca, konuşma özelliğine sahip olmadığı için mütakellim, sevgiliye “Ağız var dili yok gonca gibidir.” diyememektedir. Çünkü sevgili, sürekli olarak olur olmadık sözler söylemektedir. Burada var yere yok yere deyiminin de klasik Türk şiirindeki sevgilinin dudağının varla yok arası olmasıyla ilişkilendirildiği görülmektedir. Sevgilinin dudağı yok denecek kadar küçüktür; ancak dudağın içinde bir ağız bulundurması onun varlığının göstergesidir.

“Yürek zahminun **agzı var dili yog idi** ey Emrî

Gelüp agzına dil sokmak umulmazdı o peykândan” (Emrî G. 395/5)

“Ey Emrî! Yürek yarasının ağız var dili yoktu; o peykanın onun ağızına dil sokması beklenmezdi.”

Beyit, beyitte bahsedilen kişinin kirpiğinin yaralayıcılığı üzerine kurgulanmıştır. Söz konusu yaralayıcılık vasfından dolayı kirpik, peykan (okun ucundaki sivrilik) olarak nitelendirilmiştir. Kirpiğin açtığı yaraların şekil olarak ağıza benzemesi ve konuşma vasfına sahip olmaması, ağız var dili yok deyiminin somut göstergeleridir. Beyitte kullanılan bir diğer önemli unsur, dil sokmak deyimidir. Bugün dil sokmak deyimi pek fazla kullanılmasa da laf sokmak deyiminin de aynı manayı karşıladığı düşünülebilir. Peykan, dil şeklindeki okun ucundaki sivriliktir ve beyitte dil sokma

eylemine gerçekleştiren peykandır. Mecazî olarak yara, ağzı var dili yok olarak nitelendirilmiştir. Peykan ise bu sessiz varlığa sürekli imâlî sözlerde bulunan yani onu inciten bir varlık gibi gösterilmiştir. Somut olarak da yara ağza, peykan da dile benzemektedir. Üstelik, dil sokmak deyimindeki dil kelimesinin beyitte kullanılmayan gönül anlamı, yürekle iham-ı tenasüp sanatını oluşturacak şekilde kullanılmıştır.

“Egerçi tîr-i ciger-dûzun **agzı var dili yok**

‘Aceb budur kim olur cümleten zebân hançer” (Necâtî Bey K. 7/8)

“Meğerse ciğer delen okun ağzı var dili yok; hançerin tamamen dil olmasının nedeni acaba bu mudur?”

Ağzına bakmak: Birinin ne diyeceğini beklemek ve ona göre hareket etmek.

“Goncanun **agzına bakarken** çemende ‘andelîb

Gülşenün ahvâlini câ’iz midür sûsen dimek” (Necâtî Bey G. 360/3)

“Çemende bülbül, goncanın ağzına bakarken süsen çiçeğinin gül bahçesinin ahvalini söylemesi caiz olur mu?”

Beyitte gülün ağzına bakan yani mecazî olarak onun ne diyeceğini bekleyen bir bülbül tasvir edilmekte ve böyle bir durumda süsen bitkisinin gül bahçesinin durumunu söylemesinin uygun olmayacağı ifade edilmektedir. Ağzına bakmak deyimini bülbül, somut olarak ağza benzeyen goncaya bakarak gerçekleştirmektedir

“Murg-ı dil ol goncenün **agzına baksa** nola

Böyledür ey Hâletî resm-i gülistân-ı ‘aşk” (Azmîzâde Hâletî G. 376/7)

“Ey Hâletî! Gönül kuşu, o goncanın ağzına baksa buna şaşılır mı? Aşkım gül bahçesinin âdeti böyledir.”

“Perî yüzlü güzeller hep senün **agzuna bakarlar**

Begüm sana Süleymanlık müsellemdür bu hâtemden” (Necâtî Bey G. 403/4)

“Ey beyim! Peri yüzlü güzeller, hep senin ağzına bakarlar; bu mühürden dolayı senin Süleymanlığın kabul edilmiştir.”

Ağzına düşmek: Dedikodu konusu olmak.

“Bâde-i jâleye meyl itse koyup la‘l-i lebün

Nola ey gül ki odur goncanun **agzına düşen**” (Emrî Mkt. 347/3)

“Ey gül! Gonca, yakut gibi dudağını bırakıp çiy tanesine meyletse buna şaşılır mı? Onun ağzına düşen odur.”

“**Düşüm** rakîbün **agzına** tutamadum dilüm

Tutaydı ağzını ol itün üstühân gerek” (Ahmet Paşa G. 166/4)

“Dilimi tutamadım, rakibin ağzına düştüm; o itin ağzını tutmaya kemik gerek.”

Ağzına girmek: Birine çok yaklaşmak, çok yanaşmak, iyice sokulmak; hayranlıkla, büyük bir zevkle seyredip dinlemek.

“**Girer agzına** anun gâh gehî zülfi ucu

Ser-i ef‘î gibi kim hokka-i tiryâka girer” (Emrî G. 142/4)

“Onun saçının ucu, bazen onun ağzına girer; panzehir hokkasına giren yılan başı gibidir.”

Beyitte sevgilinin saçlarının, onun ağzına girecek kadar yakın olması panzehir hokkasına giren bir yılan olarak tasvir edilmiştir. Beyitte leff ü neşr sanatı aracılığıyla saç kıvrım kıvrım olması yönünden yılan; ağız ise can vericilik özelliğinden dolayı panzehir hokkasına benzetilmiştir. Ağzına girmek deyimi, birine çok yanaşmayı ifade etse bile gündelik kullanımda somut olarak birinin ağzına girme söz konusu olmadığı için deyim, gerçek anlamından uzaklaşmıştır. Beyitte saçın ağza çok yaklaşarak ağızla temas ettiği anlaşılmaktadır.

Ağzında mercimek ıslanmamak: Sır saklamayı becerememek, gizli kalması gereken bir şeyi söylemek.

“Vasf iderken hâlünü gonca sabâya dostum

İşidüp süssen didi **agzunda durmaz mercimek**” (Sehî Bey G. 133/4)

“Ey dostum! Gonca, senin benini saba rüzgârına anlatırken süsen bunu işitip ‘Senin ağzında mercimek durmaz.’ dedi.”

Ağzında mercimek ıslanmamak deyimini, gonca ve ben ikilisiyle bağdaştırılmıştır. Beyitte gonca, dostum olarak seslenen kişinin benini saba rüzgârına anlatan bir vaziyette betimlenmiştir. Klasik Türk şiirinde saba rüzgârı, haber verme özelliğiyle bilinmektedir. Goncanın, muhatabın benini saba rüzgârına anlatması, onun güzellik sırlarının başkaları tarafından duyulması demektir. Süsen, gonca için “Ağzında mercimek ıslanmaz.” demektedir. Bu deyim, mecazî olarak goncanın sevgilinin beninin sırlarını koruyamadığına işaret etmektedir. Gerçek anlamda ise gonca ağza, mercimek de bene benzemektedir. Ağız şeklindeki gonca, mercimek şeklindeki beni anlatmaktadır.

“Çeşmümün **agzında ıslanmazdı** gerçi **mercüme**

Nâfe-veş şimdi hayâl-i hâlün oldı merdümek” (Âşık Çelebi G. 22/1)

“Gerçi gözümün ağzında mercimek ıslanmazdı ama misk gibi beninin hayali göz bebeği oldu.”

“Hâlün hâlîlüm öpdüm uyurken didüm didi

Islanmaz agzun içre senün Zâtî **mercimek**” (Zâtî G. 695/5)

“Ey dostum! ‘Uyurken benini öptüm.’ dedim; ‘Zatî senin ağzında mercimek ıslanmaz.’ dedi.”

Ağzında tüy bitmek: Sık sık söylemekten bıkmak.

“Şu denlü söyledi yârun miyânı vasfını kim

Bitürdi tü agzında bu sîm-ber hâme” (Sehî Bey K. 32/14)

“Bu gümüş göğüslü kalem, ağzında tüy bitecek kadar sevgilinin belini vafetti.”

Osmanlı döneminde tüy kalemlerin kullanıldığı bilinmektedir. Beyitte kalemlerin tüy yapımı olması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla sevgilinin belinin vasıflarını çok fazla zikretmesine bağlanarak deyimim hem gerçek hem de mecazî anlamı ortaya çıkarılmıştır.

“Sevdâ-yı çîn-i zülfün idüp nâfe ârzû

Miskîn bunu diye diye **agzında bitdi tü**” (Sehî Bey G. 199/1)

“Misk, senin zülfünün kıvrımının sevdasını arzulayıp bunu diye diye ağzında tüy bitti.”

Nâfe, ceylanın göbeğinden çıkan misk anlamına gelmektedir. Bu misk çıkarılmadan önce tüylü bir görünüm arz etmektedir. Bu tüylü olma durumu, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla miskin, sevgilinin saçının sevdasıyla onu sürekli söylemesine bağlanarak deyimim hem gerçek hem de mecaz anlamı beyte yerleştirilmiştir. Beyitteki bir diğer anlam oyunu, miskin kelimesi üzerinde yapılmıştır. Tevriye sanatı kullanılarak miskin kelimesi hem misk kokulu hem de yorgun anlamında kullanılmıştır.

“**Agzunda tüy bitince** te’essüfle Kâmiyâ

Mazmûn-ı hatt-ı la‘lini sorar yürür misin” (Kâmî G. 136/7)

“Ey Kâmî! Senin ağzında tüy bitinceye kadar onun dudağının üzerindeki ayva tüylerinin manasını sorup yürür müsün?”

Ağzundan düşmemek: Sürekli lafını etmek.

“Dem-be-dem benlik şarâbı kohusın def itmege

Vasf-ı hâlün **düşmez agzumdan** karanfüldür bana” (Necâtî Bey G. 15/3)

“Her zaman benlik şarabının kokusunu defetmek için beninin vasıfları benim için ağzumdan düşürmediğim karanfil gibidir.”

Beyitte ben, şarap kokusunu yok eden karanfil olarak nitelendirilmiştir. Mütakellimin sürekli muhatabın beninin vasıflarından söz etmesi, ağzından

düşürmemek deyiminin mecaz anlamıdır. Bununla birlikte şarabın kokusunun gitmesi için karanfilin çiğnenmesi, deyim gerçeğe anlamını ortaya çıkarmak için kullanılmıştır.

“**Düşmese agzumdan** ol şîrîn-dehânun lebleri

Vasf-ı la‘lin turmasam zikr eylesem yârânuma” (Bâkî G. 434/4)

“Keşke o şeker ağızlığının dudakları ağızımdan düşmese; durmadan o yakut gibi dudağın vasıflarını dostlarıma zikretsem...”

Beyitte şirin dudağın vasıflarının sürekli olarak zikredilmesi, ağızdan düşmemek deyiminin mecazî olarak sürekli olarak birinin lafını etmek anlamını ortaya çıkarmaktadır. Bununla birlikte mütekellim, şirin ağızlığının dudaklarını ağızdan düşürmemek istememekte yani onun dudaklarını somut olarak ağızına almak istemektedir.

Ağızdan inci saçılmak: Birbirinden güzel sözler söylemek.

“Söz yerine **dürler ahar agzi** sadefinden

La‘lün sıfatın niçe ki ider Ahmedî inşâ” (Ahmedî G. 629/9)

“Ahmedî, senin dudaklarının vasıflarını nasıl anlatmaktadır ki onun sedef gibi ağızdan söz yerine inciler akar.”

Ağızdan inci saçmak deyimini, mecazî olarak birinin güzel sözler söylemesini ifade etmektedir. Beyitte sedefin içinde inci olmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla Ahmedî’nin muhatabın dudağının vasıflarını anlatış tarzının güzelliğine bağlanmıştır. Ağızdan inci akmak deyimini, somut olarak biçimsel anlamda ağza benzeyen ve içinde inci bulunduran sedef için kullanılmıştır.

Ağızını açtırmak: Birinin kötü bir söz söylemesine fırsat vermek.

“Didi ol gonce-dehân **agzumu acdurma** benüm

Bâd-ı âhum olıcak gülşen-i kûyında vezân” (Azmîzâde Hâletî G. 567/3)

“Âhımın rüzgârı onun mahallesinin gül bahçesinde esince; o gonca ağızlı ‘benim ağzımı açtırma’ dedi.”

“Ağzımı açtırma!” olarak kullanılan deyim, birinin kötü bir söz söylemesine fırsat vermek anlamında kullanılır. İnsanlar birine kızdıkları zaman karşı tarafa uyarı niteliğinde “Benim ağzımı açtırma!” diyerek kötü şeyler söyleyeceklerini bildirmektedirler. Mütakellim, rüzgâr olarak nitelendirdiği “âh”ını gonca ağızlı olarak nitelediği kişinin gül bahçesine göndermektedir. Beyit; gonca, gül bahçesi ve esinti üzerine kurgulanmıştır. Saba rüzgârı, goncaların açılmasını sağlayan bir rüzgârdır. Mütakellim, âh çektiği zaman ağzından çıkan nefesi rüzgârla özdeşleştirmiştir. Çekilen nefes mübalağa yoluyla gonca ağızlı olarak nitelendirilen kişiye ulaşmaktadır. Rüzgarın goncaların açılmasını sağladığı gibi mütakellimin nefesi de gonca ağızlılığının ağzının açılmasına neden olmaktadır.

“Dostum zülf-i ‘arak-rîzûn ile bahsi kosun

Sadefün **ağzını açdurmasun** ebr-i nîsân” (Azmîzâde Hâletî G. 647/3)

“Dostum! Nisan yağmuru, ter içinde kalmış saçının bahsini bıraksın; sadefin ağzını açtırmasın.”

Beyitte ağzını açtırmak deyimini, şekil olarak ağza benzeyen sadefle ilişkilendirilmiştir. Yaygın inanışa göre sadef, nisan yağmurunu yutunca o yağmur tanesi inci olurmuş. Nisan yağmuru, beyitte dostum olarak seslenen muhatabın terine dokunan zülfü ile bahsi bırakmalıdır. Klasik Türk şiirinde saç şekil olarak yılanla ilişkilendirilir. Nisan yağmurunun sadefin ağzında inci, yılanın ağzında zehir olacağına inanılır (Onay, 2013: 319). Beyitte nisan yağmuru, sevgilinin teriyle ilişkilendirilmiştir. Muhatabın teriyle bütünleşen saçın tesiri zehir gibidir ama bu zehir yılanın ağzındaki zehirle kıyaslanamayacak kadar kuvvetlidir. Bundan dolayı nisan yağmurunun yılanın ağzına düşerek muhatabın saçıyla boy ölçüşmesi, zaten onunla yarışamayacağı için anlamsızdır. Sedef ise şekil olarak ağza benzemektedir ve eğer ağzını açarsa bu yağmuru kapacak, inci oluşacaktır.

“Depretme servi **agzını açdurma** goncanun

Reftâr-ı yâr ü şîve-i güftâr hoş gelür” (Necâti Bey G. 166/2)

“Selviyi depretme, goncanın ağzını açtırma, yarin yürüyüşü ve sözlerinin üslubu hoş gelir.”

Ağzını aramak/yoklamak: Karşısındakini kurnazca konuşdurarak ağzından söz almak istemek.

“Meşâmm-ı câna gelür mi diyü şemîm-i vefâ

Çemende goncanun **agzin arar** nesîm-i sabâ” (Bosnalı Sâbit B. 60)

““Canın genzine vefa kokusu gelir mi?” diye saba rüzgârı çemende goncanın ağzını arar.”

Klasik şiirde saba rüzgârı, haber taşıma özelliğiyle bilinmektedir. Beyitte saba rüzgârı vefa ümidiyle goncanın ağzını aramaktadır. Rüzgar esinti yoluyla goncalara dokunarak onların açılmasını sağlamaktadır. Bu esinti durumu, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla rüzgârın goncanın ağzında vefa kokusu almak istemesine bağlanmıştır.

“Dehenün sırrına vâkîf diyü gülşende seher

Yok yire goncalarun bâd-ı sabâ **agzin arar**” (Necâti Bey Kt.1)

“Saba rüzgârı, senin ağzının sırrını anlamak için yok yere goncaların ağzını arar.”

Ağız ve gonca benzerliği ilişkisi üzerine kurulan beyitte hüsn-i talil sanatı kullanılarak saba rüzgârının eserek goncanın açılmasını sağlaması, muhatabın ağzının sırlarına ulaşmak istemesine bağlanmıştır. Saba rüzgârı sayesinde goncalar, açılır ve gül hâline gelir ancak saba rüzgârının buradan eli boş döneceği bilinmektedir. Çünkü gonca her ne kadar sevgilinin dudağıyla benzerlik gösterse de goncanın onun vasıflarına ulaşması mümkün değildir. Beytin bağlamında boşuna çabalamak anlamında kullanılan yok yere deyimi de yine ağzını aramak deyimiyle ilişkilidir. Klasik Türk şiirinde güzellik unsuru olarak sevgilinin dudağının küçüklüğü ön plandadır. Sevgilinin dudağı varla yok arası bir şeydir ve yok denecek kadar küçük olmasına rağmen içinde ağzı

bulundurur. Beyitte yok yere deyimi, boşuna anlamına geldiği gibi dudağın yok denecek kadar küçük olmasına da işaret eder.

“Meclisde sâgar almaga la‘lün haberlerin

Nâzüklük ile **agzumuz arar** haber sezer” (Necâtî Bey G. 211/2)

“Mecliste kadeh, yakut dudağının haberlerini almak için naziklik ile ağzımızı arar, haber sorar.”

Beyitte ağzını aramak deyimi; kadeh, şarap ve dudakla ilişkilendirilmiştir. Kadehin dudağa götürülmesi ve içindeki şarap vesilesiyle mütekellimin ağzına ulaşması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla sevgilinin dudağının sırlarını öğrenmek istemesine bağlanmıştır.

“Lezzet-i la‘lün ciğer hûn-âbesinden sormaga

Zahmımın **agzın arar** nâzüklük ile her meges” (Gelibolulu Âlî G. 228/3)

“Her sinek, senin dudağının lezzetini ciğer kanından sormak için naziklikle yaramın ağzını arar.”

Beyitte sineklerin yaranın üzerine konması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla muhatabın dudağının lezzetine ulaşmak istemesine bağlanmıştır. Ağzını aramak deyimi, görünüm açısından ağza benzeyen yarayla ilişkilendirilmiştir.

“Dil döküp **agzın** müdâm **arar** surâhî sâgarun

Eylemez ikrâr agzın öpdüğün ol dil-berün” (Zâtî G. 682/1)

“Sürahi, daima dil döküp kadehin ağzını arar; ama kadeh sevgilinin ağzını öptüğünü söylemez.”

Beytin bağlamı; sürahi, kadeh, ağız gibi terimler kullanılarak kurgulanmıştır. Bu terimler, dil dökmek ve ağzını aramak deyimleriyle bağdaştırılmıştır. Sürahiden kadehe şarap dökülmekte ve bu dökülme hadisesi, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla sürahinin kadehten dilberin dudağıyla ilgili sırlar almak istemesine bağlanmıştır. Dilberin

kadehten bir şeyler içmesi vesilesiyle kadeh onun dudağına temas edebilmektedir. Bu temastan dolayı sürâhi ona dil döküp dilberin dudağının sırlarını almak istemektedir.

“Bulamazsın arasan agzını hiç bûy-ı safâ

Zâhidün bakma o başında olan misvâke” (Azmîzâde Hâletî G. 714/4)

“Zahidin başındaki o misvağa bakma; ağzını arasan hiç sefa kokusu bulamazsın.”

Klasik Türk şiirinde zahit, ham sofu olup dinin yasak ettiği şeylerden sakınan ve din buyruklarını yerine getiren kimsedir. Zahidin karşısında olan rint ise dünya işlerini hoş karşılayan ve asıl önemli olanın gönül temizliği olduğunu savunan bir tipolojidir. Zahit-rint çatışmasının konu edildiği beyitte zahidin başındaki misvaka aldanıp da onun gönül rahatlığına sahip olmadığı ifade edilmiştir. Eski dönemlerde kavukla sarık, sarıkla fes arasına hocalar misvak, hutbe kâğıdı, hilâl, muska koydukları gibi çiçek, gül, kokulu yapraklar da takarlarmış (Onay, 2013: 360). Ağzını aramak deyimi, somut olarak ağız kokusunu gidermeye yarayan misvakla ilişkilendirilmiştir.

“Emmege kor mı ola bana zebânını diyü

Aradum agzını ol yâr-i perî-ruhsârün” (Azmîzâde Hâletî G. 448/3)

“Benim onun dilini emmeme izir verir mi diye o peri yüzlü sevgilinin ağzını aradım.”

Beyitte ağzını aramak deyimi, peri yanaklı olarak nitelendirilen kişinin dilinin emilmesiyle bağdaştırılmıştır. Ağzını aramak deyiminde mecazî olarak ağza temas etme söz konusu değildir ancak beyitte ağzını aramak eylemi, dil ve emmek sözcükleriyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Eser-i bûy-ı vefâdan dehenün pâk gibi

Aradum agzını defa‘ât ile misvâk gibi” (Bosnalı Sâbit G. 336/1)

“Senin ağzını defalarca misvak gibi aradım ama senin ağzında vefa kokusundan eser yok gibi.”

Ağzını aramak deyiminin beyit bağlamında somutlaştırılması, misvakla sağlanmışır. Mütakellimin muhatabın ağzını araması yani ondan bir şeyler sorgulaması, sözle olan bir şey olsa da bu ağzını arama hadisesi misvakın yaptığı işe benzetilerek deyim somut anlamı ortaya çıkarılmışır.

“Var mı nazîri nûkhet-i ihsânunun diyü

Yoklar nesîm goncelerün **agzını** müdâm” (Azmîzâde Hâletî K. 3/26)

“”Senin ihsanının kokusunun benzeri var mı?” diye rüzgâr, her zaman goncaların ağzını yoklar.”

Beyitte rüzgârın esinti yoluyla goncalara ulaşması ve onların açılmasını sağlaması, hüsn-i talil sanatıyla rüzgârın muhatabın ihsanının kokusunu aramasına bağlanmışır. Rüzgâr, muhatabın kokusunu almak için goncaların ağzını aramakta yani onları söyletmeye çalışmaktadır. Koku, gonca, dudak, ve esinti kelimeleri deyim somut anlamına işaret etmektedir.

“Dehenünden sanemâ hiç alınmadı haber

Nice kez goncanun **agzin aradı** bâd-ı seher” (Necâtî Bey G. 111/1)

“Ey sanem (put gibi güzel)! Sabah rüzgârı, ne kadar goncanın ağzını aradıysa da senin ağzından hiç haber alınmadı.”

“Râz-ı lebüni mest gözünden sorar gönül

Nazüklük ile **agzını arar** haber çeker” (Necâtî Bey G. 145/6)

“Gönül, senin dudağının sırrını sarhoş gözünden sorar; naziklik ile ağzını arar, haber çeker.”

“Nâzüklük ile **agzumuz arayup** o goncanun

Neylersem eyleyüp öpebilsem tudagını” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 318/2)

“O gonca, naziklik ile ağzımızı aradığında ne yapsam da onun dudağını öpebilsem.”

“Gerçi nâzûklük ile **agzın arar** engüştün

Dimez ammâ dehenün sırrını gizler hâtem” (Bâkî K. 19/41)

“Senin parmağın gerçi kibarca yüzüğün ağzını arar ama yüzük senin ağzının sırrını gizler, söylemez.”

“Koklar agzın çemenden sen şarâb içdün diyü

Goncanun nâzûklügiyle **agzını arar** gül” (Sehî Bey K. 23/14)

“Gül, çemende naziklikle ‘Sen şarap içtin.’ diye goncanın ağzını arar.”

“Dehenün dün gece kim öpdü uyurken bilemem

‘Âşıkun **agzın ara** âhara sor sorma bana” (Enderunlu Vâsıf G. 3/6)

“Dün gece uyurken senin ağzını kim öptü bilemem; âşğın ağzını ara sor, bana sorma!”

“Derdi sevdâ-yı mürekkebden imiş mihberenün

Vâfir **agzın aradum** Sâbit idüp istizmâc” (Bosnalı Sâbit G. 48/5)

“Ey Sâbit! Hokkanın derdi mürekkep sevdasındanmış; sorular sorup sıkça ağzını aradım.”

“Mest iken dün gece **agzın aramış** meclisde

Bûsa dâ’ir haberi sâgara sor sorma bana” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 3/3)

“Dün gece sarhoşken mecliste kadeh onun ağzını aramış; öpücüğe dair haberi kadehe sor, bana sorma!”

“Lebini sunmaga var gönli merâmı üzme

Aradum agzını sordum yine tenhâda bu şeb” (Şeref Hanım G. 10/3)

“Onun dudağını sunmaya gönli var ancak amacı üzme; bu gece yine tenhada ağzını aradım, sordum.”

Ağzını bıçak açmamak: Çok üzüntülü olmak üzüntüsünden dolayı söz söyleyemeyecek durumda olmak.

“**Ağzın bıçaklar açmaya** sohbetde pistenün

Kim leblerüne gonca-ı handân olur harîf” (Necâtî Bey G. 271/3)

“Gülen gonca, senin dudaklarına arkadaş olduğu için sohbette fıstığın ağzını bıçaklar açmasın.”

Beyitte ağzını bıçak açmamak deyimi; fıstık, gül goncası ve dudakla ilişkilendirilerek somutlaştırılmıştır. Gülen yani açılmış gonca, muhatabın dudaklarına sohbet arkadaşı olmuştur. Bu durumda fıstık, üzüntü içinde söz söyleyemeyecek durumdadır. Fıstığın açılması için bıçak ve benzeri kesici bir alet gereklidir. Fıstığın bu niteliğinden dolayı ağzını bıçak açmamak deyiminin gerçek anlamı ortaya çıkmaktadır.

“Pistenün **agzını** sohbetde **bıçaklar açamaz**

Bir söz açılrsa benüm gonca-i handânumdan” (Necâtî Bey G. 424/5)

“Benim gülen goncamdan bir söz açılrsa sohbette fıstığın ağzını bıçaklar açamaz.”

“**Agzın bıçak açmaya** sohbetde pistenün

Anun dilini ol büt-i şeker-şiken bilür” (Necâtî Bey G. 156/3)

“Sohbette fıstığın ağzını bıçak açmasın; onun dilini o şeker kıran put bilir.”

“Elbette güldürür **bıçak açmazken agzını**

Bilmem gülün sabâ ne fisıldar kulagina” (Keçecizâde İzzet Molla G. CDLXVIII/5)

“Gülün ağzını bıçak açmazken güldürür; saba rüzgârının gülün kulağına ne fisıldadığını bilmiyorum;

Ağzının suyu akmak: Bir şeyi çok beğenmek, onu elde etmeyi istemek, imrenmek.

“Müjen cerâhâti vafında didigüm gazeli

Akardı agzı suyu görse nâgehân hançer” (Üsküplü İshâk Çelebi K. 12/13)

“Hançer, ansızın kirpiğinin açtığı yarayı vasfetmek için söylediğimi görseydi ağzının suyu akardı.”

Ağzının suyu akmak deyimi, bir şeyi çok beğenerek onu elde etmeyi isteyenler için kullanılır. Beyitte muhatabın kirpiğinin açtığı yaraların derinliği hançerin ağzının suyu akıtacak yani onu hayran bırakacak, imrendirecek kadar derindir. Hançerin bu yaralayıcılık vasfına ulaşması mümkün gözükmemektedir. Hançerin yapımında su kullanılması ve insan bedenine saplanan hançerin kana bulanması, deyimın gerçek anlamını ortaya çıkarmaktadır.

“**Akıdan ağız suyunu** câmun

Leb-i cân-bahş ü dil-firbündür” (Necâtî Bey G. 181/3)

“Kadehin ağzının suyunu akıtan, gönüller alıp can veren dudağıdır.”

Beyitte ağzının suyu akmak deyimi; kadeh, şarap ve dudakla ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Gönül alıp can bağışlayan muhatabın dudağı, kadehi imredirecek kadar güzeldir. Kadehin içinde kırmızı şarap bulundurması ve bu şarabın içenlere zevk vermesi dudakla ilişkilendirilecek özelliklerdir. Deyimin içinde geçen ağız, kadeh; su ise şaraptır. Yani kadehin ağzının suyunun akması, kadehin içindeki şarabın dökülmesidir. Söz konusu hadise, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla kadehin muhatabın gönüller alıp can veren dudağının güzelliğine bağlanmıştır.

“Su gibi ezber okur bu gazeli murg-ı çemen

Akıdur reşkden **ağız suyunu** âb-ı zülâl” (Âşık Çelebi K. 6/10)

“Çimenlik kuşu, bu gazeli su gibi ezberden okursa tatlı suyun ağzının suyunu akıtır.”

Beyitte ağzının suyu akmak ve su gibi ezberden okumak olmak üzere iki deyim birbiriyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Çimenlik kuşu, beytin bağlamında geçen şiiri su gibi ezberden okursa yani mecazî olarak bu gazeli; duraksamaksızın, hızlı bir biçimde okursa kıskançlıktan berrak suyun ağzının suyu akacak yani mecazî olarak ona hayran kalacaktır. Somut olarak su, ağız benzeri olan musluk ya da çeşme vasıtasıyla

akmaktadır. Ağzının suyu akmak deyimindeki ağzın somut anlamdaki karşılığı, musluk ya da çeşmedir. Çeşmenin ağzından suyun akmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla onun çimenlik kuşunun su gibi ezberden okuduğu gazelin güzelliğini duymasına bağlanmıştır.

“Çeşme-i hayvânun **agzi suyun akıtsun** sözün

Hızır işitsün anı Yahyâ her zamân reşk eylesün” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 284/5)

“Yahya, senin sözün Âb-ı Hayat’ın (ölümsüzlük suyunun) ağzının suyunu akıtsın, Hızır onu işitsin, her zaman kıskansın.”

Ağzının suyu akmak deyimini, beyitte ölümsüzlük suyu ve bu ölümsüzlük suyunu içmiş olan Hızır’la ilişkilendirilmiştir. Yahya, kendini Hızır’la karşılaştırırken söylemiş olduğu sözleri de akıcılık bakımından ölümsüzlük suyuyla karşılaştırmaktadır. Yahya’nın sözleri, ölümsüzlük suyunun ağzının suyunu akıtacak yani onu imrendirecek kadar akıcıdır. Âb-ı hayât suyunun hikâyesi şu şekildedir: “Kaynağı karanlıklar demek olan zulmat, zulûmat, zulmet denen yerde bulunan sudur ki içen ölmez, dünya durdukça yaşarmış. Bu suyu Hızır ve İlyas peygamberler bulup içmişler; sonra Allah bu pınarı insanların gözünden sakladığından İskender Zulûmât’a kadar gittiği hâlde suyu bulamamıştır.” (Onay, 2013: 23).

“Dökilen jâle degül la‘l-i lebün vasfin ider

Agzi suyun akıdur goncalarun bâd-ı sabâ” (Emrî G. 19/2)

“Dökülen çiy tanesi değildir; saba rüzgârı senin dudağını anlatınca goncaların ağzının suyunu akıtır.”

Beyitte goncaların üzerindeki çiy tanesi, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla goncaların sevgilinin dudağının vasıflarını işitince ona hayran kalmasına bağlanmıştır. Gerçek anlam olarak düşünülürse gonca, ağza benzer ve üzerindeki çiy tanesi ise sudur.

“A‘dâya karşı yollanup **agzi suyu akar**

“Hûn-ı hasûda diş biler açup dehân kılıç” (Sehî Bey K. 15/36)

“Kılıç, ağız açıp düşmanın kanına diş biler; düşmana karşı yola çıkıp ağzının suyu akar.”

“İşitüp vasfin Stanbulun çemende goncası

Agzi suyun akıdur budur gülâb-ı Edrine” (Hayâlî Bey G. 499/3)

“Edirne’nin gül suyu, bahçede İstanbul goncasının vasfını işitip ağzının suyunu akıtır.”

“Her kangı gülsitânda bir çeşme varsa Yahyâ

Agzi suyun şî’r-i lezzet-şî’ar **akıdır**” (Şeyhülislâm Yahya G. 387/6)

“Yahya, hangi bahçede bir çeşme varsa senin bu lezzetli şiirin onların ağzının suyunu akıttı.”

“Aynî şî’ründe durur şimdi senün âb-ı hayât

Niçeler **agzi suyun akıdur** eş’ârun için” (Karamanlı Aynî G. 394/7)

“Ey Aynî! Ölümsüzlük suyu, şimdi senin şiirindedir; niceleri senin şiirlerin için ağzının suyunu akıtır.”

“Piyâle sâki lebün öpdüğün meger görmüş

Sürâhinün dahı **akmakda agzınun suyu** (Nâlî G. 50/2)

“Meğer sürahi, kadehin sakinin dudağını öptüğünü görmüş, ağzının suyu akar.”

“Mey degül **agzi suyu akdı** sürâhînin gice

La’lünü dürc idicek meclisde yârân-ı safâ” (Bağdatlı Rûhî G. 10/4)

“Mecliste geceleyin neşeli dostlar, senin yakut gibi dudağını anınca sürahinin ağzının suyu aktı; onun ağzından akan mey değildir.”

Ağzının tadını bilmek: Her şeyin güzelini, iyisini bilmek.

“Husrev gibi göre durur iken püserleri

Şîrine meyl eyleyenün **bilmez agzı dad**” (Necâtî Bey G. 50/5)

“Hüsrev gibi oğlanları görürken Şîrîn’e meyledenin ağzının tadı yok.”

Beyitte Şirin sözcüğü, *Hüsrev ü Şîrîn* hikayesinin kadın kahramanı olan Şirin anlamında kullanılmıştır. Şirin sözcüğünün beyitte kullanılmayan tatlılık anlamı, tat sözcüğüyle ilişkilendirilerek iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla ağzının tadının bilmemek deyiminin gerçek anlamına çağrışım yapılmıştır.

“Sûfî ölürse agzına almaz mey adını

Bî-zevk olan kişi ne **bilür agzı dadını**” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 288/1)

“Sufî ölse bile şarabın adını ağzına almaz; zevksiz olan kişi, ağzının tadını ne bilsin.”

“Bana teşbîh itme cânâ Bîsütûn Ferhâdını

Agzunun dadın bilürsin anma Şîrîn adını” (Gelibolulu Âlî G. 550/1)

“Ey can! Bisütun Dağı’nın Ferhat’ını bana benzetme; sen ağzının tadını bilirsin, Şirin’in adını anma!”

Bir ağzı bin dili olmak: Çok konuşmak.

““Aceb degül gice gündüz figân iderse hezâr

Bilür ki gonca-i bâgun **bir agzı bin dili var**” (Azmîzâde Hâletî G. 212/2)

“Bülbül gece gündüz figan ederse buna şaşılmaz çünkü o, bağın goncasının bir ağzı bin dili olduğunu bilir.”

Bir ağzı bin dili var deyimini, çok konuşan insanları nitelemek için kullanılmaktadır. Beyit, bağlamsal olarak gonca, bülbül, figan, ağız ve dil kavramları üzerine yoğunlaşmaktadır. Beyitte bülbülün goncadan dolayı gece gündüz feryat ettiği ifade edilmekte ve goncanın bir ağza bin dile sahip olmasından dolayı bu feryadın normal olduğu dile getirilmektedir. Mecazî olarak beyitten anlaşılmaktadır ki bülbül,

gölün çok konuşmasından dolayı feryat etmektedir. Bununla birlikte goncanın somut şekli düşünöldüğünde goncanın ağız şeklinde olduğu ve goncanın iç kısmının ise dil benzeri pek çok yaprakçığa sahip olduğu görölmektedir. Ayrıca beyitte bir diğer anlam oyunu, hezar kelimesi üzerindedir. Hezar kelimesinin beytin bağlamında kullanılmayan sayı olarak bin anlamı, bir ağız bin dili var deyimindeki bin kelimesiyle iham-ı tenasüp; yine deyim içinde geöen bir kelimesiyle iham-ı tezat sanatı oluşturacak biçimde kullanılmıştır.

“**Bir ağız bin dili ola** her gonca-i gülün

Nice figânlar eylemesün ‘andelîb-i bâğ’ (Azmîzâde Hâletî G. 367/4)

“Her gonca gülün bir ağız bin dili var; bağın bülbölü nasıl feryat etmesin?”

Canı/yüreği ağızına gelmek: Çok korkmak, ölecekmiş gibi hissetmek.

“Adnîyâ şîrîn lebin algıl dehânuna müdâm

Gerçi **cânın ağızına almak** kişi âsân degöl” (Adnî G. 87/5)

“Ey Adnî! Onun şirin dudağını daima ağızına al! Gerçi kişinin canını ağızına alması kolay değil.”

Canı ağızına gelmek deyimi, çok korkmayı ifade ettiği için beyitte bir insanın canını ağızına almasının kolay olmadığı ifade edilmiştir. Beyitte canı ağızına gelmek deyimi, can vericilik özelliğiyle bilinen dudağın ağıza alınmasıyla ilişkilendirilmiştir.

“şevkden öldürmek için bûse sundı leblerün

Ağızuma geldi sanasın **cân-ı şîrînüm** benüm” (Üsköplü İşhâk Çelebi G. 165/4)

“Dudakların şevkten öldürmek için bir buse sundu; sanırsın tatlı canım ağızıma geldi.”

Beyitte kullanılan canı ağızına gelmek deyimi, mecazî olarak çok korkmak anlamında kullanılır. Mütekellim, muhataptan bir öpücük alınca heyecandan ölecek duruma gelmiştir. Klasik şiirde sevgilinin dudağı, can verip can almasıyla bilinen bir unsurdur. Beyitte canı ağızına gelmek deyimi, can verip alan dudakla bağdaştırılmıştır.

Mütekellimin muhatap tarafından öpülmesi, can bağışlayan dudağın onun ağzına ulaştığını göstermektedir. Ağız ve can bağışlayan dudağın bir araya gelmesi, canı ağzına gelmek deyiminin gerçek anlamına çağrışım yapmaktadır.

“Lebine irmeye imkân yog ise çârem ne

Cânum agzuma alam bûse-i dilber yirine” (Necâtî Bey G. 511/5)

“Onun dudağına ulaşmaya imkân yoksa ne çare? Sevgilinin öpücüğü yerine canımı ağzıma alayım.”

“**Cân lebe geldi** ser-i zülfünde işitmiş didi

Hey kaçan gitmiş bu miskîn didüm ilk ahşamdan” (Emrî G. 378/4)

“Can, senin zülfünün ucunda dudağa geldiğini işitince ‘Ne zaman bu miskin gitmiş?’ dedi; ‘İlk akşamdan.’ dedim.”

“Emrînün dün sanemâ **agzına geldi cânı**

Bir kez öpince seni la‘l-i güher-bârunda” (Emrî G. 452/5)

“Ey sanem! Cevher dolu yakut dudağından seni bir kez öpünce Emri’nin canı ağzına geldi.”

“**Cânı** çak **agzına geldi** bu dil-i şeydânun

Bûse lutf eyle hemân vakti degül ferdânun” (Azmîzâde Hâletî Müf. 283)

“Bu çılgın gönüllünün canı ta ağzına geldi; hemen buse lutfet, yarına bırakmanın vakti değil.”

Beyitte çılgın gönül korkudan ölmek üzeredir. Ona can verecek olan ise sevgilinin busesidir. Öpücük verilerek korkudan ölmek üzere ola âşığa can verilmesi, canı ağzına gelmek deyiminin gerçek anlamının ortaya çıkarıldığının göstergesidir.

“**Geldi yüregüm agzuma** dil-dârı görünce

Baglandı meded râh-ı nefes yâri görünce” (Azmîzâde Hâletî Müf. 474)

“Sevgiliyi görünce yüreğim ağzıma geldi; yâri görünce nefesim bağlandı, medet!”

“La‘l-i nâbın virdi ol Şîrîn-dehânum agzuma

Bir ölümlü hasteyem kim **geldi cânım agzuma**” (Azmîzâde Hâletî Müf. 491)

“Şirin ağzılım saf yakut dudağımı ağzıma verdi; canı ağzına gelen bir ölümlü hastayım.”

“Öpüyorken dehenün la‘lüne teslim ideyin

Yetiş ey şûh-ı cihân **agzuma geldi cânım**” (Azmîzâde Hâletî G. 503/4)

“Ey dünya güzeli! Senin ağzını öperken canımı dudağına teslim edeyim dedim, canım ağzıma geldi, yetiş!”

“Geldi **cânım agzuma** la‘lün gamıyla dostum

Cevri ko lutf itmenün şimdi zamânıdur bana” (Bağdatlı Rûhî G. 51/2)

“Dostum! Yakut gibi dudağının gamıyla canım ağzıma geldi; eziyeti bırak, şimdi bana lutfetmenin zamanıdır.”

1.5. Ak-kara

Ak ve kara kelimeleri, çağrışım alanları olarak birbirlerine zıt olan kelimelerdir. Ak, renk olarak iyiye çağrışım yaparken kara, onun tam tersi olarak kötüye çağrışım yapmaktadır. Türkçede buna bağlı olarak ak kara söylemek, akla karayı seçmek, ak dediğine kara demek, akla karayı ayıramamak gibi deyimlerde paradoksal çağrışım alanlarının birlikte kullanıldığı görülmektedir.

Klasik Türk şairleri, ak ve kara kelimelerinin birlikte geçtiği deyimleri kullanırken ak kelimesini yanak; kara kelimesini saçla bağdaştırarak kullanılmışlardır. Ak ve kara kelimeleriyle kurulmuş deyimlerin saç ve yanakla bağdaştırılması, ak ve kara kelimelerinin somut olarak renk çağrışımlarını ortaya çıkarmaktadır.

Ak kara söylemek: İyi ve kötü konuşmak.

“Eger benzetmeyeydi çeşm-i gevher-pâşuma kendün

Dimezdi kimseler **ag u kara** hakkında deryânun” (Emrî G. 277/4)

“Eğer deniz, cevher saçan gözyaşına kendini benzetmeseydi; kimse onun hakkında ak kara söylemezdi.”

Beytte deniz için ak ve kara söylenmesinin nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla denizin mütakellimin cevher saçan gözyaşına kendini benzetmek istemesine bağlanmıştır. Denizin hakkında ak kara söylenmesi, mecazî olarak onunla ilgili iyi ve kötü konuşmayı ifade etmektedir. Ak kara söylemek deyimini, somut olarak Karadeniz ve Akdeniz isimleriyle bağdaştırılarak kullanılmıştır. Denizin mütakellimin cevher gibi gözyaşı saçan kendini benzetmesi ifadesiyle de gözün akı ve karasına gönderme yapılmıştır.

Akı karadan seçememek: İyi ve kötüyü ayıramamak.

“Uymuş cünûna gönlüm ebrûna der meh-i nev

Ne i'tibâr ana kim **secmez karadan ağı**” (Fuzûlî G. 259/2)

“Gönlüm deliliğe uymuş, kaşına yeni ay der; akı karadan seçemediği için ona itibar edilir mi?”

Akı karadan seçememek deyimini, mecazî olarak iyiyi kötüyü ayıramayanlar için kullanılmaktadır. Beyitte muhatabın kaşını yeni aya benzetmek iyi ve kötüyü birbirinden ayıramayanların işi olarak nitelendirilmektedir. Burada iyi olan yeni aydan daha yüce olarak nitelendirilen kaştır. Beytin ilk dizesinde gönlün delirerek muhatabın kaşına yeni ay demesi söz konusudur. İkinci dizede ise akı karadan seçemediği yani delirdiği için ona itibar edilmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Beyitte her ay başında delilerin hilal şeklinde ayı görünce durumlarının ağırlaşması yani deliliklerinin artmasına (Onay, 2013: 66) gönderme yapılmıştır. Deyimin gerçek anlamını düşündürmek için yeni ayın parlaklığı ve kaşın siyahlığı aracılığıyla akı karadan seçememek deyiminin gerçek anlamına göndermeler yapılmıştır.

“Ruh u zülf-i nigâr eglencem idi

Dahı **seçmez** iken **akdan karayı**” (Mesîhî G. 273/3)

“Daha akla karayı ayıramazken resim gibi güzel sevgilinin saçı ve yanağı benim eglencemdi.”

Beyitte akı karadan ayıramamak deyiminde geçen beyaz renk, yanakla; siyah renk ise saçla ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Zülf ü ‘izârı tevbeleri bâtil itdi âh

Hak budurur ki **fark idemezven karadan ak**” (Necâtî Bey G. 272/3)

“Hak budur ki akla karayı ayıramazken onun yanağıyla saçı, tevbeleri geçersiz yaptı.”

“Rûyî ister zülfi olsun gitmesün nezzâreden

Dîde-i erbâb-ı hayret **seçmez ağı karadan**” (Keçecizâde İzzet Molla G. CDXXXIII/1)

“İster yüzü isterse saçları olsun, hiçbirî göz önünden gitmesin, hayret sahiplerinin gözü, akı karadan seçemez.”

Akla karayı seçmek: Oldukça zorlanmak. Bir şeye ikna etmek için çok çabalamak.

“Dîde-i hûn-bâruma **seçdürdi akla karayı**

Bana çeşmünden de bed-terdür o zülf ü hâl ü ruh” (Keçecizâde İzzet Molla G. LXX/5)

“Kan dolu gözüme akla karayı seçtirdi; o yanak, ben ve saç bana gözünden de beterdir.”

“Bahr u berde ide mansûr livâsın Allâh

Dâ’imâ **secdire akla karayı** a’dâya” (Keçecizâde İzzet Molla K. X/57)

“Allah, sancağını kara ve denizde muzaffer eylesin; daima düşmanlara akla karayı seçtirsün/onları ne yapacağını bilemez bir zorluğa düşürsün.”

1.6. Akıl

Türkçede akıl ile ilgili akılı dağılmak, aklını başına toplamak, akılı gitmek, akılı karışmak gibi pek çok deyim kullanılmaktadır. Akıl, soyut bir kavram olduğu hâlde deyimlerin kullanımında eylemler aracılığıyla bu soyut kavrama somut nitelikler yüklenmiştir. Örneğin; akılı dağılmak ya da akılı karışmak deyiminde somut olarak dağılan ya da karışan bir şey yoktur. Aslında karışan ya da dağılan şey zihindeki düşüncelerdir. Klasik Türk şiirinde kullanılan akıl ile ilgili deyimler, genellikle akıl sözcüğünün yanına gelen eylemlerin anlamları üzerinde oyunlar yapılarak kullanılmıştır. Akılı dağılmak deyimini, sevgilinin saçının dağınıklığıyla; aklını almak deyimini, şarabın insanın şuurunu yitirmesine sebep olmasıyla; aklını kaybetmek deyimini, sevgilinin varla yok arası olan ağzı ve beliyle bağdaştırılarak kullanılmıştır.

Akılı dağılmak: Düşüncesini, aklını bir konu üzerinde toplayamamak.

“**Tagıdup ‘akılın** perîşân-hâl olur erbâb-ı dil

Her kaçan kim kâkülün tagıtısa ol nâzük-beden” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 297/4)

“Her ne zaman o nazik bedenli, kâkülünü dağıtısa âşıkların aklını dağıtıp perişan eder.”

Deyimde yer alan dağılmak eylemi, soyut olarak nitelendirilebilecek akıl için kullanılmıştır. Söz konusu dağılmak eylemi, ister somut ister soyut olsun düzenin bozukluğunu göstermektedir. Beyitte akılı dağılmak deyimini, nazik bedenli olarak nitelendirilen kişinin saçını dağıtmasıyla ilişkilendirilmiştir. Akılın dağılmasına sebebiyet veren dağımık saçlardır. Klasik Türk şiirinin kurmaca dünyasında sevgilinin saçlarının her bir telinde âşıkların gönüllerinin asılı olduğuna inanılmaktadır. Sevgilinin saçlarının dağılmasıyla âşıkların gönülleri de dağılmaktadır. Beyitte müşakele sanatı aracılığıyla dağıtım eylemi, aklını dağıtım deyiminde soyut anlamı ifade ederken ikinci mısradaki kâkülünü dağıtım ibaresinde somut anlamı karşılamaktadır.

“**Aklım dağılır** zülf-i siyekâruna baksam

Bagrum delinür la‘l-i güher-bâruna baksam” (Gelibolulu Âlî G. 384/1)

“Senin siyah saçına baksam aklım dağılır; senin cevher saçan yakut gibi dudağına baksam bağrım delinir.”

Beyitte geçen akli dağılmak ve bağrı delinmek deyimlerinde kullanılan fiillerin gerçek anlamlarına çağrışımlar yapılmıştır. Akli dağılmak deyiminin dağılık olan saçla bağdaştırılarak kullanılması, deyimde geçen dağılmak eyleminin gerçek anlamını ortaya çıkarmaktadır. Beyitte kullanılan bağrı delinmek deyiminde geçen delinmek sözcüğü de cevher saçan yakut gibi dudakla ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Yakutun takı yapımında kullanılması için delinmesi gerekmektedir.

“Bu gice mûy-miyânun görüp oldum mecnûn

Tagıdup ‘aklımı cânâ bakınurdum bel bel” (Leylâ Hanım G. 71/2)

“Ey can! Bu gece senin kıl kadar ince belini görüp mecnun oldum; aklımı dağıtıp bel bel bakındım.”

Beyitte akli dağılmak deyimini, kıl kadar ince olarak nitelenen bel ile bağdaştırılarak mûy (kıl) kelimesinin dağılıklığına gönderme yapılmıştır. Bununla birlikte *Leylâ vü Mecnûn* hikâyesinin erkek kahramanı Mecnun’a telmih yapılarak akli dağılmak deyiminin somut ve soyut anlam göstergelerine çağrışımlar yapılmıştır. Söz konusu hikâyede Mecnun çöle düşerek delirmiş ve başında kuşlar yuva yapmıştır (Onay, 2013: 288). Beyitte kullanılan bir diğer deyim, mecazî olarak şaşkın şaşkın bakmak anlamına gelen bel bel bakmaktır. Bel bel bakmak deyiminde geçen bel sözcüğünün beyitte kullanılmayan sırtınorta kısmı anlamı, ihâm-ı tenasüp sanatı aracılığıyla mûy-miyân (kıl kadar ince bel) ibaresiyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Gören ol zülf-i perîşânı perîşân oluyor

Aklı fikri tagıdup vâlih ü hayrân oluyor” (Fatîm G. 47/1)

“O dağılık/peri şanlı saçı gören, perişan oluyor; akli fikri dağılıp şaşırıp hayran kalıyor.”

Beyitte sevgilinin saçını görenlerin perişan olduğu ve akıllarının dağılarak ona hayran olduğu ifade edilmiştir. Klasik Türk şiirinde sevgilinin saçlarını dağıtması pek

de hoş karşılanan bir durum değildir. Çünkü sevgilinin saçının her bir kılında âşıkların gönülleri asılıdır ve saçın dağılmasıyla âşıklar da dağılıp perişan olacaktır. Beyitte kullanılan akli fikri dağılmak deyimi, sevgilinin saçlarının dağılıklığıyla ilişkilendirilmiştir. Beyitteki bir diğer anlam oyunu zülf-i perîşân tamlaması üzerinde yapılmıştır. Zülf-i perîşân ifadesi hem dağılık saç hem de peri şanlı saç anlamında tevriyeli olarak kullanılmıştır.

“**Dağıtdı ‘aklumı** zülfün gibi perîşânlık

Uçurdu râhatımı fikrün ey şeh-i hûbân” (Nevres-i Kadîm Tb. 1/6/2)

“Ey güzeller şahı! Perişanlık, aklımı saçın gibi dağıttı; seni düşünmek aklımı uçurdu.”

“Zülf-i cânâmı yine itdi perîşân sabâ

‘Aklumu fikrümü hep **eyledi tâlân** sabâ” (Fatîn G. 5/1)

“Saba rüzgârı, yine sevgilinin saçını darmadağın etti; aklımı, fikrimi hep talan etti.”

“**Akl u fikri tagılu**p hâtırı mecmû‘ olmaz

Her kimün kim gözi ol zülf-i perîşâna bakar” (Filibeli Vecdî G. 10/2)

“Her kimin gözü o darmadağın saça bakarsa akli ve fikri dağılır, onun gönlü huzur bulmaz.”

“Sevdâ-yı zülfün ireli Vecdî fütâdenün

Çok kıl u kâle kudreti yok **‘aklı târmâr**” (Filibeli Vecdî G. 12/5)

“Düşkün Vecdî’ye saçının sevdası eriştiğinden beri onun (Düşkün Vecdî’nin) söz söylemeye gücü yok, akli perişan.”

“Zamîrümünden geçerdî dir dir idüm ol perî-şâne

Tagıldı ‘aklum ugradukda ol zülf-i perîşâne” (Filibeli Vecdî G. 56/1)

“O peri şanlıya ‘şu saçlarını topla’ demek gönlümden geçerdi; o dağınık saçlıya uğrayınca aklım dağıldı.”

Aklı dolaşmak/karışmak: Zihni karışmak.

“**Tolasup hâtırına** şevk-i hayâl-i zülfi

Şeb-i yeldâya şebîh oldı leyâl-i hicrân” (Eğribozlu İzzet G. 2/23)

“Onun saçının hayalinin şevki, aklıma dolaşınca ayrılık gecesi şeb-i yeldaya (en uzun geceye) benzedi.”

Beyitte ayrılık gecesinin şeb-i yeldâya yani 22 Aralık’ta gerçekleşen en uzun geceye benzemesi, sevgilinin saçının hayâlinin mütekellimin aklıma dolaşmasından kaynaklanmaktadır. Yani mütekellim, bu saçı hatırladığı için ayrılık gecesini anımsamakta ve ayrılığın acısı tazelenmektedir. En uzun gece ve hatırı dolaşmak deyimi, sevgilinin uzun ve karışık saçıyla ilişkilendirilmiştir.

“**Zihnümi** haylî **tolasdırdı** hevâ-yı kâkûli

Dil rehâ bulmaz anuñün böyle pîç ü tâbdan (Fatîn G. 119/5)

“Onun kakülünün hevesi, zihnimi bir hayli karıştırdı; bundan dolayı gönül, bu kıvrımlardan kurtulamaz.”

Aklı uçmak: Kafası yerinde olmamak.

“İşidüp nâlemi sahrâ-yı gamda **aklı uçmısdur**

Degüldür murglar pervâz ider başında Mecnûnun” (Bağdatlı Rûhî G. 653/3)

“Mecnun’un başında uçuşan kuş değildir; benim iniltimi işitince onun akli uçmuştur.”

Beyitte telmih sanatı aracılığıyla Mecnun’un delirip çöllere düşmesi ve burada başında kuşların yuva kurmasına (Onay, 2013: 288) telmih yapılmıştır. Hüsn-i talil sanatı aracılığıyla Mecnun’un başında uçuşanın kuş olmadığı ifade edilerek onda uçan

şeyin akıl olduğu iddia edilmiştir. Aklı uçmak deyimi, somut olarak uçma eylemini gerçekleştiren kuşla ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Hevâ-yı vasl ile **‘aklın uçursa** ‘uşşâkım

Nigâh-ı hisse görünmez cünûnu perdelidir” (Halepli Edîp G. 298/3)

“Kavuşma hevesiyle âşıkların aklını uçursa kafa gözüne görünmez, deliliği perdelidir.”

Aklını almak: Çekiciliği, güzelliği ile büyülemek.

“Karşumda allar geyüp ol lâle-ruh yine

Gülgünîlerle **‘aklum alur san** piyâledür” (Bâkî G. 84/2)

“O lale yanaklı yine karşımda allar giyinip gül renklilerle kadeh gibi aklımı alır.”

Aklını almak deyimi, mecazî olarak bir şeyin çekiciliğini ifade etmek için kullanılmaktadır. Beyitte cinas sanatı aracılığıyla aklını almak deyimindeki al- sözcüğü fiil olarak kullanılmışken ilk mısradaki allar giyinmek ifadesinde renk anlamında kullanılmıştır.

“Bir kadeh bâdeyle **‘aklın aldı** sohbet ehlinin

Sâkî-i gül-çehrenün bulunmaz ayagın çeker” (Hayâlî Bey G. 132/3)

“Bir kadeh şarapla sohbet ehlinin aklını aldı; gül yüzlü sakinin ayağını çeken bulunmaz.”

Beyitte aklını almak ve ayağını çekmek olmak üzere iki deyim kullanılmıştır. Aklını almak deyimi, şarabın etkisiyle sarhoş olup insanın kendinden geçmesiyle ilişkilendirilmiştir. Ayağını çekmek deyimindeki ayak sözcüğü hem kadeh hem de organ anlamında tevriyeli olarak kullanılmıştır. Sakinin ayağını çekenin bulunmaması, hem onun kadehinden içebilenin bulunmayacağını hem de onun meyhaneden çıkarabilenin bulunmayacağını ifade etmektedir.

“Âteşin câme ile çıkısa ger ol nahl-i revân

Şecer-i Tûr gibi **‘aklın alur** her görenün” (Azmîzâde Hâletî G. 430/1)

“Eğer o salınan fidan gibi sevgili, ateş kırmızısı elbisesiyle çıkısa Tur ağacı gibi her görenin aklını alır.”

Beyitte iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla aklını almak deyiminde geçen al sözcüğünün kırmızı anlamı, ateş renkli elbiseyle bağdaştırılarak kelimenin renk anlamına çağrışımlar yapılmıştır.

“Bir dahı öyle füsûn-ger gelmemiştir ‘âleme

Bir görüşde **‘aklum aldı** kâkül-i sehhâresi” (Fatîn G. 159/3)

“Öyle büyücü âleme bir daha gelmemiştir; bir görüşte onun sihirli kâkülü aklını aldı.”

Beyitte sihirli kâkül, mütakellimin aklını başından almaktadır. Aklını almak deyimini, sihir yani büyüyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Aşk büyüü saç teli kullanılarak yapılır. Büyü yapılan kişinin aklı başından gider ve büyü yaptırmanın etkisi altına girer.

“Bir görüşde **‘aklumı aldun başımdan** ey perî

Çok mıdır Mecnûn gibi gezsem cihânı serseri” (Fatîn G. 155/1)

“Ey peri! Bir görüşte aklımı başımdan aldın; Mecnun gibi dünyayı serseri gezsem çok mudur?”

“Yine bir gözleri fettân beni meftûn itdi

Leyli-i zülfi **alup ‘aklımı** Mecnûn itdi” (Fatîn G. 167/1)

“Yine bir gözleri fettan beni meftun etti; gece renkli zülfü aklımı alıp Mecnun etti.”

“Bir bakışta şaşırıp gitti olanca ‘aklum

Çeşm-i sâhirleri bilmem ki ne efsûn itdi” (Fatîn G. 167/2)

“Bir bakışta şaşırıp olan aklım gitti; onun büyücü gözlerinin nasıl bir sihir yaptığını bilmiyorum.”

“Kıl kaldı kalem kaş alup ‘aklumı başdan

Bir kâtib-i nev-hat beni Mecnûn ideyazdı” (Fatîn b.10)

“Bir genç (ayva tüyleri yeni çıkmaya başlamış) kâtip, beni az daha Mecnûn edecekti; onun kalem kaş, aklımı başımdan alıp kıl kadar bıraktı.”

“Aldı şu kadar ‘aklum zencîr-i ser-i zülfün

Mecnûn da bana nisbet dîvâne midür cânâ” (Gelibolulu Âlî G. 13/3)

“Ey can! Zincir gibi saçının ucu şu kadar aklımı aldı; Mecnun benimle kıyaslandığında deli olabilir mi?”

“Kılsa çeşmün pür-‘arak keyfiyyet-i bezm-i şarâb

‘Aklın alur âdemün zülfünde olan âb u tâb” (Azmîzâde Hâletî G. 75/1)

“Gözün şarap meclisinin keyfiyetini (utançtan) ter içinde bırakır; senin saçındaki parıltı insanın aklını alır.”

Aklını başına toplamak: Mantıksız, ölçüsüz davranışlardan kurtularak akıllıca hareket etmek.

“Düşmesin silsile-i zülf-i perîşânuna dil

‘Aklını başına cem‘ eylesün ol dîvâne” (Bâkî G. 410/4)

“Gönül, senin dağınık saçlarının zincirine düşmesin; o deli, aklını başına toplasın.”

Aklını başına toplamak deyişi, uygunsuz hareketlerde bulunan kişilerin kendini düzeltmesi durumunda kullanılır. Beyitte gönül divane; muhatabın saçları zincir olarak

betimlenerek zincire vurulmuş, aklını kaybetmiş bir deli görüntüsü ortaya çıkarılmıştır. Delilerin akıl sahibi olmadığı düşünülündüğünde aklını kaybetmek deyimini ve beyitte betimlenen deli tasviri arasındaki ilişki daha iyi anlaşılmaktadır.

Aklını kaybetmek: İnsanın aklını kullanamayacak duruma gelmesi.

“Dehânıyla miyânı fikri içre **‘aklı gayb itdüm**

Nice ince söze gerçi bu gün hâzır cevâb oldum” (Hayâlî Bey G. 353/4)

“Onun ağzını ve belini düşününce aklımı kaybettim; gerçi bugün nice ince söze hazırcevap oldum.”

Beyitte mütakellim, sevgilinin beli ve ağzının düşüncesiyle aklını yitirmiştir. Divan şiirinde sevgilinin önemli iki özelliğinden birisi, belinin yok denecek kadar ince olması; diğeri ise ağzının yok denecek kadar küçük olmasıdır. Sevgilinin beli de ağzı da varla yok arasındadır. Bu incelik ve küçüklük durumu, aklını kaybetmek deyiminde yer alan kaybetmek eylemiyle güzel bir ilişki içerisindeydir.

Aklını oynatmak: Çıldırnak, delirmek.

“Şol zülf-i resen-bâza ki çenberden asılır

Kol eyleyüben **aklumı cânbâz idiserem**” (Kadı Burhaneddin G. 254/2)

“O çemberden asılan ip cambazı gibi (sevgilinin) zülfünü kol edip aklımı cambaz ederim.”

1.7. Ara/Birbiri

Ara kelimesinin sözlük anlamı; iki yeri, iki şeyi birbirinden ayıran uzaklık, açıklık, boşluk ya da iki olayı ya da olguyu birbirinden ayıran zaman parçası olarak tanımlanmaktadır. İster zaman ister nesne ya da birey için kullanılmış olsun, ara kelimesi uzaklığı ya da ayrılığı belirtmektedir. Ara kelimesinin ayrılık ya da uzaklık anlamına bağlı olarak pek çok deyim ortaya çıkmıştır. Söz konusu kelimenin deyimlerde kazandığı anlam, çoğunlukla iki ya da daha fazla kişi arasında olan

iletişimin niteliğini belirtmede kullanılmaktadır. Ara bulmak, aradan çekilmek, araya girmek gibi pek çok deyim iki ya da daha fazla kişi arasındaki ilişkiye gönderme yapmaktadır. Bu ilişkiyle bağlantılı olarak deyimlerde geçen fiillerin gerçek anlamından uzaklaştığı görülmektedir.

Klasik Türk şairleri, ara kelimesiyle ilgili deyimleri kullanırken deyimlerde geçen eylemlerin gerçek anlamına vurgu yapmaktadır. Örneğin; araya girmek deyiminin tarakla ilişkilendirilmesi, bunun en güzel örneklerinden biridir. Saçın taranması esnasında saçın tarakla ayrılması ve bu ayrımın âşıklarla ilişkilendirilmesi araya girmek deyiminin somut anlamına çağrışım yapmaktadır.

Ara bulmak: Birbirleriyle anlaşmayan insanları uzlaştırmak, onların anlaşmalarını sağlamak.

“Meşşâta-ı cemâl ikisi **arasın bulup**

Biri birine turra ile şâne düşmesün” (Bosnalı Sâbit G. 267/2)

“Saç ve tarak birbirine düşmesin diye gelin süsleyicisi ikisinin arasını bulsun.”

Birbirine düşmek deyimi, mecazî olarak aralarında anlaşmazlık çıkıp birbiriyle uğraşanlar için kullanılmaktadır. Ara bulmak deyimi ise mecazî olarak birbirleriyle anlaşmayan varlıkları uzlaştırmak anlamında kullanılmaktadır. Beyitte saç ve tarağın birbirine düşmesi ve meşşatanın yanın gelin süsleyecisinin bu ikiliyi uzlaştırmaya çalışması, her iki deyim de somutlaştırılarak kullanıldığının göstergesidir.

Araları bozulmak: İyi ilişkileri, dostlukları, arkadaşlık bağları kopmak; birbirlerine dargın hâle gelmek.

“Hancer-i hûn-rîzinün zerrîn-bendi karışup

Mû-miyân-ı yâr ile artuk **bozıldı aramız**” (Keçecizâde İzzet Molla G. CXCI/5)

“Kan dökücü hancerinin altın kemeri araya karışınca sevgilinin kıl gibi beliyle aramız bozuldu.”

“Birbiriyle öpüşür ‘ıyd olıcak halk-ı cihân

Gâlibâ **bozmuş aralarını** cû-yı ramazân (Nâbî B. 39)

“Dünya halkı, bayrama olunca birbiriyle öpüşür; Ramazan suyu galiba aralarını bozmuş.”

Araya girmek: İki kişiyi uzlaştırmaya çalışmak.

“Peykânun üzre oldı dil ü cân kılıç bıçak

Ayırdı tîgin ikisini **girdi araya**” (Hayâlî Bey G. 493/3)

“Gönül ve can, peykanın (ok gibi kirpiğin) için kılıç bıçak oldu; kılıcın araya girdi, ikisini ayırdı.”

Beyitte gönül ve can, sevgilinin ok gibi kirpikleri için birbirine düşmüştür. İkisini ayıran sevgilinin kılıç gibi bakışıdır. Araya girmek deyimi, gözün bakış vesilesiyle alt ve üst kirpikleri birbirinden ayırmasıyla ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Zülfün biri birine katardı gönülleri

Gâhîce **girmevevdi** eger şâne **araya**” (Şeyhülislâm Yahyâ Gazel. 328/4)

“Eğer tarak araya girmeseydi; zülfün gönülleri birbirine katardı.”

Klasik Türk şiirinde âşıkların gönülleri, sevgilinin saçlarına bağlı olarak tasvir edilir. Beyitte tarak, muhatabın saçlarını tarayarak onun saçlarındaki gönülleri ayırmaktadır.

“Zülfî âşüfte olup itse saba ile cedel

Dil-i divâne **girer arasına** şâne girer” (Fehîm-i Kadîm G. LIX/3)

“Onu zülfü aşüfte olup saba rüzgârıyla münakaşa etse araya deli gönül girer, tarak girer.”

“Eyü sûrete komışduk arada niyâz ü nâzı

Araya girince hattun o da şekl-i aher oldı (Nâbî G. 865/4)

“Naz ve niyazı iyi surete koymuştuk; hattın araya girince başka şekil oldu.”

“Ber-araf oldu **girmişken araya** şâne

“Ukde-i hâtırı gisû-yı ham-ender-hamun” (Nâbî K.105/1)

“Kıvrımlarla dolu saçının gönül düğümü, tarak araya girince tarafsız oldu.”

“Ne **girersin araya** yâre niyâz itdükçe

Kanı ey girye mürâ‘at-ı edeb noldı sana” (Nâbî G. 5/4)

“Ey gözyaşı! Sevgiliye niyaz ettikçe araya niçin girersin? Edep gözeten, sana ne oldu?”

Birbirine düşmek: Aralarında anlaşmazlık çıkıp birbiriyle uğraşmaya başlamak.

“**Birbirine düsdi** hep zülfünde olan dilber

Az fitne kıyâs etme tahrîk-i sabâdur bu” (Nefî G. 100/4)

“Ey dilber! Senin saçında olanlar, hep birbirine düştü; onu fitneyle kıyaslama, bu saba rüzgârının hareketidir.”

“**Düşürür birbirine** bin dili bir dem şâne

İstemezse n’ola ol turra-i pür-ham şâne” (Nefî G. 116/1)

“O kıvrımlarla dolu saç, bir anda bin gönlü birbirine düşürür; onun tarak istememesine şaşılmaz.”

1.8. Ateş/Yakmak/Yanmak

Türkçede ateşle ilgili deyimler; genellikle ateşin yakıcılığıyla ilişkili olarak telaşlı, tehlikeli, hareketli ya da öfkeli durumları ifade etmek için önemli bir dil malzemesi görevi üstlenmektedir. Örneğin; ateş püskürmek, çok kızgın olmayı; ateş saçmak, aşırı öfkelenmeyi; (kendini) ateşe atmak, çok tehlikeli bir işe girişmeyi; ateşe yürümek, yürekli davranmayı ifade etmektedir. Ateşle ilgili deyimlerin bazıları da halk arasında ateşin kullanım amaçlarına dair göndermeler yapmaktadır. Örneğin; “Ateş almaya mı

geldin?” deyimi, uğradığı yerden hemen ayrılmaya kalkan misafire sitem yollu söylenmektedir. Deyimin kökeniyle ilgili söylentiler birbiriyle uyuşmaktadır. Eski zamanlarda kibrit olmadığından bir parça ateş almak için komşusuna giden insanların ateş sönmesin diye acele ederek evlerine dönmesi, deyimin niçin ziyaretini kısa tutan insanlar için kullanıldığını açıkça göstermektedir (Sinan, 2016: 51); ancak günümüzde deyim, ateşle ilgili anlamından uzaklaşarak mecazî olarak evrilmiştir.

Klasik Türk şairleri, ateşle ilgili deyimleri kullanırken deyimlerde geçen ateşin yakıcılığını ortaya çıkarmak için pek çok somutlaştırmalar yapmaktadır. Ateşle ilgili deyimlerde en çok kullanılan unsurlardan biri mumdur. Mumun yakılarak kullanılan bir nesne olması, ateşle ilgili deyimlerin hem gerçek hem de mecaz anlamını ortaya çıkarmada divan şairleri için önemli bir malzeme olmuştur. Ateşle ilgili deyimlerde somut anlamı ortaya çıkarmada bir diğer önemli malzeme tütsüdür. Tütsünün yakılarak kullanılması, ateşle ilgili deyimlerin gerçek anlamlarına çağrışımlar yapmaktadır. Ay ve güneş gibi ışık saçan doğa unsurları da deyimlerin gerçek anlamına göndermeler yapılacak şekilde divan şairlerinin kaleminde kendilerini göstermişlerdir.

Ateş almaya gelmek: Uğradığı yerde çok kısa süre kalıp hemen ayrılmak.

“Geldün şükür hele sogudı odli yüregüm

Od almaga mı geldün iversin benüm begüm” (Zâtî G. 970/1)

“Benim beyim, hele geldin ateşli yüreğim soğudu, şükürler olsun! Niçin acele ediyorsun ateş almaya mı geldin?”

Ateş almaya gelmek deyimi, bir yere gidince çok acele eden insanlar için kullanılır. Mütakellimin beyim diye seslendiği kişinin gelmesiyle ateş içinde olan yüreği soğumaktadır; ancak bu bey ateş almaya gelmiş gibi aceleyle gitmek istemektedir. Yüreği soğumak ve ateş almaya gelmek deyimlerinin birbiriyle tezatlı olarak kullanılması, deyimlerin gerçek anlamlarına çağrışım yapmaktadır.

“Gönlü kasrına geldükçe hayâlün bir dem eglenmez

Sanasın **od almaga gelir** bu külbe-i gamdan” (Necâtî Bey G. 392/2)

“Senin hayalin gönül köşküne gelince bir an bile eğlenmez; sanki hüzünler kulübesinden ateş almaya gelir.”

“Gûyâ ki **ates almaya gelmişdi** Sâbitâ

Aldı şerâre-i dili gitdi hevâsına” (Bosnalı Sâbit G. 307/5)

“Ey Sâbit! O, sanki ateş almaya gelmiş gibi gönül kıvılcımını aldı gitti.”

“Bu dâr-ı gama **âtes için gelmiş** idün

Tîz gitdün alup gönlümü yek-tâ oğlum” (Bosnalı Sâbit Tr. 30/3)

“Bu gam kapısına ateş almaya gelmiştin; biricik oğlum gönlümü alıp tez gittin.”

Ateşe/oda yakmak: Birine zarar vermek.

“Hecrûn ki **yahdı** ‘ûd-sıfat cânımı **oda**

Ney bigi virdi hâsılını ‘ömrümün yile” (Ahmedî G. 3/6)

“Ayrılığın ud gibi canımı yaktı; ömrümün tümünü ney gibi yele verdi.”

Beyitte ud ve ney çalgılarının yürekleri yakan sesine çağrışımlar yapılarak ateşlere yanmak deyiminin soyut anlamı ortaya çıkarılmıştır. Ateşe yakmak deyimini, mecazî olarak birini kötü bir duruma düşürerek ona zarar vermeyi ifade etmektedir. Teşbih sanatı vasıtasıyla mütekellimin canını ud gibi ateşlere yakmak, söz konusu deyim gerçek anlamını ortaya çıkarmaktadır. Ud, öd ağacı demektir ve beyit, ilk yapılan udların bu ağaçtan yapıldığını düşündürmektedir. Öd ağacı, güzel kokusundan dolayı tütsü malzemesi olarak yakılarak kullanılmaktadır. Beyitte kullanılan bir diğer deyim, yele vermek deyimidir. Yele vermek deyimini; mecazî olarak boşuna harcamak, savurmak anlamında kullanılmaktadır. Teşbih sanatı vasıtasıyla mütekellimin ömrünü yele vermesinin ney çalgısına benzetilmesi, söz konusu deyim gerçek anlamını ortaya çıkarmaktır. Zira ney üfleme bir çalgıdır.

“Ne cem‘de ki yüzün şem‘i ola tûtî-yi cân

Oda yahılmaga pervâne-veş mühevvis ola” (Ahmedî G. 24/2)

“Yüzünün mum gibi ışığı, ne zaman bir toplantıda can papağını olursa pervane gibi ateşe yanmaya heveslenmiş olur.”

“**Oda yakan** felekde mihr ü mehi

Âteş-i âh-ı subhgâhumdur” (Cem Sultan G. XLIII/2)

“Felekte ayı ve güneş ateşe yakan, benim sabah vakti çektiğim âh ateşidir.”

“Lâleyi **yahdı** yüzün şavkı **oda**

Nergisi kıldı gözün ‘aşkı sakîm” (Ahmedî G. 449/2)

“Yüzünün şevki, laleyi ateşe yaktı; gözünün aşkı nergisi hasta bıraktı.”

“Bu matla‘-ı nûra nicesi şem‘ diyem kim

Pervâne bigi **oda yahar** mihr ile mâhı” (Ahmedî G. 633/2)

“Bu nurun doğuşuna nasıl mum diyebilirim? Ay ve güneşi pervane gibi ateşe yakar.”

“Mu‘anber saçların olalı ‘ûdî

Benim inildüm **oda yahdı** ‘ûdî” (Ahmedî G. 697/1)

“Amber kokulu saçların ûdî (öd ağacı kokulu) olduğundan beri benim iniltim udu ateşe yaktı.”

“Yüzünü ger şem‘a teşbîh eyledüm ise günâh

Yak beni pervâne bigi bu günâh için **oda**” (Adnî G. 1/4)

“Eğer yüzünü muma benzetirsem beni pervane gibi bu günah için ateşlere yak.”

“Şem‘-i cemâline yakılır nice kim direm

Pervâne bigi ey dil **oda yakma** cânunı” (Adnî G. 90/5)

“Gönül, onun mum ışığı gibi yüzüne yanıp yakılır; ‘Ey gönül! Canımı pervane gibi ateşe yakma!’ derim.”

“Yüzüne öykünelden lâle-yi dehr

Oda yakdı düter dahı duhânı” (Adnî G. 93/5)

“Zamane lalesi senin yüzüne özendiğinden beri ateşlere yandı, artık dumanı tüter.”

“Cemâlün tâbına karşı yanar ‘âşıklarun cânı

Gerek kim şem‘ olan yirde **oda yahıla** pervâne” (Ahmedî G. 589/3)

“Aşıkların canı, senin yüzünün yanağına karşı yanar; mum olan yerde pervanenin oda yanması gerekir.”

“Gül yanagun firâkı ki **oda yahdı** lâleyi

Yüzümü za‘ferân yaşımı ergavân ider” (Ahmedî G. 228/2)

“Laleyi ateşe yakan, benim yüzümü safran ve gözyaşımı erguvan gibi eden, gül gibi yanağının ayrılığıydı.”

“**Oda yakdum** şem‘ veş cânım bakup ruhsâruna

Çerhe çekdüm dūd-i dil serv-i hırâmânun görüp” (Fuzûlî G. 37/2)

“Senin yanağına bakıp canımı mum gibi ateşe yaktım; salınan selvi gibi boyunu görüp gönül dumanımı göklere çektim.”

Ateşe/oda yanmak: Sefil olmak, zarar görmek, kötü bir duruma düşmek.

“Müşgîn saçını göreliden **oda yandı** ‘ûd

Şîrîn lebünü soralı vardı suya nebât” (Şeyhî G. 7/4)

“Öd ağacı, senin misk kokulu saçını gördüğünden beri ateşe yandı; nöbet şekeri, şirin dudağımı emdiğinden beri suya vardı.”

Beyitte sevgilinin misk kokulu saçını gören öd ağacı, ateşe yanmakta; sevgilinin şirin dudağını emen nöbet şekeri ise suya kanmaktadır. Öd ağacından tütsü olarak kullanılan ve yakıldığında güzel kokular saçan maddeler elde edilmektedir. Bu yanma

hadisesi, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla öd ağacının sevgilinin saçını görmesine bağlanmıştır. Beyitteki hüsn-i talil sanatının bir diğer güzel örneği, nöbet şekeri üzerinde yapılmıştır. Nöbet şekerinin yapımında su kullanılır. Suyun şekerle buluşma hadisesi, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla nöbet şekerinin sevgili tarafından emilmiş olmasına bağlanmıştır. Beyitte mazmun olarak saçın misk kokusu, dudagın ise tatlılığı vurgulanmıştır. Ayrıca sevgilinin özelliklerinden dolayı öd ağacının kendini yakması, nöbet şekerinin ise suya kanması tezat sanatının güzel bir örneğidir.

“Her kaçan kim hasret-i rûyunla kılam dilden âh

Âhum odından **yanar oda** felekde mihr ü mâh” (Cem Sultan G. CCLXXV/1)

“Her ne zaman yüzünün hasretiyle gönülden âh çeksem âhımın ateşinden ay ve güneş ateşlere yanar.”

Beyitte mübalağalı bir anlatımla çekilen âhın göklere ulaştığı ifade edilmiştir. Hüsn-i talil sanatı aracılığıyla güneşin ısı ve ışık kaynağı olması ve ayın da bu ışık kaynağını yansıtması, mütakellimin muhatabın yanağının hasretiyle çektiği âhın göklere kadar yükselmesine bağlanmıştır.

“Cân-ı Cem pervâne olaldan cemâlün şem‘ine

Acıduğundan **oda yanıp** ana ağlar çerâğ” (Cem Sultan G. CLXII/7)

“Yüzünün mumuna Cem’in canı pervane olduğundan beri mum ona acıdığı için ateşe yanıp ağlar.”

Beyitte Cem’in canı, muhatabın yüzüne hayrandır. Can, güçsüzlük bakımından kelebekle; sevgilinin yüzü ise parlaklık bakımından mumla özdeşleştirilmiştir. Hüsn-i talil sanatı aracılığıyla mumun yanması ve yanarken erimesi, mumun Cem’in durumuna acımasına bağlanmıştır.

“Kandîl-i hüsnüne yanılıp nâ-gehâni şem‘

Dil uzadalı **odlara yandı** zebân-ı şem‘” (Cem Sultan G. CYXI/1)

“Mum, ansızın güzelliğinin ışığına yanlışlıkla dil uzattığından beri onun dili ateşlere yandı.”

Mum içinde fitil bulundurur. Beyitte bu fitil görüntü olarak dil organıyla özdeşleştirilmiştir. Mumun yanması ise bu fitil yoluyla gerçekleşir. Beyitte mumun fitili, dil uzatmak deyimiyle özdeşleştirilmiştir ve hüsn-i talil sanatı aracılığıyla bu dil uzatmayı gerçekleştiren mum, ateşlere yanmıştır.

“Seni maksûd idinen ‘aşkuna yanarsa nola

Yiridür **yanmag oda** her geh taparsa saneme” (Cem Sultan G. CCC/3)

“Sana kavuşmayı amaçlayan senin aşkına yanarsa ne olur? Her kim puta taparsa onun yeri ateşe yanmaktır.”

Ateşe yanmak deyimi, mecazî olarak kötü bir duruma düşmeyi ifade etmektedir. Aşkına yanmak deyimi de birinin aşkıdan dolayı sefil olmak anlamında kullanılmaktadır. Beytin ilk dizisinde muhatabı isteyenlerin onun aşkının ateşine yanacağı belirtilmiş ve ikinci mısradan itibaren ise mezheb-i kelâmî sanatı aracılığıyla puta tapanların yerinin cehennem olacağı ifade edilerek muhatap putla; onun aşkının ateşi ise cehennemle ilişkilendirilmiştir. Beyitte müşakele sanatı aracılığıyla aşkına yanmak deyimindeki yanmak fiili, mecazî anlamda kullanılmışken ateşe yanmak deyimi, puta tapanların cehenneme gideceğini belirtmek için gerçek anlamda kullanılmıştır..

“Anber-i hâl yakın düşmüş o yâkût lebe

Yanıyor âtese pervâne-i cân nolsun bu” (Şeyh Galip G. 269/5)

“Amber kokulu ben, o yakut gibi dudağa yakın düşmüş; bu bir can kelebeğidir, ateşe yanıyor.”

Beyitte dudak, renginden dolayı yakut bir tütsülükle; amber kokulu ben, bu ateşte yanan güzel kokulu maddelerle; can ise bu cezbedici ateşin etrafında dönen bir kelebeğe ilişkilendirilmiştir. Beyitte betimlenen tütsü, ateş ve bu ateşin etrafında pervane olan kelebek; ateşe yanmak deyiminin soyut ortamda somut anlamlar kazandığını göstermektedir.

“Meger ûd itdi hem-serlik senün zülfün ile şâhâ

Ki özin gördi micmerde **oda yanmış** yüzi kara” (Kadı Burhaneddin G. 58/2)

“Ey padişah! Meğerse öd ağacı, senin zülfünle kafadar olmak istediği için o yüzü kara, ateşe yanarak kendini micmerde görmüş.”

Öd ağacı, tütsü malzemesi olarak micmerde yakılarak kullanılan bir maddedir. Beyitte öd ağacının siyah renkli olması ve yakılarak kullanılması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla muhatabın saçına özenmek istemesine bağlanmıştır. Beyitte kullanılan oda yanmak ve yüzü kara deyimlerinin somut olarak siyah renkli olan ve micmerde tütsü malzemesi olarak yakılarak kullanılan öd ağacı için kullanılması, her iki deyim de gerçek anlamını ortaya çıkmaktadır.

“Lâle meger ki fikre getirdi firâkun

Kim **oda yanup** oldı benüm bigi dil-figâr” (Ahmedî G. 147/4)

“Lale, meğerse senin ayrılığını düşündüğü için ateşe yandı, benim gibi gönlü yaralı oldu.”

Lale tohumları siyah olan kırmızı bir bitkidir. Beyitte lalenin ortasındaki siyahlık, gönlüdeki yarayla özdeşleştirilmiştir. Hüsn-i talil sanatı aracılığıyla lalenin ortasının siyah olmasının nedeni, muhataptan ayrı kalmasına bağlanmıştır.

“Her geh ki ide hüsni kitâbun mütâla‘a

Nâr-ı ruhundan **oda yanar** taylasân-ı şem” (Cem Sultan G. CLXI/2)

“Her ne zaman seni kitabın onu güzelliğinden söz etse mumun ucu ateşe yanar.”

“Zülf ü ruhunun yâdına ey meh gice gündüz

Odlara yanan derd ile ‘âşık cigeridür” (Cem Sultan G. LXXI/4)

“Ey ay! Yanak ve saçını hatırlayıp gece gündüz dertle ateşlere yanan, âşığın ciğeridir.”

“Dil gördi ruhun âteşini cânndan usandı

Bu oda yanası yine **odlara mı yandı**” (Cem Sultan G. CCCXVIII/1)

“Gönül, yanağının ateşini görünce canından usandı; bu ateşlere yanası yine ateşlere mi yandı?”

“Ayrı düşelden berü tatlu yârumdan benüm

Fürkatinün **odına** gör ne **yanaram** çü şem“” (Kadı Burhaneddin G. 1063/4)

“Tatlı yarimden ayrı düştüğümden beri benim mum gibi ayrılık ateşine yandığımı gör.”

“Gözüm yaşı iner iken içüm **yanar oda**

Şol resm ile ki şem‘ zihî hâlet-i ‘acîb” (Ahmedî G. 50/6)

“Gözümden yaş inerken içim ateşlere yanar; şu hâliyle ne hoş (!) mumun acayip hâlini resmeder.”

“Lâle firâkun **odına yandı** karara şem‘-veş

Hâline anun şâhid uş dûd-ı dil ü hûn-ı ciğer” (Ahmedî G. 148/5)

“Lale senin ayrılığının ateşine yandı, mum gibi kararsın; kanlı ciğer ve gönül dumanı işte onun hâline şahit.”

“Bezm-i rindânda şem‘-i ruhun andum bu gice

Yine pervâne-sıfat **âtese yandum** bu gice” (Fatîn G. 131/1)

“Bu gece senin mum ışığı gibi yanağımı rintler meclisinde andım; yine pervane gibi ateşe yandım.”

“Müşğîn saçun hevâsiyile **oda yandı** ‘ûd

Şîrîn lebün safâsı ile suya vardı kand” (Şeyhî G. 139/2)

“Öd ağacı, misk kokulu saçının hevesiyle oda yandı; şeker, tatlı dudağının sefasıyla suya kandı.”

“Dil ‘aşk **odına vanduğu** rûşen olup durur

Pervâne olalı arada tercemân-ı şem” (Cem Sultan G. CLXI/20)

“Pervane, gönül ve mum arasında tercüman olduğundan beri gönlün aşk ateşine yandığı ruşen olmuştur.”

Bağrını/ciğerini /yüreğini yakmak: Bir kişiye büyük bir acı ve üzüntü çekmek.

“Âh eyledi kim çıkdı dütüni tepesinden

Yakup cigeri bencileyin nâra benefşe” (Necâtî Bey K. 22/25)

“Menekşe benim gibi ciğerini ateşe yakıp âh etti, dumanı tepesinden çıktı.”

Ciğerini yakmak deyimi, mecazî olarak bir durum ya da olayın biri üzerinde üzüntüye yol açtığını ifade etmektedir. Beyitte ciğerini yakmak deyimi, somut olarak iç kısmı koyu renkli bir çiçek olan menekşeyle bağdaştırılmıştır.

“Sünbülün kokusuna lâle **ciger yakduguna**

Hased ilter mi benefşe ki perîşân bigidür” (Şeyhî G. 49/5)

“Lalenin ciğerini yakmasına, sünbülün kokusuna perişan gibi görünen menekşe haset eder mi?”

Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla lalenin ortasındaki siyahlığın nedeni, sünbülün kokusuna bağlanmıştır. Ciğerini yakmak deyimi, tohumları siyah renkli olan lale ile bağdaştırılmıştır.

“Çün lâle-sıfat **yakdı derûnum** dil-i şîrîn

Bismilgehüm olsa nola kûhsâr-ı melâmet” (Nâbî G. 32/3)

“Şirin gönül, içimi lale gibi yaktığı için bismilgâhım ayıplanma dağı olsa ne olur?”

“Hevâsı varlığımın toprağın göge savurur

Agzının suyu **yürekde** yüz bin **âtes ider**” (Kadı Burhaneddin G. 187/2)

“Varlığımın havası toprağı göge savurur; ağzının suyu yürekde yüz bin ateş eder.”

Yüreği yanmak deyimi; su, ateş, toprak ve hava yani dört unsurla bağdaştırılarak kullanılmıştır.

“Yüzünle gülşen içinde **yanar** gülün **cigeri**

Anunçün ana sabâ şebnemün suyun reşk ider” (Kadı Burhaneddin G. 187/5)

“Senin yüzünle gül bahçesinde gülün ciğeri yanar; onun için saba rüzgârı çiy tanesinin suyunu döker.”

Beyitte yüreği yanmak ve yüz suyu dökmek deyimleri, gül ve çiy tanesiyle ilişkilendirilmiştir. Hüsn-i talil sanatı aracılığıyla gülün tohumlarının siyah renkli olması ve gülün üzerinde çiy tanesinin oluşması, muhatabın yüzünün güzelliğinin görülmesine bağlanmıştır.

“Lâle yüzün güline nazar itdi subh-dem

Karara **yahdı yüregin** ol dem anun hased” (Ahmedî G. 27/3)

“Lale, sabah vakti gül yüzüne baktı; o an hasedinden yüreğini karartıp yaktı.”

“Lâle bigi **yahıldı cigeri** ‘aşkun odına

Yaprah bigi yüregüm anun-çün hafakândur” (Ahmedî G. 178/5)

“Lale gibi ciğerim senin aşkının ateşine yandı; onun için yüreğim yaprak gibi titrer.”

“Tûbî kadünün hevâsı-y-ıla

Yahdurdı oda yüregin sanevber” (Ahmedî G. 189/4)

“Sanevber, senin tuba ağacı gibi boyunun hevesiyle yüreğini oda yandırdı.”

Başına hasır yakmak/Başında ateş yakmak: Aşk acısı, ayrılık vb. nedenlerden dolayı sıkıntı çekmek.

“Yanmasa şem‘-i hüsnün elünden gezer midî

Yakup hasır başuna her hanedânı şem‘” (Cem Sultan G. XVI/3)

“Mum, güzellik ışığının elinden yanmasa başında hasır yakıp her hanedanlığı gezer miydi?”

Başına hasır yakmak deyimini, mecazî olarak bazı nedenlerden dolayı sıkıntı çekmek anlamında kullanılmaktadır. Beyitte mumun yanarak meclis meclis dolaşmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla sevgilinin güzelliğinin ışığına bağlanmıştır. Buradan mumun sevgilinin ışığı karşısında büyük bir sıkıntı içinde olduğu anlaşılmaktadır. Başa hasır yakmak deyiminin somut olarak yanma özelliği gösteren mum için kullanılması, deyimini gerçek anlamını ortaya çıkarmaktadır.

Baş a hasır yakmak deyimini sıkıntı çekmek anlamında kullanılması, Osmanlı döneminde uygulanan bir gelenekten gelmektedir: Cuma günlerinde padişah halk ile buluşmakta, Cuma selamlığı denen bu törende halk ağalara işaret ederek şikâyetlerini padişaha bildirebilmektedir. Büyük bir haksızlığa düşen ise padişahın dikkatini çekmek için sarığına mum veya meşale dikmektedir (Onay, 2013: 85).

“**Has u hâr ile yakmak** istemezdi **başına âtes**

Eger feryâd-ı Kays-ı bî-dili Leylâsı gûş itse” (Nevîzâde Atâyî G. 204/2)

“Eğer âşık Kays’ın feryadını, onun Leylâ’sı işitse başında çalı çırpıyla ateş yakmazdı.”

Beyitte kullanılan başında hasır yakmak deyimini, mecazî olarak Kays yani Mecnun’un içinde bulunduğu sıkıntılı durumu ifade etmektedir. Beyitte Mecnun’un çöle düşerek başında kuşların yuva yapmasına telmih yapılmıştır. Mecnun’un başında kuşların yuva yapmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla Leyla’nın onun feryadını dinlememesine bağlamıştır. Mecnûn, gerçek anlamda başında ateş yakmamış olsa bile Mecnun’un başında kuşların yuva yapması, başında hasır yakmak deyiminde

geçen hasır kelimesinin somut anlamını ortaya çıkarmaktadır. Beyitteki bir diğer anlam oyunu, bî-dil kelimesinin hem dilsiz hem de âşık anlamında tevriyeli olarak kullanılmasıdır.

“**Başında od vanarken** o şem‘-i muhabbetün

Mecnûn’ı gör ki derd-i seri âşiyân ola” (Nevîzâde Atâyî G. 207/4)

“Sevgi mumunun başında ateş yanarken başının derdi yuva olan Mecnun’u gör!”

“**Farkuma âteş yakup** itsem şikâyet çarhdan

Şem‘ gibi başuma kasd eyler ebnâ-yı zamân” (Nevîzâde Atâyî K. 3/46)

“Ayrılığımıza ateş yakıp felekten şikâyet etsem; bu çağın insanları mum gibi başıma kasteder.”

“Mâ’î destâr sarup **başına yakmazdı buhûr**

Gülsitân olmasa büt-hâne vü tersâ sünbül” (Nevî K. XXX/4)

“Gül bahçesi, Hristiyan ve puthane olmasaydı sünbül mavi sarık takıp başında buhur yakmazdı.”

“Der-i sarây-ı Şehe rûzigâr cevrinden

Gelüp şikâyete **başına od yakar** kandil” (Hayâlî Bey G. 317/4)

“Zamanın cevrinden şahın sarayının kapısında kandil gelip şikâyet etmek için başında od yakar.”

Beyitte kullanılan başında od yakmak deyimini, mecazî olarak sıkıntı çekmeyi ifade ettiği gibi deyimini somut anlamda yanan bir nesne olarak kandil için kullanılması, deyimini gerçek anlamını da ortaya çıkarmaktadır. Kandilin yanar vaziyette olması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla şikâyetini şaha bildirmek istemesine bağlanmıştır. Eskiden zulüm gören halk tarafından padişahın, vezirlerin, valilerin geçeceği yol üzerinde başlarında ot, hasır, paçavra gibi şeyler yakarak durmak, böylelikle dikkati celbedip

durmak âdetmiş (Onay, 2013: 85). Beyitte kandilin başına ateş yakarak şikayet etmesi bu âdete göndermedir.

“Yandı yakıldı bana külbemde gice hâlin

Odlar yanar başında varmış belâsı şem‘ün” (Emrî G. 281/2)

“Geceleyin mum, bana kulübemde hâlini yanıp yakıldı; belâsı varmış başında ateşler yanarmış.”

Beyitte baş kısmında ateş yanan mumun ateşi, kederli olmasına bağlanmıştır. Söz konusu deyim, somut olarak yanan mum için kullanılmıştır.

Od yanar basumda çeşmümden akar bâr dem‘

Şâm-ı gamda meclis-i derde vücûdum oldı şem‘” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 171/1)

“Başımda ateş yanar, gözümünden kanlı yaş akar; vücudum gam akşamında dert meclisine mum oldu.”

Beyitte mütekellim, gözlerinden yaş akmasını ve kederli olmasını, somut olarak yanıp eriyen mumla özdeşleştirerek başında od yanmak deyiminin gerçek anlamına gönderme yapmaktadır.

“Kalb-i ‘adûya benzedüğüçün meselde taş

Başına her adımda anun na‘l **od vakar**” (Mesîhî K. 17/35)

“Taş, düşmanın kalbine benzediği için nal her adımda onun başına ateş yakar.”

Beyitte taşın düşmanın kalbine benzediği yani düşmanın merhametsiz olduğu ifade edilmiştir. Beyitte nal yani atın ayağına çakılan demir parçasının her adımda taşın üzerinde ateşler yaktığı yani mecazî olarak onu sıkıntılı bir duruma düşürdüğü ifade edilmiştir. Atların ayağındaki nal, koşarken taşların üzerinde ateş kıvılcımları çıkarmaktadır. Bu hadise hüsn-i talil sanatı aracılığıyla taşın düşmanın kalbine benzemesine bağlanmıştır.

“Nalçen nakşın senin gördi türâb üstündedir

Od yanar başında çarhun ıztırâb üstündedir” (Hayâlî Bey G. 100/1)

“Senin ayakkabının izini toprak üstünde olduğunu gördü; çarhın başında od yanar, ıztırâp üstündedir.”

“Yetiş ey subh-ı sa‘âdet bu gice şem‘ gibi

Od yakup basumuza âh-ü-yidi gam etimüz” (Zâtî G. 504/4)

“Ey saadet sabahı! Yetiş! Bu gece âh ateşi, mum gibi başımıza ateş yaktı, gam, etimizi yedi.”

“Gece yanıp yakıldığım göricek şem‘ meclisde

Dedi bencileyin miskîn **başında od yanar** ancak” (Hayâlî Bey G. 245/3)

“Mum mecliste gece yanıp yakıldığımı görünce ‘Ey miskin! Benim gibi başında ancak od yanar.’ dedi.”

“Meş‘aleyle Sâbitâ **başında âtesler yanar**

Oldı mahdûm-ı hüner-pirâye hıdmet-kâr şem‘” (Bosnalı Sâbit G. 187/6)

“Ey Sâbit! Mumun başında meş‘aleyle âtesler yanar; o, hüner süsleyen evladın hizmetçisidir.”

Can yakmak: Eziyet etmek, sıkıntı vermek, bir kimseyi büyük zarara sokmak.

“Nâr u eyvâ ile gabgab **yakar cânımı** kim

Mihr ü mâhı bir eli ile oynadur elma gibi” (Necâtî Bey K. 1/5)

“O çene, nar ve ayvayla canımı yakar; ay ve güneşi tek eliyle elma gibi oynatır.”

Beyitte can yakmak deyimini, yakıcılık özelliği olan ateşle bağdaştırılmıştır. Nar ve ayva, görünüm olarak sevgilinin gabgabı yani çene altıyla ilişkilendirilerek meyve anlamında kullanılmıştır. Beyitte kullanılmayan narın ateş, evyanın ise eyvah anlamı iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla can yakmak deyiminde geçen yakmak eylemiyle

bağlantılı bir şekilde kullanılmıştır. Bununla birlikte sevgilinin tek eliyle ay ve güneşi elma gibi oynatması onun sihirbaz gibi olduğunu göstermektedir.

“Sun lebün yoksa **yakar** âteş-i la‘lün **cânı**

Mey-i kübrâ durur ey dost biraz âb gerek” (Necâtî Bey G. 309/3)

“Ey dost! Dudağını sun yoksa onun ateşi can yakar; büyük şaraptır, biraz su gerek.”

“**Cânımı yaktun** u yaktun ‘ömrümün dîvârını

Bîd-i eyvânun yıkılsun aşaga geçsün felek” (Cem Sultan G. VIII/29)

“Ey felek! Canımı yaktın ve ömrümün duvarını yaktın; senin köşkünün söğüdü yıkılıp aşağı geçsin.”

“Pervâne gibi **cân yakar** o zünnâr ‘aşkuna

Ancak bu işi sanma ki pervânedен gelir” (Cem Sultan G. LIX/4)

“O zünnâr, aşkın için pervane gibi can yakar; ancak bu işin pervaneden geldiğini sanma.”

Can yakmak deyimi, mecazî olarak birini üzme, sıkıntıya sokmak gibi anlamlara gelmektedir. Beyitte muhatabın aşkı için canını yakan yani kendini büyük bir sıkıntıya sokan pervanedir. Pervane mumun etrafında döner ve sonunda kendini onun ateşine kaptırarak can verir.

“Ehl-i diller sohbet-i cânânda **cânın yaktılar**

Şem‘ için pervâneler iki cihânun yaktılar” (Ahmet Paşa G. 34/1)

“Âşıklar, sevgili sohbetinde canlarını yaktılar; pervaneler mum için iki cihânı yaktılar.”

Canı yanmak: Bir yeri acımak, bir zarar uğramak.

“Zülfün hayâli cânumı yaksa ‘aceb degül

‘Âdet durur ki şem‘ yakarlar çü şâm ola” (Ahmet Paşa. Gazel: 6/6)

“Zülfünün hayali canımı yaksa buna şaşılmaz; akşam olduğunda mumu yakmak adettir.”

Canı yanmak deyimini, birinin bir zarara uğraması ya da bir yerinin acıması anlamında kullanılır. Beyte bakıldığında beytin mezheb-i kelâmî sanatı üzerine kurulduğu görülmektedir. Mütakellim, muhatapın saçının hayaliyle canının yandığını belirtmektedir. İkinci mısradaki mezheb-i kelâmî sanatı aracılığıyla zülûf ile akşam ve mumla can arasında benzerlik kurularak canı yanmak deyimindeki yanmak sözcüğünün gerçek anlamına çağrışım yapılmıştır.

“Yanar ‘aşkunda cânı Ahmedînin

Nice kim şem‘ içinde fetîlün” (Ahmedî G. 370/7)

“Ahmedî’nin canı mumun içindeki fitil gibi senin aşkınla yanar.”

Dert yanmak: Sıkıntısını, sorununu sızlanarak anlatmak.

“Sana yansam nola derdümi ki yanar yakılır

Kangı pervâne kim ol şem‘-i şeb-efrûza gele” (Âşık Paşa G. 288/8)

“Sana derdimi yansam ne olur? Çünkü hangi pervane, geceyi aydınlatan mumun yanına gelse yanıp yakılır.”

Beyitte mütakellim; kendini pervane, muhatapı ise mumla özdeşleştirmiştir. Mütakellim, muhatap için dert yanmasının normal olduğunu söylemiş ve mezheb-i kelâmî sanatı aracılığıyla pervanelerin mumu görünce ateşe aldanıp yanmasını kendi durumuna örnek olarak vermiştir. Dert yanmak ve yanıp yakılmak deyimlerinin mumun etrafında dönem pervanelerle bağdaştırılarak kullanılması, her iki deyim de somutlaştırıldığının göstergesidir.

Dumanı tepesinden çıkmak: Çok öfkelenmek.

“Şem‘-i bezm-i tarab bir âfeti sev

Çıksun ‘aşkıyla çak **tependen alev**” (Yenişehirli İzzet G. 139/1)

“Neşe meclisinin mumu olan bir afeti sev; onun aşkıyla tependen alev çıksın.”

Beyitte neşe meclisi olarak tabir edilen yer meyhanedir. Afet olarak nitelendirilen kişinin meclisin mumu olması, onun meyhaneyi aydınlattığı anlamına gelmektedir. Mütakellim, kendisini muhatap olarak almakta ve bu meclisin mumu olarak nitelendirdiği afetin aşkıyla tepesinden alev çıkmasını istemektedir. Tepesinden alev çıkmak deyimi, somut olarak fitili yanan mumla ilişkilendirilmiştir.

“Âh eyledi kim **çıkıdı düütünü tepesinden**

Yakup cigeri bencileyin nâra benefşe” (Necâtî Bey K. 22/25)

“Menekşe benim gibi ciğerini ateşe yakıp âh etti, dumanı tepesinden çıktı.” (bk. Ateş/Yanmak/Yakmak→Yüreğini yakmak)

Gönlü yanmak: Büyük bir felakete uğramak.

“**Dil yanar** ‘ud sıfat gâh iniler nây misâl

Bezmin âmâde ider sözüni de sâzını da” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 360/3)

“Gönül ud gibi yanar, ney gibi inler; bezmin sazını da sözünü de hazır eder.”

Beyitte gönül, ud gibi yanmakta ve ney gibi inlemekte ve bu özellikleri sayesinde içki meclisinin sazını da sözünü de hazır etmektedir. Gönlün ud gibi yanmasıyla öd ağacının tütsülük için kullanılırken yakılmasına gönderme yapılmıştır. Beyitte ud ile saz ve ney ile söz ilişkisi üzerinde durulmuştur.

İçi yanmak/İçine ateş düşmek: Acı verici bir olay nedeniyle çok üzülme.

“**İçi yandugından** aglar şem‘-i meclîs hâlûme

Yâr olan niçün yakar ben mübtelâsın bilmedüm” (Ahmet Paşa G. 191/3)

“Meclis mumu hâlîme içi yandığınan ağlar; yar olan benim gibi âşîğını neden yakar? Bilmiyorum.”

İçi yanmak deyimi, mecazî olarak bir olaya çok üzülmeyi ifade etmektedir. Beyitte mum, mütেকellimin hâlîne üzüldüğü için ağlamaktadır. Somut olarak düşünöldüğünde mumun içindeki fitil yanmakta ve mum bu ateşten dolayı erimektedir.

“Gözüm yaşını gördi revân acıdı deryâ

Köynüklerüm işitdi **ici yandı** cahîmün” (Zâtî G. 712/3)

“Derya, gözümün yaşını görünce acıdı; bağrımın yanışını görünce cehennemın içi yandı.”

Mübalağalı bir anlatımın hâkim olduğu beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla deniz suyunun acı olmasının nedeni, denizin mütেকellimin gözyaşını; cehennemın ateşler içinde bulunmasının nedeni ise mütেকellimin bağrımın yanıklığını görmesine bağlanmıştır. İçi yanmak deyiminin somut olarak içinde ateş bulunduran cehennem için kullanıldığı görölmektedir.

“**İcüm yanar** u taşum erir şem‘ bigi zâr

Kanı tabîb ki ide nazar bu ‘alâmete” (Ahmedî G. 543/2)

“Mum gibi içim yanar ve dışım erir; hangi tabip bu işarete bakar?”

“Aşkunda şem‘ bigi yanaram nice ola bes

İcüm od düşüp gözümeye âb gelmedin” (Ahmedî G. 496/3)

“Senin aşkından ateş gibi yanarım; içime ateş düşmeden, gözümeye su gelmeden nasıl bu mum bitsin?”

“Kandîl-firûz olalı ol dilber-i meh-veş

Kandîl-sıfat **düşmedür dillere âtes**” (Nevîzâde Atâyî G. 113/1)

“O ay yüzlü dilber, kandil ışığı olduğundan beri gönüllere kandil gibi ateş düşmektedir.”

Kendini ateşe atmak: Bilerek zor ve tehlikeli bir işe girişmek.

“Pervâne göz göre **oda atmazdı kendüvi**

Başında şem‘ün olmasa nârence şeb-külâh” (Hayâlî Bey G. 509/4)

“Eğer mumun başında turuncu külâh olmasa pervane göz göre göre kendini oda atmazdı.”

Yakıp yandırmak: Birini üzüntü içinde bırakmak.

“**Yakdı yandurdu** beni mihr-i ruh-ı dilber Sehî

Sâye salmaz üstüme ol serv-i sîmîn-ten dahı” (Sehî Bey G. 266/5)

“Ey Sehî! Dilberin yanağının güneşi beni yakıp yandırdı; o gümüş bedenli selvi daha üstümü gölgelendirmez.”

“Sehî’nün âh u zârından bütün dünyâ duhân oldu

Cihânı **yakdı yandurdu** meger âh-ı ciger-sûzı” (Sehî Bey G. 293/5)

“Bütün dünya, Sehî’nin âh ü zarından duman oldu; meğer o yürek yakan âh cihanı yakıp yandırdı.”

“Şevk-i mihri ol mehün hâlet virelden Zâtîyâ

Şî‘r-i pür-sûzumla dünyâyı **yakup yandurmısam**” (Zâtî G. 936/5)

“Ey Zâtî! O ayın güneş gibi şevki suret bulduğundan beri yürek yakan şiirimle dünyayı yakıp yandırımışım.”

Yana yana bağrında yağ kalmamak: Uzun süre acı çekmek.

“Şem‘-veş sîz-ı derûnı ‘arz ider Bâkî sana

Yana yana kalmadı bî-çârenün **bağrında yağ**” (Bâkî G. 227/5)

“Bâkî, sana mum gibi içindeki ateşi arz eder; o çaresizin yana yana bağrında yağ kalmadı.”

Yana yana bağıında yağ kalmamak deyimi, mecazî olarak bir sıkıntının sürekli olduğunu ve kişinin sonunda bu sıkıntıya dayanamayacak duruma geldiğini belirtmek için kullanılan bir deyimdir. Beyitte yana yana bağıında yağ kalmamak deyimi, yanma ve erime özelliklerine sahip olan mumla ilişkilendirilmiştir.

Yana yana söylemek: Derdini, sıkıntısını belli ederek, sızlanarak söylemek.

“Ahvâli yana yana ‘arz itdügüm budur kim

Dil-dâra hoş gelürmüş tarz-ı niyâzı şem‘ün” (Şeyhüislâm Yahyâ G. 193/2)

“Hâlimi yana yana söylememin nedeni, mumun yalvarış tarzının sevgiliye hoş gelmesindedir.”

Beyitte mecazî olarak mütekellim, derdini sızlanarak sevgiliye anlatmaktadır. Bu şekilde anlatmasının nedeni ise sevgilinin mumun yakarış tarzından hoşlanmasıdır. Yana yana söylemek deyimi, somut olarak yanma işlemine sahip olan mumla bağdaştırılmıştır.

“Âhumun her bölüğü bir dil olup köynükümi

Yana yana disün ol şem‘-i hidâyet gelicek” (Zâtî G. 722/4)

“O hidayet mumu gelince âhımın her bölüğü, ağız birliği edip yanık bağırımı yana yana desin.”

Yanıp tutuşmak: Elde etmek için büyük istek duymak; elde etmediği için de büyük üzüntü içinde olmak.

“Sûz-ı ‘aşk ile olaldan mübtelâ-yı mahreke

Şem‘-i meclis subha dek yanar tutuşur der döker” (Nevîzâde Atâyî G. 42/3)

“Meclis mumu, aşk ateşiyle hareket etmeye müptela olduğundan beri sabaha kadar yanıp tutuşur, ter döker.”

Yanıp tutuşmak deyimi, mecazî olarak bir şeyi elde etmek için büyük bir istek duymak anlamında kullanılmaktadır. Beyitte mumun yanıp yakılarak ter dökmeksi yani

erimesi, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla mumun aşk ateşine alışıarak bağımlı olmasına bağlanmıştır.

Yanıp yakılmak: Derdini anlatıp sızlanmak.

“Giceler irteye dek senden **yanup yakılduğun**

Bogazından asılırsa şem‘-i bezm-ârâ dimez” (Necâtî Bey G. 215/4)

“Meclisi süsleyen mum, geceleri ertesi güne kadar yanıp yakıldığını boğazından asılsa söylemez.”

Yanıp yakılmak deyimi, mecazî olarak dertlerin sızlanarak söylenmesini ifade etmektedir. Beyitte meclis mumunun sabaha kadar yanmasının nedeni, beytin muhatabına bağlanmıştır. Yanıp yakılma deyimi, mecazî olarak mumun sıkıntılarını sızlanarak söylediği anlamına geldiği gibi mumun gerçek anlamda yanması, deyimini somutlaştırıldığına göstergesidir.

“Bir kez önünde şevk ile **yanup yakılmaga**

Cân atup oda rûşen ider her mekânı şem“” (Cem Sultan G. CLXI/19)

“Mum, bir kez önünde şevkle yanıp yakılmak için ateşe can atıp her mekânı aydınlatır.”

Beyitte mumun yanarak her mekânı aydınlatması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla muhatabın önünde şevkle yanıp yakılmasına bağlanmıştır. Mecazen mumun muhataba derdini sızlanarak anlatmak istediği anlaşılmaktadır. Yanıp yakılmak deyimi, somut anlamda yanan bir nesneyle ilişkilendirilmiştir.

“**Yansun yakılsun** âteş-i hecrünle âfitâb

Derdünle kara çullara girsün sehâbdan” (Bâkî Msm. 1- V/6)

“Güneş, senin ayrılığının ateşiyle yansın yakılsın; derdinle buluttan yapılmış kara çullara girsün.”

Beyitte güneşin ısınma ve bulutların arkasına girebilme özelliği, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla güneşin muhataptan ayrı kalmasına bağlanmıştır. Beyitte mecazî olarak derdini sızlanarak anlatmak anlamında kullanılan yanıp yakılmak deyimi, ısı ve ışık kaynağı olan güneşle bağdaştırılmıştır. Bununla birlikte güneşin buluttan kara çullara girmesiyle de yas tutmak anlamında kullanılan karalar giymek deyimine gönderme yapılmıştır.

“Geh havâle âteş-i ‘aşk idesin geh nâr-ı gam

Nice bir resme ben dil-haste **yanam yakılam**” (Cem Sultan G. CCXXVII/2)

“Bazen aşk bazen gam ateşini havale edesin; ben hasta gönüllü, nasıl bir âdete yanıp yakılayım.”

Beyitte hasta gönüllü âşık, muhatabın aşk ve gam ateşiyle yanıp yakılmakta yani mecazî olarak üzüntü içinde sızlanmaktadır. Yanıp yakılmak deyimi, aşk ve gam ateşlerinin yakıcıyla bağdaştırılarak kullanılmıştır. Beyitte havale sözcüğü göndermek anlamında kullanılmıştır. Havale aynı zamanda ateşli bir hastalık adıdır. Havalenin beyitte kullanılmayan ateşli bir hastalık anlamı, iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla âteş-i aşk, nâr-ı gam, dil-haste, yanıp yakılmak ifadeleriyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“La‘l-i cânân şevkine **yansan yakılsan** nola kim

Ey Necâtî âteş-i fûrkat senün cânundadır” (Necâtî Bey G. 185/5)

“Ey Necâtî! Ayrılık ateşi senin canındandır; sevgilinin yakut gibi dudağına yanıp yakılsan ne olur?”

“Kati **yanar yakılırsun** şem‘den pervâne dil

Yakma billâh dostum anı esirge yâ beni” (Necâtî Bey G. 598/3)

“Ey gönül! Mumdan daha çok yanıp yakılırsın; dostum yakma vallahi ya onu esirge ya beni.”

“Sûz-ı ‘aşk sanma kim cânâne te’sîr eylemez

Şem‘i gör her şeb ki **yanar yakılır** pervâneye” (Üsküplü İshâk G. 236/4)

“Aşk ateşinin sevgiliye tesir etmediğini sanma, her gece pervaneye yanıp yakılan mumu gör.”

“**Yanup yakılmag** ister kimse yok yanunca ey Bâkî

Hadîs-i ‘aşk-ı âlem-sûz-ı yâri ya ne söylersin” (Bâkî G. 361/5)

“Ey Bakî! Yanıp yakılmak için yanında kimse yok; sevgilinin âlemi yakan aşk hadisini niye söylersin?”

“Peymâne şikest oldı yatur haylî zamândur

Yanup yakılır hâtırı mecrûh kebâbun” (Bâkî G. 269/4)

“Hayli zamandır şarap kadehi kırılmış yatar; kebabın gönlü yaralı, yanıp yakılır.”

“Subh olunca her gice gördi **yanup yakıldugum**

Hâlûme çoğ agladı şem‘-i şebistân dün gice” (Sehî Bey G. 238/5)

“Dün gece yatak odası mumu hâlîme çok ağladı; sabah olunca her gece yanıp yakıldığımı gördü.”

“Çoğ iş eyler ‘ârız-ı dil-ber hevâsı Zâtîyâ

Subha dek **yanup yakıldı** çekdi tâb-ü-teb çerâg” (Zâtî G. 628/7)

“Ey Zâtî! Sevgilinin yanağının hevesi çok işler yaptırır; çira sabaha dek titreyip yanıp yakıldı.”

“Şem‘ **yanup yakılaldan** ol şehîd olanlara

Câm ile mey acıyup çeşmini hûn-bâr itdiler” (Hayâlî Bey G. 140/3)

“Mum, o şehit olanlara yanıp yakıldığından beri kadeh ve şarap acıyıp kan ağladılar.”

“Şem‘-i bezm-ârâ gibi niçün **yanup yakılmazuz**

Nâ-gehân bir âteşin ruhsâra düşdi gönlimüz” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 155/2)

“Ansızın gönlümüz, ateş gibi bir yanağa düştü; niçin meclisi süsleyen mum gibi yanıp yakılmayalım?”

“Mahv-ı vücûd idince ‘âşık **yanup yakılsun**

Yahyâ anunla oldu bu imtiyâzı şem‘ün” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 193/5)

“Ey Yahyâ! Âşık vücudunu mahvedince yanıp yakılsın; mumun bu imtiyazı onunla oldu.”

“Bezm-i ‘aşka nitekim pervâne geldün ey gönül

Yan yakıl ol şem‘-i hüsne yana geldün ey gönül” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 219/1)

“Ey gönül! Aşk meclisne pervane geldin ama o güzellik mumuna yana yakıla geldin.”

“Ne olmaz eser nâr-ı ‘aşka düşmeyicek

Yanup yakılmayacak bûy-ı hûb vire mi ‘ûd” (Nevîzâde Atâyî G. 26/3)

“Aşk ateşine düşmeyince neyden eser olmaz; ud (öd ağacı) yanıp yakılmayınca güzel koku verir mi?”

“Nedendür itmez oldu âteşim te’sîr cânâna

Yanup yakıldığım gördükçe hayrân oldu pervâne” (Leylâ Hanım K. 4/11)

“Ateşim o sevgiliye neden tesir etmez? Pervane yanıp yakıldığımı görünce hayran oldu.”

“Pervâne-veş **yanup yakılam** ben revâ mıdır

Şem‘ ola bezm-i gayra o kâfurdan beden” (Bağdatlı Rûhî G. 856/3)

“Benim pervane gibi yanıp yakılmam reva mıdır? O kâfur (gibi beyaz) bedenli yabancıların meclisine mum olsun.”

“Pervâne-veş yanup yakılırsam ‘aceb midir

Dûş itdi beni şem‘-i şebistâna rûzgâr” (Fatîn G. 33/2)

“Pervane gibi yanıp yakılısam buna şaşılır mı? Zaman beni bir yatak odası mumuna düşürdü.”

“Nola ‘arz eylesem sûz u güdâzum mûm gibi dâ’im

Yanup yakıldığım ol âteş-i ruhsâra dâ’irdir” (Fatîn G. 39/5)

“İçimin ateşini daima mum gibi arz etsem ne olur? Benim yanıp yakılmamın sebebi, o ateş gibi yanaktandır.”

“Pervâne-sıfat yansa yakılsa nola gönlüm

Bu şem‘ gibi ‘ârız-ı zîbâ sana mahsûs” (Fatîn G. 68/4)

“Bu mum ışığı gibi güzel yanak sana mahsus olduktan sonra gönlüm, pervane gibi yansa yakılsa ne olur?

“Nedendir itmez oldı âteşüm te’sîr cânâna

Yanıp yakıldığım gördükçe hayrân oldı pervâne (Leyla Hanım K. 4/11)

“Pervane, benim yanıp yakıldığımı gördükçe hayran oldu; ateşim neden sevgiliye tesir etmez oldu.”

1.9. Ayak

Ayak kelimesinin sözlük anlamı, bacağından bilekten aşağı bulunan ve yere basmaya yarayan bölümü olarak tanımlanmaktadır. Ayağın bedeni taşıyan bir organ olması ve bedenin aşağısında bulunmasından dolayı pek çok deyimde ayak kelimesini görmek mümkündür. Kötü bir duruma düşmeyi ifade etmek için ayağa düşmek, ayağı çamurda kalmak gibi deyimler kullanılmaktadır. Kendi kendini kötü bir duruma düşürenler için baltayı ayağına vurmamak ve çok sevilenler için ayakları yere basmamak gibi pek çok deyim örneği gündelik dilde kendine yer edinmiştir.

Klasik Türk şairlerinin şiirlerinde ayakla ilgili deyimlere rastlamak mümkündür. Klasik şairler ayak kelimesini kadeh anlamıyla birlikte tevriyeli bir biçimde kullanırken bazen de söz konusu deyimlerde ayak, kadeh anlamında kullanılmış ve ayak kelimesinin organ anlamı diğer kelimelerle ilişkilendirilerek iham-ı tenasüp sanatı yapılmıştır.

Ayağına dolaşmak deyimi, çoğu zaman saçla ilişkilendirilerek deyimdeki eylemin gerçek anlamı okuyucuya yansıtılmıştır. Ayağı yere basmamak deyimi de saç ya da dar ağacı ile ilişkilendirilmiş ve asılan kişinin ayaklarının yere değmeyen görünümü okuyucuya yansıtılmıştır.

Ayağa düşmek/Ayağa düşürmek: Bir şeyin değerini yitirmesi/Bir şeyin değerini yitirmesine sebep olmak.

“Meclisde sâkî desti ile el bir eyleyüp

Şol gül gibi şarâbı **ayaga düşürdiler**” (Necâtî Bey G. 57/3)

“Mecliste saki ile el birliği yapıp şu gül gibi şarabı ayağa düşürdüler.”

Beyitte ayağa düşürmek deyimi, kadehe düşürmek anlamında kullanılmıştır. Ayağa düşürmek deyimi, mecazî olarak bir şeyin değerini yitirdiği anlamına gelse bile deyimdeki ayak sözcüğünün anlamı organ olan ayağı işaret etmektedir. Beyitte tevriye sanatı aracılığıyla ayak kelimesinin yakın anlamı olarak kadeh, uzak anlamı olarak ise organ anlamı kullanılmıştır. Beyitteki diğer önemli bir deyim örneği, el birliği etmek deyimidir. El birliği etmek deyimi, bir konuda birlikte çalışmak anlamındadır. Saki ve testi el birliği ederek şarabı kadehe dökmektedir. Yine dest sözcüğü, hep küp (testi) hem de sakinin eli anlamında kullanılmıştır.

“**Ayaga düşdüğü** için mey-i nâb

El üstüne tutarlar hürmeti var” (Necâtî Bey Kt. 21)

“Halis şarap kadehe düştüğü için el üstünde tutarlar, hürmeti var.”

Beyitte halis şarabın kadehe düşmesi, onun el üstünde tutulmasını sağlamıştır. Beyitte kullanılan el üstünde tutmak deyimi, mecazî olarak şarabın rağbet gördüğünü

ifade etmektedir. Yani şarap kadehe düştüğü için itibar görmüştür. Bununla birlikte şarabın somut olarak kadeh vasıtasıyla elde tutulması, deyimın gerçek anlamını ortaya çıkarmaktadır. Ayağa düşmek deyiminde kullanılan ayak kelimesi, burada deyimdeki organ anlamından uzaklaştırılarak kadeh anlamında kullanılmıştır; ancak ikinci beyitte kullanılan el üstünde tutmak deyimindeki el sözcüğüyle tezat oluşturacak biçimde kullanılarak iham-ı tezat yoluyla ayak kelimesinin organ anlamına gönderme yapılmıştır.

“Lutfila elüm almadı ol şâh-ı kamer-ruh

Nidem ki ben zülfi gibi **pâya düşürdi**” (Cem Sultan G. CCCIV/2)

“O ay yanaklı lutfedip elimi almadı; beni saçı gibi ayaklara düşürdü, ne yapayım?”

Ayağa düşürmek deyimini, beyitte saçla ilişkilendirilmiştir. Divan şiirinde sevgilinin saçlarının ayaklara kadar uzun olduğu bilinmektedir. Mütekellim, ay yanaklı sevgilinin onun elini tutmadığından dolayı ayağa düştüğünü söyleyerek mecazî olarak onun yanında değerinin olmadığını ifade etmektedir ve kendinin bu durumunu teşbih sanatı aracılığıyla ay yanaklının somut anlamda ayağa kadar uzun olan saçına benzetmektedir.

“Mest itti halk-ı ‘âlemi ol la‘l-i nâblar

Devr-i lebinde **avaga düşdi** şarâblar” (Hayâlî Bey G. 70/1)

“O saf (halis) yakut gibi dudaklar, dünyanın halkını sarhoş etti; onun dudağının devrinde şaraplar ayağa düştü.”

Beyitte muhatabın dudağının devrinde şaraplar, ayağa düşmüştür yani onun dudağının güzelliği, şarabın değerinin düşmesine neden olmuştur. Beyitte ayak kelimesinin asıl kastedilen anlamı organ olsa bile şarabın kadehte içilmiş olması kelimenin kadeh anlamını da ortaya koymaktadır.

“Biz bir meyın harâbıyız ol bezm-i hâsda

Dünya şarâbı **avaga düşmiş** denî geçer” (Hayâlî Bey G. 92/2)

“O özel mecliste biz bir şarabın harabıyız; dünya şarabı onun yanında ayağa düşmüş, alçaktır.”

Beyitte mütekellimin hayran olduğu şarabın yanında dünya şarabının değersiz kaldığı ifade edilmektedir. Deni yani alçak denilerek ayağa düşmek deyimindeki ayak kelimesinin organ anlamına gönderme yapılırken şarabın kadehte içilmesi, kelimenin kadeh manasını ortaya çıkarmaktadır. Tevriye sanatıyla deyimde geçen ayak kelimesinin hem organ hem de kadeh manası beyte yerleştirilmiştir.

“Leb-i yâre tolaşmag hatt-ı hod-gamdan gördük

Ayağa düşmek ol zülf-i mu‘anber-fâmdan gördük” (Azmîzâde Hâletî Müf. 245)

“Sevgilinin dudağına dolaşmayı o kendini beğenmiş ayva tüylerinden gördük; ayağa düşmeyi o amber kokulu saçtan gördük.”

Beyitte sevgilinin dudağına dolaşmanın ayva tüylerinden; ayağa düşmenin ise amber kokulu zülüften öğrenildiği ifade edilmektedir. Ayağa düşmek deyimini, mecazî olarak itibarsızlığı nitelemek için kullanılır. Divan şiirinde sevgilinin saçları ayaklarına kadar uzun olmasıyla bilinir. Ayağa düşmek deyimini, ayağa kadar uzun olan saçla ilişkilendirilmiştir.

“Sûziş-i ‘aşk ile düşdüm kadem-i cânâna

Düser ayagına şem‘ün ya niçün pervâne” (Azmîzâde Hâletî G. 719/1)

“Aşk ateşiyle sevgilinin ayağına düştüm; peki ya neden pervane mumun ayağına düşer?”

Beyitte mütekellim, aşk ateşiyle sevgilinin ayağına düştüğünü söylemektedir. Bu yanma hadisesi, mumun etrafında dönen kelebeğe ilişkilendirilmiştir. Kelebek, mumun etrafında döner ve sonunda onun ateşiyle yanarak onun dibine yani ayağına düşer. Kelebeğin mumun dibine düşmesi, ayağa düşmek deyiminin somut anlamını ortaya çıkarmaktadır. Müşakele sanatı aracılığıyla ayağına düşmek deyimini, ilk mısradan mecazî anlamda kullanılırken ikinci mısradan gerçek anlamda kullanılmıştır.

“Her saru baksam surâhî tek sücûd itmek işüm

Kanda olsam bâde tek **düşmek ayağa** âdetüm” (Fuzûlî G. 208/2)

“Her nereye baksam benim işüm sürâhi gibi secde etmektir; nerede olsam âdetim şarap gibi ayağa düşmektir.”

Beyitte ayağa düşmek deyimindeki ayak sözcüğü kadeh anlamında kullanılmıştır; ancak ayak kelimesinin kullanılmayan organ anlamına çağrışım yapmak için iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla ayak kelimesinin organ anlamı, secde etmek ifadesiyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Ser-verlik ister isen üftâdelik şî‘âr it

Kim **düşmeden ayağa** çıkmadı başa bâde” (Fuzûlî G. 244/6)

“Eğer bir toplulukta önder olmak istersen düşkünlükten işaret göster; çünkü şarap ayağa düşmeden başa çıkmadı.”

Tezat sanatı üzerine kurulmuş olan beyit, bir insanın yücelmesi için düşmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Beyitte bunun kanıtı olarak da ayağa düşmüş olan şarap gösterilmiştir. Birinci mısradaki söylenen söze ikinci mısradaki mezheb-i kelâmî sanatı aracılığıyla şarabın durumu örnek gösterilmiştir. Ayağa düşmek deyimini, mecazî olarak bir şeyin değerinin düşmesi anlamında kullanılmaktadır. Şarap elden ele gezerek ulaşılabilir bir duruma geldikten sonra başa çıkabilmiştir yani herkesin onu talep etmesi onun asıl değerine ulaştığını göstermektedir. Beyitte ayağa düşmek deyiminin şarap için kullanılması, deyimde geçen ayak kelimesinin kadeh anlamını da ortaya çıkarmaktadır. Şarabın kadehe düşmesi sonucu, başta bulunan ağza ulaşması ayağa düşmek deyimindeki ayak kelimesinin hem organ hem de kadeh anlamının şiire yerleştiğini gösterdiği gibi başa çıkmak deyiminin de gerçek anlamına çağrışım yapmaktadır.

“Sâkîyâ ol sâ‘id-i sîmîn elinden bir ayag

Alınur mı **düşmeyince** ellere **ayaklara**” (Necâtî Bey G. 449/4)

“Ey saki! Ellere ayaklara düşmeyince o gümüş bedenlinin elinden bir kadeh alınır mı?”

“Elün öpmek senün şol kim sa‘âdet bilmez ey sâkî

Habâb-ı mey gibi **düssün ayaga** olsun âvâre” (Nevî G. 441/4)

“Ey saki! Senin elini öpmenin saadet olduğunu bilmeyen o kişi, şarap kabarcığı gibi ayağa düşsün, avare olsun.”

“Meyhânedede mey nûş iderek mest ü harâb ol

Bin cân ile **düs ayagina** pir-i mugânun” (Leylâ Hanım Tb. 6/8)

“Meyhanede şarap içerek körkütük şarhoş ol; bin can ile pir-i muganın ayağına/kadehine düş.”

“Her kim görürse mest olur **ayaguna düşer**

Bir sâgar oldı hüsn ana sen mül misin nesin” (Gelibolulu Âlî G. 403/5)

“Her kim seni görse sarhoş olur, senin ayağına/kadehine düşer; güzellik ona bir kadeh oldu, sen şarap mısın, nesin?”

“Şâyeste-i hürmet hum-ı mey cây-ı Felâtûn

Sâkî **ayaga urma** ki hikmet var içinde” (Kâmî G. 188/6)

“Şarap küpü, Eflatûn’un hürmetine lâyıktır; sakın ayağa vurma, içinde hikmet var.”

“**Düşürmez ayagina** Kâmiyâ tehî degül

O pîr-i meykede her bî-nevâya el virmez” (Kâmî G. 81/7)

“Ey Kâmî! O meyhane piri, her nasipsize el vermez, ayağına/kadehine düşürmez, boş değildir.”

“İletdi başa çeşm-i mesti yârün şîve vü nâzı

Düşürmis nâfesin Çîn’ün **ayaga** zülf-i müşgîni” (Nevî G. 505/3)

“Sevgilinin naz ve işvesi mest olmuş gözü başa ilettili; onun misk kokulu saçlı Çin’in miskini ayağına düşürdü.”

Ayağı altına almak: Bir şey üzerinde hakimiyet kurma.

“Mey-i lâ‘lün safâsın bulmadılar bezm-i ‘âlemde

Cihâmı **ayağı altına aldı** câm-ı sahbâlar” (Nevî G. 97/3)

“Şarap kadehleri, dünyayı ayaklarının altına aldılar; senin şarap gibi dudağının sefasını âlem meclisinde bulamadılar.”

Beyitte şarap kadehleri dünyayı ayakları altına almışlar yani mecazî olarak dünyadaki insanlar üzerinde hakimiyet kurmuşlardır; ancak buna rağmen muhatabın şarap gibi dudağının sefasını bulamamışlardır. Şarap kadehinin bütün dünyayı ayağı altına alması, mecazî olarak şarabın hakimiyet gücünü göstermektedir. Beyitte tevriye sanatı aracılığıyla ayağı altına almak deyimindeki ayak kelimesinin organ anlamıyla birlikte kadeh anlamının da şiire yerleştirildiği görülmektedir.

Ayağı çamurda kalmak: Kötü bir duruma düşmek.

“Gözyaşını şol denlü revân eyledi Bâkî

Kaldı reh-i ‘aşkunda **ayağı gil içinde**” (Bakî G. 413/5)

“Bakî, ayağı çamur içinde kalacak kadar aşk yolunda gözyaşı akıttı.”

Ayağı çamurda kalmak deyimini, günümüzde kullanılmazsa bile birinin kötü duruma düştüğünü belirtmek için benzer bir deyim olan çamura batmak kullanılır. Bakî, mübalağa yoluyla gözyaşlarının akarak kendi ayaklarına kadar yetiştiğini ve ayağının altındaki toprağı çamura çevirdiğini belirtmektedir. Ayağı çamurda kalmak deyimini, soyut olarak Bakî’nin aşk yolunda kötü bir duruma düştüğünü belirtirken somut olarak mübalağa yoluyla Bakî’nin akan gözyaşlarının onun ayağını çamur içinde bırakacak kadar çok olduğunu tasvir eder.

“Ar‘ar kadüni gördi çün ey serv budagı

Haclet irişüp **kaldı gil içinde ayağı**” (Emrî G. 535/1)

“Ey selvi budağı! Arar ağacı (dağ selvisi), senin boyunu görünce utancından ayağı çamur içinde kaldı.”

Beyitte selvi budağı olarak seslenen kişinin boyunun uzunluğundan arar (dağ selvisi) ağacının ayağı çamur içinde kalmıştır. Ayağı çamur içinde kalmak deyimi mecazen arar ağacının içinde bulunduğu kötü durumu betimlemektedir; ancak bildiği üzere ağaçlar sulak yerlerde bulunduğundan dolayı köklerinin çamur içinde olması olağandır. Mütakellim, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla arar ağacının bu durumunu, muhatabın boyunu görerek utanması ve bundan dolayı terler dökmesine bağlamıştır.

Ayağı çukurda: Sağlık durumu iyi olmayan, yaşlı, ölmek üzere olan.

“Ey kalem zülf-i nigârün vasfına kasd itme gel

İki avagun çukurda ya ne bu tûl-ı emel” (Azmîzâde Hâletî Müf. 304)

“Ey kalem! Sevgilinin saçının vasıflarını anlatmaya niyetlenme, gel! İki ayağın çukurdayken bu tükenmek bitmek bilmeyen hırs nedir?”

Bir ayağı çukurda ya da iki ayağı çukurda deyimi, mecazî olarak çok yaşlı ölmek üzere olan insanlar için kullanılmaktadır. Kalemin sevgilinin uzun saçlarını anlatması, yaşlıyken hırslarına yenik düşen kimselerle bağdaştırılmıştır. Tûl-ı emel bitmek tükenmek bilmeyen hırs, arzu demektir. Kalemin ucunun yani ayak kısmının somut olarak hokka içinde olması, deyim gerçeğin anlamını ortaya çıkarmaktadır.

Turmaz siyâh-rûylığa yine meşk ider

Bî-çâre hâmenün **bir ayağı çukurda** (Nâbî G. 694/2)

“Çaresiz kalemin bir ayağı çukurda yine de durmadan kara yüzlülüğe meyleder.”

Beyit, mürekkep hokkası ve kalemin siyah meşki üzerine kurgulanmıştır. Meşk etmek, yazı yazma konusunda uzun alıştırmalar yapmayı ifade etmektedir. Beyitte mecazî olarak çok yaşlanmış olmayı ifade eden bir ayağı çukurda deyimi, somut olarak uç yani ayak kısmı mürekkep hokkası içinde bulunan kalemle bağdaştırılmıştır.

“Gelmeyüp insâfa **ayağı çukurdayken** henüz

Fitneler peydâ ider hatt-ı zenâhdânun senün” (Emrî G. 263/4)

“Senin çene çukurundaki ayva tüyleri, daha ayağı çukurdayken insafa gelmeyerek fitneler çıkarır.”

Beyitte ayağı çukurda olmak deyimini, çok yaşlı olmak anlamından ziyade yeni olgunlaşmaya başlamak anlamında kullanılmıştır. Ayağı çukurda deyiminin çene çukurunda çıkmış olan ayva tüyleri için kullanıldığı görülmektedir.

Ayağı düz basmak: İşleri tıkrında olmak.

“Olmasın **ayağı düz basdığına** girre hele

İnkisârında bulan neşvesini şişemizün” (Nâilî G. 210/4)

“Şişemizin kırılmasıyla neşelenen, ayağının yere düz bastığına sevinmesin.”

Klasik Türk şiirinde gönül, kırılmalık bakımından şişeye ilişkilendirilmektedir. Beyitte şişenin kırılmasıyla hem içki şişesinin kırılması hem de gönül kırılması kastedilmiştir. Bu kötü duruma sevinenlerin ise ayağının yere düz bastığına yani mecazî olarak işlerinin tıkrında olduğuna sevinmemeleri gerektiği ifade edilmiştir. Çünkü, bu durumdan zevk alanlar, cezasını bulacaktır. Ayağı düz basmak deyiminde geçen ayak sözcüğünün organ anlamıyla birlikte kadeh anlamında tevriyeli bir biçimde kullanıldığı görülmektedir.

Ayağı şaşmak: Doğru yoldan sapmak, kötü bir yola girmek.

“Yanılıp öpsem didüm sâkî şaşırđı ayagum

Saşmasun bu devrde yâ Rab **ayağı** kimsenün” (Zâtî G. 729/4)

“Saki, ayağım şaşırđı, yanılarak öpsem dedim; Rabb'im! Bu zamanda kimsenin ayağı şaşmasın.”

Ayağı şaşmak deyimi, bir insanın doğru yoldan çıktığını belirtmek için kullanılır. Deyimdeki ayak kelimesi, organ olan ayaktan gelmektedir. Beyitteki saki kelimesinden hareketle ayak kelimesinin kadeh manasının da beyte yerleştirildiği görülmektedir.

Ayağı yere basmamak: Çok sevinmek.

“Dâr-ı fenâda **ayağı vir basmasa** ne tan

Gösterdiler Necâtî’ye dârü’l-bekâ yolın” (Necâtî Bey G. 384/7)

“Necâtî’ye ahiret yolunu gösterdiler; dünyada onun ayağı yere basmasa buna şaşılır mı?”

Mecazî olarak beyitte ahiret yolunu gören Necâtî’nin ayakları yere basmamakta yani çok sevinmektedir. Tezat sanatı aracılığıyla dârü’l-bekâ yolunun gösterilmesiyle dârü’l-fenâda mutluluk yaşandığı ifade edilmektedir. Dâr kelimesinin hem mekân hem de ağaç anlamı bulunmaktadır. Dar ağacına asılan bir kişinin ayaklarının yere ulaşmaması, söz konusu deyim gerçeğin anlamını ortaya çıkarmaktadır.

“**Ayağı virlere basmaz** safâdan

Alaldan bûse-i dildârı sâgar” (Nevî G. 118/3)

“Kadeh, sevgilinin öpücüğünü aldığından beri sevinçten ayağı yerlere basmaz.”

Deyimdeki ayak kelimesinin mecazî anlamı organ olan ayaktan gelmektedir. Ayak kelimesinin organ anlamıyla birlikte kadeh anlamının da beyte yerleştirildiği görülmektedir. Şarap kadehinin el üstünde tutulması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla kadehin sevgilinin öpücüğüne ulaşmasına bağlanarak şarabın bu durumdan dolayı çok sevindiği ifade edilmiştir.

“Zâhid **ayağı vir mi basar** şimdi Neşâtî

Mey rihte bin pâre yatur câm şikeste” (Neşâtî G. 123/5)

“Ey Neşâtî! Şarap dökülmüş, kadeh kırılmış bin parça yatar vaziyettedir; şimdi zahidin ayağı yere basar mı?”

Klasik Türk şiirinde zahit; şarap içmek, eğlenmek gibi dünya zevklerinden kendini mahrum bırakan biri olarak okuyucunun karşısına çıkarken rint; tam tersi dünyanın dertlerine aldırmayan, dünyayı gönül gözüyle gören, içkiye düşkün bir tipoloji çizer. Beyitte şarabın dökülmesi ve kadehin kırılması, içki içmeye karşı çıkan zahidin ayaklarının yere basmamasına yani mecazî olarak çok sevinmesine yol açmaktadır. Beyitte ayağı yere basmamak deyiminde geçen ayak kelimesinin organ anlamı beyte uygun düşmektedir; ancak ayak kelimesinin kadeh anlamının iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla şarap ve cam kelimesiyle ilişkilendirilerek kullanıldığı görülmektedir.

“Basalı mey-kedeyi muhtesib ıslâh itmiş

Ayağı vir mi basar rind-i şarâb-âşâmun” (Koca Ragıp Paşa G. 100/6)

“Belediye memuru, meyhaneyi basıp düzelttiğinden beri şarap içen rindin ayağı/kadehi yere basar mı?”

Beyitte muhtesibin yani belediye memurunun meyhaneye gelerek orayı düzenlediği ifade edilmiştir. Söz konusu düzen, içki yasağının kaldırıldığına gönderme yapmaktadır. Bu yasağın kaldırılmasından dolayı içki içen rint, ayağı yere basmadan meyhaneyi dönüp dolaşmış yani çok sevinmiştir. Beytin bağlamının meyhane olması, ayak kelimesinin kadeh anlamının da beyte yerleştirildiğini göstermektedir. Yani rint kadehi elinden düşürmediği için somut olarak kadeh her zaman elde taşınacaktır.

“Şevk-i mey-i la‘lünle kadeh düşmez elimden

Meyhâneye varınca **yere değmez ayagum**” (Nef‘î G. 82/2)

“Şarap gibi dudağının şevkiyle kadeh elimden düşmez; meyhaneye varınca ayağım yere değmez.”

Beyitte mütেকellim, meyhaneye gidince ayağının yere değmediğini yani çok sevindiğini ifade etmektedir. Ayağı yere değmemek deyiminde geçen ayak sözcüğü tevriyeli bir biçimde hem organ anlamında hem de kadeh anlamında kullanılmıştır. Yani mütেকellim, meyhaneye gidince hem çok sevinmekte hem de kadehi elinden bırakmamaktadır.

“**Ayağı yir mi basar** zülfüne ber-dâr olanun

Zevk ü şevk ile virür cân ü seri döne döne” (Necâtî Bey G. 472/2)

“Zülfüne asılanın ayağı yere basar mı? Zevk ve neşeyle döne döne can ve başını kaybeder.”

“İrişdi başı göge hiç **ayağı yer mi basar** gör

Fütâde-dil der-i yâr-i felek-cenâba düşelden” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 283/3)

“Düşkün gönül, sevgilinin yüce kapısına düştüğünden beri başı göge erişti; hiç ayağı yere basar mı?”

Ayağına dolaşmak: Başkasına yaptığı kötülük kendi başına gelmek.

“Uzattı saçın kim geçe ‘âşıklara bendi

İtdükleri sanman ki **ayağına tolasmaz**” (Zâtî G. 517/5)

“O, âşıkları bağlamak için saçını uzattı; onun bu yaptıklarının ayağına dolaşmayacağını sanmayın.”

Ayağına dolaşmak deyimi, kötülük yapan birinin yaptığı kötülüklerin kendi başına gelmesini anlatmak için kullanılır. Beyitte sevgili, âşıkları kendine bağlamak için saçını uzatmaktadır. Divan şiirinde sevgilinin saçı ayaklarına kadar uzundur ve her teline âşıklar, gönül bağlanmıştır. Beyitte sevgilinin âşıklara ettiklerinin kendi ayağına dolaşacağı yani yaptığı her şeyin bir bedelinin olduğu ima edilmektedir. Ayağına dolaşmak deyimi, somut olarak dolaşma eyleminin gerçekleşebileceği saçla bağdaştırılmıştır.

Ayağına düşmek: Çok yalvarmak.

“Hum u şarâbun **ayağına düş** mürîdi ol

Ki şeyh-i savma‘adan safdur derûnı anun” (Hayâlî Bey G. 266/2)

“Şarap küpü ve şarabın ayağına/kadehine düş, onların müridi ol; çünkü onun içi şeyhten daha temizdir.”

Ayağa düşmek deyimi, birine çok yalvarmak anlamında kullanılan bir deyimdir. Deyimde geçen ayak kelimesi, ayak olarak adlandırılan organdan gelmektedir. Deyimin mecazî anlamı geçerli olsa bile deyimdeki ayak kelimesi organ anlamındadır. Ayak kelimesinin diğer anlamı ise kadehtir. Beyitte tevriye sanatı aracılığıyla ayak kelimesi, hem kadeh hem de organ olan ayak anlamını çağrıştıracak biçimde kullanılmıştır.

“Sâkî meger ol lâ‘l sözün der mey-i nâba

Kim **düşdi ayagina** elin öpdi mey-i nâb” (Fuzûlî G. 24/6)

“Ey saki! Meğerse o yakut dudaklı senin sözünü saf şaraba söyledi; çünkü saf şarap onun ayağına/kadehine düştü, elini öptü.”

Ayak kelimesinin hem organ hem de kadeh anlamı, beyte yerleştirilerek tevriyeli olarak kullanılmıştır. Beyitte şarabın sakinin kadehine düşmesi, ayak kelimesinin kadeh anlamını verirken mecazî olarak şarabın sakinin ayağına düşmesi yani ona muhtaç olması, ayak kelimesinin organ anlamına gönderme yapmaktadır.

“Ehl-i mezâka feyzi çü sâkî-i bezm ider

Yahyâ ‘aceb mi her bir **düşse ayagina**” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 366/5)

“Meclis sakisi, zevk sahiplerine cömertlik gösterir; Yahyâ, onun ayağına/kadehine düşse buna şaşılır mı?”

Beyitte meclis sakisinin zevk sahiplerine yani eğlence düşkünlerine cömert davrandığı ve bundan dolayı Yahyâ’nın onun ayağına düşmesinin şaşılacak bir durum olmadığı ifade edilmiştir. Mecazî olarak Yahyâ’nın sakinin ayağına düşmesi onun yalvardığını ifade etmektedir. Ayağa düşmek deyimindeki ayak kelimesi deyimsel anlamda organ olan ayaktan gelmektedir. Bununla birlikte Yahyâ’nın sakinin ayağına düşmesi yani onun kadehine düşerek içki istemesi anlamı da beyitte kendini göstermektedir. Tevriye sanatı aracılığıyla ayak kelimesinin hem organ hem kadeh anlamına gönderme yapılmıştır

“Eger öldürmede ihmâl iderse ‘âşıkın bir dem

Ayagina düşer elbette zülf-i ‘anber-efşânı” (Azmîzâde Hâletî G. 835/2)

“O sevgili, eğer bir an bile âşığını öldürmeyi ihmal ederse onun amber kokulu saçları elbette ayağına düşer.”

Beyitte klasik Türk şiirindeki sevgilinin saçının uzunluğuna vurgu yapılmıştır. Sevgilinin saçının ayaklarına kadar uzun olması yani ayağa değmesi, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla onun âşıkların öldürmeyi ihmal etmesine bağlanmıştır. Bu ihmalden dolayı amber saçan saç, sevgiliye yalvarmaktadır. Sevgilinin saçının ayağa kadar uzun olması, ayağına düşmek deyiminin gerçek anlamını vermektedir.

“Pîr-i mugân ki meykedeye cezb ide seni

İhtiyâr **ayagına düş** kim kûşîş budur” (Nâbî B. 18)

“Meyhaneci, meyhanede seni cezbeder; onun ayağına/kadehine düş çünkü gayret budur.”

“**Düşüp ayagına** her serv-kadün su gibi zâr

Ey gönül niceye dek bu heves-i bûs u kinâr” (Nevî Tb. VIII-1/1)

“Ey gönül! Her selvi boylunun ayağına düşüp su gibi ağlarsın; bu öpüp kucaklama hevesi nereye kadar?”

“Mey-hânedeyde mey nûş iderek mest ü harâb ol

Bin cân ile **düş ayagına** pîr-i mugânun” (Leyla Hanım Tb. 6/8)

“Meyhanede şarap içerek şarhoş ol; bin canla pîr-i mugânın ayağına/kadehine düş.”

“Ruhuna eylemesün dîde-i habâb nazar

Düşüp ayagına câm-ı şarâba yalvarayın” (Hayâlî Bey G. 434/2)

“Şarabın ayağına/kadehine düşüp yalvarayım; su kabarcığının gözü senin yanağına nazar etmesin.”

“Müdâm **ayaguna düşsem** ‘aceb mi ey hum-ı bâde

Ferâgat gûşesinde mürşîd-i sâfi-derûnumsun” (Hayâlî Bey G. 403/2)

“Ey şarap küpü! Daima senin ayağına/kadehine düşsem buna şaşılmaz; feragat köşesinde saf gönlümün mürşidisin.”

Ayağına gelmek: Emek çekilmeden elde edilmek.

“Nevres safâsı ‘işretün ancak bu gicedir

K’ol sâkî başlı başına **geldi ayaguna**” (Nevres-i Kadîm G. 125/9)

“Ey Nevres! Meclisin sefası ancak bu gecedir; o saki, başlı başına ayağına geldi.”

Beyitte saki, Nevres’in ayağına gelmiş yani mecazî olarak Nevres, hiçbir şekilde zahmete girmeden sakiye ulaşabilmiştir. Nevres’in bu fırsatı değerlendirerek içki meclisinin sefasını sürmesini gerekmektedir. Ayağına gelmek deyiminde geçen ayak sözcüğü hem organ hem de kadeh anlamında tevriyeli olarak kullanılmıştır.

Ayağına su dökmek: Uzun zamandır görülmeyen bir kişi için kullanılan deyim.

“**Pâyüne su koymaga** ey serv lâ’ik olmaya

Taş-ı sîm olsa kefinde cûlarun gird-âblar” (Nevîzâde Atâyî G. 43/2)

“Ey selvi! Ayağına su koymaya layık olmak için suların elinde (köpüğünde) girdaplar gümüş leğen olsun.”

“Merdüm-i çeşmüm **ayagina revân su dökdi**

Ki gerek su dökile servün ayagina müdâm” (Fuzûlî G. 182/9)

“Göz bebeğim ayağına akarsu döktü; çünkü selvinin ayağına daima su dökülmesi gerekir.”

Ayağına yüz sürmek: Aşırı sevgi göstermek.

“**Pâyine yüz sürüp** döşenür sâye-veş gönül

Ser-keşlük eyledükce o serv-i revânumuz” (Nevîzâde Atâyî G. 99/7)

“O salınan selvimiz dikbaşlılık ettikçe gönül, gölge gibi onun ayağına yüz sürüp döşenir.”

“Cûy-bâr içre ruhun ‘aksi şeref virdükçe

Avagun topraguna bâd-ı sabâ **yüz sürsün**” (Gelibolulu Âlî G. 412/3)

“Senin yanağının aksi, akarsuya şeref verdikçe saba rüzgârı, ayağının toprağına yüz sürsün.”

“Kanadın yakdı düşdi şem‘ün **avagina yüz sürdi**

Koyup pervâzı oldı bezm-i cânânun nıgehbanı” (Gelibolulu Âlî G. 590/3)

“Kanadımı yaktı, mumun ayağına düşüp yüz sürdü; uçmayı bırakıp sevgilinin meclisinin gözcüsü oldu.”

“Seyr-i gül-zâra salın serv-i hırâmân gibi

Pâyuna yüz sürelim cûy-ı gülistân gibi (Fatîn G. 161/1)

“O nazlı selvi gibi gül bahçesinde gezin; gül bahçesinin suyu gibi senin ayağına yüz sürelim.”

Ayağını denk almak: Birilerinin kendisine karşı yapacakları muhtemel kötülöklere karşı uyanık davranmak, tedbirli olmak.

“El virürse bir dahı pâdâşi-i şevk u tarab

Avagun meclisde **denk al** sâkiyâ rindâne bas” (Koca Ragıp Paşa G. 97/2)

“Ey saki! Neşe ve eğlence mükafatı bir daha el verirse ayağını mecliste denk al, rinde yakışır biçimde bas!”

Beyitte sakiye bir daha neşe ve eğlence meclisine katılma şansı verilirse onun ayağını denk alarak rinde yakışır biçimde davranması gerektiği vurgulanmıştır. Yani mecazî olarak tedbirli davranması gerektiği ifade edilmiştir. Ayağını denk almak deyimindeki ayak kelimesinin hem organ hem de kadeh anlamı, tevriyeli olarak kullanılmıştır.

“**Ayagun denk alagör** basmaya görsün sâkî

Zâhidün bezme çöker sıkleti kâbûs gibi” (Koca Ragıp Paşa G. 158/6)

“Saki! Zahidin ağırlığı içki meclisine kabus gibi çöker, meclise basmasın diye ayağını denk al!”

Ayağını kırmak: Kötü bir duruma düşürmek

“Devrân **ayagin** şöyle **sikest itdi** şarâbun

Gûyâ ki mey-i nâba gözi degdi habâbun” (Bâkî G. 269/1)

“Zaman, şarabın ayağını/kadehini şöylece kırdı; sanki saf şaraba hava kabarcığının gözü değdi.”

Ayak bağı olmak: (bk. Bağ/Bağlamak)

Ayak basmak: Bir yere gelmek, ulaşmak.

“Safha-i ruhsâruna geldi **ayagin basdı** hat

Hızır gibi yürümek ister meger âb üstine” (Sehî Bey G. 236/3)

“Meğer Hızır gibi su üstünde yürümek istediğinden ayva tüyleri, geldi ve senin yanağının üzerine ayak bastı.”

Beyitte muhatabın yanağında beliren ayva tüyleri, leff ü neşr sanatı aracılığıyla Hızır’la; muhatabın yanağı ise su ile özdeşleştirilerek Âb-ı Hayât’a (ölümsüzlük suyuna) telmih yapılmıştır. Ayva tüyleri ilk çıkmaya başladığında yeşil renklidir. Bu yeşil renk, Hızır’ın bastığı yerlerin yeşil olmasıyla ilişkilendirilmiştir. Tuhfe-i Vehbî

şârihine göre: “Hızır: Sâhib-i âsâ Mûsâ aleyhisselâmdır. Ana Hızır denidiği: Mürûr u ubûr ettiği mekânlara sebz-renk nebât olduğuyçündür.” (Onay, 2013: 211).

“**Basmasun** meclise agyâr **ayagi** tek sâkî

Ko benim hasret-i meyle ciğerüm kan olsun” (Nevres-i Kadîm G. 96/4)

“Ey saki! Şarap hasretiyle ciğerim kan olsun, bırak! Yeter ki agyar meclise ayak basmasın.”

Beyitte mütekellim, şarabın hasretiyle ciğerinin kan olmasına yani büyük bir üzüntü içinde olmaya razı olduğunu yeter ki agyarın yani düşmanın meclise ayak basmamasını istemektedir. Beyitte ciğeri kan olmak ve ayak basmak olmak üzere iki tane deyim kullanılmıştır. Ciğeri kan olmak deyimini, renk bakımından kanı anımsatacak olan şarapla ilişkilendirilmiştir. Bir yere ulaşmak anlamına gelen ayak basmak deyiminde geçen ayak kelimesi beyitte organ anlamında kullanılmıştır. Ayak kelimesinin beyitte kullanılmayan kadeh manası, iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla mey (şarap), saki, meclis kelimeleriyle bağlantılı olarak kullanılmıştır.

“Ruhsârun üzre geldi **ayak basdı** Hızır-ı hat

Çıkmış yürür su üstüne gör bu kerâmeti (Sehî Bey G. 269/4)”

“Hızır gibi olan ayva tüyleri, yanağının üzerine geldi, ayak bastı; su üstüne çıkılmış yürüyor, bu kerameti gör.”

Ayak çekmek: Sürekli gidilen bir yere gitmeyi bırakmak.

“Şarâb-ı ‘aşkdan el çekdi zâhidi gördüm

O şevke ben de varup Nev‘iyâ **ayak çekdüm**” (Nevî G. 301/5)

“Ey Nevî! Zahidi gördüm aşk şarabından el çekti; o şevke ben de varıp kadeh çektim.”

Ayak çekmek deyimini, mecazî olarak sürekli gidilen bir yere gitmeyi bırakmayı ifade etmek için kullanılmaktadır. Beyitte kullanılan ayak çekmek deyimini, bu anlamda değil de kadeh çekmek yani içki içmek anlamında kullanılmıştır ancak deyimde geçen

ayak sözcüğünün organ anlamı, iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla el çekmek deyimindeki el kelimesiyle bağlantılı şekilde kullanılarak ayak kelimesinin organ anlamına gönderme yapılmıştır. Çekmek eylemi, müşakele sanatı aracılığıyla el çekmek deyiminde mecazî anlamda; ayak çekmek ifadesinde gerçek anlamda kullanılmıştır. .

“Dehân u la‘l-ı cânân yâdına kim câm-ı Cem çekdi

‘Adem mülkine ‘azm idüp bu dünyâdan **kadem çekdi**” (Bağdatlı Rûhî G. 1112/1)

“O, sevgilinin dudağı ve ağzını hatırlayıp Cem’in kadehini çekti; yokluk mülkü için yola çıkıp bu dünyadan ayak çekti.”

Beyitte gaip olarak nitelendirilebilecek üçüncü şahıs, sevgilinin dudağı ve ağzını hatırlayıp Cem’in kadehini çekmiş ve yokluk mülküne azmederek bu dünyadan ayak çekmiştir. Tasavvufî anlamda yorumlanabilecek beyitte gaip, aşk şarabını içerek dünyalık her şeyden vazgeçmiştir. Beyitte ayak çekmek deyiminde geçen çekmek sözcüğü, müşakele sanatı aracılığıyla birinci mısradaki gerçek anlamda şarap içmeyi ifade ederken ikinci mısradaki mecaz anlamda kullanılmıştır.

“Mahrem olmaz rindler bezminde mey nûş etmeyen

Ey Fuzûlî çek ayag ol bezmden ya **çek ayag**” (Fuzûlî G.145/7)

“Ey Fuzulî! O meclisten ya ayak çek ya ayak çek; şarap içmeyenler, rintler meclisinde sırlara ulaşamaz.”

Beyitte rintler meclisindeki sırlara ulaşmak için şarap içilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu yüzden meclise gelen kişi ya ayak (kadeh) çekmeli yani şarap içmeli ya da oradan ayak çekmeli yani gitmelidir. Müşakele sanatı aracılığıyla ikinci mısradaki birinci ayak çekmek, kadeh çekmek olarak gerçek anlamda, ikinci ayak çekmek ise mecaz anlamda kullanılmıştır.

“Bugün varup yine meyhâneye **ayak çekdüm**

Meyün letâfetine zâhidâ kulak çekdüm” (Fatîn G. 301/1)

“Ey zahit! Bugün yine meyhaneye gidip ayak çektim; şarabın güzelliğine kulak çektim.”

Beyitte mütekellim, meyhaneye giderek ayak çekmiş yani içki içmiş ve şarabın güzelliğine kulak çekmiş yani onun sesini dinlemiştir. Kulak çekmek deyimi, mecazî olarak dikkatlice dinlemek anlamında kullanılmaktadır. Ayak çekmek deyimi ise gidilen bir yere gitmemeyi ifade etmektedir ancak beyitte ayak çekmek kadeh çekmek yani şarap içmek anlamında kullanılmıştır. Ayak çekmek deyiminde geçen ayak kelimesinin beyitte kullanılmayan organ anlamı ise iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla kulakla bağlantılı bir şekilde kullanılmıştır. Bununla birlikte müşakele sanatı aracılığıyla kulak çekmek ifadesindeki çekmek eylemi mecazî anlamda; ayak çekmek ifadesindeki çekmek eylemi gerçek anlamda kullanılmıştır.

“Bildi mutrib ki nedir hâl götürdi kopuzun

Bezmden **çeki avagum** sürâhî vü sebû” (Fuzûlî G. 237/2)

“Çalgıcı, kopuzun ne hâlde olduğunu anladı; sürahi ve testi meclisten ayağını çekti.”

Beyitte içki meclisindeki kopuz kötü bir hâldedir. Bu yüzden içki sürahisi ve testisi mütekellimin ayağını meclisten çekmiştir yani mecazî olarak mütekellim oraya gidemeyecektir. Ayak kelimesinin kadeh anlamı da beyitte tevriyeli olarak kullanılmıştır. Mütekellimin kadehi o meclisten çekilmiştir. Çekmek eyleminin beyitte kullanılmayan kadehi içmek anlamı iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla sürâhî, sebû ve bezm kelimeleriyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“**Çekildi** bezm-i gülşenden **avagi** mey-perestânun

Günâh-ı ‘ayş u nûşı saldılar hep bâgbân üzre” (Kâmî K. 18/4)

“Gül bahçesi gibi meclisten şarapseverlerin ayağı çekildi; yiyip içme günahını hep bahçıvan üstüne saldılar.”

Beyitte şarapsevenlerin meclisten ayak çekmesi, hem oraya bir daha gitmeme hem de kadehin çekilmesi yani içki içilmesi anlamında kullanılarak ayak kelimesi üzerinde tevriye yapılmıştır.

“**Cekmişim** mest-i mey-i mahbûbdan Râgıb **avag**”

Dest-şûy-ı ragbetüm eşk-i nedâmetdir bana” (Koca Ragıp Paşa G. 2/7)

“Ey Ragıp! Sevgilinin şarabının sarhoşluğundan ayak çekmişim; isteğimden el yıkamam benim için pişmanlık gözyaşındır”

Beyitte mütekellim, şarabın sarhoşluğundan ayak çekmiş yani mecazî olarak ondan vazgeçmiştir ancak bu kararından dolayı pişmanlık gözyaşı dökmektedir. Ayak çekmek deyiminde geçen ayak sözcüğü, beyitte organ anlamında kullanılmıştır. Ayak kelimesinin beyitte kullanılmayan kadeh anlamı ise iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla mest-i mey-i mahbûb tamlamasıyla ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

Cekmeyüp sâkî **avagı** meclis-i ahbâbdan

Eyle nakl-i mâcerâ her dem şarâb-ı nâbdan” (Fatîn G. 119/1)

“Ey saki! Ayağımı/kadehini dostların meclisinden çekmeyip her an saf şaraptan macera naklet!”

“Yâr bezminden **ayak çekmem** olursa gam degül

Seng-i ta‘nından rakîbün şîşe-i hâtır şikest (Bağdatlı Rûhî G. 73/4)

“Kınama taşından rakibin şîşe gibi gönlü kırılrsa da gam değil; yar meclisinden ayak çekmem.”

“Meclis-i ‘aşkdadur câm-ı şarâb-ı vahdet

Sohbet-i ehl-i riyâdan **çek ayak** ikrâh it” (Bağdatlı Rûhî G. 78/5)

“Vahdet şarabının kadehi aşk meclisindedir; riya sahiplerinin sohbetinden ayak çek, iğren!”

“Sohbet-i ehl-i riyâdan **çek ayak** ey Rûhî

Korkarın râz- dil-i zârün câm-ı mül açar” (Bağdatlı Rûhî G. 153/5)

“Ey Rûhî! Riya sahiplerinin sohbetinden ayak çek; şarap kadehinin senin inleyen gönlünün sırlarını açmasından korkuyorum.”

“**Ayak çek** bezm-i ‘âlemden ki ‘âlem menzil-i gamdur

Ferâgat ‘âleminden geçme kim ‘âlem o ‘âlemdir (Bağdatlı Rûhî G. 232/1)

“Dünya meclisinden ayak çek, çünkü o âlem gam menzildir; feragat âleminden vazgeçme; çünkü âlem o âlemdir.”

“Girüp meyhâneye **çekdüm ayak** bi’l-cümle dünyâdan

Mekânüm kûşe-i vahdet idündüm gayrıdan giçdüm” (Bağdatlı Rûhî G. 78/2)

“Meyhaneye girip bütün dünyadan ayak çektim; vahdet köşesini mekân edindim, diğerlerinden vazgeçtim.”

“Çıkardum kesret-i endîşe-i dünyâyı hâtırdan

Ayak çekdüm safâsın bulmayup bezm-i ekâbirden” (Bağdatlı Rûhî G. 861/1)

“Dünya endişesinin bolluğunu aklımdan çıkardım; büyükler meclisinden sefa bulmayıp ayak çektim.”

“Dirîg **çekdi ayak** mey-fürûş-ı tekye-i feyz

Mey-i mahabbeti hiç var mı bir çeken diyerek” (Nevres-i Kadîm G. 63/2)

“Muhabbet şarabını hiç çeken var mı?” diyerek feyiz tekkesinin meyhanecisi ayak çektii, eyvâh!”

“Çekildi meyden **ayak çekdi** bezmden sensiz

O yerde kalmadı ey hür gördiğin gönlüm” (Nevres-i Kadîm G. 75/3)

“Ey huri! Gönlüm içki meclisinden ayak çektii, şaraptan çekildi, o yerde kalmadı.”

“Bezm-i bed-mestân-ı devletden **ayak çekdüm** henûz

Âb-rûdur külbe-i nâmûsda nûş itdigüm” (Nevres-i Kadîm G. 80/3)

“Devletin sarhoşlar meclisinden yeni ayak çektim; namus kulübesinde içtiğim yüz suyudur.”

“**Avagını ceke** ey herze-mest-i câm-ı gurûr

Ko dil-şikenligi zinhâr inkisâr iderüm” (Nevres-i Kadîm G. 88/3)

“Ey gurur kadehi sarhoşu! Ayağımı çek, gönül kırmayı bırak, yoksa gücenirim.”

“**Ayak çek** bezm-i Cem'den geç ser-i akdâm-ı sâkîden

Şarâbından humâr-ı ye's ü kan tamlar kebâbından” (Nevres-i Kadîm G. 98/3)

“Cem'in meclisinden ayak çek, sakinin ayak başını geç; onun şarabından ümitsizlik, kebabından kan damlar.”

“Dest-şûy-ı 'ayş olup meyhâneden **çekdük ayag**

Eyledüm bûs-ı leb-i sâkî vü dilberden ferâg” (Koca Ragıp Paşa G. 98/1)

“Eğlence meclisinden el yıkayıp meyhaneden ayak çektik; sakinin dudağını öpüp dilberden feragat ettik.”

“**Avagum çekdüm** artık meclis-i meyhâneden zâhid

Beni nâ-pâk zann itme şarâb-ı nâbdan geçdüm” (Yenişehirli Avnî G. 277/3)

“Ey zahit! Artık içki meclisinden ayak çektim; beni pis sanma, saf şaraptan geçtim.”

“**Keserse** bezm-i sahbâdan **avagın** zâhid-i huşkûn

Felekde çîn-i ebrû gibi tîg-i hoş-kadem bilmem” (Koca Ragıp Paşa G. 116/6)

“Eğer o cahil zahit, ayağımı şarap meclisinden keserse felekde kaşın kıvrımı gibi ayağı uğurlu kılıç bilme.”

“Rûzgârım buldı devrân-ı felekten inkilâb

Kan içer oldum **ayagın çekti** bezminden şarâb” (Fuzûlî G. 28/1)

“Zamanım, feleğin devrinden inkılap buldu; şarap meclisinden ayağını çekti, kan içer oldum.”

Ayak dolamak: İftira ederek kötü duruma düşürmek.

“Benzetdüğü-çün özini sen gül nihâline

Gülşende serve turmadın **ayak tolar** âb” (Sehî Bey K. 13/36)

“Selvi, kendini senin gibi gül fidanına benzettiği için gül bahçesinde su durmadan ona ayak dolar.”

Beyitte suyun zincir şeklinde dolanarak selvinin ayak kısmına yani köküne akması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla selvinin kendini muhatabın gül fidanı gibi boyuna benzemek istemesine bağlanmıştır.

“Ol iki zülf **ayak tolavup** bî-sebeb dile

Bir bî-günâhı beste-i zencîr itdiler” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 66/4)

“O iki zülûf yok yere gönüle ayak dolayıp o günahsız zincire bağladılar.”

Beyitte ayak dolama eylemini gerçekleştiren iki zülûf yani iki yana dökülmüş olan saçtır. İki yana dökülmüş olan bu saç, günahsız olarak nitelendirilen gönle ayak dolayarak onu zincire vurmuştur. Ayak dolamak deyiminde geçen dolamak eylemi, somut olarak dolama ya da dolanma eylemlerini gerçekleştirebilecek olan saçla bağdaştırılmıştır.

“Ruhundur beste-i ‘aşk eyleyen ‘âşıkları gerçi

Velî **ayak tolamak** hep o kâkül cânibindendür” (Bağdatlı Rûhî G. 278/4)

“Âşıkları aşka bağlayan yanağındır ama ayak dolamak her zaman kâkülünün işidir.

“Âliyâ kandurayın diyü leb-i cânâne

Cümle bezm ehline **ayak toladı** peymâne” (Gelibolulu Âlî G. 516/5)

“Ey Âlî! Şarap kadehi, sevgilinin dudağına kandırayım diye şarap meclisine ayak doladı.”

Ayak yürütmek: Çabuk davranmak.

Klasik Türk şiirinde ayak yürütmek deyimiyile ilgili kullanımlar, ayak kelimesinin hem deyimdeki anlamını hem de kadeh anlamını düşündürtecek biçimde kullanılmıştır. Ayak yürütmek deyiminin kullanıldığı beyitlerde genellikle sakiye seslenilerek ondan ayak yürütmesi istenir. Ayak yürütmek deyimindeki ayak kelimesi organ olan ayaktan gelmektedir. Sakinin hem ayak yürütmesi yani çabuk davranması hem de kadehi yürütmesi gerekmektedir.

“Bir ayag üzre yıkayın iki ‘âlem halkını

Sâkiyâ meclisde tek sen **ayagi** turma **yürüt**” (Sehî Bey G. 22/2)

“Ey saki! İki cihan halkını bir ayak üzre yıkayın; mecliste tek sen durma, ayağı yürüt.”

“**Yürüt** sâkî **ayagi** câmı döndür

Muradum kutbı üzre döndi eflâk” (Zâtî G. 748/2)

“Saki, ayağı/kadehi yürüt, kadehi döndür; felekler isteğim üstüne döndü.”

“Sâkîyâ **ayagi yürütmez** isen

Gam u gussa ider bizi pâ-mâl” (Zâtî G. 847/2)

“Ey saki! Ayağı/Kadehi yürütmezsen dert ve tasa bizi ayaklar altında bırakır.”

“İyddur zevk u safâlar demi geldi güle gel

Sâkîyâ başun için **yürüd ayagi** gel’e gel” (Zâtî G. 849/1)

“Ey saki! Bayramdır, zevk ve eğlence zamanı geldi, gül; başın için ayağı/kadehi yürüt, gel.”

“Gel’e sâkî **yürüt ayagı** safâlar sürelüm

Hâsidün yine surâhî gibi boynın buralum” (Zâtî G. 966/4)

“Saki gel, ayağı/kadehi yürüt sefalar sürelim; düşmanın boynunu sürahi gibi buralım.”

“Dem-i gül çün degül bâkî demidür nûş ola müller

Yürüt ayagı ey sâkî nedür bunca te’emmüller” (Filibeli Vecdî N. 13/1)

“Ey saki! Ayağı/kadehi yürüt, bu kadar düşünmek nedir? Gül vakti sonsuz olmadığı için şaraplar içilsin.”

Ayaklar altında kalmak: Hor görülüp aşağılanmak, değer verilmemek.

“**Ayaklarda kalur** sünbül o zülf-i nîm-tâbâsâ

Saçunla bahs iderse başa çıkmaz müşg-i nâbâsâ” (Bâkî G. 2/1)

“Saf misk, kıvrım kıvrım saçınla bahse girse başa çıkamaz; sünbül, dalgalı saçının yanında ayaklarda kalır.” (bk. Baş →Başa çıkmak)

“Lebinden sırrın sordum çıkup başdan düşüp hâke

Anun zülfî ucından nice miskîn **pâymâl olmsı**” (Zâtî G. 587/3)

“Onun dudağından sırrlarını sordum, baştan çıkıp toprağa düştüm; onun saçının ucundan nice miskin ayaklar altında kalmış.”

Ayaklar altında kalmak deyimini, mecazî olarak hor görülüp aşağılanmayı ifade etmektedir. Beyitte kullanılan bir diğer deyim, ayaklar altında kalmakla tezatlık oluşturan ve mecazî olarak doğru yoldan çıkıp uygunsuz işler yapmayı ifade eden başa çıkmak deyimidir. Baştan çıkmak deyiminin yüzde bulunan dudakla ilişkilendirilmesi ve ayaklar altında kalmak deyiminin ayaklara kadar uzun olan saçla ilişkilendirilmesi, deyimlerin somutlaştırılarak kullanıldığının göstergesidir. Beyitteki bir diğer anlam

oyunu, miskîn kelimesi üzerinde yapılmıştır. Beyitte miskîn kelimesi tevriyeli olarak hem düşkün hem de misk kokulu anlamında kullanılmıştır. Klasik Türk şiirinde sevgilinin saçlarının her bir telinde âşıklar asılıdır. Bu âşıklar, beyitte miskîn yani düşkün, zavallı olarak nitelendirilmiştir. Miskîn kelimesi Farsçada misk kokulu anlamını da karşılamaktadır. Misk kokusu, sevgilinin saçının güzel kokusuyla ayaklar altında kalmıştır.

Ayaklarına kara su inmek: Uzun süre ayakta kalmak ve yürümekten dolayı çok yorulmak.

“Sâkî şu denlü turdı gice hıdmetünde kim

İndi surâhînün **kara sular ayagina**” (Mesîhî G. 220/3)

“Geceleyin saki o kadar sana hizmet etti ki sürahinin ayağına/kadehine kara sular indi.”

Beyitte ayağına su inen varlık, sürahidür. Kadeh içinde şarap bulundurur ve şarabın rengi siyaha yakın koyu kırmızıdır. Sürahinin içinde siyaha yakın renge sahip olan şarabı bulundurması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla sakinin gece boyunca beytin muhatabının hizmetinde bulunmasına bağlanmıştır. Ayağına kara sular inmek deyiminde geçen ayak kelimesi hem organ hem de kadeh anlamında tevriyeli olarak kullanılmıştır.

“Hattın gele görem deyu durdu şu denli kim

Kara su indi hâmemün cân **avagina**” (Hayâlî Bey G. 547/4)

“Onun hattının (avya tüyelerinin) çıktığını görünce kalemimin can ayağına kara su indi.”

Beyitte muhatabın ayva tüyelerini gören kalemin ayağına kara su inmekte yani mecazî olarak yorgun düşmektedir. Hat, ayva tüyleri anlamına geldiği gibi yazı anlamına da gelmektedir. Divan şiirinde çoğunlukla ayva tüyleri ve yazı hem kelime anlamı hem de şekil olarak birbirine benzetilerek kullanılmaktadır. Burada kalemin, muhatabın ayva tüyelerini görmesiyle yorgun düşmesi söz konusudur. Hattın beyitte

kullanılan anlamı ayva tüyleridir. Kelimenin beyitte kullanılmayan yazı anlamı iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla ikinci mısradaki h me (kalem) kelimesiyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Kalemin mürekkep içinde olması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla onun ayva tüyleri ya da yazıyı görmesine bağlanarak deyimdeki kara su mürekkeple ilişkilendirilmiştir.

“Degül d rd -m n  bezm-i ‘iŐretde kıy mundan

Ayagina kara su indi ey s k -i hoş-reft r” (Bosnalı S bit G. 93/2)

“Ey hoş yürüyüŐlü saki! Şarap kadehinin dibindeki tortu değildir; Şarap, meclisinde ayakta durmaktan onun ayağına/kadehine kara su inmiştir.”

Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla Şarap kadehinin dibindeki tortu olmadığı, aslında kadehin Şarap meclisinde çok fazla beklemesinden dolayı ayaklarına kara su indiği yani çok yorulduğu ifade edilmiştir. Tortunun kadehin dibinde bulunması, ayaklarına kara su inmek deyiminin gerçek anlamına vurgu yapmaktadır. Beyitteki bir diğer anlam oyunu, ayaklarına kara su inmek deyimindeki ayak kelimesi üzerinde yapılmıştır. Ayak kelimesi, hem organ hem de kadeh anlamında tevriyeli olarak kullanılmıştır.

“Turmakdan ol nig run kaddine karşu ŐimŐ d

Ayagina su inmiş muhkem tayaga düşmiş” (Emr  G. 237/2)

“O nigarın (resim gibi sevgilinin) boyuna karşu durmaktan ŐimŐ t ağacının ayağına su inmiş, sağlam dayağa düşmiş.”

Beyitte ŐimŐ t ağacı, sevgilinin boyuna ulaşmak için ayakta durmuş ancak bu boyun güzelliğine ulaşamayarak ayaklarına kara su inmiş yani yorgun d ŐmiŐt r. Ağaçların köklerinde su bulunur. Beyitte ŐimŐ t ağacının kökünde su bulunmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla onun sevgilinin boyuyla kendini kıyaslamasına bağlanmıştır.

“**Ayagina su in pd r** ey dost

Turalı hev  yolında ŐimŐ d” (Nec t  Bey G. 51/3)

“Ey dost! Şimşat ağacı, heves yolunda durduğundan beri ayağına su inmiştir.”

“Hâl-i ruhsâruna karşı şu kadar turdı ezel

Merdüm-i dîdemün **ayagına indi kara su**” (Emrî G. 419/2)

“Ezelden beri yanağının benine karşı durmaktan göz bebeğimin ayağına kara su indi.”

Ayakta kalmak: Aciz durumda olmak.

“**Koma** Bâkî kulunu cür‘a-sıfat **ayakda**

Dest-gîr ol ana ey dâver-i ‘âlî-mikdâr” (Bâkî K. 15/48)

“Ey yüce mertebeli hükümdar! Bâkî kulunu içkinin son yudumu gibi ayakta/kadehte bırakma, ona yardım et!”

Beyitte mütekellim, hükümdardan Bâkî’ye yardım etmesini, onu içkinin son yudumu gibi ayakta bırakmamasını yani hor görmemesini istemektedir. Teşbih sanatı vasıtasıyla ayakta kalmak deyimi, içkinin son yudumuyla ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Ayak kelimesi hem organ hem de kadeh anlamında tevriyeli olarak kullanılmıştır.

“Sâyeveş **kaldım ayakta** rahm edip almaz elüm

Ol kıyâmet serv-kad cânân elinden elgiyâs” (Hayâlî Bey G. 36/2)

“Gölge gibi ayakta kaldım merhamet edip elimi almaz; o kıyamet gibi selvi boylu sevgilinin elinden imdat.”

Beytin ilk dizesinde mütekellim gölge gibi ayakta kaldığını yani mecazî olarak değersiz görüldüğünü ancak sevgilinin onun elinden tutup ona merhamet etmediğini ifade etmektedir. İkinci dizede ise mütekellim selvi boylunun elinden

“**Kaldım ayakda** ser-i zülfi perîşânı gibi

Dil viren böyle m’olur dil-ber-i ‘âlî-şâne” (Bâkî G. 410/2)

“Sevgilinin dağınık zülfünün ucu gibi ayakta kaldım; yüce şanlı dilbere gönül veren böyle mi olur?”

Ayakta kalmak deyimi, teşbîh sanatı aracılığıyla sevgilinin ayağına kadar uzun olan saçıyla ilişkilendirilmiştir.

“Beni ayakladı gussa **ayakda kaldum** ey sâkî

Yine ayaklanurdum ger suna idün destüme ayak” (Zâtî G. 661/3)

“Ey saki! Keder beni ayakladı, ayakta kaldım; eğer elime kadeh sunsaydın yine ayaklanırdım.”

Beyitte mütekellim, kederlendiğini ve yaşadığı sıkıntılardan dolayı ayakta kaldığını yani mecazî olarak aciz bir duruma düştüğünü ancak eğer kendine bir kadeh şarap sunulursa yeniden ayaklanacağını ifade etmektedir. Beyitte ayak kelimesi üzerinde cinas sanatı yapılmıştır. İkinci mısradaki ayak kadeh anlamında kullanılırken diğerleri organ anlamında kullanılmıştır.

“Sana yiter güzel olmaz **kalur ayakda** kamu

Semend-i nâza kaçan serverâ süvâr olsan” (Zâtî G. 750/4)

“Ey server! Ne zaman naz atına binsen sana yetişen güzel olmaz, onların hepsi ayakta kalır.”

“Sarkar etegün öpmege ol kâkül-i miskîn

Lutf it **koma ayakda** ki dâmânuna düşdi” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 424/4)

“O misk kokulu kâkülün, senin eteğini öpmek için sarkar; lutfet, ayakta bırakma çünkü eteğine düştü.”

Gark-ı hûn-âb oldu cism-i hâk-sârum âh kim

Dürd-veş **saldı ayaklara** gam-ı devrân beni (Fuzûlî G. 301/5)

“Toz toprak içinde kalmış bedenim kanlara gark oldu, âh! Zamanın derdi beni tortu gibi ayaklara/kadehlere saldı.”

“**Kalur ayakda** zülfüne uyanlar

Saçun sevdâ iden başdan çıkarlar” (Avnî G. 15/6)

“Senin zülfüne uyanlar ayakta kalır; saçına sevdalanan baştan çıkar.”

Baltayı kendi ayağına vurmak: Kendi kendine zarar vermek.

“Kadd-i yâra benzeyelden kaldı her işden söğüt

Kendü ayagina balta urdu tutmadı ögüt” (Sehî Bey G. 22/2)

“Söğüt yarin boyuna benzediğinden beri her işten geri kaldı; ögüt tutmadı, baltayı kendi ayağına vurdu.”

Beyitte söğüt ağacının uzunluk bakımından sevgilinin boyuna benzemek istediğinden söz edilmektedir ancak söğüt ağacının sevgilinin boyuna ulaşması mümkün değildir. Söğütlerin kesim aşamasında alet olarak balta kullanılır. Üstelik baltanın sapı da söğüt ve gürgen gibi ağaçlardan üretilir. Söğüdün kesim aşamasında kesim, kök ve gövdede yapılır. Baltanın söğüdün köküne vurulması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla onun sevgilinin boyuna ulaşmak istemesine bağlanmıştır. Söğüt ağacının yine kendinden ya da kendine benzer bir ağaçtan üretilmiş olan bir şeyle kesilmesi, baltayı kendi ayağına vurduğunun yani kendi kendine zarar verdiğiğinin göstergesidir. Baltanın sapının ahşap olması ve ağaçların kesiminde kullanılması deyimini gerçek anlamının çağrışım alanlarıdır.

Eli ayağı titremek: Korku, heyecan ve üzüntüden ne yapacağını bilemez duruma gelmek.

“Bir iki günde lâle-i mey-hârı seyr idün

Ditrer ayağı tutmaz eli sâgarı düşer” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 89/2)

“O sarhoş laleyi seyredin, bir iki günde ayağı titrer eli tutamaz, kadehi düşer.”

Ön ayak olmak: Topluca yapılan ya da yapılacak olan bir işin başlatıcısı ve yol göstericisi durumunda olmak, bir işte herkesi arkasında sürüklemek.

Harâbât içre şimdi söz ayakda her taraf fitne

Kıyâmetler koparmış anda sâgar **ön ayag olmuş** (Kâmî G. 97/2)

“Meyhane içinde şimdi söz ayakta, her taraf fitne; orada kıyâmetler koparmış, içki kadehi ön ayak olmuş.”

Ön ayak olmak deyimi, mecazî olarak bir işin başlatıcı olmayı ifade etmektedir. Beyitte ön ayak olmak deyiminin kadeh için kullanılması, deyimde geçen ayak kelimesinin hem kadeh hem de organ anlamını ortaya çıkarmaktadır.

Sağ ayakkabı değil: Doğruluğuna, namusuna güvenilmez; kişiliği kuşku verir.

Sag ayakkabı degüldür çizmeciden kaçdı yâr

Nerd-bân başında kaldı tur diyüp pâ-pûşlar (Keçecizâde İzzet Molla G. CXLVII/5)

“Sevgili, sağ ayakkabı değildir, çizmeciden kaçtı; papuçlar ‘dur’ deyip merdiven başında kaldı.”

Günümüzde sağlam ayakkabı değil olarak kullanılan sağ ayakkabı değil deyimi, mecazî olarak birinin güvenilir olmadığını ifade etmektedir. Beyitte çizmeci, papuç ve merdiven kelimelerinin kullanılması, sağlam ayakkabı değil deyiminin gerçek anlamına çağrışım yapmak için kullanılmıştır. Beyitte çizmeci sözcüğü, hem Çizmeci Sokağı hem de çizme satıcısı anlamında tevriyeli olarak kullanılmıştır.

Sag ayakkabı degilmiş sonradan bildim Fatîn

İhtiyâr itdi beni bir genç haffâfin yolu” (Fatîn G. 166/7)

“Ey Fatîn! Bir genç ayakkabıcının yolu beni ihtiyar etti, sağlam ayakkabı değilmiş, sonradan anladım.”

Kavaf; ayakkabı, terlik vb. yapan ve satan kimseleri ifade etmek için kullanılır. Kavaf kelimesi ve sağlam ayakkabı değil deyimi ile ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

Şeytanın ayağını/bacağını kırmak: Aksiliği, uğursuzluğu yenmek.

“Elden düşürmüşüz mey-i hamrânun ayagın

Nûş itmedük sıdık hele şeytânun ayagın” (Gelibolulu Âlî G. 425/1)

“Kırmızı renkli şarabın kadehini elden düşürmüşüz; içmedik, şeytanını ayağını kırdık.”

Beyitte şeytanın ayağını kırmak ve elden düşürmek olmak üzere iki deyim kullanılmıştır. Elden düşürmek deyimi, mecazî olarak herhangi bir şeye artık önem vermemeyi ifade etmektedir. Kırmızı şarap kadehinin elden düşmesi, onun mütekellim için artık değersizleştiğine işaret etmektedir. Somut olarak ise kadehin artık ele alınmaması söz konusudur. Beyitte kadeh anlamında kullanılan ayak kelimesinin kullanılmayan organ anlamı, iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla el ve ayak kelimeleriyle ilişkilendirilmiştir. İkinci mısradaki geçen şeytanın ayağını kırmak, mecazî olarak vazgeçilmez bir içecek olan içkinin artık içilmediğini yani mecazî olarak artık ona olan zaafın üstesinden geldiğini ifade etmektedir. Deyimde geçen organ anlamındaki ayak ve ilk mısradaki kadeh anlamındaki ayak cinaslı bir şekilde kullanılarak ayak kelimesinin farklı anlamlarına çoklu göndermeler yapılmıştır.

1.10. Bağ/Bağlamak

Klasik Türk şiirinde kullanılan bağ ya da bağlamakla ilgili deyimler, genellikle bağlanma eyleminin gerçekleştirilebileceği saçla ilişkilendirilmiştir.

Ayak bağı olmak: Bir yere gidilmesine ya da bir işin yapılmasına engel olmak.

“Cân gerek idi uçayidi göge

Hey di zülfüne ki ayah bagısın” (Kadı Burhaneddin G. 134/5)

“Göge uçmak için can gerekliydi; o zülfüne ayak bağı olduğunu söyle!”

Beyit, klasik Türk şiirinde âşıkların canlarının sevgilinin saçlarına bağlı olması mazmununun güzel bir örneğidir. Ayak bağı, mecazî olarak bir yere gidilmesine veya bir işin yapılmasına engel olmak anlamında kullanılmaktadır. Can, kapalı istiare sanatı aracılığıyla kuş gibi sevgilinin saçlarında esir olmuştur ve bir türlü buradan

kurtulamamaktadır, âdeta bağlı bir vaziyettedir. Ayak bağı deyimi, somut olarak ip gibi bağlanma özelliğine sahip saç için kullanılmıştır.

“Geçüp bâg-ı cihândan Nev‘iyâ nûş it fenâ câmın

Kim ol âzâdeler içinde **olmuşdur ayak bağı**” (Nevî G. 510/5)

“Ey Nevî! Dünya bağından (bahçesinden) vazgeçip yokluk kadehinden iç; çünkü o özgürler içinde ayak bağı olmuştur.”

Beytin ilk dizesinde Nevî'nin dünya bağından geçerek yokluk kadehinden içmesi istenmiştir. İkinci mısradaki ise dünya bağının ayak bağı olduğu yani mecazî olarak özgürlüğe engel olduğu ifade edilmiştir. Ayak bağı olmak deyiminde geçen organ anlamındaki ayak sözcüğünün ilk mısradaki cam ile yani kadehle; bağ sözcüğünün ise bağ-ı cihandan geçen bağ (bahçe) ile ilişkilendirilerek kullanılması, her iki sözcüğün de farklı anlamlarına çağrışım yapıldığının göstergesidir. Müşakele sanatı aracılığıyla bağ sözcüğü iki farklı anlama gelecek şekilde kullanılmıştır.

“Çekme taht u tâc kaydın bî-ser ü pâlık gözet

Kim **avaga benddür** taht ü belâdur başa tâc” (Fuzûlî G. 49/3)

“Taç ve taht kaydını çekme başsız ve ayaksız ol! Çünkü taht ayak bağıdır; taç baş belasıdır.”

Beyit, tasavvufî anlamda düşünülürse taç ve taht sahibi olmak dünyalık değerlere önem verildiğinin göstergesidir. Tasavvufî anlamda kişinin gerçek mutluluğa erişmesi, dünyadan vazgeçmekle olmaktadır. Bu yüzden beyitte mecazî olarak tahtın ayak bağı, tacın ise baş belası olduğu ifade edilmiştir. Ayak bağı deyimi hükümdarların oturduğu taht için; baş belası deyimi ise hükümdarların başlarına taktığı taç için kullanılmıştır.

“Seyr-i gülzâra degül ruhlarun ancak mânî

Bir **ayak bağıdur** ol zülf-i ham-ender-hamda” (Bağdatlı Rûhî G. 978/3)

“Gül bahçesinde gezinmeye yanakların engel değildir; ancak o kıvrım kıvrım zülûf ayak bağıdır.”

“Sensüz ne nûş-ı câm iderüz biz ne seyr-i bâğ

Mestânelik gâmında **ayak bağudur** bize” (Gelibolulu Âlî G. 475/4)

“Biz sensiz ne şarap içeriz ne de bağa gideriz; onlar sarhoşluk gamında bizim için ayak bağıdır.”

Boyun bağı: Bir işin yapılmasına engel olan şey.

“Zülfü siyeh sanemler olmuş senün esîrin

‘Aşkunda her birinün öz zülfü **boynu bağı** (Fuzûlî G. 259/5)

“Sanemlerin (put gibi güzellerin) siyah zülfü senin esirin olmuş; senin aşkında her birinin kendi zülfü boyun bağı olmuş.”

“Nâ’ilî **boynu bağı** bir kuldur

Nev-giriftâr-ı kayd-ı kâküldür” (Nâilî Ş. 32/9)

“Nâilî, boynu bağı bir kuldur; kâkül kaydının taze tutkunu olmuştur.”

“Ol şâh-ı hüsni görelî zühhâd-ı savma‘a

Her biri **boynu bağı** kul oldu rızâyile” (Nevîzâde Atâyî G. 219/4)

“Tapınak zahitleri, o güzellik şahını gördüğünden beri her biri kendi rızasıyla boynu bağı kul oldu.”

“Bend-i zülfünde ölince **boynu bağı** hastadur

Kimse tedbîr itmesün ‘Âlî kulun âzâd için” (Gelibolulu Âlî G. 420/5)

“Âlî kulun senin zülfünün zincirinde ölene kadar boynu bağı hastadır; hiç kimse onun azat olması için uğraşmasın.”

Canı dili bağı: Bir işi yapamaz durumda olan.

“Zülfünün her bir kılında niçe bin

Cân u dil bağı yatur tutsag idi” (Sehî Bey G. 298/4)

“Senin saçının her bir kılında nice binlerce canı, dili bağlı yatan tutsak var.”

Canı gönlü bağlı deyimini, mecazî olarak bir işi yapamaz durumda olmayı ifade etmektedir. Deyimin saçla ilişkilendirilerek kullanımı, deyimde geçen bağlamak fiilini somutlaştırmaktadır.

Gönül /dil bağlamak: İçten sevmek, sevdalanmak.

Klasik Türk şiirinde gönül bağlamak deyimini, genellikle saç, ayva tüyleri gibi unsurlarla ilişkilendirilerek deyimde geçen bağlamak eyleminin somut anlamına göndermeler yapılmıştır.

“Zülfüne **dil bağlamış** âşüfte vü miskînünem

Ehl-i derd olduğuma kadd-i hamîdem dâldür” (Emrî G. 104/1)

“Senin saçına gönül bağlamış âşık ve düşkününüm; dert sahibi olduğuma bükülmüş boyum daldır/delildir.”

Beyitte gönül bağlamak deyiminin saçla ilişkilendirilmesi, deyimde geçen bağlamak eyleminin somutlaştırılarak kullanıldığının göstergesidir. Beyitteki bir diğer anlam güzelliği, dal sözcüğünün tevriyeli olarak kullanılmasıdır. Dal kelimesi, bükülmüş şekliyle mütekellimin boyunun Arap alfabesindeki dal harfi gibi olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte dal kelimesinin delil anlamı da beyte yerleştirilmiştir.

“Gerçi **bağlandı dil** ol turra-i müşg-efşâne

Pâre pâre ideyor kendüyi ammâ şâne” (Şeyhüslâm Yahyâ G. 339/1)

“Gerçi gönül, o misk saçan kâküle bağlandı; ama tarak kendini parça parça ediyor.”

Beyitte gönül bağlamak ve kendini parça parça etmek deyimleri, saç ve tarakla ilişkilendirilerek verilmiştir. Beyitte tarağın parça parça pek çok dişten oluşmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla gönlün misk kokulu saçla bağlanmış olmasıyla ilişkilendirilmiştir. Mecazî olarak gönlün bu saçla bağlanmasıyla tarak büyük bir sıkıntı içine girmiştir. Gerçek anlamda ise tarak parça parça bir görünüme sahiptir.

“**Baglandı** saçun ‘ukdesine ‘akl u **dil** ü cân

Mümkün degül anlarun arasında dahı ıslâh” (Ahmedî G. 106/5)

“Akıl, gönül ve can senin saçının düğümüne bağlandı; onların arasından kurtulmak mümkün değil.”

“**Gönüli** zülfüne çün **baglamışsın**

Dagıtma delü zencîrini şeşme” (Kadı Burhaneddin G. 1104/4)

“Gönlü zülfüne bağladığın için deli zincirini dağıtma, şaşma!”

Beyitte gönül, muhatabın saçıyla zincirlenmiş bir deli olarak tasvir edilmiştir.

“**Bagladun gönüli** saldun bu zenahdân çâhına

Gör ki zindâna şehâ niçesi rindâne gider” (Kadı Burhaneddin G. 1194/3)

“Ey şah! Gönlü bağladın, bu çene çukuruna saldın; nicesinin zindana rintçe gittiğini gör!”

“Zülfüne her kim dehânun yâd idüp **dil bağladı**

Âhir ol miskîn ‘adem yolına mahmil bağladı” (Mesîhî G. 269/1)

“Her kim senin ağzını anıp saçına gönül bağladı; sonunda o miskin yokluk meclisine katıldı.”

“Tutalum mihri görem tal‘at-i dil-ber yirine

Kime **dil bağlayam** ol zülf-i mu‘anber yirine” (Bâkî G. 422/1)

“Diyelim ki sevgilinin parıltısı yerine güneşi göreyim; ya amber kokulu o zülûf yerine kime gönül bağlayayım?”

“Dil dehânın görüp özlerdi diyâr-ı ‘ademi

Kaldı **baglandı gönül** zülf-i siyeh-kârında” (Emrî G. 453/3)

“Gönül, ağzını görüp yokluk diyarını özlerdi; siyah zülfünde gönül bağlandı kaldı.”

“Reftârı ile **gönlüm** alup gitse ‘aceb mi

Baglanmış idi kâkülünün riştelere” (Emrî G. 486/2)

“Gönlüm, onun kâkülün bağlarına bağlanmıştı; o, yürüyüşü ile gönlümü alıp gitse şaşılacak ne var?”

“Yine **bağlandı gönül** zülfüne dîvâne gibi

Yine cân şem‘-i ruhun şevki ile yana gibi” (Sehî Bey G. 292/1)

“Yine gönül saçına deli gibi bağlandı; yine can yanağının ateşiyle yanıyor gibi.”

“Bir gülün sümbüline cân ile **dil bağlamışız**

Zâtîyâ beste-i tâvûs-ı cinân kâküliyüz” (Zâtî G. 519/5)

“Ey Zâtî! Bir gülün sümbülüne can ile gönül bağlamışız; cennet tavusunun kâkülüne bağlanmışız.”

“Zülfine **dil bağladum** bir bendi bî-had dil-berün

Kâr-ü-bâc-ü-tâc-ü-tahtı târ-mâr itsem gerek” (Zâtî G. 787/6)

“Bir dilberin zülfüne gönül bağladım; tacı, tahtı, kârı, parayı darmadağın etsem yeridir.”

“Zülfine bir bendi bî-had dilberün **dil bağladum**

Ol sebebdan ebr-veş gâyet karardum agladum” (Zâtî G. 913/1)

“Bir dilberin saçına gönül bağladım; o sebeple bulut gibi karardım, ağladım.”

“Rûy-ı zülfün şevkine **dil bağladum** ey mug-beçe

Her ne teklîf eylesen eyle büt-i zünnârdan” (Hayâlî Bey G. 377/3)

“Ey meyhaneci! Saçının ateşine gönül bağladım; zünnar gibi puttan ne istersen iste!”

“‘Âşıkuz dîvâne-yüz bâğ ile gülzâr isterüz

Bir güle **dil bağlaruz** illâ ki bî-hâr isterüz (Nevî G. 183/1)

“‘Âşığız, divaneyiz, bağ ile gül bahçesi isteriz; bir güle gönül bağlarız; illâ ki dikensiz isteriz.”

“Yâ kaşun sanup kemâna şöyle **dil bağladılar**

Ayru düşse ney gibi efgâna başlar tîrler” (Gelibolulu Âlî G. 92/2)

“Kemanı, senin yâ harfî gibi kaşın sanıp ona şöyle gönül bağladılar; oklar ayrı düşse ney gibi figan etmeye başlar.”

“Ol zülf-i bünâgûşa **gönül bağladı** Nevî’î

‘Ayş ehline bir gûşe-i hurrem mi bulunmaz” (Nevî G. 169/5)

“Nevî, o kulağındaki saça gönül bağladı; eğlence düşkünlerine bir güler yüz köşesi bulunmaz mı?”

“Mest-i şarâb-ı ‘aşkdur zülfine **bagla gönlünü**

Şâhne-i gamzesine Yahyâ anı dest-beste vir” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 110/5)

“Yahya! Aşk sarhoşu olan gönlünü onun saçına bağla ve onu, eli bağlı bir şekilde süzgün yan bakış bekçisine ver.”

“**Dilleri bağlar** idüp taraf-ı külâhından zuhûr

Kâkülün böyle hurûc itmezdi bağı olmasa” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 319/3)

“Senin saçın, külâhının yanından çıkıp gönülleri bağlar; eğer kâkülünün bir bağı olmasa böyle isyan etmezdi.”

“Cân u **dil bağludur** ol kâkül-i müşk-efşâna

Geçdi bir silsileye sanki iki dîvâne” (Azmîzâde Hâletî Müf.458)

“Can ve gönül, o misk kokulu kâkülüne bağlıdır; sanki iki deli bir zincire bağlandı.”

“Zülfüne **dil bağlayanlar** oldılar ser-geşte hep

Halka-i zikre girüp devr idicek ol meh-likâ” (Azmîzâde Hâletî G. 36/3)

“O ay yüzlü, zikir halkasına girip devredince onun zülfüne dil bağlayanların hep başı döndü.”

“**Dil bağlamayan** zülfüne âzâde degüldür

Yolunda helâk olmayan üftâde degüldür” (Nevîzâde Atâyî G. 48/1)

“Saçına gönül bağlamayan özgür değildir; yolunda helak olmayan düşkün değildir.”

“**Bend itmiş iken dilleri** zîr-i küleğinde

Ol şeh dağıdup zülf-i ham-ender-hamı neyler” (Kâmî G. 74/4)

“O şah, külâhının altından gönülleri bağlamışken kıvrım kıvrım zülfünü dağıtıp ne yapmaya çalışıyor?”

“Ser-rişte-i mahabbet ile **bağlıdır gönül**

Başdan çıkarda zülf-i perîşân olup gezer” (Şeref Hanım G. 51/3)

“Gönül, sevgi ipinin ucuna bağlıdır; baştan çıkar da darmadağınık saç olup gezer.”

“**Dil bağlamaduk** ne rû ne kâkül komışuz

Şemm eylemedük ne gül ne sünbül komışuz

Bûy-ı gülzâr aldugı yok gönlümüzün

Bihûde yine nâmını bülbül komışuz” (Nâbî R. 81)

“Gönül bağlanmadık ne yüz ne kâkül bırakmışız; koklanmadık ne gül ne sümbül bırakmışız; gönlümüzün gül kokusu aldığı yok; boşuna yine namını bülbül koymuşuz.”

“**Dil-i âsüfte** kim ol ‘anberîn gisûya **bağlanmış**

Sanırlar sebze-i hodrûstedir şebbûya bağlanmış (Nâilî G. 181/1)

“Düşkün gönül, amber kokulu saça bağlanmış; kendi kendine yetişmiş şebboya bağlanmış yeşillik sanırlar.”

“Saçun **bendünde gönlümi mukayyed** gören eydür kim

Ne müşkil ‘ukdeye düşmüş bahunuz bu perişâna” (Ahmedî G. 614/3)

“Senin saçında gönlümü bağlanmış gören, ‘Nasıl zor bir ukdeye düşmüş? Bu perişana bakın!’ der.”

“Leyli-i zülfine **dil bağlayalı** böyle Fatîn

İtdi Mecnûn beni Kays-ı beyâbân gibi” (Fatîn G. 161/5)

“Ey Fatîn! Onun gece renkli zülfüne gönül bağladığımdan beri beni çöldeki Kays gibi mecnun etti.”

“Ukde-i zünnâruna her kimse kim **dil bağlamaz**

Ehl-i îmân olmaz ol ‘âşıklarun güm-râhdur” (Avnî G. 14/3)

“Zünnarının düğümüne gönül bağlamayan her kimse, o âşıkların yolunu kaybetmiştir, ehl-i iman olmaz.”

“**Dil** gîsûların silsilesi **baglusı** olmuş

Delü degül ise anı kurtarmaya kimse” (Kadı Burhaneddin G. 661/2)

“Gönül, saçının zincirlerinin bağımlısı olmuş; akli başında olan onu kurtarmanın.”

“Başa çıkdı katı yüz buldı yukardanlığı var

Bu **gönül bağlanalı** bir güzelün perçemine” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 347/2)

“Bu gönül, bir güzelin perçemine bağlandığından beri başa çıktı, yüz buldu yukarılarda dolaşmışlığı var.”

“Zülfüne **dil bağladum** haddün anup râyegân

Hinde varan hâcenün girmez eline bu sûd” (Gelibolulu Âlî G. 66/2)

“Senin yanağını anıp saçına bedel ödemedemden gönül bağladım; bu kâr, Hint’e giden hocanın eline geçmez.”

“Şimdi **bağlanmadı dil** zülfine yârün Sabrî

Eski dîvânelerindendir o müşgîn-mûnun” (Sabrî G. 121/5)

“Ey Sabrî! Gönül, onun zülfüne şimdi bağlanmadı; gönül o misk kokulu saçın eski divanelerindedir.” (Birkaç beyti açıkla)

Gözü bağlanmak: Doğruyu bulamaz, düşünemez duruma gelmek.

“Şikâr iderdi dil ol kebg-i bâz-ı himmetle

Gözini bağlamasa gamze-i füsûn-sûzı” (Nevîzâde Atâyî G. 261/2)

“Onun sihir yapan süzgün yan bakışı, göz bağlamasa o himmet doğanı gönül avlardı”

Yol bağlamak: Bir olayın ilerlemesini engellemek.

“**Bağladı** halka-i zülfî kapısında **yolumu**

Yok nazîri yine bir derde giriftâr oldum” (Zâtî G. 919/4)

“Onun zülfünün halkası, kapısında yolumu bağladı; eşi benzeri olmayan bir derde tutuldum.”

Beyitte yol bağlamak deyiminin saçla ilişkilendirildiği görülmektedir. Deyimde geçen bağlamak sözcüğünün saç ve tutkun anlamına gelen giriftar sözcükleriyle desteklenerek somutlaştırıldığı görülmektedir.

“Ben garîbi ilüme komaz gidem

Yollarımı bağlar ol kâkül Hasan” (Karamanlı Aynî G. 393/6)

“Ey Hasan! O kâkül, yollarımı bağlar; benim gibi garibi bırakmaz ki ilime gideyim

1.11. Bağır/Ciğer/Yürek

Türkçede bağır, ciğer ve yürekle ilgili kullanılan deyimlerin çoğunluğu; kişinin içinde bulunduğu derdi, sıkıntıyı ya da belayı betimlemek için kullanılmaktadır. Bu bağlamda bağrı/ciğeri/yüreği dağ olmak, bağrı yanık, bağrı/ciğeri/yüreği delinmek, bağrı/ciğeri/yüreği kan olmak gibi pek çok deyim gündelik dildeki kullanımlarıyla insanların dilinde yer edinmişlerdir. Deyimlerde geçen delik, yanık, yaralı gibi ifadelerin bağırbağdaştırılması, yaşanan acıların hissedildiği organın yürek olmasından kaynaklanmaktadır.

Klasik Türk şairleri, çoğu zaman bağırbağdaştırılmasıyla ilgili kullanılan deyimlere şiirlerinde yer vermişler ve deyimlerin hem gerçek hem mecaz anlamlarını şiire yerleştirerek nükteler yapmışlardır. Bağırbağdaştırılmasıyla ilgili deyimlerde geçen dağ kelimesi; hem yara hem de yer kabuğunun eğimli, çok yüksek yeri anlamında tevriyeli kullanırken çoğu zaman dağ kelimesi, yara anlamını çağrıştıracak biçimde kırmızı renkli varlıklarla bağdaştırılmıştır. Bağırbağdaştırılmasıyla ilgili deyimler ya da bağırbağdaştırılmasıyla ilgili deyimler, bazen inci gibi delinmiş vaziyette olan varlıklarla bazen de ok, kılıç gibi delicilik vasfı taşıyan aletlerle bağdaştırılarak deyimlerin gerçek anlamı üzerinde çağrışım alanları yaratılmıştır. Bağırbağdaştırılmasıyla ilgili deyimler, kan kelimesinin kırmızılığına çağrışım yapmak için gonca, kırmızı mürekkep ya da misk ahusuyla ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

Klasik Türk şairlerinin bağırbağdaştırılmasıyla ilgili deyimleri somutlaştırmak için kullandıkları bir diğer önemli malzeme aynadır. Aynanın ışığı yansıtarak nesnelerin görüntüsünü verme özelliği, bağırbağdaştırılmasıyla ilgili deyimlerin somutlaştırılmasında önemli bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır.

Klasik Türk şiirinde yanmak, yanık, erimek vb. sözcüklerin yer aldığı bağlarla ilgili deyimlerde ise yanma ya da yakma vasıfları bağlamında kullanımlar göze çarpmaktadır. Örneğin; mumun erime özelliğinin bağrının yağı erimek deyimiyile ilişkilendirilerek kullanıldığı görülmektedir.

Bağrı başlı gözü yaşlı: Çok çile, dert, sıkıntı, üzüntü çekmek.

“Çün **başludur yüregün ü yaşlu** durur **gözün**

‘Âşıklara revâ-durur oldun-ısa imâm” (Ahmedî G. 414/6)

“Yüreğin başlı gözün yaşlı olduğu için âşıklara imam olursan yeridir.”

“**Bâgrımı başlu vü gözümü yaşlu** idüben

Dönüp benim temâşama bahmah ne fâ’ide” (Ahmedî G. 569/3)

“Bağrımı başlı ve gözümü yaşlı etmişim; dönüp benim gözyaşımın seyrine bakmak ne fayda!”

“Dögünüp hasret taşıyla **bagrımız dolu baş ile**

Âh ile **kanlı yaş ile** hele bir demdir sürelim” (Usûlî G. 81/2)

“Hasret taşıyla dögünüp bağrımız baş ile doldu; âh ile kanlı yaş ile hele bir demdir sürelim.”

Bağrı/çiğeri/yüreği dağ olmak: Çok kahır çekmek.

“Yüzün firâkı lâlenün **icine urdı dâg**

Yanagun iştiyâkı güli gark-ı hûn ider” (Ahmedî G. 233/6)

“Yüzünün ayrılığı lalenin içine dağ vurdu; yanağının özlemi, gülü kanlara gark etti.”

Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla lalenin ortasının siyah renkli olmasının nedeni, muhatabın yüzünü görememesine bağlanmıştır. İçi dağ olmak deyimini, somut olarak tohumları siyah olan lale için kullanılmıştır.

“Seyr-i sahrâ itmiş ol gül-çihre Emrî reşkden

Tag bağırları lâlelerle **bağırlı dâğ olmuş** yine” (Emrî G. 439/5)

“Emrî! O gül yüzlü kır gezintisi yapmış; dağın bağırları kıskançlıktan lalelerle dağ olmuş.”

Beyitte bağırlı dağ olmak deyimindeki dağ sözcüğü, yara anlamında kullanılmıştır. Günümüzde bağırlı yaralı olarak kullanılan deyim, birinin çok dert çektiğini ifade etmektedir. Beyitte dağın üzerinde bulunan laleler, renk bakımından görüntü olarak yarayla bağdaştırılmıştır. Dağda bulunan laleler, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla dağın sevgilinin gezindiğini görünce kıskanmasına bağlanmıştır. Kıskançlıktan dağın bağırları yaralı olmuştur. Dağın kahır içinde olması, deyimden mecazî anlamını verirken kırmızı renkli lalelerin dağın üzerinde bulunması, deyimden gerçek anlamını vermektedir. Bağırlı dağ olmak deyiminde geçen dağ sözcüğünün beyitte kullanılmıyan yer kabuğunun çıkıntılı, yüksek, eğimli bölümü anlamı, iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla sahra, dağ ve lale kelimeleriyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Aceb degül **ciğeri dâğ olursa** lâlelerin

Ki mazhar-ı nazar-ı şefkat oldu her nergis” (Nevî G. XXVIII/17)

“Lalelerin ciğeri dağ olursa buna şaşılmaz çünkü her nergis şefkat bakışına nail oldu.”

“Lâle-veş **dâğ uruna** sûziş-i güftârumdan

Bâgda bu gazeli eylese isgâ sünbül” (Nevî G. XXX/19)

“Sünbül, bu gazeli bağda dinlese sözlerimin yakıcılığından lale gibi dağ vurunsun.”

Bağırlı/ciğeri/yüreği delinmek: Derinden etkilenmek, içine işlemek, pek dokunmak.

“Aklum dağılır zülf-i siyehkâruna baksam

Bagrum delinür la‘l-i güher-bâruna baksam” (Gelibolulu Alî G. 384/1)

“Senin siyah saçına baksam aklım dağılır; senin cevher saçan yakut gibi dudağına baksam bağırim delinir.” (bk. Akıl → Akılı dağılmak)

“İncü dişünden ü yâkût lebün reşkenden

Gevher ü la‘lün olupdur **yüregi delükler**” (Hoca Dehhânî G. 9/4)

“İnci gibi dişinden ve yakut gibi dudağından dolayı kıskançlıktan cevher ve la‘l taşının yüreği delinmiştir.”

Yüreği delinmek deyimi, mecazî olarak derinden etkilenmeyi ifade etmektedir. Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla süs malzemesi olarak kullanılan cevher ve la‘l taşının delik olmasının nedeni, muhatabın inci gibi dişi ve yakut gibi dudağını kıskanmalarına bağlanmıştır. Yüreği delik deyimi, süs malzemesi olarak kullanmak için delinmesi gereken cevher ve yakut ile ilişkilendirilmiştir.

“**Bagrumı deldi** bedende tîg-i gamzen yâresi

Cânuma geçdi cigerde tîr-i hicrân işleri” (Âşık Çelebi G. 13/4)

“Onun süzgün yan bakış kılıcının yarası bedende bağırimi deldi; ayrılık yarasının işleri ciğerde canıma geçti.”

Bağrı delinmek, birinin duygusal olarak bir şeyden derinden etkilendiğini göstermek için kullanılan bir deyimdir. Beyitte bağır delme eylemini gerçekleştiren sevgilinin kılıç gibi keskin süzgün yan bakışıdır. Mütakellimin bağırının sevgilinin yan bakışından dolayı delinmiş olması, mecazen mütakellimin bu bakıştan derinden etkilendiğini ifade etmektedir. Beyitte gerçek anlamda mütakellimin bağırı delinmiş olmasa bile bu delme işleminin kesici bir alet olan kılıca benzeyen bakış tarafından gerçekleştirilmiş olduğu görülmektedir.

“Dişlerün vasfını kılmış hakkâk

Dürlerün şöyle ki **bagrını deler**” (Emrî G. 151/4)

“Hakkak (hokkacı), dişlerinin vasıflarını anlatarak incilerin bağırını deler.”

Hakkak; maden, taş, tahta vb. üzerine şekiller kazıyan sanatkâr olarak tanımlanmaktadır. Beyitte hakkakın incinin üzerinde delik açma işlemini gerçekleştirmesi, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla muhatabın dişlerinin vasıflarını anlatmasına bağlanmıştır. Muhatabın dişlerinin beyaz ve düzgün olması, incinin bağrının delinmesine yol açmaktadır.

“Arûs-ı nazma zîver vereli eş‘âr-ı rengînün

Dürün **bağrı delindi** yere geçti cevherün kânı” (Hayâlî Bey K. 22/18)

“Senin rengarenk şiirlerin nazım gelinini süslediğinden beri incinin bağrı delindi, cevherin kaynağı yere geçti.”

Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla incinin ortasının delik olması ve cevher ocağının yer altında bulunmasının nedeni, muhatabın rengarenk şiirlerine bağlanarak bağrı delinmek ve yerin dibine geçmek deyimlerinin hem soyut hem somut anlamlarına göndermeler yapılmıştır. Bağrı delinmek deyimini takı yapımında kullanılırken delinmesi gereken inci; yerin dibine geçmek deyimini yer altında bulunan cevher (değerli taş) için kullanılmıştır.

“Kapuna feryâda her dem nâlem anunçün varur

Tîg-i hasret ney gibi **bagrum delüpdür** dostum” (Zâtî G. 931/3)

“Dostum, iniltim senin kapına her zaman onun için varır; hasret kılıcı bağrımı ney gibi delmiştir.”

Beyitte hasretten bağrı delinmiş yani hasretten dolayı derinden etkilenmiş biri betimlenmiştir ve bu hasretin keskinliği kılıç gibidir. Mütekellim, teşbih sanatı aracılığıyla bağrının delinmiş olmasını, üzerinde üflemek için delikler bulunan ney çalgısına benzetmiştir.

“**Sinemi** nây oklarn **deldi** dem urdukça gönül

Ün virür her bir delikten nâle mûsikâr tek” (Fuzûlî G. 154/3)

“Gönül, dem vurdukça okların sinemi ney gibi deldi; figan her bir delikten

musikâr gibi ses verir.”

Bağrı delinmek deyimi, teşbih sanatı aracılığıyla üzerinde üfleme için delikler bulunan neyle özdeşleştirilmiştir. Beyitte kullanılan bir diğer deyim, bir şeyden söz açmak anlamında kullanılan dem vurmak deyimidir. Okların sineyi delmesinden hareketle dem vurmak deyiminde geçen dem kelimesinin kan anlamının da beyitte kullanıldığı görülmektedir.

“Degüldür görinen girdâblar rûz-ı firâkunda

Görüp yaşum **delindi** niçe yirde **bagrı** deryânun” (Azmîzâde Hâletî K. 30/21)

“Denizin üstünde görünenler girdap değildir; ayrılık gününde gözyaşımı görünce denizin bağı delindi.”

Beyitte bağı delinmek deyimi, denizde oluşan girdapla ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Mütakellim, ters akıntılar nedeniyle suyun bir engelle karşılaşarak oluşturduğu çukurların girdap olmadığını iddia etmektedir. Deniz, mütakellimin durumunu görünce bağı delinmiş yani derinden etkilenmiştir. Hüsni-talil sanatı aracılığıyla denizdeki çevrinti yoluyla oluşan çukurların nedeni, denizin mütakellimin durumundan etkilenmesine bağlanmıştır.

“**Deldi geçdi** sûzen-i dil-dûz gamzen **bagrumı**

Hâtırumdan geçmedi ammâ o zülf-i bend bend” (Nevîzâde Atâyî G. 25/4)

“İğne gibi gönül delen yan bakışın bağırmı delip geçti; ama o zincir gibi saç hatırumdan geçmedi.”

Beytin bağlamı, muhatabın bakışlarının deliciliği üzerine kurgulanmıştır. Muhatabın iğne gibi delicilik vasfını üstlenen yan bakışı mütakellimin bağırmı delip geçmekte ancak onun zincir gibi saç mütakellimin hatırumdan geçip gitmemekte yani hatırumdan çıkmamaktadır. Delip geçmek deyimindeki geçmek sözcüğünün iğne ile bağdaştırılması, fiilin somut anlam kazandığını göstermektedir. İkinci mısradaki hatırumdan geçmek ifadesindeki geçmek fiili ise soyut anlamda kullanılmıştır. Müşakele

sanatı aracılığıyla geçmek kelimesinin hem somut hem soyut anlamları beyte yerleştirilmiştir.

“Cânuma kâsd itdi hûbî gözlerün düşmen gibi

Bagrumı deldi sitemle sözlerün sûzen gibi” (Enderunlu Vâsîf Mr. 129/3)

“Güzel gözlerin düşman gibi canıma kastetti; sözlerin iğne gibi sitemle bağrımı deldi.”

Beyitte teşbîh sanatı aracılığıyla muhatabın sözleri bağır delme yönünden somut olarak sivri ve delici özellikte bir nesne olan iğneye benzetilmiştir.

“Sözlerün işideli **bagrı delindi** güherün

Gün yüzünü görelî yıldızı düşdi kamerün” (Mesîhî G. 127/1)

“Senin sözlerini işittiğinden beri cevherin bağrı delindi; senin güneş yüzünü gördüğünden beri ayın yıldızı düştü.”

Beyitte inci anlamında kullanılan cevherin ortasında delik bulunmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla incinin beytin muhatabının sözlerini duymasına bağlanmıştır.

“Gamzeler **bagrum delüpdür** urma merhem ey tabîb

Çıkmadı dilden henüz ol tîr-i peykân andadır” (Ahmet Paşa G. 43/3)

“Ey doktor! Sevgilinin süzgün yan bakışları bağrımı delmiştir; ona merhem olma! Çünkü sevgilinin ok gibi kirpiği gönülden çıkmadı, ondandır.”

“Hayâlî lü’lü’-i la’lün için la’l

Delüpdür bagrını dürr-i ‘Aden’de” (Cem Sultan G. CCXCIV/2)

“Senin dudağının incisinin hayali için yakut, Aden’de bağrımı delmiştir.”

“Zülfün kohısı geldi gizlenmesini bildün

Gamzen ohı **dil deldi** gizlenmesini bildün” (Karamanlı Aynî G. 301/1)

“Saçının kokusu geldi, gizlenmesini bildin; süzgün yan bakışının oku gönül deldi, gizlenmesini bildin.”

“Gamze-i dil-dûzı **deldi bagrumı** rahm itmedi

Ol kaya dil cânuma kıydı kıya bakış ile” (Karamanlı Aynî G. 431/4)

“O taş kalpli yan bakışıyla canıma kıydı; gönül delen süzgün yan bakışı bağrımı deldi, acımadı.”

“Olmışam ney bigi başdan ayaga **bagrı delük**

Ol sebebden iderem âh u figân sen gideli” (Karamanlı Aynî G. 452/2)

“Ney gibi baştan aşağı bağı delik olmuşum; o sebepten sen gittiğinden beri feryat ederim.”

“Nice dem derd ile dem-beste kalup gonca-sıfat

Bagrumuz delmiş idi mihnet-i hâr-ı hicrân” (Bâkî K. 2/8)

“Nice zaman dertle gonca gibi nefesimiz bağlanıp ayrılık dikeninin sıkıntısı bağrımızı delmişti.”

Beyitte bağı delinmek deyimi, delici bir özelliğe sahip olan dikenle bağdaştırılmıştır.

“Hayâlî vâsf-ı dendânında yârun hurdeler geçdüm

Dürün **bagrı delindi** yere geçdi cevherin kânı” (Hayâlî Bey G. 646/6)

“Hayâlî! Sevgilinin dişlerinin vasıflarından nükteler söyledim; incinin bağı delindi, cevherin kaynağı yere geçti.”

“Elmâs-ı gamze cevriye **bagrum delüp** yürür

İtme ten-i za‘îfüme gel imtihân kılıç” (Sehî Bey K. 15/12)

“Ey kılıç, elmas gibi bakış çevrederek bağrımı delip yürür; gel, zayıf tenimi sınama.”

“**Bagrumı deldi** tîr-i müjen yaygara ile

Kaşun gözün bana ne ‘aceb intikâm ider” (Sehî Bey G. 47/2)

“Kirpiğinin oku yaygarayla bağrımı deldi; acaba kaşım gözün nasıl bir intikam alacak?”

“Ney gibi **bagrum delindi** geçdi fûrkat bendler

‘Âlemi tutdı figânım oldu benzüm saz gel” (Zâtî G. 841/4)

“Ayrılık bağları geçti, ney gibi bağrım delindi; figanım alemi tuttu, benzim saz oldu, gel!”

“Tîr-i cefâlar eyledi **bagrum delik delik**

Gam oklarıyla dopdoluyam nitekim yelik” (Hayâlî Bey G. 263/1)

“Cefa okları bağrımı delik delik etti; gam oklarıyla dopdoluyum.”

“Bakdıkça sana kan saçılır dîdelerümden

Bagrum delinir nâvek-i müjgânını görgeç” (Fuzûlî G. 53/2)

“Sana baktıkça gözlerimden kan saçılır; ok gibi kirpiğini görünce gözlerimden kan saçılır.”

“Tîr-i gamzen atma kim **bagrum deler** kanum döker

‘Akd-i zülfün açma kim âşüfte-hâl eyler beni” (Fuzûlî G. 302/5)

“Süzgün yan bakışının okunu atma! Bağrımı deler, kanımı döker; saçımın bağını açma! Beni perişan eder.”

“Bu mâtemde **delüp bagrumı** ney gibi inle ey ‘Âlî

Benüm bu nazm-ı dil-sûzum kulak tut dinle ey ‘Âlî” (Gelibolulu Âlî Msm. 11-V/7)

“Ey Âlî! Bu yasta bağrımı delip ney gibi inle; gönül delen nazmıma kulak tut, dinle!”

“**Delme bağrın** bir bulunmaz gevher-i nâ-yâbdur

İtme bilmezlikle şâhum kalb-i Yahyâ’yı şikest” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 29/5)

“Ey şahım! Yahyâ’nın kalbini bilmeden kırma, onun bağrını delme! Çünkü o eşi benzeri bulunmaz bir cevherdir.”

“Ağlamazdı sîh-i mihnet **deldüğinden bağrını**

Âteş-i süzân-ı ‘aşkundur kebâbı inleden” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 270/2)

“Sıkıntı şişi, kebabın bağrını deldiğinden beri ağlamazdı; onu inleten senin aşk ateşinin yakıcılığıdır.”

“Ney gibi ol ki **bağrı delinmişdür** âh ider

Surâhını duhân-ı derûnı siyâh ider” (Nevîzâde Atâyî G. 44/1)

“Onun bağrı ney gibi delinmiştir, âh eder; içindeki dumanı sürahiye siyah eder.”

“Dürr-i yetîm isen de **deler bağrını** felek

Geç silk-i ehl-i ma‘rifete insilâkden” (Bosnalı Sâbit G. 260/5)

“Büyük inci olsan da felek bağrını deler; marifet ehlinin yoluna tarikatten geç.”

“Nola manend-i dürr **bagrum delinse** gussa vü gamdan

Beni ey çerh bir bahr-ı melâhatdan çıkardun sen” (Kafzâde Fâizî Müf. 41)

“Ey felek! Benim bağrım, inci gibi tasa ve dertten delinse ne olur? Sen beni tuz denizinden çıkardın.”

“Ben kimem kim çekesin katlüme tîg u hançer

Garazun **bagrumu delmekse** yeter müjgânun” (Bağdatlı Rûhî G. 617/3)

“Ben kimim ki katlime hançer ve kılıç çekesin; eğer amacın bağrımı delmekse kirpiğin yeter.”

“**Delmege bagrum** yeter tîrûn didüm

Kessün âzârını şemşîrûn didüm” (Bağdatlı Rûhî G. 803/1)

“Senin okunun bağrımı delmesine ‘yeter’ dedim; ‘kılıcın azarını kessin’ dedim.”

“Bî-habs-ı nefes bâ‘is-i tervîc olamaz

Bî-mengene mey mâye-i tefrîh olamaz

Olsun hacer ü şecer ya dür ya mercân

Ta **bagrı delinmeyince** tesbîh olamaz” (Nâbî R. 74)

“Nefesi tutulmamış revaç bulamaz; kuvvetsiz şarap ferahlık mayası olamaz; Ağaç ve taş mercan ya da inci olsa da bagrı delinmeyince tesbih olamaz.”

“**Delindi bagrumuz** ammâ bilendi cevher-i dil

Nigâh-ı yâr gibi ince târdan geçdük” (Keçecizâde İzzet Molla G. CCCIX/7)

“Bağrımız delindi ama gönül cevheri bilendi; yârin bakışıyla ince iplikten geçtik.”

“Nazar etdikçe o müjgânlara **bagrum delinir**

Kararır gözlerim ol çeşm-i siyâhı göremem” (Nâilî G. 241/3)

“O kirpiklere baktıkça bağrım delinir; gözlerim kararır, o siyah gözü göremem.”

“Te’sîri **yürekler deler** ey Nâ’ilî-i zâr

Nâyın ki çıkar zezeme sûrâhlarından (Nâilî G. 266/5)

“Ey ağlayan Nâilî! Neyin deliklerinden nağmeler çıkar, onun tesiri yürekler deler.”

“Delerse delse ey ‘âşık dili tîgiyle ol dilber

Delerse **bagrını delse** sana ne dil senin nendür” (Usûlî G. 22/2)

“Ey âşık! O dilber, ok gibi kirpiğiyle gönlü delerse delsin; bağırını delerse delsin sanane, gönül senin neyindir?”

“**Delindi sinesi** derd-i derûnı âşkâr oldı

Yiyüp dest-i sitemden hayli mızrâb-ı keder tanbûr” (Keçecizâde İzzet Molla G. CXXXIX/2)

“Tanbur, pek çok keder mızrabını sitem elinden yiyip sinesi delindi, içinin derdi ortaya çıktı.”

“Neçün **cigeri deline** böyle

Zâr olmadı-sa dişüne gûher” (Ahmedî G. 189/5)

“Eğer cevher senin dişine bakıp kederlenmediyse niçin böyle ciğeri delinmektedir.”

“Gamzen **cigerüm deldi** gözün kanuma girdi

Mey-hâra kebâb çıkdı vü mahmûra şarâb” (Nevres-i Kadîm G. 7/2)

“Yan bakışın ciğerimi deldi; gözün kanıma girdi; şarhoşa kebab, serseme şarap çıktı.”

“Kemânın kaşunun kuralı gamzen

Yüregümi deler peykân u târi (Ahmedî G. 690/2)

“Süzgün yan bakışın kaşının yayını kurduğundan beri ok ve peykan yüreğimi deler.”

“**Delüpdür cigerümi** gamzen okı

Ara yürekde gör peykânı yok mı” (Hoca Dehhânî G. 100/4)

“Süzgün yan bakışının oku ciğerimi delmiştir; yürekde onun temreni yok mu? Ara gör!”

Bağı /ciğeri/yüreği kan olmak: Çok acı çekmek.

“Udı kaşun belâsı heves itdürür oda

Nâfe saçun hevâsı-la **hûnîn-ciger olur**” (Ahmedî G. 165/6)

“Kaşının belası öd ağacını ateşe heveslendirir; nâfe saçının hevesiyle bağırmı kan eder.”

Beyitte misk ahusunun göbeğinde kan bulundurması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla sevgilinin saçının kokusuna heves etmesine bağlanmıştır. Nâfe, misk ceylanının göbeğinden çıkarılan kokudur. Bağrı kan olmak deyimi, somut olarak bağrında kan olan misk ceylanıyla bağdaştırılmıştır. Beyitte oda heveslenmek ifadesinin de deyim olarak kullanıldığı görülmektedir. Ateşe heveslenmek, mecazî olarak bir varlığın kendini bilerek belaya atması olarak yorumlanabilir. Öd ağacı güzel kokulu olması bakımından yakılarak tütsü ya da buhur olarak kullanılabilir. Öd ağacının ateşte yakılarak buhur olarak kullanılması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla onun beytin muhatabının kaşını görmesine bağlanmıştır. Kaşın kavisli yani yay biçiminde olması kavisli ve yaylı bir çalgı olan udu ateşe heveslendirmektedir.

“Goncaveş **câm-ı dil-i Bâkîvi pür-hûn itdiler**

Dem-be-dem zârî kılur gül-zâr-ı bezmünden cüdâ” (Bâkî G. 8/9)

“Bâkî'nin gönül kadehini gonca gibi kanla doldurdular; zaman zaman gül bahçesi gibi şarap meclisinden ayrı olduğu için ağlar.”

Beyitte Bâkî'nin gönlü, içinde kırmızı renkli şarap bulunduran kadehle bağdaştırılmıştır.

“Nâfe gibi **bagrumı hûn eyleyüpdür** intizâr

‘Arz iderken hâlümü zülf-i ‘abîr-efşânın öp’ (Hayâlî Bey G. 4/3)

“Bekleyiş, bağırmı nâfe gibi kan etmiştir; benim hâlîmi anlatırken onun misk kokulu saçını öp.”

Beyitte mütekellim, nâfe gibi bağrının kan olduğunu söyleyerek bağrı kan olmak deyiminin somut anlamına çağrışım yapmaktadır. Nâfe, misk ahusu denen bir ceylan

türünün göbeğindeki içi misk denilen güzel koku ile dolu keseye verilen isimdir. Nâfe oluşurken ceylanın göbeğindeki kan kurumaktadır. Bu açıdan düşünülürse gerçek anlamda nâfenin bağı kan olmuştur ve mütekellim, kendi sıkıntılı durumunu nâfeye benzetmiştir.

“Kan içinde seng-i hârâ yasanur ey lâle-ruh

Leblerün hecrinde la‘lün **bağrı hûn olmış** yatar” (Hayâlî Bey G. 136/2)

“Ey lale yanaklı! Yakut, dudağının hasretiyle kan içinde sert taşa yaslanmıştır, bağı kan olmuştur.”

Klasik Türk şiirinde sevgilinin dudağı, kırmızı olması bakımından yakut taşına benzetilir. Çoğu zaman sevgilinin dudağı, yakuttan daha üstün görülür. Beyitte de yakut cinsinden bir taş olan la‘lin kırmızı ve taş şeklinde olması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla sevgilinin dudağına hasret kalmasına bağlanmıştır.

“İletdün bûy-ı zülfin nâfenün **bağrını hûn itdün**

O miskîni çıkardun ey sabâ âhir diyârından” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 281/4)

“Ey saba rüzgârı! O saçın kokusunu ilettil ve nâfenin bağrını kan ittil; sonunda o miskini diyârından çıkardın.”

Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla nâfenin göbeğinin kan olmasının nedeni, sevgilinin saçının kokusunu almasına bağlanmıştır. Bu saçın kokusunu aldığı için nâfenin sıkıntılı bir duruma düşmesi, bağı kan olmak deyiminin mecazî anlamını verirken nâfenin göbeğinin kan içinde olması, deyim gerçeğin anlamını verir. Beyitte miskin kelimesi de tevriye sanatıyla hem misk kokulu hem de bitkin anlamında kullanılmıştır.

“Gonca la‘lün hasretinden **bağrumı hûn eyledüm**

Kûyun eşk-i lâle-gûnumla ciğer-gûn eyledüm” (Hayâlî Bey G. 366/1)

“Gonca gibi yakut dudağının hasretinden bağrumı kan eyledim; mahallenî lale renkli gözyaşım ile ciğer kanına boyadım.”

“**Bağrı hûn olsa** nola nâfe-i ‘anber-bûnun

Oldı üftâde-i çeşmi o gözi âhûnun” (Azmîzâde Hâletî G. 436/1)

“Anber kokulu nâfenin bağı kan olsa buna şaşılmaz; o ceylan gözlünün düşkünü oldu.”

“La‘l-i cân-bahşından almaz sâki-i bezmün murâd

Devr elinden câm-veş **bağrı dolu kan olmayan**” (Azmîzâde Hâletî G. 648/2)

“Zamanın elinden kadeh gibi bağı kan dolu olmayan, meclis sakisinin can bağışlayan dudağından istediğini alamaz.”

“Visâl ümmîdi olmaz **tolmayınca kan ile bagrun**

Leb-i dil-dârı bûs itmez tehî olsa eger sâgar” (Azmîzâde Hâletî G. 262/2)

“Bağrın kan ile dolmayınca kavuşma ümidi olmaz; eğer kadeh boş olsa sevgilinin dudağını öpemez.”

“La‘l-i nâbun hevesi **bağrumu kan eyledigin**

Âh kim kanlı yaşum eyledi izhâr sana” (Fuzûlî G. 20/9)

“Dudağının hevesiyle bağrımın kan olduğunu kanlı yaşım sana izah etti.”

“**Bağrı hûn oldu** gazâlân-ı Hitâ vü Hutunün

Dehre gül-gonca-i hulkı ideli neşr-i şemîm” (Kâmî K. 11/23)

“Onun gül goncası gibi tabiatı, güzel kokusunu dünyaya yaydığından beri Hata ve Hutun ceylanlarının bağı kan oldu.”

“Dime dâg-ı belâya sabrı yok turmaz figân eyler

Benüm rûhum mahabbet âdemün **bağrını kan eyler**” (Bağdatlı Rûhî G. 324/1)

“Bela yarasına ‘sabrı yok, durmadan figan eyler’ deme; benim muhabbetim insanın bağrını kan eyler.”

“**Bagrımız** kim gamunla **kan oldu**”

Çeşme-i çeşmeden revân idelüm (Bağdatlı Rûhî G. 805/9)

“Gamınla kan olan bağrımızdır; onu göz çeşmesinden akıtalım.”

“Dâg-ı reşk-i ‘ârızunla lâlenün gönlin yakup

Goncanun yâd-ı lebünle **bagrını kan eylerem**” (Bağdatlı Rûhî G. 825/4)

“Senin yanağının kıskançlık yarasıyla lalenin gönlünü yakar; dudağının yadıyla goncanın bağrını kan ederim.”

““Âşıkun nâfe-sıfat **bagrını pürhûn eyler**”

O gazâlâne nigâh ol harekât-ı dilhâh” (Nâilî G. 334/3)

“O ceylan gibi bakış, o arzulu hareket; âşığın bağrını nâfe gibi kan eder.”

“**Kan idüp bagrum** işim âh itme her dem ey felek

Hürmetüm tut bir iki gün kim senün mihmânınam” (Fuzûlî G. 181/8)

“Ey felek! Her an bağrımın işini kan edip âh etme; senin misafirinim, bir iki gün hürmetimi tut.”

“Gonce-veş **kan tolmasa** peykân-ı mihnetle **yürek**

Bir gül-i sad-bergdür dir idi bu tûmâra gül” (Âşık Çelebi K. 4/42)

“Yürek sıkıntı okuyla gonca gibi kan dolmasa kim bu tomara bin yapraklı gül derdi?”

“Lebün gördi **ciger-hûn oldu** yâkût

Düşün gördi utanup kurudu lu’lu’ (Ahmedî G. 534/4)

“Seni görünce yakutun ciğeri kan oldu; seni düşünde görünce inci utanıp kurudu.”

“Saçun çîni ki kuldur ana ‘anber

Ciger-hûn eylemişdür müşg-i nâbı” (Ahmedî G. 702/5)

“Amber saçının kıvrımına kul olmuştur; saf misk, onun için ciğerini kan etmiştir.”

“Dünki gün şöyle gazûbâne nigâh eyledi kim

Hançer-i gamzeleri **bagrumı pür-hûn itd!**” (Fatîn G. 167/3)

“Geçen gün öyle bir hışımla baktı ki hançer gibi süzgün yan bakışları bağrımı kan eyledi.”

“Figân kim **bagrumun** ol lâle-ruh **kan olduğun** bilmez

Ciger pergâlesinde dag-i pinhân olduğun bilmez” (Fuzûlî G. 116/1)

“O lale yanaklı bağrımın kan olduğunu bilmez; ciğer parçasında gizli yara olduğunu bilmez, eyvâh!”

““Anber benüni berg-i gül üstinde görelî

Döndürdi derd-ilen **cigerin kana** müşg-nâb” (Avnî G. 59/2)

“Hâlis misk, senin benini gül yaprağının üstünde gördüğünden beri dertle ciğerini kana döndürdü.”

Bağrı/ciğeri/yüreği yanmak: (bk. Ateş/Yakmak/Yanmak)

Bağrına basmak: Birini gözetip korumak, yetiştirmek.

“Gamzen okını çekdi gönül **bağrına basdı**

Tursun ko elif gibi begüm cân arasında” (Necâtî Bey G. 481/4)

“Ey beyim! Süzgün yan bakışın okunu çekti, gönül onu bağrına bastı; elif gibi cân arasında dursun, bırak!”

Bağrına basmak deyimi, mecazî olarak birini benimseyerek gözetip korumayı, yetiştirmeyi ifade etmektedir. Beyitte sevgiliden gelen ok, cân kelimesinin ortasındaki elife benzetilmiştir.

“Her gördüğünü yüz pekidüp **bağrına basar**

Âyinenün güzeller ile hoş safâsı var” (Necâtî Bey G. 131/5)

“Her gördüğüne yüz gösterip bağrına basar; aynanın güzellerle hoş safâsı var.”

Beyitte kullanılan bağrına basmak deyimi, nesnelerin görüntüsünü yansıtan ayna için kullanılmıştır. Aynanın görüntüleri yansıtması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla güzelleri göstermek istemesine bağlanmıştır.

“Her hûb-sûreti ki göre **bağrına basar**

“Ömrin safâ ile geçürür ekser âyîne” (Necâtî Bey G. 513/3)

“Ayna, her güzel yüzü görünce bağrına basar; çoğunlukla ömrünü safayla geçirir.”

Beyitte bağrına basmak deyimi, insan suretini yansıtan ayna için kullanılmıştır.

“Dürer dişüne birez benzedügiyçün anı

Nicesi **bağrına basdı** vü besledi asdâf” (Fuzûlî G. 71/7)

“İnci, senin dişine benzediği için sedefler, nice incileri bağrına bastı ve besledi.”

Beyitte incinin sedef içinde oluşması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla incinin sevgilinin dişine benzer olmasına bağlanmıştır. Bağrına basmak deyimi, gerçek anlamda içinde inci bulunan sedef için kullanılmıştır.

“Ehl-i diller göricek âyîne tasvîrünü

Bağrına basmış durur ‘Îsâ-yı Meryem sandılar” (Necâtî Bey G. 74/3)

“Gönül sahipleri, senin tasvirini aynada görünce bağrına Meryem’in İsa’sını basmış sandılar.”

“Gözi tuş olduğu güzeli **bağrına basar**

Âyinenün güzeller ile hoş safâsı var” (Emrî G. 87/4)

“Gözünün düştüğü güzeli bağına basar; aynanın güzellerle hoş safası var.”

“**Bağına basmazdı** her bir gördüğü meh-pâreyi

Âyîne yüz berkidüp girmese hûbân koynına” (Sehî Bey G. 204/3)

“Ayna yüz verip güzellerin koynuna girmese her gördüğü ay yüzlüyü bağına basmazdı.”

“Yelde bulmuş bûy-ı zülfün suda ‘aks-i ‘ârızun

Kim yeli **bağına basup** suya göz dikmiş habâb” (Fuzûlî G. 27/4)

“Su kabarcığı zülfünün kokusunu yelde, yanağının aksini suda gördüğü için yeli bağına basıp suya göz dikmiş.” (bk. Göz→Göz dikmek)

Bağına taş basmak: (bk. Taş)

Bağrının yağları erimek: Kötü bir şey olacak diye telaş ya da kaygı ile üzülme.

“**Bağrının yağın eritti** subha dek akıtdı dem’

Yâr önünde çok tenezzül eyledi dün gece şem’” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 170/1)

“Dün gece mum yar önünde çok alçaldı; sabaha dek çok ağladı, bağrının yağın eritti.”

Bağrının yağı erimek deyimini, kötü bir şey olacak diye telaş ve kaygı içinde olmak anlamında kullanılır. Beyitte sevgilinin önünde alçalan mumun çok ağladığı ve bağrının yağının eridiği ifade edilmektedir. Somut bir varlık olan muma soyut özellikler yüklenirken soyut anlamı karşılayan bağrının yağı erimek deyimine somut özellikler kazandırılmıştır. Zira mum yanarken erimektedir ve mumun eridikçe döktüğü damlalar gözyaşını hatırlatmaktadır.

“Hemîşe ser-firâz ol şem’-veş sen encümenlerde

Eriyen nâr-ı ‘aşkunla benüm **bağrumda yağ** olsun” (Azmîzâde Hâletî G. 620/5)

“Sen her zaman meclislerde mum gibi baş göster; senin ateşinin aşkıyla eriyen benim bağrımdaki yağ olsun.”

Mütekellim, aşk ateşiyle bağrının yağının eridiğini yani mecazî olarak kaygı içinde olduğunu ifade etmektedir. Beyitte bağrının yağı erimek deyimi, erime işleminin üzerinde gerçekleştiği mumla bağdaştırılarak kullanılmış ve bağlamsal olarak bağrının yağı erimek deyiminin gerçek anlamına çağrışım yapılmıştır.

“Gül-goncadaki jâle degül tâbiş-i gülden

Sâbit **yüregi yağı erür** bülbül-i zârün” (Bosnalı Sâbit G. 214/5)

“Ey Sâbit! Gül goncasının üzerindeki jale değildir; ağlayan bülbülün yüreğinin yağı erimektedir.”

Yüreğinin yağı erimek deyimi, çiy tanesi ile ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla gül goncasının üzerindeki çiy tanesinin aslında çiy tanesi olmadığı, ağlayan bülbülün yüreğinin yağı olduğu ifade edilmiştir. Yüreğinin yağı erimek deyiminin jale için kullanılması, deyim hem soyut hem somut anlamını vermektedir.

“Dil sûz-ı ‘aşk ile **eridüp bagrı yağını**

Şevk-i ruhunla subha çıkarur çerâgını” (Azmîzâde Hâletî G. 869/1)

“Gönül, aşk ateşiyle bağrının yağını eritip yanağının şevkiyle alevini sabaha çıkarır.”

“Fitîl-i dâg-ı dil yandı **eritdi bağrı muz yağın**

Münevver oldı bir kandîl ile gam-hânemüz şimdi” (Nevîzâde Atâyî G. 237/2)

“Gönül dağının fitili yandı, bağrımızın yağını eritti; bir kandil ile gam evimiz aydınlandı.”

“Mürşid-i râh-ı fenâya olımaz rûşen delîl

Şem‘ gibi kim **eritmezse yüregi yağını**” (Hayâlî Bey G. 551/2)

“Kim mum gibi yüreğinin yağını eritmezse fena yolunun müşşidine ruşen delil olamaz.”

“Yakaldan nûr-ı Hakk hüsnün çerâğın

Yüreklerden eritti aldı **yağın**” (Karamanlı Aynî G. 367/1)

“Hakk nuru, senin güzelliğinin çirasını yaktığından beri yüreklerin yağını alıp eritti.”

“Her gice tâ subha dek rüşen çerâğunda şehâ

‘Âşık-ı dil-hastenün **yanan yüreği yağıdır**” (Necâtî Bey G. 103/3)

“Ey padişah! Çıranın ışığında her gece sabaha kadar yanan gönül hastası âşığın yüreğinin yağıdır.”

“İşretin şem‘ine hûbân-ı cihân cem olıcak

Şem‘-veş her birinin **yüreği yağın yakasın**” (Hayâlî Bey G. 400/3)

“Meclis mumuna dünya güzelleri toplanınca mum gibi her birinin yüreğinin yağını yakasın.”

Beytte teşbih sanatı vasıtasıyla muhatabın yüreklerini yaktıkları kişiler, somut olarak yanıp eriyen muma benzetilmiştir.

“**Yürek yağın eritdüm** ‘aşk odıyla ey ruhi şem‘üm

Fitil-i cism-i pür-sûzı senünçün gice yandurdum” (Filibeli Vecdî G. 31/3)

“Ey ruhumun mumu! Aşk ateşiyile yürek yağını erittim; bu gece ateş dolu fitili senin için yandırdım.”

Yüreği kararmak: İçine karamsarlık çökmek, sıkıntı içinde olmak.

“Yanagun renginün ‘aksi irişdi lâleye nâ-geh

Yüreği karara yandı anun nûr-ı tecellâdan” (Ahmedî G. 484/6)

“Ansızın yanağının renginin aksi laleye erişti; onun tecelli nurundan yüreği karardı.”

Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla lalenin tohumlarının bulunduğu orta kısmının siyah olmasının nedeni, muhatabın yanağının aksinin ona ulaşmış olmasına bağlanmıştır. Muhatabın yanağının renk olarak laleden üstün olması, lalenin yüreğinin kararmasına yani mecazî olarak onun sıkıntı içinde olmasına neden olmuştur. Yüreği kararmak deyimi, somut olarak tohum kısmı siyah olan laleyle ilişkilendirilmiştir.

“**Karara yandı** lâlenün **yüregi**

Yüzünün tâbiş ü ziyâsından” (Ahmedî G. 511/3)

“Yüzünün parlaklığından lalenin yüreği kararıp yandı.”

“Eger hecrün kalursa bu karâra

İcüm lâle bigi **yanup karara**” (Ahmedî G. 551/1)

“Eğer ayrılığın bu karara kalırsa içim lale gibi yanıp kararsın.”

Yüreği oynamak: Ansızın ortaya çıkan bir durum karşısında korkmak ya da heyecanlanmak.

“La‘lün göricek kana döner gözden akanum

Oynar yüregüm derd ile dinmez hafekânum” (Bâkî G. 319/1)

“Senin yakut gibi dudağımı görünce benim gözyaşlarım kana döner; yüreğim oynar, korkum dinmez.”

“Sabâda çün haberi yok dehân-ı cânânun

Ne **oynadur yüregin** gonca-i gülistânun” (Emrî G. 292/1)

“Sevgilinin ağzı, gül bahçesinin yüreğini niçin oynatır? Galiba onun saba rüzgârından haberi yok.”

“Nola ‘Atâyî-i ser-mestün oynasa vüregi

Düşince hâtırına geldi ıztırâb-ı sebû (Nevîzâde Atâyî G. 187/7)

“İztırap testisi onun hatrına geldi; sarhoş Atayî’nin yüreği oynasa ne olur?”

Yüreği titremek: (bk. Sararmak/Titremek)

Yüreğine su serpmek: (bk. Su/Yağmur)

Yüreğini koparmak: Çok korkutmak.

“Hâzır olun siz gelür diyü o gül-ruh bâgbân

Yüregin kopardı dün çok goncanun gülzârda” (Emrî G. 432/4)

“Bahçıvan ‘siz geliyorsunuz’ diye dün gül bahçesinde goncanın yüreğini kopardı.”

Yüreğini koparmak deyimi, mecazî olarak birini ya da bir şeyi çok korkutmak anlamında kullanılmaktadır. Beyitte mecazî olarak gül yanaklıının gül bahçesine gelmesi goncayı korkutmaktadır. Çünkü sevgilinin yanağının güzelliği goncayı gölgede bırakmaktadır. Yüreğini koparmak deyiminin somut olarak dalından koparılabilcek gonca için kullanılması koparmak eyleminin gerçek anlamını ortaya çıkarmaktadır.

1.12. Baş

Ahmet Turan Sinan’ın (2015: 295) yaptığı araştırmaya göre Türkçede baş terimiyle ilgili toplam 377 deyim kullanıldığı tespit edilmiştir. Baş kavramıyla ilgili deyimlerin çıkış noktası baş organı olsa da gündelik kullanımda baş ile ilgili deyim kullanımlarında organ anlamının zayıfladığı görülmektedir. Mesela, baş aşağı etmek deyiminde işlerin tersine çevrilmesi anlaşılmaktadır. Bir şeyin ters dönmesi söz konusu olsa bile gerçek anlamdaki baş organı düşünülemez ya da baş üstünde yer edinmek denildiğinde iyi bir şekilde ağırılanmak anlaşılmaktadır. Deyimsel bağlamda somut olarak organ anlamındaki baş kavramını düşünmek imkansızdır. Deyimlerin kazandığı mecazî anlamların ağırlığı baş ile ilgili deyimlerde de kendini göstermektedir.

Klasik Türk şairlerinin baş kavramıyla ilgili deyim kullanımlarına bakıldığında şairlerin baş organının gerçek anlamına çağrışımlar yaparak deyimleri somutlaştırdıkları görülmektedir. Bu somutlaştırmalar çeşitli gelenekler, kıssalar ya da kavramlarla bağdaştırılarak şiirin çerçevesinde kendini gösterir. Klasik şiirde kendisine önemli bir yer edinmiş baş aşağı etmek deyiminin kuyu ve kuyu ile ilgili kıssalara göndermeler yapılarak kullanıldığı görülmektedir. Harut ve Marut'un baş aşağı şekilde kuyuda asılı kalmaları bu deyim somutlaştırmada önemli bir araç niteliğindedir. Bununla birlikte baş aşağı etmek deyiminin kalem ya da cisimlerin suda ters görünüşüyle ilişkilendirilerek kullanılması bir diğer önemli unsurdur. Klasik şiirde sıkça rastlanılan bir diğer önemli deyim baş üzre yer edinmektir. Baş üzre yer edinmek deyiminin kullanıldığı önemli kavramlardan biri gül ve sümbüldür. Eskiden kavukla sarık, sarıkla fes arasında hocalar, misvak, hutbe kâğıdı, muska koydukları gibi çiçek, gül, kokulu yapraklar da iliştirirlermiş (Onay, 2013: 360).

Aynı yastığa baş koymak: Kader birliği etmek.

“Bakmaz oldı ben gedâya işigünde itlerün

Gerçi yıllardur ki **bir vasduga koruz başlar**” (Necâti Bey G. 123/5)

“Yıllardır aynı yastığa baş koyarız ama senin eşiginde itlerin benim gibi köleye bakmaz oldu.”

Bir yastığa baş koymak deyimini, beyitte kader birliği etmek anlamında kullanılmıştır. Deyim, beyitte rakip ve âşık için kullanılmıştır. Âşık ve rakip gece gündüz sevgilinin kapısında beklediği için aynı kaderi paylaşmaktadırlar. Her ikisinin de sevgilinin eşiginde sabahlaması ve onun eşigini yastık edinmesi aynı yastığa baş koymak deyiminin gerçek anlamını ortaya çıkarmaktadır.

Baş aşağı etmek: Tersine çevirmek.

“Cûybâr etrâfını seyr eyledikçe serv eger

Bası aşağı olurdu görse refâtun senün” (Avnî G. 42/3)

“Sen, akarsu çevresinde dolandıkça senin yürüyüşünü selvi görse baş aşağı olurdu.”

Beyitte selvi, muhatabın yürüyüşünün güzelliğinden dolayı tepetaklak olacaktır yani kendi boyunun düzgünlüğünün hiçbir önemi kalmayacaktır. Beyitte selvi ağacının suda baş aşağı şekilde görünüşü, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla onun muhatabın boyunu görmesine bağlanmıştır.

“Melek olsan da **ider basımı** âhir **aşığı**

Çeh-i Bâbil olamaz sihrine çarhun çölmek” (Zâtî G. 724/2)

“Babil kuyusu, çarkın sihrine çömlük olamaz; melek olsan bile sonunda baş aşağı eder.”

Beyitte Babil Kuyusu’na telmih yapılmıştır. Çah-ı Babil (Babil Kuyusu), Harut ve Marut adlı iki meleğin Zühre adındaki bir kadına âşık olduktan sonra onun tuzağına düşüp ilahî emre karşı gelmeleri yüzünden içinde asılarak ceza gördükleri bir yer olarak zikredilir (Levend, 2015: 222). Baş aşağı etmek deyimi, her şeyin altüst olduğunu yani iyi giden olay ya da durumların kötüye gittiğini belirtmek için kullanılır. Beyitte mecazî olarak feleğin meleklerin bile işini bozduğunu belirtmek için baş aşağı etmek deyimi kullanılmıştır. Harut ve Marut’un baş aşağı olarak Babil Kuyusu’nda asılı olmaları deyimini gerçek anlamını ifade etmektedir. Beyitte kuyu, çömleğe teşbih edilerek sihrin çömlük içinde yapılmasına göndermede bulunulmuştur.

“Kâmetinden şerm idüp ey nahl-i gülzâr-ı behişt

Su içinde aksi servün **ser-nigûn olmuş** yatar” (Hayâlî Bey G. 136/4)

“Ey cennet bahçesi fidanı! Selvinin aksi, senin boyundan utandığı için baş aşağı olmuş su içinde yatar.”

Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla selvinin su içindeki baş aşağı olmuş görüntüsü, sevgilinin boyundan utanmasına bağlanmıştır.

“Her kim benân-ı yâri tutar hâmeye şebîh

Başı aşağı ola görem kim kalem gibi” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 448/2)

“Her kim sevgilinin parmaklarını kaleme benzetirse onun kalem gibi baş aşağı olduğunu göreyim.”

Beyitte sevgilinin parmaklarının kalemden daha düzgün olduğu ifade edilmiştir. Mütekellim, sevgilinin parmaklarını kaleme benzetenler için “Kalem gibi baş aşağı ol!” diye beddua etmektedir. Böylesine bir benzetme sevgilinin düzgün parmakları için hakaret seviyesinde kabul edilmektedir. Kalem ucunun yazı yazarken aşağıda kalması, kalem ve baş aşağı olmak deyimini arasındaki benzerliği ortaya çıkarmaktadır.

“Sarkarsa ‘adû çâh-ı zenahdânuna cânâ

Başın aşağı ide anun Hazret-i Mevlâ” (Azmîzâde Hâletî G. 37/1)

“Ey sevgili! Düşman senin çene çukuruna sarkarsa Mevla hazretleri onu baş aşağı etsin.”

Beyitte Harut ve Marut hikâyesine telmih yapılmıştır. Harut ve Marut işlediği günahtan dolayı Allah tarafından Babil Kuyusu’nda baş aşağı asılarak cezalandırılmıştır. Mütekellim, düşman olarak nitelendirilen rakibin sevgilinin çene çukuruna sarkmasından dolayı onun Allah tarafından baş aşağı asılı olarak cezalandırılması için beddua etmektedir. Baş aşağı olmak deyimini, mecazî olarak birinin işlerinin ters gitmesi anlamında kullanılır. Beyitte sevgilinin çene çukuru ve Babil Kuyusu; düşman ve Harut ile Marut arasında ilişki kurulmuştur.

“Nûrdan nîlüferi bir **ser-nigûn** deryâda gör

Nice yüz bin nergis ile zeyn olan gülzâra bak” (Hayâlî Bey G.243/2)

“Nurdan nilüferi baş aşağı olmuş bir şekilde denizde gör; yüz binlerce nergis ile süslenmiş olan gül bahçesine bak!”

Baş belası: İnsanın yakasını bir türlü bırakmayan, insana üzüntü, sıkıntı veren (şey).

“Çekme taht u tâc kaydın bî-ser ü pâlık gözet

Kim ayaga benddür taht ü **belâdur başa** tâc (Fuzûlî G. 49/3)

“Taç ve taht kaydını çekme, başsız ve ayaksız ol! Çünkü taht ayak bağıdır; taç baş belasıdır.” (bk. Ayak→Ayak bağı)

Baş bir eylemek/Baş çatmak/Kafa kafaya vermek: Birkaç kişinin birbirinin görüşünden yararlanmak amacıyla toplanıp bir konuyu görüşmeleri.

“Kaşları **baş bir eyleyüp** çeşmüne gamze öğredür

Kana şerîk olur şu kim mest eline yarak sunar” (Necâtî Bey G. 176/3)

“Senin kaşların baş bir edip gözüne yan bakışı öğretir; her kim sarhoşa yardımcı olursa kana ortak olur.”

Beyitte muhatabın kaşları, baş bir eyleyerek onun gözüne süzgülün yan bakışı öğretmektedir. Baş bir eylemek deyimini, iki ucu birbirine yakın olan kaşla bağdaştırılarak kullanılmıştır.

“Ebruvân **baş başa vermiş** gözler olmuşdır kemîn

Hiç halâs olmak ne mümkün bu kadar evbâşdan” (Nevres-i Kadîm G. 105/4)

“Kaşlar baş başa vermiş, gözler pusu kurmuş; bu kadar serserinden kurtulmak hiç mümkün müdür?”

“İkisi bir yire **baş çatdı** yine kim bilsün

Ne fitneye dürişür nice mekr ü âle kaşun” (Âşık Çelebi G. 21/3)

“Kaşının ikisi bir yere baş çatdı; yine nasıl bir hile yaparak fitne çıkarır, kim bilir?”

Beyitte baş çatmış olan kaşlar, mecazî olarak birlik olup hile ve düzen yaparak insanları birbirine düşürmektedir. Baş çatmak deyiminin kaş için kullanılmış olması, deyimini gerçek anlamını ortaya çıkarmaktadır. Zira yaratılış olarak iki kaş birbirine yakın olarak konumlandırılmıştır.

“Kasdına meşveret üzre dil-i mihnet-cûnun

Baş başa virdüğü budur ol iki ebrûnun” (Sabrî G. 121/19)

“O iki kaşın baş başa vermesini nedeni, sıkıntı dolu gönül hakkında görüşüp ona kastetmektir.”

“Koma seyf üstine seyf iki gözüm sûziş olur

Gelmesün gamzelerün **ikisi bir araya**” (Keçecizâde İzzet Molla G. CDLXX/2)

“Süzgün yan bakışının ikisi bir araya gelmesin; kılıç üstüne kılıç koyma, iki gözüm ıslanır.”

Baş eğmek: Direnmekten vazgeçip güçlünün buyruğuna girmek, teslim olmak.

“Bir tarz-ı hâs u şîve-i refât gördi kim

Baş egmege sabâ yeline itdi ‘âr serv” (Necâtî Bey K. 21/43)

“Selvi, bu özel tarz ve yürüyüş edasını gördüğü için saba yeline baş eğmekten utandı.”

Beyitte selvinin rüzgâr karşısında eğilmeden düz ve dik bir şekilde durmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla sevgilinin düzgün boyunu görmesine bağlanmıştır. Mecazî olarak selvi rüzgâra baş eğmeyerek onun büyüklüğünü kabul etmemektedir. Baş eğmemek deyiminin selvi için kullanılması, deyim gerçek anlamını vermektedir.

“Gördü ki kiblegâh-ı cihândur ol iki kaş

Eksikliğin hilâl bilüp **egdi** ana **bas**” (Hayâlî Bey G.224/1)

“Hilal, o iki kaşın cihanın kiblesi olduğunu gördü; eksikliğini bilip ona baş eğdi.”

Beyitte hilal, sevgilinin kaşının gücünü kabul ederek ona baş eğmiştir. Baş eğmek deyimini, şekil bakımından hilal ve kaşla ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Deyim mecazî olarak hilalin sevgilinin gücünü kabul ettiğini ifade ederken hilalin şekli, baş eğmek deyiminin gerçek anlamını göstermektedir.

“Safâ-yı hâtır-ile ‘ayş-ı vâfir ister isen

Baş eg zamâneye mânend-i hûşe-i engûr” (Nevî K. XXII/28)

“Gönül rahatlığıyla bolluk içinde yaşamak istersen devre üzüm salkımı gibi baş eğ.”

Beyitte rahat bir şekilde yaşamak isteyenlerin zamanın yaşantısına uyum sağlaması gerektiği ima edilmiştir. Baş eğmek deyimini, teşbih sanatı vasıtasıyla somut olarak eğilmiş olan üzüm salkımıyla ilişkilendirilmiştir.

“Arûs-ı hüsnüne hâcet degül ey serv meşşâta

Baş egme şâneye zülfün ucından zîr-dest olma” (Nevî G. 411/2)

“Ey selvi boylu! Senin güzellik gelinine gelin süsleyicisi lazım değil; tarağa baş eğme, el altında kalma!”

Beyitte muhatabın güzelliğinin süse ihtiyacı olmadığı için tarağa baş eğmesine yani mecazî olarak tarağın hükmü altına girmesine gerek olmadığı ifade edilmiştir. Baş eğmek deyimini, saçın taranırken tarağın altından geçmesiyle ilişkilendirilmiştir.

“Kâmet-i ham birle bir ehl-i kerâmettir kaşun

Taş olupdur gûyâ **baş egmemiş** mihrâb ana” (Fuzûlî G. 9/4)

“Senin kaşın eğrilmiş şekliyle bir keramet sahibidir; sanki mihrap ona baş eğmediği için taş olmuştur.”

Beyitte baş eğmek deyimini, mihrap ve kaş terimleriyle ilişkilendirilerek somutlaştırılmıştır. Beyitteki bir diğer deyim, mecazî olarak bir şeyden dolayı kötü bir duruma düşmeyi ifade eden taş olmaktır. Mihrabın mermer taşından yapılmış olması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla muhatabın kaşının üstünlüğünü kabul etmemesine bağlanarak söz konusu deyimlerin gerçek anlamlarına vurgu yapmaktadır. Zira, mihrap taştan yapılmıştır ve kimsenin önünde eğilmez, aksine herkes onun önünde eğilerek namaz kılar.

“Dildârlıkda san‘atı başa ileteli

Baş egmez oldu zülf-i semen-sâya perçem” (Necâtî Bey G. 328/5)

“Gönül alma sanatını başa ilettiğinden beri perçem, yasemin gibi saça baş eğmez oldu.”

“Zülf-i siyâhı **baş ege** mi ben şikesteğe

Kim dost yüz vireli gönüllendi ol fudûl” (Necâtî Bey G. 329/3)

“Onun siyah zülfü, benim gibi düşküne baş eğer mi? Çünkü dost yüz verdiğiinden beridir o haddini bilmez gönüllendi.”

“Ol hatt u hâl-i dilbere **baş egmeyen** gönül

Derdâ ki oldu zülf-i perîşân oyuncacı” (Necâtî Bey G. 584/2)

“Dilberin beni ve ayva tüyelerine baş eğmeyen gönül, perîşân saçın oyuncacı oldu, yazık!”

“**Baş eger** öpmeğe rikâbını mâh

Kademünde anı dü-tâ gördüm” (Sehî Bey K. 27/25)

“Ay, senin huzurunda baş eğer; senin ayağında onu iki büküm gördüm.”

“Kimseye mihr itmemişdür zerrece gerdûn-ı dîn

Hacletindendir hemîşe **tutduğu basın nigûn**” (Emrî Mkt. 337/1)

“Alçak felek, zerre kadar kimseye sevgi göstermemiştir; onun her zaman baş aşağı durması senden utanmasındandır.”

“Kimseye iken zülf-i serkeşi **baş egmez**

Ol ser-terâş şânesine egdi şimdi baş” (Sehî Bey G. 107/3)

“Onun dikbaşı zülfü kimseye baş eğmezken; şimdi berberin tarağına baş eğdi.”

“Kimseye **baş egmemek** ister o serv-i ser-firâz

Anun için ‘âşık-ı üftâdeye virmez selâm” (Âşık Çelebi G. 30/4)

“O dik başlı selvi, kimseye baş eğmek istemez; onun için düşkün âşığa selam vermez.”

“‘Âleme **baş egmez** iken dâ’imâ hûrşîd-veş

Şimdi kurbân olmaga kûyunda hâzırdur gönül” (Hayâlî Bey G. 321/2)

“Gönül, güneş gibi daima âleme baş eğmezken şimdi mahallende kurban olmaya hazırdır.”

“Dâg-ı siyehüm gördi melâmet ocagıdır

Baş egdi mürîd oldu bu ocaga benefşe” (Hayâlî Bey. Gazel: 538/2)

“Menekşe, siyah yaramın melamet ocağı olduğunu gördü; bu ocağa baş eğdi, mürit oldu.”

“Sen serv-i ser-firâza hevâdâr olam diyü

Baş egdi nahl-i kaddüne şimşâd-ı rûzgâr” (Gelibolulu Âlî G. 128/3)

“Senin gibi dik başlı selviyle kafadar olmak için rûzgârın *şimşat* ağacı, fidan boyuna baş eğdi.”

“Cur‘a-i la‘l-i leb-i dil-beri irhâf eyler

Baş egerse n’ola bezm içre surâhî câme” (Filibeli Vecdî G. 54/2)

“İçki meclisinde sürahi, kadehe baş egerse ne olur? O dilberin yakut dudağının damlasını irhaf eder.”

“Kâkül-i ser-keş **baş egmezdi** kaşun mihrâbına

Sen bu gün ol kâfiri cebrî müselmân eyledün” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 142/6)

“Senin kaşının mihrabına o dikbaşı kâkül baş eğmezdi; sen bugün o kâfiri, zorla müslüman eyledin.”

Baş göstermek: Ortaya çıkmak, belirlemek

“Degme bir derd ile **baş göstermeyüp** ey Hâletî

Açmazın yâr eylese bin kerre zahmumdan su’âl” (Azmîzâde Hâletî G. 482/5)

“Ey Hâletî! Sevgili bin kere yaramdan sual eylese değme bir dertle baş göstermeyip açmam.”

Beyitte baş göstermek deyimi, yuvarlak yani başa benzer şekilde oluşan yarayla bağdaştırılmıştır.

Baş kaldırmak: İsyan etmek, ayaklanma çıkarmak, yönetime karşı gelmek.

“Âb-ı ruhsârunda hattun zâhir oldu câ-be-câ

Yir yirin yine pusudan fitneler **kaldurdu baş**” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 113/2)

“Su gibi yanağında ayva tüylerin yer yer göründü; fitneler yine pusudan baş kaldırdı.”

Beyitte su gibi yanakta çıkan ayva tüyleri, isyan eden askerler olarak niteledirilmişdir. Baş kaldırmak deyimi, yeni çıkmaya başlayan ayva tüylerinin görüntüsüyle ilişkilendirilmiştir.

“Mîr-i cânı kal‘a-i bürc-i bedenden sürmege

Yaralar ser-cümle ağız bir idüp **kaldurdu baş**” (Zâtî G. 598/3)

“Can amirini beden burcunun kalesinden sürmek için yaralar, cümleten ağız birliği yapıp baş kaldırdı.” (bk. Ağız→Ağız birliği etmek)

“Ayagı elde ‘ayş eyler çemende **baş kaldurmaz**

Sunılmış sâgar-ı ‘işret ezelden nergis-i meste” (Bâkî G. 443/2)

“Mest olmuş nergise ezelden beri işret şarabı sunulmuş; kadehi elde içer, çimenlikte baş kaldırmaz.”

“Seyr-i bűstān eylesen kaddin temāřā kılmaga

Servler **bař kaldırırlar** bāgda dűvārdan” (Hayālű Bey G. 377/2)

“Onun boyunu gűrmek için bostanı seyretsen bahçede selviler duvardan bař kaldırırlar.”

“Sűrāhű gibi **bař kaldırmazuz** peymāne-i meyden

Műcerred zevk esűri bir bűlűk ehl-i safāyuz biz” (Baędatlı Rűhű G. 461/8)

“řarap kadehinden sűrahi gibi bař kaldırmayız; biz halis zevk esiri, bir bűlűk sefa sűrenleriz.”

Baş koşmak: Bir işi başarmak için çalışmak.

“**Bař kořup** zűlfűne gűnlűm tolanur genc-i ruhun

Boynu bir gűn ol asılasımun urgana geçer” (Necātű Bey G. 134/5)

“Gűnlűm, senin zűlfűne bař kořup yanaęının hazinesine dolanır; bir gűn o asılasının boynu urgana geçer.”

Műtekellim, muhatabın zűlfűne uzanarak hazine gibi yanaęa ulařmak istemektedir. Bař kořmak deyimi; beytin baęlamı içerisinde gűnűl, zűlűf, hazine kavramlarıyla iliřkilendirilmiřtir. Bař kořmak eylemini gerçekleřtiren gűnűldűr. Meczā olarak gűnűl, sűrekli bir çaba içerisinde muhatabın zűlfűne dolanarak onun yanaęına ulařmak istemektedir. Műtekellim, ikinci mısradaki gűnűl için asılasıca ifadesini kullanarak onun boynunun urgana geçeceęini belirtmektedir. Zűlűf ve organ arasındaki benzerlik dűřűnűlűnce deyim gerçek anlamına çaęrıřımlar yapıldıęı gűrűlmektedir. Her ne kadar beyit, meczā dűnya içinde anlamlandırılmıř olsa da deyim somut anlamının da beyte yerleřtirildięi gűz ardı edilemez. Klasik Tűrk űirinin imgesel anlatımındaki űnemli unsurlardan biri sevgilinin saçlarında āřıkların gűnűllerinin asılı olmasıdır.

“Kanını toprağa karmaga Hayâlî’nün müjen

Gamze-i hûnîn ile **baş koşdı** hem-râz oldılar” (Hayâlî Bey G. 148/5)

“Hayali’nin kanını toprağa karmak için kan dökücü yan bakışın ve kirpiğin baş koşup sırdaş oldular.”

Beytin bağlamında baş koşmak deyimi, kirpik ve yan bakışla ilişkilendirilmiştir. Mecazen kirpik ve yan bakış, mütekellimin kanını dökmek için bir araya gelmişlerdir. Klasik Türk şiirinde yan bakış ve kirpik keskinliğinden dolayı ok, hançer, kılıç gibi yaralayıcılık vasfına sahip âletlerle bağdaştırılır. Baş koşmak deyimi, kirpik ve yan bakışın birlikte hareket ettiğini göstermek için kullanılmıştır.

“**Baş kosdı** zülf hatt-ı ruh-ı dil-rübâ ile

Kim gördi mûr hem-ser ola ejdehâ ile” (Hayâlî Bey G. 487/1)

“Zülûf, gönüller çalan yanağının ayva tüyelerine baş koştı; ejderha ile karıncanın arkadaşı olduğunu kim görmüştür.”

Beyit, ejderha ve karıncanın birlik olması tezatlığı üzerine kurgulanmış ve bu birlik olma durumu baş koşma deyimiyle ifade edilmiştir. Mecazî olarak ayva tüyleri ve zülûf gönülleri çalmak için uğraşmaktadır. Ayva tüyelerinin çıktığı yer ve saç diplerinin iç içe olduğu düşünülürse baş koşmak deyiminin somutlaştırıldığı görülmektedir.

“Şeb-dîz-i dûd-ı âhı yenilmez belâ çeker

Her kim ki **baş kosar** ser-i zülf-i nigâr ile” (Azmîzâde Hâletî G. 790/6)

“Her kim sevgilinin saçının ucuyla baş koşarsa âh dumanının Şebdiz’i yenilmez, bela çıkarır.”

Beyitte baş koşmak deyimi, mecazî olarak sevgilinin saçının ucuna ulaşmak için uğraşmayı ifade etmektedir. Baş koşmak deyiminin Hüsrev’in atı ile ilişkilendirilmesi, deyimde geçen koşmak fiilinin gerçek anlamına çağrışım yapmaktadır. Şebdiz kelimesinin hem Hüsrev’in atı hem de gece gibi siyah anlamını çağrıştıracak biçimde tevriyeli kullanılması, beyitteki bir diğer anlam güzelliğidir.

“Tutmadum bunca bana pend idegördi şeyh u şâb

Âkibet bâd ile **baş koşdum** beni itdi harâb” (Bağdatlı Rûhî G. 65/1)

“Genci, yaşlısı bana nasihat verdi ama tutmadım; sonunda rüzgârla baş koştum, beni harap etti.”

“Yile **baş koşmuş** müselsel zülfine tolaşmagıl

Bu uzun sevdâdan ey gönlüm güzer kıl dâ'imâ” (Adnî G. 2/2)

“Ey gönlüm! Onun yele baş koşmuş, zincirlenmiş zülfüne dolaşma, daima bu uzun sevdadan geç.”

Baş kurtarmak: İçinden çıkılması zor bir durumdan kurtulmak.

“Kemend-i zülf-i dilberden nice **baş kurtaram** yâ Rab

Virüp sevdâlara gönlüm beni miskîn idendür bu” (Sehî Bey G. 200/2)

“Ya Rab! Sevgilinin saçının kemendinden nasıl baş kurtarayım? Bu, gönlümü sevdalara bırakıp beni miskin edendir.”

Baş kurtarmak deyimi, mecazî olarak içinden çıkılması zor bir durumdan kurtulmayı ifade etmektedir. Beyitte bir av sahnesi kurgulanarak baş kurtarmak deyiminin gerçek anlamına çağrışım alanı yaratılmıştır. Zülûf, tuzak; gönül ise bu tuzağa düşmüş kuş olarak nitelendirilmiştir. Klasik Türk şiirinde sevgilinin saçında binlerce âşîğın başının asılıdır. Baş kurtarmak deyimi, âşîğın başının sevgilinin saçında asılı olmasıyla ilişkilendirilmiştir. Beyitte miskin kelimesi yorgun, düşkün anlamında kullanılmıştır ancak miskin kelimesinin bir de misk kokulu anlamı bulunmaktadır. Misk kelimesinin beyitte kullanılmayan misk kokulu anlamı, iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla zülûf sözcüğüyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Gam elinden **baş kurtarmak** dilersen ger meyün

Ayagın öpüp el üstine tül eyle ihtirâm” (Zâtî G. 927/4)

“Eğer şarabın gam elinden baş kurtarmak dilersen onun ayağını öpüp hürmet et.”

Baş üstünde yer edinmek: Her zaman iyi karşılanmak, ağır lanmak.

“Ni‘ met-i cennete diş ırmaga diş bileyelüm

Başumuz üzre Hakun emrini misvâk idelüm” (Zâtî G. 902/3)

“Cennet nimetine diş vurmak için diş bileyelim; Hakk’ın emrini başımız üstünde misvak edelim.” (bk. Diş→Diş bilemek)

“Şebîh-i kevkeb-i keşf-i nigâr olmasa eger

Baş üzre ver mi iderdi çemende her jâle” (Mesîhî K. 6/26)

“Eğer çiy tanesi, sevgiliyi keşfeden yıldızın benzeri olmasaydı çemende baş üzre yer edinir miydi?”

Beyitte çiy tanesinin çimenlerin üzerinde damlacık şeklinde yer almasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla sevgiliyi keşfetmek için görünen yıldızlara benzemesine bağlanmıştır. Çiy tanesinin çimenlik üzerinde bulunması, baş üzre yer edinmek deyiminin somut anlamıyla ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Agyâr diken gibidir andan üzülürsen

Ey gonca-dehen gül gibi **baş üzre yerün var**” (Necâtî Bey G. 75/3)

“Ey gonca ağızlı ağıyar diken gibidir, eğer ondan kurtulursan gül gibi baş üstünde yerin var.”

Beytin bağlamı; gül, diken, sevgili ve rakip üzerine kurgulanmıştır. Sevgili gonca ağızlı olarak nitelendirilerek gülle, rakip ise dikenle ilişkilendirilmiştir. Mütakellim, muhatabın diken gibi ağıyardan kurtulunca onun gül gibi baş üstünde yeri olacağını ifade etmektedir. Gülün sarığın kıvrımına takılması için dikenlerinden kurtulması gerekir. Eski dönemlerde kavukla sarık, sarıkla fes arasına hocalar misvak, hutbe kâğıdı, hilâl, muska koydukları gibi çiçek, gül, kokulu yapraklar da takarlarmış (Onay, 2013: 360). Gülün sarığa takılması, baş üzre yerin var deyiminin gerçek anlamını vermektedir.

“Götürülse nola baş üzre bu nazm-ı rengîn

Eylese **başlar üzre viridür** câ sünbül” (Nevî K. XXX/28)

“Bu rengarenk şiir, baş üstünde taşınsa ne olur? Sünbül, baş üzre yer eylese yeridir.”

Beyitte baş üstünde taşınmak deyiimiyle rengarenk şiirin mecazî olarak büyük bir değere sahip olduğu vurgulanmıştır. Baş üzre yer edinmek deyiminin sünbül çiçeği için kullanılması, başa çiçek takılma âdetine gönderme yapmaktadır.

“Cânânuma çün sûz-ı dilümden haberün var

Ey âteş-i âhum **başum üstinde yerün var**” (Gelibolulu Âlî G. 173/1)

“Ey âh ateşim! Sevgilime gönül ateşimden haber verdiğin için başımın üstünde yerin var.”

Beyitte Osmanlı döneminde cuma günleri padişahın halkla buluşması ve buluşmayla birlikte haksızlığa uğramış olan insanların bunu ima etmek için sarıklarına meşale ya da mum dikmesine gönderme yapılmıştır (Tavernier, 1983: 145). Baş üstünde yerin var deyiimi, somut olarak baş üstünde taşınan ateşle bağdaştırılmıştır.

“Eyle redd agyârı kim dillerinde makbûl olasın

Başlar üzre yiri vardur itse terk-i hâr gül” (Necâtî Bey K. 15/14)

“Gönüllerde yer edinmek için ağyârı reddet; gül dikenden kurtulursa baş üstünde yeri vardır.”

“Benzer ol bûy-ı dil-âvîz ile mûy-ı yâre

Başlar üzre nola ger **eyler** ise **yir** sünbül” (Bâkî K. 24/7)

“Sünbül, o gönülleri cezbeden kokusuyla sevgilinin saçına benzer; bu yüzden sünbül baş üstünde yer edinse buna şaşılır mı?”

“Hercâyidür egerçi ki **baş üzre yiri var**

Her bir gönülde itse yiridür karâr câm” (Sehî Bey K. 26/10)

“Kadeh hercaidir; her bir gönülde yer edinse yeridür.”

“Sakla derd içre dili murg-ı ser-i Mecnûn gibi

Başlar üzre yer ider ol âşiyânın yügrüğü” (Hayâlî Bey G. 555/3)

“Gönlü Mecnun’un başındaki kuş gibi dert içinde sakla; o yuvanın önde gideni baş üstünde yer edinir.”

“Sen kim gelesin meclise bir yer mi bulunmaz

Baş üzre yerin var

Gül goncesisin gûşe-i destâr senindür

Gel ey gül-i ra‘nâ” (Nedîm Müs. 2/2)

“Sen meclise gelsen yer mi bulunmaz? Baş üstünde yeri var; gül goncasım, sarıgım kıvrımı senindir, ey güzel gül gel!”

“**Baş üzre tutar** gül gibi erbâb-ı mahabbet

Bülbüllerine mâ’il olan gonca-dehân” (Nevî G. 551/2)

“Muhabbet sahipleri bülbüllerine meyleden o gonca ağızlıyı gül gibi baş üstünde tutar.”

“**Başum üzre yiri var** gül gibi bezm-i bâdede

Gelse o sâkî-i gül-çehre elinden bir kadeh” (Bağdatlı Rûhî G. 107/3)

“O gül çehreli saki, elinde bir kadehle gelse şarap meclisinde gül gibi başımın üstünde yeri var.”

“Hâr içre açılıp sola yazuk degül midür

Ol gonca-fem ki **gül gibi baş üzredür yeri**” (Bağdatlı Rûhî G. 1045/3)

“O gonca dudaklının dikenlerin içinde solup gitmesi yazık değil midir? Onun gül gibi baş üstünde yeri var.”

“Bâdeye **baş üzre vir idüp** ayaga salmazuz

Hürmetin câm-ı meyün ol denlü idrâk eylerüz” (Avnî G. 27/2)

“Şaraba baş üstünde yer verip ayağa salmayız; şarap kadehinin hürmetini o denli idrak ederiz.”

Beyitte baş üstünde taşımak ve ayağa salmak olmak üzere iki deyim kullanılmıştır. Şaraba verilen değerini belirtmek için onun baş üstünde taşındığı ifade edilmiştir. Baş üstünde yer vermek deyimiyile tezatlı bir şekilde kullanılmış olan ayağa salmak deyimini, mecazî olarak bir şeyin değerini kaybettiğini belirtmektedir. Şarabın ayağa salınmaması, ona verilen değerini büyüklüğünü göstermektedir. Ayağa salmak deyimindeki ayak kelimesi organ anlamında kullanılmıştır. Ayak kelimesinin bir de kadeh anlamı bulunmaktadır. Ayak kelimesinin beyitte kullanılmayan kadeh anlamı, iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla bâde (şarap), câm-ı mey (şarap kadehi) ifadeleriyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Yârdan geldi bize virdi haberler kâgız

Başlar üzre yeridür iderse yer kâgız” (Bağdatlı Rûhî G.141/1)

“Kâğıt, yârdan geldi, haberler verdi; baş üstünde yer edinse yeridir.”

Beyitte kâğıt, sevgiliden haber veren mektup anlamında kullanılmıştır. Mektup sevgiliden haber verdiği için baş üstünde yeri vardır yani mecazî olarak çok büyük bir değere sahiptir. Baş üzre yer olmak deyimini, somut olarak baş üstünde sarığın kıvrımına takılarak taşınan mektupla ilişkilendirilmiştir.

“Gönlüm gibi ey nâme gidüp yârda kaldun

Baş üzre yerün var mı ham-ı destârda kaldun” (Nâilî G. 217/1)

“Ey mektup, gönlüm gibi gidip yârda kaldın; baş üstünde yerin var, sarığın kıvrımında kaldın.”

“Nâme-i dildârı sürdürüm çeşmüme

Gül gibi **baş üzre var yirün** didüm” (Bağdatlı Rûhî G. 803/6)

“Sevgilinin mektubunu gözüme sürdürüm; ‘Gül gibi baş üstünde yerin var.’ dedim.”

“Rûhî yime gam hâk-ı reh oldıysa mekânun

Tek sözlerüne **başlar üstinde yer olsun**” (Bağdatlı Rûhî G. 849/5)

“Ey Rûhî! Mekanın toprak olduysa da gam yeme; sözlerinle baş üstünde yer olsun yeter.”

“Getürüp gâhî selâmun bizi mesrûr eyler

Başumuz üstine yer eyler ise kâgız” (Sabrî G. 33/2)

“Kâğıt, senin selamını getirip bizi sevindirir; başımız üstünde yer eyler.”

Gönlüm gibi ey nâme gidip yârda kaldun

Baş üzre yerin var ham-ı destârda kaldun (Nâilî G. 217/1)

“Ey mektup! Gönlüm gibi gidip yârda kaldın; baş üstünde yerin var, sarığın kıvrımında kaldın.”

Başa çıkmak: Şımarıklık yaparak istediğini elde etmeye çalışmak.

“**Başa çıktı** katı yüz buldı yukardanlığı var

Bu gönül bağlanalı bir güzelün perçemine” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 347/2)

“Bu gönül, bir güzelin perçemine bağlandığından beri başa çıktı, yüz buldu yukarılarda dolaşmışlığı var.”

Beyitte gönül, bir güzelin perçemine bağlandığından beri yüz bulmuş ve başa çıkmış yani mecazî olarak şımarmıştır. Beyit, mecazî ortamda oluşturulmuş olsa bile yüz bulmak, başa çıkmak ve gönül bağlamak deyimlerinin saçla ilişkilendirilerek somutlaştırıldığı görülmektedir. Klasik Türk şiirinde sevgilinin saçlarında âşıkların

gönüllerinin asılı olduğuna inanılmaktadır. Gönül bu vasıtayla sevgilinin saçına bağlanarak başa çıkmış ve ondan yüz bulmuştur.

“**Cıkdukça başa** şevk-i mey-i la‘l-i dil-firîb

İtse ‘aceb mi sâhibini tâc-dâr câm” (Sehî Bey K. 26/22)

“O gönül aldatan şarabın şevki, başa çıktıkça kadeh sahibini taçlandırırsa buna şaşılır mı?”

“Ser-verlik ister isen üftâdelik şî‘âr it

Kim düşmeden ayağa **çıkmadı başa** bâde” (Fuzûlî G. 244/6)

“Eğer bir toplulukta önder olmak istersen düşkünlükten işaret göster; çünkü şarap ayağa düşmeden başa çıkmadı.” (bk. Ayak→Ayağa düşmek)

Baş a çıkmak: Gücü yetmek, üstesinden gelmek.

“Ayaklarda kalur sünbül o zülf-i nîm-tâbâsâ

Saçunla bahs iderse **baş a çıkmaz** müşg-i nâbâsâ” (Bâkî G. 2/1)

“Saf misk, kıvrım kıvrım saçınla bahse girse baş a çıkamaz; sünbül, dalgalı saçının yanında ayaklarda kalır.”

Beyitte halis miskin muhatabın saçıyla baş edemeyeceği yani onun kokusunun güzelliğiyle yarışamayacağı dile getirilmiştir. Baş a çıkmak deyiminin baş üzerinde bulunan saçla ilişkilendirilerek kullanılması, deyim gerç ek anlamına gönderme yapmaktadır. Beyitteki bir diğ er deyim, mecazî olarak hor görülüp aşağılanmak anlamında kullanılan ayaklar altında kalmak deyimidir. Ayaklar altında kalmak deyimini, sevgilinin ayaklarına kadar uzun olan saçıyla ilişkilendirilmiştir.

“Ser-i zülfün gibi düşdi ayağa hâk-i râh oldı

Senün gîsûlarunla gördi **çık maz baş a** sünbüller” (Nevî G. 80/2)

“Sünbüller, senin omuza dökülen saçlarınla baş a çıkamayacağını anladı; saçının ucu gibi ayağa düştü, toprak oldu.”

Beyitte smbllerin muhatabın saçıyla başa çıkamayacağı yani mecaz olarak onun karşısında stnlgn ispatlayamayacağı ifade edilmiştir. Smbln ss malzemesi olarak başlığa iliştirilmesi (Onay, 2013: 360) âdetine gönderme yapılarak başa çıkmak deyiminin somut anlamına çağrışım yapılmıştır. Mecaz olarak hor görülüp aşağılanmayı ifade eden ayağa düşmek deyiminin de muhatabın ayaklarına kadar uzun olan saçıyla ilişkilendirilmesi, deyim somutlaştırılarak kullanıldığının göstergesidir. Başa çıkmak ve ayağa düşmek deyimlerinin tezatlı olarak kullanılması da her iki deyim bünyesinde bulundurduğu somut ögeleri ortaya çıkarmaktadır.

“Ey bana sen ağlamakla **başa çıkmazsın** diyen

Gözi yenmeyen kişi ‘ummna olmaz aşın’ (Nect Bey G. 17/4)

“Ey bana ‘Sen ağlamakla başa çıkmazsın.’ diyen, gözü yemeyen kişi denize aşına olmaz.”

“Ry zerd  sine k  dil hırş u ten figr

Başa ıkmıs ‘aşkun ile bir benim bir şnedr’ (Nev G. 155/4)

“Yüz sarardı, sine parçalandı, gönül yaralandı, ten incindi; senin aşkınla başa çıkan bir benim, bir de tarak.”

Beyitte başa çıkmak deyimi, somut olarak saçın taranması yoluyla başın üzerine çıkan tarakla ilişkilendirilmiştir.

“Kim **ıkardı başa** dny gibi hristn ile

Gönlümüz eğlenmeseydi sen gl handn ile” (Bağdatlı Rh G. 979/1)

“Eğer gönlümüz, sen gl gibi sevgilinin gülüşüyle eğlenmeseydi bu dikenlik gibi dünyayla kim başa çıkardı?”

“Kklnle **baş** kim **ıkdı** gel insf idelüm

Neylesün cn-ı bel-keş olmayup aşüfte-hl” (Bağdatlı Rh G. 738/4)

“Senin kakülünle kim başa çıktı? Gel, insaf edelim; bela çeken can, perişan olmayıp ne yapsın?”

Başı göğe ermek: (bk. Gök)

Başına gün doğmak: İstediklerini yapmak için eline olağanüstü bir fırsat geçmek.

“Şâkirem devr-i kamerden **başuma gün togdı** kim

Ol perî peyker melek-ruhsârı gördüm bir nazar” (Necâtî Bey G. 128/4)

“Şükürler olsun devr-i kamerden başıma gün doğdu; o peri yüzlü melek yanaklıyı bir kere gördüm.”

Beyitte mütekellimin melek yanaklı, peri yüzlü sevgiliyi görmesiyle başına gün doğması, sevgilinin güneş gibi parıltısına işaret etmektedir. Eski astroloji bilgilerine göre her gezegen bin yıllık bir devir yapmaktadır. Bu devirlerden Zühâl, Mirrih, Müşterî, Şems, Zühre ve Utarid dönemlerini tamamlamış ve son olarak ayın devir zamanı gelmiştir. Devr-i kamer, içinde bulunduğumuz çağ için kullanılmaktadır ve kıyamet alametlerinin ortaya çıkmasıyla fitneliğin arttığı bir dönem olarak bilinmektedir (Onay, 2013: 136). Beyitte devr-i kamer, bu anlamda kullanıldığı gibi sevgilinin ay gibi güzelliğine de işaret etmektedir. Başına güneş doğmak deyiminin devr-i kamer ifadesiyle ilişkilendirilerek kullanılması, deyim somut anlam dünyasına çağrışım yapmaktadır.

“**Başına gün dogmayınca** bedr olmadı kamer

Bu Necâtî bendenün sözü sana yalan gelür” (Necâtî Bey Müf. 46)

“Ay, başına gün doğmayınca dolunay olmadı; bu Necâtî kölesinin sözü sana yalan gelir.”

Beyitte ayın gökyüzünde tam daire şeklinde görünümünün güneş sayesinde gerçekleştiği ifade edilmiştir. Ayın dolunay görünümüne kavuşması için güneşin ayın neredeyse tamamını aydınlatması gerekmektedir. Başına gün doğmak deyimini, güneşin ayı aydınlatmasıyla ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Bülbül **başına** ol gice **gün togar** ey Mesîh

Kim tıfl-goncalar tolu içe çanag ile” (Mesîhî G. 209/7)

“Ey Mesîhî! Bülbül yeni açmış goncalardan çanakla dolu içerse o gece başına gün doğar.”

Beyitte başına gün doğmak deyimindeki güneş kelimesinin gece kelimesiyle tezatlık oluşturacak şekilde kullanılması, deyim için somut çağrışım alanı yaratmaktadır.

“Her subh-dem felek gibi **başına gün toga**

Her kim kurarsa sen mehi bir gice tâ seher” (Üsküplü İshâk Çelebi K. 8/31)

“Her kim geceleyin sabaha kadar senin hayalini kurarsa sabah vakti felek gibi başına gün doğsun.”

Beyitte teşbih sanatı vasıtasıyla muhatabı hayal edenin başına gün doğması istenmiştir. Gökyüzü anlamına gelen feleğin sabah vakti güneşin doğmasıyla aydınlanması, başına gün doğmak deyimine ilişkilendirilmiştir. Deyimin içinde geçen güneş ve doğmak kelimeleri, ay ve geceyle tezatlık oluşturacak şekilde kullanılmıştır.

“Sâye-veş kimse cüdâ idemeyem yanından

Başuma gün toga ger bir dem o meh-rûyî görem” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 166/4)

“Eğer bir an o ay yüzlüyü görürsem başıma gün doğsun; gölge gibi yanından ayrılmayayım.”

“**Basuma gün togmak** ol vaktin olurdu dostum

Ol güneş yüzlü kamer-ruhsârı görsem bir dahi” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 313/5)

“O güneş yüzlü, ay yanaklıyı bir daha görsem bir an başıma gün doğmuş gibi olurum.”

“Gördüm kapunda yüzünü **gün togdı başuma**

Bildüm ki devletüm benüm ol âstân imiş” (Ahmet Paşa K. 26/4)

“Kapında yüzünü gördüm, başıma gün doğdu; benim devletimin o eşik olduğunu bildim.”

“Durdum kapunda **başuma bir gün doga** deyü

Gören sanur ki sâye-i dîvârunum senün” (Ahmet Paşa G. 339/2)

“Başıma gün doğsun diye kapında durdum; gören senin duvarının gölgesi olduğumu sanır.”

“**Başuma gün togdı** ol mihr-i cihân-ârâyıla

Sâye saldı üstüme serv-i ser-efrâzum benüm” (Sehî Bey G. 162/2)

“O dünyayı saran güneşle başıma gün doğdu; o dik başlı selvim üstüme gölge saldı.”

“Kûy-ı nigârı bekleyeyim gece subha dek

Şâyed günüm gele **başuma gün doga** seher” (Hayâlî Bey K. 4/2)

“Geceleyin sabaha kadar sevgilinin mahallesini bekleyeyim; eğer güneşim gelirse seher vakti başıma gün doğar.”

“**Başuma gün dogmada** rûy-ı siyâhum hâkde

Yâr kûyında nem eksik sâye-i dîvârdan” (Hayâlî Bey G. 392/3)

“Başıma gün doğması için kara yüzüm topraktır; sevgilinin mahallesinde duvar gölgesinden neyim eksik?”

“Subh-ı bahârdur yine ezhâr uyanmadı

Gün togdı başına dahı eşcâr uyanmadı” (Nevîzâde Atâyî G. 231/1)

“Bahar sabahıdır, yine çiçekler uyanmadı; ağaçların başına güneş doğdu, daha uyanmadılar.”

“Bir âfitâba iriştün hezâr müjde sana

Zavallı **başuna gün togdı** turma tâbân ol” (Gelibolulu Âlî K. 43/6)

“Ey zavallı! Sen bir güneşe eriştin, sana binlerce kez müjdeler olsun; durma, parılda.”

Başını ortaya koymak: Bir işe girişirken ölümü göze almak.

“**Başın ortaya koyup** geceleri irteye dek

Şem‘-i dilsûz arar tapunı mahfil mahfil” (Necâtî Bey K. 14/13)

“Gönüller yakan mum, başını ortaya koyup geceleri ertesi güne kadar meclis meclis senin huzurunu arar.”

Beyitte mumun toplantı odalarının ortasında bulunması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla muhatabın huzurunu aramasına bağlanmıştır. Mecazî olarak mum, muhatabı bulmak için geceleyin sabaha kadar ölümü bile göze alarak onu aramaktadır. Mumun toplantı odalarının ortasında bulunması ise deyimın gerçek anlamını vermektedir.

“Dil **başın ortaya kodı** cân virdi zülfüne

Bu düzd asılmaga sebep ol rîsmân imiş” (Ahmet Paşa G. 27/3)

“Gönül başını ortaya koydu, saçın için can verdi; o urgan (gibi saç), bu hırsızın asılmasına sebepmiş”

Başını ortaya koymak deyiminde mecazî olarak ölmek anlamı ortaya çıksa bile gerçek anlamda ortaya konulmuş bir baş söz konusu değildir; ancak beyit bir idam sahnesi üzerine kurgulanmıştır. Muhatabın saçları, mütekellimin başının asılacağı bir urgan gibidir.

Başını taştan taşa vurmak: (bk. Taş)

Baştan çıkarmak: Kötü yola sürüklemek, doğru yoldan saptırmak.

“**Başdan çıka** sen gibi bu sevdâ ile âhir

Âvâre gönül turra-ı tarrâre mi uydun” (Nevîzâde Atâyî G. 134/3)

“Bu sevdıyla sonunda senin gibi baştan çıkar; avare gönül, o gönül çalan saç a mı uydun?”

Beytte gönlün sevdalanarak doğru yoldan sapması, alna dökülen saçla ilişkilendirilerek baştan çıkmak deyiminin gerçek anlamına gönderme yapılmıştır.

“İki de bir çıkarup kâkülünü ‘arz itme

Yine **başdan çıkarursın** bu dil-i şeydâyı (Bağdatlı Rûhî G. 1081/3)

“Kâkülünü ikide bir çıkarma; yine bu âşık gönlü baştan çıkarırsın.”

Beytte muhatabın kâkülünü çıkarmasıyla âşık gönlü baştan çıkmakta, yani mecazî olarak yolunu kaybetmektedir. Müşakele sanatı aracılığıyla çıkarmak eylemi, kâkülünü çıkarmak ifadesinde somut; baştan çıkarmak deyiminde soyut olarak kullanılmıştır.

“Yedüp bir mûy ile çok zâhidi **başdan çıkarmışdur**

Ser-i zülfün ki olmuş gûşe-i destârdan peydâ” (Gelibolulu Âlî G. 9/4)

“Senin sarığın köşesinden çıkmış olan saçının ucu, bir kıl ile pek çok zahidi baştan çıkarmıştır.”

“Koyup başın o yola ‘âşık olmuş rûy-ı cânâne

Nola **başdan çıkarsa** kâkül-i hoş-bûy-ı cânâne” (Kafzâde Fâizî Müf. 24)

“Sevgilinin yüzüne âşık olup o yola baş koymuş; onun hoş kokulu kâkülü baştan çıkarsa ne olur?”

“Seni agyâr ile tenhâ görünce terk-i ser kıldım

Mahabbet ehlini **başdan çıkardı** hep bu ‘izzetdür” (Bağdatlı Rûhî G. 256/4)

“Seni başkalarıyla yalnız görünce başımı terk ettim; muhabbet ehlini baştan çıkaran hep bu izzettir.”

“Beni **başdan çıkaran** kâkül-i ‘anber bûdur

Getüren başuma sevdâ ol iki gîsûdur” (Bağdatlı Rûhî G. 274/1)

“Beni baştan çıkaran, o amber kokulu saçtır; başıma sevda getiren o iki saç örgüsüdür.”

“Gam-ı dünyâ vü ‘ukbâdan Cem-i vakt olsa kurtulmaz

Meded keyfiyyetin **başdan çıkarma** bâde-i nâbun” (Bağdatlı Rûhî G. 625/6)

“Dünya ve ahiret tasasından zamane Cem’i olsa kurtulmaz; katışıksız şarabın zevkini baştan çıkarma, medet!”

“Saklanur yanında düzd-i zülf-i pür-çînün senün

Korkarın **başdan çıkar** bir gün ‘arak-çînün senün” (Bağdatlı Rûhî G. 694/1)

“Senin kıvrım kıvrım saçın hırsızın yanında gizlenir; bir gün senin başlığının baştan çıkmasından korkuyorum.”

“Şem‘i gör kim meclisünde ağlayup **başdan çıkar**

Hoş yanar yakılır ey şem‘-i şebistânım sana” (Avnî G. 2/3)

“Ey gece mumum! Meclisinde ağlayıp baştan çıkan mumu gör; o, sana hoşça yanar yakılır.”

“Dili bülbül kılupdur ‘arızun üstindeki güller

Beni sevdâ ile **başdan çıkarmışdur** o kâküller” (Avnî G. 11/1)

“Senin yanağının üstündeki güller, gönlü bülbül gibi yapmıştır; o kaküller beni sevdayla baştan çıkarmıştır.”

“Halkı **başdan çıkarupdur** mey-i gaflet ayakı

‘Aceb ol ayaka el sunmayan ayık kim ola’ (Karamanlı Aynî G. 7/6)

“Gaflet şarabının kadehi halkı baştan çıkarmıştır; acaba o ayağa el sunmayan ayık kimdir?”

1.13. Bel

Türkçedeki bel ile ilgili bel bağlamak, beli bükülmek, beli bükük, belini kırmak, belini doğrultmak gibi deyimlerin gündelik dilde yer edindiği görülmektedir. Beli bükülmek, beli bükük ya da belini kırmak gibi deyimler, birinin güçsüz duruma düşmesi ya da düşürülmesini; belini doğrultmak deyimini ise kötü bir duruma düşen birinin yeniden eski düzgün duruma döndüğünü ifade etmektedir. Bel, insanın bedenini ayakta tutan omurgayı üzerinde bulundurduğu için kişinin dik durabilmesini sağlar. Yaşlanarak gücünü kaybeden insanların dik duramaması, omurganın eski fonksiyonunu yerine getirememesinden kaynaklanmaktadır. Bel ilgili deyimlerin güçle ilişkilendirilmesi, belin omurgayı bulundurmasından kaynaklanmaktadır.

Klasik Türk şiirinde bel ile ilgili deyimlerde en çok kullanılan deyim, mecazî olarak ruhsal bir çöküntüye uğramak ifadesini karşılayan “beli bükülmek”tir. Şairler, beli bükülmek deyimini, çoğu zaman kavisli bir şekle sahip olan yay, keman, çeng, hilal vb. varlıklarla bağdaştırarak deyim gerçeğe anlamına çağrışım yapmışlardır. Klasik Türk şiirinde en çok kullanılan bel ile ilgili deyimlerden bir diğeri bel bağlamak ya da beli bağlıdır. Söz konusu deyim, Mecûsî, Yahudî ya da Hristiyanların bellerine bağladıkları zünnarla ya da bağlamak fiilinin gerçek anlamını ortaya çıkarmak için saçla bağdaştırılarak kullanılmıştır. Bununla birlikte boğumları bulunan ve neyin yapımında kullanılan kamış da bel bağlamak deyiminin bağdaştırıldığı bir diğeri unsur olarak okuyucunun karşısına çıkmaktadır.

Bel bağlamak: Bir iş için birine bağımlı olmak ve bu uğurda o kişinin arkasından gitmek, tek başına hareket edememek.

“Yokluğa **bil bağla** ey sâlik fenâ yolında kim

Bir ser-i mû kalsa varlıktan sana zünnâr olur” (Nevî Kt. 50/2)

“Ey yolcu! Fanilik yolunda yokluğa bel bağla çünkü varlıktan bir kıl ucu kadar sana kalsa, zünnâr olur.”

Bel bağlamak deyimi, mecazî olarak bir iş için birine bağımlı olmayı, tek başına hareket edememeyi ifade etmektedir. Beyitte Allah yolunda gitmek isteyen kişinin yokluğa bel bağlaması yani dünya varlığından vazgeçmesi gerektiği belirtilmiştir. Eğer bu yolun yolcusuna bir kıl teli kadar dünya varlığı kalsa bu onun için bir zünnârdır. Zünnâr, Hristiyan din adamlarının bellerine bağladıkları dinî bir işarettir ve bir kişinin bu bağı beline bağlaması dinden çıktığına işaret eder. Bel bağlamak deyimi, saç ve somut olarak bele bağlanan zünnârla ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Kaddüne karşı ney olup **bilümi bağlamışam**

Ola ki âteş-i ‘aşkun bitüre bir şeker” (Kadı Burhaneddin G. 116/5)

“Senin boyuna karşı ney olup bel bağlamışım; aşkının ateşi belki bir şeker bitirir.”

Beyitte muhatabın boyunun düzgünlüğü kamışla ilişkilendirilmiştir. Müttekellim, muhatabın aşk ateşiyle gelecek tatlılık için böylesine düzgün bir boya bel bağlamış yani mecazî olarak bu boyun bağımlısı olmuştur. Müttekellim, kendisini bel bağlama konusunda somut olarak boğumlara sahip olan neyin üretilmiş olduğu kamışla ilişkilendirmiştir. Bununla birlikte şeker kamışının hasat zamanında yakılması, aşk ateşiyle bağdaştırılmıştır.

“Baş açuban girdüm yola cân nakdini sarf itmege

Bel bağladum ‘âlemde ol tâc u kemer zerrîn için” (Karamanlı Aynî G. 387/4)

“Can servetini harcamak için baş açıp yola girdim; o altın kemer ve taç için âlemde bel bağlamışım”

“Küfrini gîsûsınun cânumuz îmân bilür

Baglayalı bilüme bir kara zünnâr ‘aşk” (Kadı Burhaneddin G. 2/4)

“Aşk belimize bir kara zünnar bağladığından beri canımız onun saçının küfrünü iman bilir.”

“Servün ayagı baglu vü ney **bagludur bili**

Kaddün gibi kim ola ki âzâd zâd ola” (Kadı Burhaneddin G. 26/3)

“Selvinin ayağı bağlı ve neyin beli bağlıdır; senin boyun gibi azat olup zat olacak kimdir?”

“**Bagladum** zünnâra **bel** ey dil târik-i ‘aşkda

Tâ ki virdüm gönlüm ol gîsû-yı kâfir -kîşe ben” (Bağdatlı Rûhî G. 835/3)

“Ey gönül! Aşk yolunda zünnara bel bağladım; o kâfir mezhepli saça gönül verdim.”

“Zülfinün mûy-ı dil-âvîzine **bel bağlama** kim

Ey gönül bûy-ı vefâ gelmez anun mûyından” (Bağdatlı Rûhî G. 890/4)

“Ey gönül! Onun zülfinün gönle asılmış kılına bel bağlama, onun kılından vefanın kokusu bile gelmez.”

“Bükmüşem puştî rükû‘-ı hıdmetünde çün kemân

Nîze olup **bil bagladum** açdum dehen mânend-i tîr” (Karamanlı Aynî K.30/28)

“Senin hizmetinde eğilip belimi yay gibi bükmüşüm; mızrak olup bel bağladım, ok gibi ağız açtım.”

Bel bel bakmak: Şaşkın şaşkın anlamadan bakmak.

“Bu gice mûy-miyânun görüp oldum mecnûn

Tagıdup ‘aklumu cânâ bakınurdum bel bel” (Leylâ Hanım G. 71/2)

“Ey can! Bu gece senin kıl kadar ince belini görüp mecnun oldum; aklımı dağıtıp bel bel bakındım.” (Akıl→Aklı dağılmak)

Beli bükülmek: Üzüntü nedeniyle ruhsal bir çöküntüye uğramak.

“**Bükdi belümi** yay gibi dest-i hecr ile

Ok gibi gitdi bakmaz bir kez gerisine” (Necâtî Bey G. 496/5)

“Ayrılığının acısı, yay gibi belimi bükte; ok gibi gitti, bir kez gerisine bakmaz.”

Klasik Türk şiirinde beli bükülmek ifadesi, her ne kadar fizikî olarak algılansa da beyitte mecazî olarak ayrılık acısının ortaya çıkardığı ruhsal çöküntü de anlaşılmaktadır. Beli bükülmek deyimi, benzetme aracılığıyla somut olarak eğilip bükülebilen yayla bağdaştırılmıştır.

“Deldi dilümi nây gibi hasret-i ihvân

Bükdi belümi çeng gibi fûrkat-i ahbâb” (Ahmet Paşa Mkt. 44/3)

“Candan dostların hasreti ney gibi gönlümü deldi; dostların ayrılığı çeng gibi belimi bükte.”

Mütekellim, dostların hasreti ve ayrılığından dolayı gönlünün ney gibi delindiği ve belinin de çeng gibi büküldüğünü ifade etmektedir. Beyitte ayrılık acısının iniltisine çağrışım yapmak için çeng ve ney çalgıları kullanılmıştır ve teşbih sanatı aracılığıyla gönlü delinmek deyimi somut olarak delikli bir çalgı olan neyle; beli bükülmek deyimi ise somut olarak yay gibi kavis şeklinde olan çeng isimli çalgıyla bağdaştırılmıştır.

“Anun her târı nice ‘âşıkun **kaddini bükmişdür**

Ne anlarsun dilâ bî-câ-mıdur zülfindeki hamlar” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 117/3)

“Ey gönül! Onun her teli nice âşığın boyunu bükmiştir; onun zülündeki kıvrımlar yersiz midir? Sen ne anlarsın?”

Beyitte sevgilinin saçlarındaki kıvrımların âşıkların boyunu bükmek için olduğu ifade edilerek beli bükülmek deyimi, saç kıvrımlarıyla ilişkilendirilmiştir.

“Mihnet-i hecrün ile çarh iki **bükdükçe belüm**

Sevgünün riştesi dahı beter olur muhkem” (Necâtî Bey G. 355/4)

“Felek, ayrılığının acısıyla belimi iki büküm ettikçe sevginin ipi daha beter sağlam olur.”

“Ben du‘acunun **belini bükdi** gerçi gam şehâ

Karşu tapu kılmag ile buldı nûr u fer hilâl” (Mesîhî K. 3/31)

“Ey şah! Gerçi gam, ben duacının belini bükü; hilal nur ve ışık buldu.”

“Kaşun gibi **belimi bükdi** şiddet-i hicrân

Gözün gibi beni dil-haste itdi devr-i zamân” (Nevres-i Kadîm Tb.1-6/1)

“Ayrılık şiddeti, kaşın gibi belimi bükü; zaman beni gözün gibi hasta gönüllü etti.”

“Sorarsan ey kaşı yâ çille-i ‘aşkı çekenden sor

Elif **kaddüm büküldi** döndi dâla inceden ince (Fatîn G. 133/5)

“Ey ya harfi gibi kaşlı sevgili! Eğer aşkı sorarsan çekenden sor; elif harfi gibi boyum büküldü, inceden ince dala döndü.”

“Tâk itmiş idi tâkatümi kaşı hayâlî

Bükdi bilüm ol zülf-i dü-tâ müşkil ikioldı” (Karamanlı Aynî G. 477/2)

“Onun kaşının hayali takatime tak etmişti; o iki kat zülûf belimi bükü, müşkül iki oldu.”

1.14. Boyun

Türkçede boyunla ilgili vebali boynuna, boynumuzun borcu, boyun eğmek, boyun bükmek, boyun olmak gibi pek çok deyim kullanılmaktadır. Türkçede kullanılan boyunla ilgili deyimlerde mecazî olarak görev, bir işin sorumluluğunu üstlenme ya da söylenen şeye itaat etme gibi ilgili anlamlar kendini göstermektedir. Boyunla ilgili deyimlerden söz konusu anlamların çıkarılması, boynun bedeninin en ağır ve en önemli olarak nitelendirilebilecek organı olan başı taşımasından kaynaklanmaktadır. Klasik

şairler; boyun borcu, vebali boynuna gibi deyimleri, somut olarak boyunla ilişkilendirmişlerdir. Boyun eğmek deyimi, kavisli bir görünüme sahip olan hilalle ya da başı gövdesinden daha eğik bir görünümde olan menekşeyle bağdaştırılmıştır. Boynunu burmak deyimi, somut olarak kapağı çevrilerek açılan şarap şişesiyle ilişkilendirilmiştir.

Boynunu burmak: Kötü bir hâle düşürmek.

“Meclisde şişeler gibi miskîn Necâtî’nün

Kan doldurup yüregini **boynunu burdular**” (Necâtî Bey G. 57/5)

“Mecliste şişeler gibi miskin Necâtî’nin yüregini kan doldurup boynunu burdular.”

Beyitte benzetme aracılığıyla Necâtî’nin içinde bulunduğu durum, şarap şişesiyle özdeşleştirilmiştir. Yüregini kan doldurmak ve boynunu burmak deyimleri, mecazî olarak bir kişinin sıkıntı içinde olduğunu belirtmek için kullanılmaktadır. Her iki deyim de teşbih vasıtasıyla somut olarak kırmızı şarabı içinde bulunduran ve kapağı çevrilerek açılan şarap şişesiyle bağdaştırılmıştır.

“**Boynu burulu** Nevres-i bîçâre var iken

Emdirme sevdiğim hele bir ferde gerdenün” (Nevres-i Kadîm G. 67/6)

“Ey sevdiğim! Boynu burulu çaresiz Nevres varken gerdanını başka bir ferde emdirme!”

Boyun bağı: (bk. Bağ/Bağlamak)

Boyun borcu: Yapılması gereken ödev, vecibe.

“Gönül nakdin sakınmam gerdenünden sevdiğüm ammâ

Totalum **borc imiş boyumda** olmaz mı zamân virmek” (Gelibolulu Âlî G. 303/3)

“Ey sevdiğim! Gönül servetini gerdanından sakınmam ama varsayalım boyumun borcudur, zaman vermek olmaz mı?”

Beytin bağlamı, para ile ilgi terimlerle bağdaştırılarak oluşturulmuştur. Gönül, sevgilinin gerdanı için harcanacak para olarak nitelendirilmiştir ve mütekellim, boyun borcu olarak nitelendirdiği gönül servetini vermek için muhataptan zaman istemektedir. Boyun borcu, mecazî olarak yapılması gereken ödev, vecibe olarak kullanılmaktadır. Beytin kurgusal dünyasında boyun borcunun para ve borcun ödenmesi için verilen zamanla ilişkilendirilmesi, deyimim gerçek anlamına çağrışım yapmaktadır.

Boyun eğmek: 1. Karşıdakinin gücünü kabul edip ona karşı durmayı bırakmak, bir şeye isteyerek ya da istemeyerek uymak, katlanmak

“Saçun vasfını dinlerken sabâdan

Benefşe **boynun egüp** kaldı mâ'il” (Ahmedî G. 409/5)

“Menekşe, saba rüzgârından saçının vasıflarını dinlerken boynunu eğip kaldı.”

Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla menekşenin eğik bir şekilde olması, muhatabın saçlarına bağlanmıştır. Yani mecazî olarak menekşe, sevgilinin saçlarının kendisinden üstün olduğunu kabul ederek boyun eğmiştir. Boyun eğmek deyimini, somut olarak eğik görünümlü bir çiçek olan menekşeyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“**Egmezdi boyun** olmasa hükmün yeli çavuş

Ol sancak-ı jengâr-i zer-kâra benefşe” (Necâtî Bey K. 22/35)

“Eğer hükmünün yeli olmasa menekşe, o altın işlemeli yeşil sancağa boyun eğmezdi.”

Beyitte menekşenin muhatabın hükmüyle altın işlemeli yeşil bayrağa boyun eğdiği yani onun üstünlüğünü kabul ettiği ifade edilmiştir. Boyun eğmek deyimini, somut olarak çiçek kısmı gövdesine oranla eğik olan menekşeyle bağdaştırılarak kullanılmıştır.

“**Boynun egmezdi** gelüp karşunda

‘Âşık olmasa ger ebrûna hilâl” (Emrî G. 308/2)

“Eğer hilal senin kaşına âşık olmasa gelip karşında boyun eğmezdi.”

Beytte şekil olarak hilal ve kaş arasındaki benzerlikten yola çıkarak hilal yani yarım ayın kavis şeklinde olmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla muhatabın kaşına âşık olmasına bağlanmıştır. Boyun eğmek deyimini, somut olarak kavisli bir şekle sahip olan hilalle bağdaştırılmıştır.

“Zülfüne **boynun egüp** kalan benefşe hakk-ıçun

Saçınun kohusin alan sünbül ü reyhân-ıçun” (Ahmedî G. 500/12)

“Saçına boyun eğip kalan menekşe hakkı için; saçının kokusunu alan sünbül ve reyhan için...”

“Zülfüne **boynun egüp** kalan benefşe hakkı-çun

Gözlerine fitne olan nergis-i hayrân-ıçun” (Ahmedî G. 500/14)

“Saçına boyun eğip kalan menekşe hakkı için, gözlerine fitne olan hayran kalmış nergis için...”

“Saçun reyhânına hayrân olup-durur bu sevdâdan

Benefşe **boynunu egmiş** perîşân-dildür ü gam-gîn” (Ahmedî G. 512/4)

“Menekşe, onun reyhan saçına hayran olmuştur; bu sevdadan gam doludur ve gönlü perişan bir şekilde boynunu eğmiştir.”

“Geçürme fırsatı **boynun egüp** benefşe bigi

Ki gül bigi geçer uş tîz ‘ömr devrânı” (Hoca Dehhânî G. 102/6)

“Menekşe gibi boyun eğip fırsatı kaçırma; çünkü bu ömrün devranı çabuk geçer.”

“Benefşe zülfüne **boyun eger** güstâh

Ne hûb hem-dem idi olmasa eger güstâh” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 22/1)

“Menekşe, senin saçına boyun eğer; eğer küstah olmasaydı ne güzel arkadaştı.”

“Sen durup raks idesen karşuna ben **boynum egem**

İne zülfün koca sen sîm-beri döne döne” (Necâtî Bey G. 472/4)

“Sen durup raks et, karşında ben boyun eğeyim; saçın inip senin gibi gümüş bedenliyi döne döne kucaklasın.”

“Çıkmaz benefşe sünbül ile başa n’eyesün

Turmuş çemende **boynun eger** nâ-tüvânlanır” (Nâilî G. 44/2)

“Menekşe, sünbül ile başa çıkamaz, ne yapsın? Çemende boynunu eğmiş durur.”

“Yolun kenârına çıkmış benefşe **boynun egüp**

Nigâh ider hat-ı miskînüne inen gökçek” (Gelibolulu Âlî G. 280/3)

“Menekşe, boynunu eğip yolun kenarına çıkmış; misk kokulu ayva tüyelerine bakar.”

Vebali boynuna: Bir işin günahını yüklenmek.

“İller ne vechi var ki kolın boynuna sala

Düşmez mi **boynuna** ölür olsak **vebâlimüz**” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 97/4)

“Eller (Başkaları), ne sebeple senin boynuna kolunu dolar; ölsek vebalimiz senin boynuna düşmez mi?”

Vebali boynuna deyimi, mecazî olarak bir işin günahını yüklenmeyi ifade etmektedir. Beyitte mütekellimin dışındaki kişilerin muhatabın boynuna kollarını dolması ve bunun günah olduğu ifade edilmiştir. Vebali boynuna deyimi, somut olarak boyunla ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Boynuma al saçun belâsunı kim

Olmasun **boynuna vebâl** ey dost” (Şeyhî G. 11/5)

“Ey dost! Boynuna vebali olmasın diye saçının belasını boynuma al.”

Beyitte mütekellim, muhatabın saçlarının kendi boynuna dolanmasını isteyerek onu günahtan kurtarmak istemektedir. Vebali boynuna deyimi, somut olarak boyun organıyla ilişkilendirilmiştir.

“Gerdeninde zülfünü gördüm su’âl itdüm dedi

Ey fitâde **boynuma düşmiş vebâlündür** senün” (Hayâlî Bey G. 281/4)

“Onun gerdanında zülfünü gördüm sordum; ey düşkün bu, senin boynuma düşmüş vebalindir.”

Vebali boynuna deyimi, beyitte sevgilinin gerdanına dökülen saçla ilişkilendirilmiştir. Sevgili, gerdanının üzerindeki saçla âşığı cezbediği için günaha girmektedir.

“**Boynuna** saldı **vebâlini** niçe pâ-mâlün

Zülfünün bendini kim didi sana boynuna al” (Âşık Çelebi G. 6/13)

“Nice ayaklar altında kalmışın vebalini boynuna aldı; kim sana ‘Zülfünün bağımlı boynuna al.’ dedi?”

“Gerdenümde deme bu zülf-i siyâhumdur benüm

Hay zâlim **boynuna düşmüş günâhumdur** benüm” (Hayâlî Bey G. 349/1)

“Hey zalim! ‘Bu, benim gerdanımda siyah saçımdır.’ deme; o siyah saç, senin boynuna düşmüş günahımdır.”

“**Boynuna alma günâhın** bu kadar ‘uşşâkun

Setr idüp gerdeni mânende-i şâl-ı Kışmîr” (Bosnalı Sâbit G. 90/2)

“Kışmîr şalı gibi boynunu kapatma; bu kadar âşığın günahını boynuna alma.”

“**Günâhı boynuna** kaldurma bir dahı göreyüm

Şu gerden üzre düşen müşk-bendi sultânım” (Bosnalı Sâbit G. 247/4)

“Ey sultanım! Günahı boynuna, şu gerdan üzerine düşen misk kokulu saçı kaldırma bir daha göreyim.”

1.15. Bulut

Türkçede bulut ilgili olarak en çok kullanılan deyimlerden biri buluttan nem kapmaktır. Klasik Türk şairleri, mecazî olarak en küçük sözden ya da bir davranıştan alınmayı ifade eden deyimün bünyesinde bulundurduğu bulut ve nem sözcüklerinin somut anlamlarına çağrışım yapmak için renginden dolayı bulutu saç ve ayva tüyleri, nemi ise gözyaşı ve çimen üzerinde oluşan çiy tanesiyle ilişkilendirerek kullanmışlardır.

Buluttan nem kapmak: En küçük sözden, bir davranıştan, bir anıştırmadan alınmak.

“Hatt-ı ruhsârün gamından benzer oldı ter-mizâc

Turduğu yerde **buluttan nem kapar** ekser çemen” (Üsküplü İshâk Çelebi K. 13/30)

“Çimen, yanağındaki ayva tüyelerinin gamından çabucak her şeye alınır oldu; durduğu yerde buluttan nem kapar.”

Beyitte çimenliğin çiy dolayısıyla su damlacıklarıyla ıslanmış olması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla muhatabın yanağındaki ayva tüyelerinden dolayı kederlenmesine bağlanmıştır. Buluttan nem kapmak deyimini, somut olarak su buharının sıvı hâle geçmesiyle oluşan çiy tanesinin damlamış olduğu çimen için kullanılmıştır.

“Ol beden nâzûk durur döymez **buluttan nem kapar**

Böyle çok çok girme gel hammâma çoklar sevdiğüm” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 185/3)

“O nazik beden dayanamaz, buluttan nem kapar; sevdiğim böyle çok çok hamama girme, gel.”

Beyitte narin bedenli kişinin dayanma konusunda hassas olduğu için buluttan nem kapıldığı yani mecazî olarak bir şeyden çabuk etkilendiği ve bu yüzden hamama girmesinin doğru olmadığı ifade edilmiştir. Söz konusu kişinin hamama girmesiyle bedeninin herkes tarafından görülmesi, istenmeyen bir durumdur. Buluttan nem kapmak deyimini, somut olarak suyun buharlaştığı hamamla bağdaştırılmıştır.

“Kara bahtundan yeter kıldun şikâyet ey gönül

Gözyaşın dökme **bulutdan nem kapar** elvâra şems” (Gelibolulu Âlî K. 19/26)

“Ey gönül! Kara bahtından şikayet ettiğin yeter; gözyaşı dökme, güneş buluttan nem kapar.”

Buluttan nem kapmak deyiminde geçen bulut, siyah olması bakımından kara bahtla; nem ise gözyaşıyla ilişkilendirilerek deyim, somut öğelerle bağdaştırılmıştır.

“Hat-ı ‘izârun için mihr ta‘n mı **nem kapsa**

Ki her seher müjesi üzre yaş görür çemenün” (Emrî G. 286/4)

“Çimenin her seher vakti kirpiği ıslanır; güneş yanağının ayva tüylerinden nem kapsa buna şaşılır mı?”

“Ey gönül ağlama gül sümbül-i hoş-bûyından

Ebrden nem kapar ol zülf-i semensâ ter olur” (Şeyhüislâm Yahyâ G. 77/2)

“Ey gönül! Onun hoş kokulu sümbül gibi saçı için ağlama, gül! O yasemin kokulu zülûf, buluttan nem kapar, ıslanır.”

“Dem-â-dem gösterüp dūd-ı siyâhun şerm-sâr itme

Bulutdan nem kapar bir verd-i terdür çünkü dil-dârun” (Azmîzâde Hâletî G. 393/4)

“Sürekli siyah dumanını gösterip onu utandırma çünkü senin sevgilin buluttan nem kapın bir taze güldür.”

“Nice gelsün kenâr-ı bahr-i eşk-i ‘âşık -ı zâra

Bulutdan nem kapar âyîne-i tab‘-ı mücellâsı” (Azmîzâde Hâletî G. 823/5)

“Ağlayan âşığın gözyaşı, deniz kıyısına nasıl gelsin? Onun parlak tabiatı buluttan nem kapar.”

“Gül-i ebrî deme ruhsâr-ı yâra

Bulutdan nem kapar kâlâ-yı hüsni” (Şeyh Gâlip G. 306/3)

“Sevgilinin yanağına bulut gülü deme; onun güzelliğinin kumaşı, buluttan nem kapar.”

“Dil yüzün günileyüp zülfünden aglar rûz u şeb

Ne hayâl-engîzdür gör kim **bulutdan nem kapar**” (Adnî G. 32/2)

“Gönül, yüzünü saçından kıskanıp gece gündüz ağlar; o buluttan ne kapan, nasıl bir hayalperesttir.”

1.16. Burun

Klasik Türk şiirinde burunla ilgili kullanılan deyimlerden en çok kullanılanlardan biri burnundan getirmektir. Mecazî olarak yaptığına pişman etmek anlamına gelen burnundan getirmek deyimini, burun şeklini anımsatan zambak çiçeğiyle bağdaştırılarak kullanılmıştır.

Burnu havada: Kendini çok beğenmiş herkese yukarıdan bakan.

“Yârin şemîm-i kâkülün almış nesîmden

Âşüfte gönlümün yine **burnu hevâdadır**” (Halepli Edîp G. 152/3)

“Aşüfte gönlüm, sevgilinin kâkülünün kokusunu rûzgârdan almış, yine burnu havadadır.”

Beytte perişan gönül, sevgilinin kâkülünün kokusunu rûzgardan alarak burnu havalanmış yani mecazî olarak bununla övünecek bir duruma gelmiştir. Burnu havada deyimini koku ve rûzgarla ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

Burnundan getirmek: Yaptığına pişman etmek.

“Düşen jâle degül zambak senün bînîne öykünmiş

Getürdi bînîsin **burnundan** anun rûzgâr ey gül” (Emrî Mkt. 288/3)

“Ey gül! Dökülen çiy tanesi değildir; zambak senin burnuna özenmiş ve bu yüzden rüzgâr onun burnundan getirmiş.”

Beyitte çiy tanesinin oluşma nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla zambakın muhatabın burnuna özenmesine bağlanmıştır. Mütakellim, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla zambaktan dökülen su damlacıklarının çiy tanesi olmadığı, aslında zambakın sevgilinin burnuna benzeme hevesi sonucu, rüzgârın onun burnundan getirdiğini yani mecazî olarak onu bu özentisinden dolayı pişman ettiğini ifade etmektedir. Burnundan getirmek deyimini, görünüm olarak burna benzeyen zambak için kullanılmıştır.

“Gonca-i zambak şarâb-ı jâleden nûş itdüğün

Hasret-i bînünle **burnundan getürdi** rûzgâr” (Emrî G. 95/3)

“Rüzgar, burnunun hasretiyle zambak goncasının içtiği çiy tanesini burnundan getirdi.”

Beyitte rüzgârın esinti yoluyla zambakın üzerindeki çiy tanesini savurarak düşürmesi, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla onun muhatabın burnuna hasret kalmasına bağlanmıştır. Burnundan getirmek deyimini, somut görünüm açısından buruna benzerlik gösteren zambak çiçeğinin yapraklarından dökülen çiy tanesiyle bağdaştırılmıştır.

1.17. Can

Ahmet Turan Sinan (2015: 320-323), Türkçede canla ilgili olarak 216 tane deyim varlığından söz etmektedir. Bunlardan en çok bilinenler arasında can vermek, canı ağzına gelmek, canından bezmek, canı yerine gelmek, can yakmak, cana can katmak gibi deyimler sayılabilir. Klasik Türk şairlerinin dünyasında da yukarıda sayılan deyimler kendini göstermektedir. Canla ilgili deyimlerin en çok bağdaştırıldığı unsur ise klasik Türk şiirinde can vericilik özelliğiyle bilinen dudaktır. Canla ilgili kullanılan deyimlerde dudak unsurunun kendini göstermesi, yok denecek kadar küçük olan dudak ve varla yok arasında denecek kadar hafif olmasıyla bilinen canın benzerlik göstermesine bağlanabilir. Can yanmak ve can yakmak gibi deyimler ise somut olarak mumun etrafında dönerek canını ateşe atan pervaneyle ilişkilendirilmiştir.

Cana can katmak: İnsanın dinçliğini, neşesini, yaşama gücünü artırmak, insana yaşama gücü ve isteği vermek.

“Lebün ey cân-ı ‘âlem cânâ râhat bâdesin sundı

Fenâ bezmine biz benzer ki **cânâ cân katup** geldük” (Gelibolulu Âlî G. 287/2)

“Ey âlemin canı! Dudağın cana rahatlık badesini sundu; yokluk meclisine cana can katıp gelmiş gibiyiz.”

Cana can katmak deyimi, mecazî olarak birinin yaşama isteğini artırmayı ifade etmektedir. Beyitte âlemin canı olarak nitelenen muhatabın dudağı cana rahatlık şarabını sunduğu için mütekellim, yokluk meclisine cana can katarak geldiklerini ifade etmektedir. Yokluk yani Allah’ın varlığında yok olma meclisi, sevgilinin yok denecek dudağıyla bağdaştırılmakla birlikte cana can katmak deyimi, can vericilik özelliğiyle bilinen dudakla ilişkilendirilmiştir.

“Gamzesin yâd eyledükce gerçi kalmaz bende cân

Leblerin andukca ammâ **cânuma cân katılır**” (Bağdatlı Rûhî G. 149/2)

“Onun süzgün yan bakışını andıkça gerçi bende can kalmaz ama dudaklarını andıkça canıma can katılır.”

“Bezmimüze ayak basan **cânıma cân katar** gider

Bâde-i rûh-bahş ile toludur âb-gînemüz” (Bağdatlı Rûhî G. 431/4)

“Meclisimize ayak basan canıma can katıp gider; sürahimiz can bağışlayan şarapla doludur.”

“Mey gibi kanı bir güher her katresi cânlar deger

Hakkâ ki **cânâ cân katar** yâr ile olsa leb-â-leb” (Nef’î K. 62/4)

“Onun şarap gibi kanı bir cevherdir, her bir bir damlası canlara bedeldir; gerçekten sevgiliyle dudak dudağa olsa cana can katar.”

Can yakmak: (bk. Ateş/Yanmak/Yakmak)

Canı ağzına gelmek: (bk. Ağız)

Canı dili bağlı: (bk. Bağ/Bağlamak)

Canı yanmak: (bk. Ateş/Yakmak/Yanmak)

Canı yerine gelmek: Yorgunluğu geçmek, sağlığını, gücünü kazanmak.

“**Cânum yirine geldi** hele bûs idüp lebün

Ammâ ne çâre sînededür ârzû-yı dil” (Nevîzâde Atâyî G. 138/4)

“Senin dudağımı öpünce canım yerine geldi; ama ne çare! Gönül arzusu sinededir.”

Beyitte mütekellim, muhatabın dudağımı öpünce canı yerine gelmiş yani sağlığına yeniden kavuşmuştur. Deyimde geçen can sözcüğü can vericilik özelliğiyle bilinen dudakla ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

Canından bezmek: Çektiği sıkıntılar yüzünden yaşamayı istemeyecek duruma gelmek.”

“Tâ kim lebün agyârı şerbetlere kandurdu

Ol acı beni tatlı **cânumdan usandurdu**” (Necâtî Bey G. 576/1)

“Senin dudağın, rakibi şerbetlere kandırdı; o acı beni tatlı canımdan usandırdı.”

Beyitte mütekellim, muhatabın dudağının rakibe karşılık vermesinden dolayı acı çekmekte ve bu acı onu tatlı canından bezdirmiştir. Canından bezmek deyiminin dudakla bağdaştırıldığı görülmektedir. Acı-tatlı paradoksu üzerine kurgulanmış olan beyitte canından bezmek deyimindeki anlam inceliği âşığın sevgilinin can bahşeden dudağının rakibe tat vermesinden usanmasındandır.

Canını acıtmak: (bk. Acı/Acımak/Tuz)

1.18. Çatlamak/Kabarmak

Klâsik Türk şiirinde kullanılan çatlamakla ilgili deyimler, ikiye bölünmüş görünümde olan dudak, hüsn-i hat sanatında kullanılan ve ucu ikiye çizilmiş vaziyette olan kalemle ilişkilendirilmiştir. Kabarmak ya da şişmekle ilgili deyimler, şarabın üzerinde bulunan hava kabarcığı ile bağdaştırılarak kullanılmıştır.

Lezzetinden çatlamak: Çok lezzetli olmak.

“Deheni vasfını çün agzuma aldum Emrî

Lezzetinden lebinün iki **yarıldı** dehenüm” (Emrî Mkt. 325/2)

“Emrî, onun ağzının vasıflarını ağzıma aldım; onun dudağının lezzetinden ağzım ikiye yarıldı.”

Lezzetinden çatlamak deyimi, bir şeyin çok lezzetli olduğunu vurgulamak için kullanılmaktadır. Çatlamak kelimesi, bir şeyin ayrılıp dağılmayacak şekilde yarılması anlamına gelmektedir. Lezzetinden çatlamak deyiminde gerçek anlamda herhangi bir şeyin yarılması söz konusu değildir ancak beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla ağzın ikiye ayrılmış biçimde olması, onun muhatabın dudağının lezzetine ulaşmış olmasına bağlanarak deyimdeki çatlamak sözcüğünün gerçek anlamı beyte yerleştirilmiştir.

“Zebânı iki **yarılır** safâ-yı **lezzetden**

Ne dem ki rûz-ı lebünden virür haber hâme” (Sehî Bey K. 32/7)

“Kalem, ne zaman dudağından haber verse lezzetinden dili ikiye yarılır.”

Bu beyitte lezzetinden çatlamak deyimi kalem için kullanılmıştır. Kamış kalemin ucunun ikiye yarılmış şekilde olması hüsn-i talil sanatı aracılığıyla kalemin dudağın haberlerini vermesine bağlanmıştır.

“**İki şakk oldu** zebânı **lezzetinden** hâmenün

Tâ ki şekker lâ'lünün evsâfını zikr eyledüm” (Zâtî G. 1001/3)

“Şeker gibi yakut dudağının vasıfların zikrettim; kalemin dili lezzetinden ikiye yarıldı.”

“Ağız açmaz bana ol gonca-dehen söylemeye

Lezzetinden lebünün mîvesi olur **iki şak**” (Emrî G. 256/2)

“O gonca ağızlı benimle konuşmak için ağız açmaz; dudağının meyvesi lezzetinden ikiye yararılır.” (bk. Ağız→Ağız açmak)

Şişip (hasedinden) çatlama: Çok kıskanmak.

“Sâgar-ı meyde **şişüp çatladı** bir demde habâb

Lebün için nefese uğradı var ise şarâb” (Emrî G. 53/1)

“Kabarcık, bir anda şarap kadehinde şişip çatladı; şarap dudağın için nefese uğradı.”

Şişip çatlama deyimi, günümüzde kıskanmanın şiddetini belirtmek için hasetten çatlama şeklinde kullanılmaktadır. Beyitte şişip çatlama deyimi, şarabın üzerindeki hava kabarcığı için kullanılmıştır. Hava kabarcığı oluşuktan bir müddet sonra kaybolur. Şarap üzerindeki hava kabarcığının şişerek bir müddet sonra kaybolmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla muhatabın dudağını görmesine bağlanarak deyim hem gerçek hem mecaz anlamı beyte yerleştirilmiştir.

“Peymâne lebün öpdüğünü gördi çemende

Hazm eylemeyüp **çatladı** piste **hasedinden**” (Nâbî G. 574/2)

“Fıstık, şarap kadehinin senin dudağını öptüğünü gördü; hazmedemeyip hasedinden çatladı.”

Beyitte mecazî olarak çok kıskanmak anlamına gelen hasetinden çatlama deyimi, somut olarak çatlama özelliğine sahip fıstıkla ilişkilendirilmiştir. Fıstık, olgunlaştığında kabuğu yeşilden sarıya döner ve kısmen çatlayarak açılır. Beyitte fıstığın bu özelliği, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla şarap kadehinin muhatabın dudağını öpmesi ve bu

görüntünün fıstık tarafından görülmesine bağlanmıştır. Hasetinden çatlamak deyiminde geçen çatlamak fiili, fıstığın çatlamasıyla ilişkilendirilmiştir.

Şişip kabarmak: Havalanmak.

“Habâb-1 mey niçün **şişüp kabarmasun** ki bezmünde

İder bâd-1 hevâdan günde bir la‘1 efseri peydâ” (Emrî G. 26/3)

“Şarap kabarcığı, senin meclisinde nasıl şişip kabarmasın? Bedavadan günde bir yakut tacı elde eder.”

“**Şişüp kabardığı** bu rûzgâr el virdi

Habâb-1 câm-1 mey oldı senün hevâdârûñ” (Filibeli Vecdî N. 2/3)

“Rüzgar el verdi, şarap kadehindeki kabarcığı seninle havadar oldu; onun şişip kabarması bundandır.”

1.19. Çekmek/Çevirmek

Klâsik Türk şiirinde çekmek, çevirmek ya da çekişmek ile ilgili deyimler; su dolabı, kadeh, saç, yay gibi somut olarak döndürülen ya da çekilebilen unsurlarla ilişkilendirilmiştir.

Çekip çevirmek: Düzenlemek, yönetmek.

“İnedüp **çekdi cevirdi** beni kûyunda rakîb

Meger ol har bu Necâtî ana dolâbundur” (Necâtî Bey G. 138/6)

“Rakip beni senin bulunduğun yerde çekti çevirdi; meğer o eşek, bu Necatî senin onun için kullandığın dolabındır.”

Çekip çevirmek deyimini, bir şeyin yönetimini ele geçirmeyi ifade etmek için kullanılan bir deyimdir. Mütakellim, rakibin kendini muhatabın bulunduğu yerde inleterek çekip çevirdiğini dile getirmektedir. Bu ifadeden rakibin mütakellimin yapamadığını gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Muhatabın mütakellime değil de rakip

olarak nitelendirilen kişiye ilgi göstermesi, mütakellimin rakibin yönetimi altına girdiğinin göstergesidir. İkinci mısradaki mütakellim, Necâtî'nin su dolabı, rakibin ise bu su dolabını çeviren eşek olduğunu ifade etmektedir. Eski devirlerde su dolabıyla sulama yapılmakta ve bu dolabın çalışması için bir eşeğe ihtiyaç duyulmaktadır. Mütakellim, gözyaşı döken Necâtî'yi su dolabı olarak nitelendirirken rakibi de bu dolabın çalışmasını sağlayan eşek olarak nitelendirmektedir. Eşek dolabın çalışmasını sağlayarak sulama işleminin gerçekleşmesini sağladığı gibi rakip de Necâtî'nin ağlamasına neden olmaktadır. Eşegin su dolabını çekip çevirmesi deyimini gerçek anlamına göndermedir.

“Bâgda dülâbı çok **çekdi çevürdi** bâgbân

Öykünür diyü gamunda nâle vü efgânuma” (Bâkî G. 434/2)

“Bahçıvan, bahçede senin gamından dolayı benim inleyişime özenir diye dolabı çokça çekti çevirdi.”

Çekip çevirmek deyimini; bahçe, bahçıvan ve su dolabı bağlamında verilerek somutlaştırılmıştır. Bahçıvanın bahçeyi düzenlemesi, deyimini soyut anlamıyken bahçıvanın su dolabını döndürerek sulama işlemini gerçekleştirmesi, deyimini somut anlamını verir.

“**Çekdi çevürdi** sâkî-i meclis piyâleyi

Âl ile öpdi diyü leb-i la‘l-i dilberi” (Bâkî G. 504/2)

“Meclis sakisi sevgilinin yakut dudaklarını öptü diye hileyle kadehi çekti çevirdi.”

Çekip çevirmek deyimini; saki, içki meclisi ve piyale bağlamında verilerek anlamsal açıdan zenginleştirilmiştir. Kadeh, içki meclisinde devrederek ağızdan ağıza dolaşarak içilir. Bu dolaşma durumu, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla kadehin sevgilinin yakut dudaklarını öpmesine bağlanarak deyimini hem somut hem de soyut anlamları beyte yerleştirilmiştir. Deyimin mecazî anlamı, sevgilinin dudaklarını öpen kadehin onu çekip çevirmesi yani onun yöneterek düzenlemesi üzerinedir. Deyimin gerçek anlamı ise kadehin içki meclisinde ağızdan ağıza dolaştırılarak çekilmesi yani içilmesidir

“Çigzinür başum akar yaşum inildüm bî-‘aded

Âh kim **çekdün çevürdün** sen beni dolâb-veş” (Zâtî G. 592/5)

“Başım döner, yaşım akar, iniltim sayısız; sen beni dolap gibi çektin çevirdin, âh!”

Mütekellim, muhataptan dolayı başının döndüğünü, gözyaşlarının aktığını, sayısız iniltisinin olduğunu ve bu özelliklerinden dolayı kendinin muhatap tarafından dolap gibi çekilip çevrildiğini ifade etmektedir. Çekip çevirmek deyimini; mecazî olarak yönetmek, düzene koymak gibi anlamlarda kullanılır. Muhatap, mütekellim üzerinde egemenlik kurarak onu istediği gibi yönetmektedir. Çekip çevirmek deyimini bahçeyi sularken çekilerek ve döndürülerek kullanılan su dolabıyla ilişkilendirilmiştir. Mütekellimin muhataptan dolayı ağladığı, inlediği ve başı döndüğü ifade edilmiştir. Bu özelliklerin hepsi su dolabıyla benzeşim göstermektedir.

“O âfet her kaçan zülf-i perîşânı çeker çevür

Derûnum gird-bâd-ı âh-ı hicrânı **çeker çevür**” (Kâmî G. 33/1)

“O afet ne zaman dağınık saçını çekip çevirse ayrılık acısının rüzgârı içimi çeker çevirir.”

Beyitteki sevgili ne zaman dağınık saçını çekip çevirse o saçın ayrılık acısı mütekellimin içini çekip çevirmekte yani mecazî olarak mütekellimi etkisi altına almaktadır. Müşakele sanatı aracılığıyla çekip çevirmek deyimini birinci mısra somut; ikinci mısradaki ise soyut anlamda kullanılmıştır.

“Takup kemend boynına döndürdi Ka‘be’den

Cekdi çevürdi zâhid-i zerrâkı zülf ü hat” (Nevî G. LIII/7)

“Zülûf ve ayva tüyleri iki yüzlü zahidin boynuna kement atıp Kabe’den döndürdü, çekti çevirdi.”

Beyitte çekip çevirmek deyimini, somut olarak çekilebilen saç ve ayva tüyleriyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Anı çok **çekdi çevirdi** bâgda dûlâblar

Var ise araya dil sokdılar mîz-âblar (Nevîzâde Atâyî G. 43/1)

“Bağda dolaplar onu çok çekip çevirdi; araya su olukları dil soktu.”

“Tîr-i gamun nişânesidür diyü Bâkîyi

Allâh ki halk **çekdi çevürdi** kemân gibi” (Bâkî G. 526/5)

“Senin gam okundan işaretir diye halk, Bâkî’yi yay gibi çekti çevirdi.”

“Nola anı derd ü gam **çekse çevirse** bir zamân

Keştî-i deryâ-yı ‘aşkun bâdbâındur gönül” (Sabrî G. 129/3)

“Dert ve gam, gönlü bir zaman çekip çevirse ne olur? Gönül, aşk denizi gemisinin yelkenidir.”

Çekmediği kalmamak: Bütün sıkıntıları yaşamak.

“**Çekmediği kalmadı** çevgân-ı zülf-i yârdan

Sahn-ı gamda öyle gûy-ı vuslatı kapdı gönül” (Fatîn G. 84/3)

“Gönlün sevgilinin çevgan gibi zülfünden çekmediği kalmadı; gam çölünde vuslat topunu kaptı.”

Dert /gam /ızdırıp çekmek: Sıkıntı içinde olmak, üzmek.

“Ey kemân-saht sen ebrûsı **gamını çekdün**

Yâ hadeng-i müjesi hasreti mi bükdi belün” (Âşık Çelebi G. 19/2)

“Ey güçlü kemançı (ok ve yay kullanan kişi), ya senin kaşının gamını çektim ya da ok gibi kirpiğinin hasreti mi senin belini büktü?” (bk. Bel→Belini bükme)

“Dil-i sad-çâki ser-i zülf-i perîşâne çeker

Bilür ol mûy **gamın** her ne ise şâne **çeker**” (Bâkî K. 12/1)

“Dağınık zülfün ucu bin parça gönlü çeker; o kıl bilir ki her ne olursa derdini tarak çeker.”

Klasik Türk şiirinde sevgilinin saçlarında binlerce âşığın gönlü asılıdır. Beyitte dağınık zülüfde asılı olan gönüllerin gamını tarak çekmekte yani sevgilinin saçlarını tararken onların sıkıntısı tarağa yansımaktadır. Gam çekmek deyimi, çekme fiiliyle ilişkili olarak tarak ve saçla ilişkilendirilmiştir.

“Kim çıkar başa ser-i zülf-i girih-gîrûn ile

Yine ol silsile **cevrin** dil-i dîvâne **çeker**” (Bâkî K. 12/2)

“Senin dolaşık saçının ucuyla kim başa çıkar; yine zincirlenmiş saçın cevrini deli gönül çeker.”

Beyit, delilerin zincire vurulması üzerine kurgulanmıştır. Beyitte gönül deli; saç ise zincir olarak betimlenmiştir. Dert çekmek deyimi, somut olarak çekmek eyleminin gerçekleştirilebileceği saçla ilişkilendirilmiştir.

Cân la‘lüne âlüfte dil zülfüne âşüfte

Hızır içdi hayât âbın **zulmet çeker** İskender (Gelibolulu Âlî G. 96/3)

“Can, dudağının düşkünü, gönül, zülfünün perişanı; Hızır, hayat suyunu içti, İskender zulmet çeker.”

“Perîşânî-i ‘akla zülf-i Leylâdur sebep yohsa

Çeker her **cevrini** dildâra Mecnûn dahı kâ’ildür” (Kâmî G. 59/2)

“Yoksa aklın perişan olmasına sebep olan gece renkli saç/Leyla’nın saçı mıdır? Her cevrini çeker, Mecnun bile razı olmuştur.”

“Dâmdan dâma düşüp **çekmişdi** haylî **ıztırâb**

Dâm-ı zülfün bend idince bu dil-i âvâreyi” (Kâmî G. 195/5)

“Zülfünün tuzağı, bu avare gönlü bağlayınca o, tuzaktan tuzağa düşüp hayli ıztırâp çekmişti.”

“**Dâg-ı hicrânını** taglar kadar olsa **çekerim**

Heves-i Leyli-i zülfi ile Mecnûn-âsâ” (Fatîn G. 12/3)

“Dağlar kadar olsa da ayrılık yarasını gece/Leyla gibi zülfünün hevesiyle Mecnun/deli gibi çekerim.”

“Demezem degmez bana gamzen hadengi ya deger

Degme **kaydı çekmezem** ‘âlemde bir âzâdeyem (Fuzûlî G. 184/3)

“Bana süzgün yan bakışının oku değmez demem, ya değerse...Bu âlemde değme kaydı çekmeyen bir kayıtsızım.”

“Fuzûlî çekme yârün okların her lahza yârenden

Sana mı kaldı **çekmek** her zamân bir yâr **hicrânın**” (Fuzûlî G. 222/7)

“Ey Fuzûlî! Yarın oklarını sürekli dostlardan çekme; yarın ayrılık acısını çekmek her zaman sana mı kaldı?”

“Elîf-i bezm-i hevâ sâgar-ı safâ çekmez

Müdâm **çekdiği** hep gönlünün **belâsıdır**” (Halepli Edîp G. 364/2)

“Heves meclisinin elifi sefa kadehi çekmez; onun her zaman çektiği gönlünün belasıdır.”

“Biz o şûhun zevk-i sahbâ-yı vefâsın sürmezüz

Cevrini çekmekdeyüz ammâ safâsın sürmezüz” (Sabrî G. 94/1)

“Biz, o güzelin vefa kadehinin zevkini sürmeyiz; onun cevriini çekmekteyiz ancak sefasını sürmeyiz.”

“**Derd**-i aşkun dâ’imâ ben mübtelâ **çekmek** neden

Gayr ile ‘ayş idüp câm-ı safâ çekmek neden” (Sabrî G.159/1)

“Benim gibi düşkünün daima aşk derdini çekmesi nedendir? Senin başkalarıyla yiyip içip sefa kadehi çekmen nedendir?”

Zahmet çekmek: Güçlkle karşılaşp yorulmak, sıkıntıya katlanmak.

“**Çekme zahmet** çek elün tedbîr-i derdümden tabîb

Kim degil sen bildiğın ben çektiğım bîmârlıg” (Fuzûlî G. 147/6)

“Ey tabip! Derdimin tedbirinden elini çek, zahmet çekme; çünkü benim çektiğım senin bildiğın hastalık değil.”

1.20. Dağ

Klasik Türk şairleri, dağla ilgili deyimlerden dağ üstü bağ olmak ve dağ yakmak deyimlerini sıkça kullanmışlardır. Söz konusu deyim kullanımlarında dağ sözcüğünün hem yara hem de coğrafi terim olarak yeryüzünün çevresine göre yüksekte kalan kısımları anlamlarının şiire yerleştirildiği görülmektedir. Dağ üstü bağ deyiminde dağın hem yara hem de coğrafi terim anlamı; bağın hem bahçe hem de düğüm, iki şeyi birbirine bağlamak için kullanılan ip gibi anlamları şiire yerleştirilmektedir. Yine dağla ilgili deyim kullanımlarında *Ferhâd ile Şîrîn* hikâyesinin erkek kahramanı Ferhat’ın dağları delmesine telmih yapılmıştır.

Bağrı /ciğeri/yüreği dağ olmak: (bk. Bağır/Ciğer/Yürek)

Dağ üstü bağ olmak: Sıkıntılardan kurtulup mutluluğa erişmek.

“Sînemün dâğın görüp rahm eylese sarılsa yâr

Bunca derdüm var iken **dağ üstü bana bağ olur**” (Necâtî Bey G. 107/5)

“Sevgili, sinemin yarasını görüp bana acısa; bu kadar derdim varken dağ üstü bana bağ olur.”

Dağlık, çalılık yerler üzerine bağ kurulması, dağ üstü bağ deyimini ortaya çıkarmıştır. Beyte bakıldığında muhatabın mütekellimin yaralarını görerek ona acımasıyla dağ üstü, mütekellim için bağ olacaktır yani sıkıntılarında kurtulacaktır.

Dağ üstü bağ deyimi, beyitte birden fazla anlama gelecek şekilde kullanılmıştır. Dağ kelimesi; hem çevresine göre yüksekte kalan bölge anlamına, hem de yara anlamına gelmektedir. Bağ ise bahçelik alan anlamına geldiği gibi yaraların üzerine sarmalayan sargı anlamına da gelmektedir. Deyim üzerinde tevriye sanatı uygulanarak birden fazla anlama gelecek şekilde kullanılmıştır.

“Hecr ile pür-dâg idi bagrum velî

Şevkdan **dâg üsti bana bâg** idi” (Sehî Bey G. 298/5)

“Ayrılıktan bağrım yaralarla dolmuştu ancak şevkten dağ üstü bana bağ oldu.”

“Dâga düşdüm dag uraldan lâle gibi bâgruma

Sünbülün ‘arz it bana **dâg üsti bâg** olsun begüm” (Zâtî G. 932/2)

“Ey beyim! Bağrım lale gibi dağ vurduğundan beri dağa düştüm; sünbülünü sun bana dağ üstü bağ olsun.”

“Bîsütûn seyrine bend itdi ta‘alluk riştesin

Nâ-tüvân Ferhâda olsa yeridür **tag üsti bâg**” Gelibolulu Âlî G. 248/2)

“Güçsüz Ferhat, Bîsütun yoluna taalluk ipini bağladı; ona dağ üstü bağ olsa yeridir.”

“Nergis ile yâsemen gibi görünmüş sîm ü zer

Bend-i gamda zâr iken olmuş ana **tag üsti bâg**” (Gelibolulu Âlî Kt. 4/3)

“Altın ile gümüş, nergisle yasemin gibi görünmüş; gam zincirinde ağırlarken ona dağ üstü bağ olmuş.”

“Yine sînemde köhne dâglar üstinde dâg olmuş

Açılmış tâze güllerle dile **dâg üsti bâg olmuş**” (Kâmî G. 97/1)

“Yine sinemde dağlar üstünde dağ olmuş; açılmış taze güllerle gönle dağ üstü bağ olmuş.”

“Aks-i zülf-i ham-be-hamdur sîne-i üftâdede

Var ise ‘âlemde ancak ‘âşıka **dâg üsti bâg**” (Koca Ragıp Paşa G. 98/2)

“Âşığa âlemde dağ üstü bağ varsa o, ancak düşkün gönüldeki kıvrım kıvrım zülfün aksidir.”

“Şerer-i tîşeyi Ferhâd sanırdı gül-nâr

Fikr-i vuslatdur iden ‘âşıka **tag üstini bâg**” (Keçecizâde İzzet Molla G. CCLXII/2)

“Ferhat, dağın kıvılcımlarını nar çiçeği sanırdı; âşığa dağ üstünü bağ eden kavuşma fikridir.”

Dağ üstüne dağ vurmak: Birinin üzüntüsünü artırmak.

“Dâg toludur içüm lâle bigi fûrkatün

Kasd ider kim girü **dâg ura dâg üstine**” (Ahmedî G. 597/6)

“İçim lale gibi dağ doludur; ayrılığın dağ üstüne dağ vurmaya kasteder.”

Dağ yakmak: Büyük bir üzüntü duymak.

“Hasret-i la‘l-i lebün bagrını pür-hûn itmiş

Dâg yakmaga komış gögsine ahker hâtem (Bâkî K. 19/43)

“Yüzük yakut gibi dudağının hasretiyle bagrını kan içinde bırakmış; dağ yakmak için gögsüne kızıl ateş koymuş.”

Beytin bağlamına hakim olan renk kıızıdır ve söz konusu bağlamla ilişkili olarak dudak, kan, yakut, yara, ateş ve mühür (hatem) sözcükleri kullanılmıştır. Hatem yani üstü mühürlü yüzük, muhatabın yakut dudağının hasretiyle bagrını kan, gögsünü ateş içinde bırakmıştır. Eskiden özellikle padişahların kullandıkları yüzüklerin kaşı mühür görevi görmektedir. Mühürün belgelere vurulmasında kırmızı renk mürekkep kullanılması, kanla bağdaştırılırken yüzüğün üstündeki mührün kendisi de renginden dolayı dağ yakmak yani yara ile bağdaştırılarak kullanılmıştır. Yüzük, sevgilinin dudağının hasretiyle göğsünde dağlar yakmakta yani büyük bir üzüntü duymaktadır.

Bununla birlikte yüzüğün kaşının yarayı anımsatması deyimın somut anlamını vermektedir.

“Gam-ı hâlünle siyah nokta degüldür görinen

Dâğlar yakdı yine cismine yir yir kâgaz” (Nevîzâde Atayî G. 27/2)

“Kâğıdın üstünde görünen siyah nokta değildir, o, beninin sevdasıyla cismine dağlar yaktı.”

Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla kâğıdın üzerine damlamış olan mürekkeplerin aslında siyah nokta olmadığı, muhatabın beninin sevdasıyla kâğıdın bağrına dağlar yaktığı iddia edilmiştir. Mecazî olarak büyük bir üzüntü içinde olmayı ifade eden dağ yakmak deyimini, kâğıt üzerindeki siyah noktalarla bağdaştırılmıştır.

1.21. Diken

Klasik Türk şairleri; dikenle ilgili olarak yeri diken olmak, diken üstünde durmak, güzüne diken olmak, eğni diken olmak gibi deyimleri çoğunlukla dikenli bir bitki olan gülle ilişkilendirerek kullanmışlardır.

Diken üstünde durmak: Bir yerde tedirginlik duymak, huzursuz olmak.

“O ruhdan ayru nidem Emrî ârzûsı ile

Turur çemende **diken üzre** her gül-i ra‘nâ” (Emrî G. 31/5)

“Ey Emrî! O yanaktan ayrı ne yaparım düşüncesiyle her güzel gül çemende diken üstünde durur.”

Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla güllerin diken üstünde olmasının nedeni, mütেকellimin renk bakımından gülle ilişkilendirilebilecek olan yanaktan ayrı kalmasına bağlanmıştır.

Eğni diken olmak: Dayanılmayacak derecede sıkıntılar içinde olmak.

“Görelî sen serv-i bâlâyı kabâ-yı sebz ile

Câmesi şâh-ı gülün **egninde olmuştur diken**” (Emrî G. 366/5)

“Senin gibi uzun boylu selviyi yeşil elbiseyle gördüğünden beri gül dalının elbisesi üstünde diken olmuştur.”

Beyitte muhatabın yeşil elbise giymesinden dolayı gül dalının elbisesi, dikenler içinde kalmıştır yani mecazî olarak gül dayanılmayacak sıkıntılar içerisindedir. Gül dalının dikenler içinde olmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla gül dalının sevgilinin yeşil elbise giydiği için onun güzelliğine ulaşamayacağına bağlanmıştır. Eğni diken olmak deyimi, somut olarak dikenler üzerinde bulunduran gül dalıyla bağdaştırılarak kullanılmıştır.

Gözüne diken olmak: Tedirgin etmek, rahatsız etmek.

“Gördiler dün beni ol gonca-dehen yanında

Tek tururken **diken oldum gözine** dünyânun” (Azmîzâde Hâletî G. 400/2)

“Dün beni o gonca ağızlı yanında gördüler; tek dururken dünyanın gözüne diken oldum.”

Beyitte mütekellimin gonca ağızlıyla birlikte görülmesi, onun dünyanın gözüne diken olmasına neden olmuştur. Mecazî olarak mütekellimin gonca ağızlı olarak nitelendirilen kişinin yanında olması, başkalarına rahatsızlık vermektedir. Gözüne diken olmak deyimi dikenli bir bitki olan goncayla bağdaştırılmıştır.

“Kimi çekmez bizi halkun kimi el üzre tutar

Dost yanunda gülüz **cesm-i ‘adûya tikenüz**” (Bağdatlı Rûhî G. 433/2)

“Halkın kimisi çekemez bizi, kimisi de el üstünde tutar; dostun yanında gülüz, düşmanın gözüne diken olmuşuz.”

“Sevip ol goncayı agyâra hezâr olmayalum

Âlemün bir gül için **cesmine hâr olmayalum**” (Enderunlu Vâsîf Kt. 39)

“O goncayı sevip yabancılara bülbül olmayalım; bir gül için âlemin gözüne diken olmayalım.”

Yeri diken olmak: Kötü bir duruma düşmek.

“Tâ ol büt-i şîrîn-leb şekker-şiken olmuşdur

Gül goncasının vallâh **yeri diken olmuşdur**” (Necâtî Bey G. 84/1)

“O şirin dudaklı şeker kıran olduğundan beri vallahi gül goncasının yeri diken olmuştur.”

Beyitte şeker dudaklı put gibi sevgilinin dudağının yanında gül goncasının kötü bir duruma düştüğü ifade edilmiştir. Gül goncasının dikenli bir dal üzerinde bulunmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla tatlı dudaklı sevgilinin dudağının şeker kırmasına bağlanmıştır. Yeri diken olmak deyimini, gerçek anlamda dikenli dal üstünde bulunan goncayla ilişkilendirilmiştir.

1.22. Dil

Ahmet Turan Sinan (2015, 345), Türkçede dil ile ilgili 146 deyim tespit etmiştir. Gündelik kullanımda dil ile ilgili deyimlerin çoğunluğu konuşmayla ilişkilendirilmiştir. Bunlardan bazıları ve gündelik kullanımdaki karşılıkları şu şekilde sıralanabilir: Dil dökmek>yalvarmak, dil uzatmak>kötü söz söylemek, dile almamak>lafını etmemek, dile düşmek> dedikodu konusu olmak, dili dolaşmak>ne diyeceğini bilememek vb. klasik Türk şairleri dil ile ilgili deyimleri çoğunlukla şekil olarak dil organına benzerlik gösteren varlıklarla bağdaştırarak kullanmışlardır. Bununla birlikte dil ile ilgili kullanılan deyimlerin içinde geçen düşmek, dökmek, dolaşmak gibi eylemlerin de gerçek anlamlarına göndermeler yapmışlardır. Dil dökmek deyimini, su ve gözyaşıyla ilişkilendirilerek dökmek eyleminin somut anlamına çağrışım yapılmıştır. Dil uzatmak deyimini; süsen çiçeği, kılıç, hançer gibi şekil olarak dil organına benzerlik gösteren varlıklarla özdeşleştirilmiştir. Dile düşmek deyimini ise daha çok çene çukuruyla ilişkilendirilerek birinin çukura düşmesine çağrışım yapılmıştır.

Acı dil vurmak/Acı dil vermek: (bk. Acı)

Ağız var dili yok: (bk. Ağız)

Dil dökmek: (bk. Dökmek)

Dil /laf sokmak: Üstü kapalı bir biçimde karşısındakine bir şeyler ima etmek.

“Yürek zahminun ağız var dili yog idi ey Emrî

Gelüp ağızına **dil sokmak** umulmazdı o peykândan” (Emrî G. 395/5)

“Ey Emrî! Yürek yarasının ağız var dili yoktu; o okun ucunun onun ağızına dil sokması beklenmezdi.” (bk. Ağız→Ağız var dili yok)

“Anı çok çekdi çevirdi bâgda dülâblar

Var ise araya **dil sokdılar** mîz-âblar” (Nevîzâde Atâyî G. 43/1)

“Bağda dolaplar onu çok çekip çevirdi; araya su olukları dil soktu.” (bk. Çekmek/Çevirmek→Çekip çevirmek)

Dil uzatmak: 1. Sırları ifşa etmek. 2. Herhangi bir konu ya da kişi hakkında olumsuz söz etme.

“Süsen egerçi sebze **dilini uzadur**

Âzâdedür dili uzun olur-isa ne var” (Hoca Dehhânî G. 1/7)

“Süsen yeşillikte dilini uzatır; özgürdür, dili uzun olsa ne var?”

Beyitte dil uzatmak deyimini, mecazî olarak sırları açığa çıkarmak anlamında kullanılmıştır. Dil uzatmak deyimini, dil şeklinde çiçeklere sahip olan süsen bitkisiyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Yaşum-ıla reng-i süzüm **dil uzatdı** şem‘ bigi

Nice gizlü kala derdümi ‘aceb bu cân içinde” (Adnî G. 545/5)

“İçimin ateşi yaşımla mum gibi dil uzattı; acaba bu can içinde derdüm nasıl gizli kalacak?”

Beyitte mütekellim, içinin yandığını ve mum gibi dil uzattığını yani bu yanışın gizli kalmadığını ifade etmektedir. Dil uzatmak deyimi, içinde fitil ve bu fitilin yanmasıyla dil biçiminde yanan ateşle bağdaştırılmıştır.

“Kandil-i hüsnüne yanılıp nâ-gehânî şem‘

Dil uzadalı odlara yandı zebân-ı şem‘” (Cem Sultan G. CLXI/1)

“Mum, ansızın yanılıp güzelliğinin kandiline dili uzattığından beri onun dili ateşlere yandı.”

Beyitte mumun ansızın yanılışlıkla muhatabın güzelliğine dil uzattığı ve bu nedenle onun dilinin ateşlere yandığı ifade edilmiştir. Mumun içindeki fitilin yanmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla muhatabın güzellik ışığını kabul edemeyerek dil uzatmasına bağlanmıştır.

“Gice yüzüne karşı **dil uzatdugicün** şem‘

Dîvâne diyü itdi çerâg ana demür bend” (Sehî Bey G. 38/2)

“Mum, geceleyin senin yüzüne karşı dil uzattığı için ateş ona divane diye demirden kelepçe vurdu.”

“Sûsen ü tâze gül yüzün subh deminde görüben

Dil uzadur ki vasf ide vasf idemez hâmûş ider” (Hoca Dehhânî G. 10/3)

“Süsen ve taze gül, senin yüzünü sabah vakti görünce onu tarif etmek için dil uzatır; ancak tarif edemez sessiz kalır.”

“Gül sıfâtını çü sÛsen **dilümüzi uzadup**

Şöyle şerh eyleyelüm bülbülü hâmûş idelüm” (Hoca Dehhânî G. 72/3)

“Süsen gibi dilimizi uzatıp onun gül gibi sıfatını şerh edelim; bülbülü sessiz bırakalım.”

“Güli görübeni sÛsen ki **dilini uzadur**

Diler ki vasf ide idemez dilini bâr dutar” (Hoca Dehhânî G. 79/4)

“SÛsen güli görünce dilini uzatır; vasfetmeyi ister ama dilini yük tutar.”

“Gözüne nergis öykünmiş ana **dil uzadup** sÛsen

Didi illâ hayâsuzlîh hâsıl çeşm-i a‘madan” (Adnî G. 484/7)

“Nergis, senin gözüne özenmiş, sÛsen ona dil uzatıp ‘Kör gözde illâ ki hayasızlık hâsıl olur.’ dedi.”

“Tîg-i gamzen bagruma ceng itmege **uzatdı dil**

Düşdi bî-çâre gönül sulh itmek için araya” (Karamanlı Aynî G. 423/6)

“Kılıç gibi gamzen cenk etmek için bağrıma dil uzattı; çaresiz gönül, barıştırmak için araya düştü.”

“Olalı kurb-ı civârunda kâmrân hançer

Dil uzadur bizi gördükçe her zamân hançer” (Üsküplü İshâk Çelebi K. 12/14)

“Hançer, senin civarında muradına erdiğinden beri ne zaman bizi görse dil uzatır.”

“Kenâra çekdüm o zerrîn-kemer nigârı diyü

Dil uzadup ögünün bana her zamân hançer” (Üsküplü İshâk Çelebi K. 12/21)

“O altın kemerli sevgiliyi kenara çektim diye her zaman hançer bana dil uzatır.”

“Hurşîd-i âsumân gibi baş üzre yiri var

Dil uzadursa tan mı fülân-bi-fülâna tîg” (Necâtî Bey K. 11/58)

“Kılıç, filan oğlu filana dil uzatırsa buna şaşılmaz; gökyüzündeki güneş gibi baş üstünde yeri var.”

“Tûtî-i sebz-i çemen **dil uzadur** güftâra

Jâleler habb-i nebât oldu sular âyine-vâr” (Nevî K. XVIII/8)

“Çimenin yeşil papağanı söz söylemek için dil uzattı; çiy taneleri bitki tohumu; sular ayna gibi oldu.”

“Düşer od şem‘ diline bu sebebden ki kılar

Dil uzatup geceler ol meh-i tâbân ile bahs” (Fuzûlî G. 46/6)

“Mumun diline ateş düştüğü için geceleri dil uzatıp o parlak aydan bahseder.”

“**Dil uzatır** bahs ile ol ‘ârız-ı handâne şem‘

Od çıkar ağızından etmez mi hazer kim yâne şem“” (Fuzûlî G. 144/1)

“Mum, o güler yüzlüden bahsederek dil uzatır; ağızından ateş çıkıyor, yanmaktan sakınmaz mı?”

“Denîler **dil uzatmak** dişlerün dürrine deryâ-veş

Lebün devrinde ‘Âlî hâke yeksân olduğındandır” (Gelibolulu Âlî G. 75/5)

“Yalancılardan seni dişlerinin incisine derya gibi dil uzatmaları dudağının devrinde Âlî’nin yerle bir olmasındandır.”

“Meclisde **dil uzatdugını** hadd-i dilbere

Barmagina tolar yürür ol nâ-bekâr şem“” (Gelibolulu Âlî G. 247/3)

“O işsiz güçsüz mum, mecliste dilberin yanağına dil uzattığını parmağına dolayıp yürür.”

“Baş çeküp düşmene nîzen **dil uzadur** sanasın

Yutdurur leşker-i Fir’avn’ı ‘asâya Mûsâ” (Sehî Bey K. 9/44)

“Mızrağın düşmana baş çekip dil uzatır; sanırsın Musa, asaya Firavun askerini yutturur.”

“Didüm cânâ **dil uzatdı** dil-i sad-pâreye tîgun

Ayıtdı yüzi açılmışa ey Zâtîhicâb olmaz” (Zâtî G. 500/5)

“ (Ona) ‘Ey sevgili! Bin parça olmuş gönle kılıcın dil uzattı.’ dedim; (o) ‘Ey Zâtî! yüzü açılmışa utanma olmaz.’ dedi.”

“Germ olup **dil uzadurmuş** ruh-ı cânânuma şem‘

Tîz iriş od gibi kes başın anun ey mikrâs” (Zâtî G. 615/4)

“Mum, ısınıp sevgilimin yanağına dil uzatırmış; ey makas tez gel, ateş gibi onun başını kes.”

“Hâsid göricek mâr-sıfat **dil uzadursa**

Lutf eyle anun seng-i sitemle başını ez” (Nevîzâde Atâyî G. 94/2)

“Kıskanç görünce yılan gibi dil uzatırsa lutfet, onun başını sitem taşıyla ez.”

Dile düşmek: Birinin herhangi bir nedenden dolayı lafının edilmesi.

“Hezârân kân-ı gevherden ider pür kadrini âlî

Hayâl-i la‘l-i nâbun kim **dil-i Yahyâ’ya düsmisdür**” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 136/5)

“Saf yakut gibi dudağının hayali, Yahyâ’nın diline düşmüştür; onun kıymetini binlerce cevher kaynağından daha yüce tutmaktadır.”

Dile düşmek deyimi, mecazî olarak herhangi bir kişinin yaptığı davranış nedeniyle insanlar arasında konuşulmasını ifade etmektedir. Deyimsel anlamda deyimde geçen dil sözcüğünün iletişim bağlamında söz anlamı ağırlıktadır ancak beyitsel bağlamda deyim organ anlamının da ortaya çıkarıldığı görülmektedir. Dile düşmek deyiminin dudakla ilişkilendirilmesi, deyimde geçen dil sözcüğünün organ anlamını ortaya çıkarmaktadır. Bununla birlikte dile düşmek ifadesindeki dil sözcüğü gönül anlamını da karşılayacak şekilde tevriyeli kullanılmıştır.

Dili dolaşmak: Heyecan, korku ya da bir hastalık nedeniyle söyleyeceğini şaşırarak, karıştırmak, açık olarak ifade edememek.

“Süsen gibi nazm itmege **dilüm dolaşurken**

Vasfunla getürdi beni güftâra benefşe” (Necâtî Bey G. 23/46)

“Seni nazmetmeye süsen gibi dilim dolaşırken menekşe vasfınla beni söze getirdi.”

Beyitte geçen dolaşmak sözcüğünde söz konusu dolaşma sözler üzerinde gerçekleşmektedir. Muhatabın vasıflarını nazmederken mütekellimin dili süsen gibi dolanmaktadır. Süsen, dil görünümündeki çiçeklere sahip bir bitkidir. Beyitte mütekellim, teşbih sanatı vasıtasıyla kendini dilinin dolaşması yönünden süsene benzetmektedir.

“Şehr-yârâ nice demdür gam-ı devrânıla kim

Dolasuban dilüm olmuş idi süsen gibi lâl” (Sehî Bey K. 22/31)

“Nice zamandır zamanın derdiyle padişah için dilim dolaşarak süsen gibi lal olmuştu.”

1.23. Diş

Klasik Türk şairleri diş bilemek ve diş geçirememek deyimlerine şiirlerinde yer vermişlerdir. Mecazî olarak fırsat kollamak anlamına gelen diş bilemek deyimini, klasik şiirde daha çok sevgilinin dudağıyla ilişkilendirilmiştir. Dişle ilgili deyimlerin daha çok somut olarak dişlere sahip olan testere ya da tarakla ilişkilendirildiği görülmektedir.

Diş bilemek: Fırsat kollamak.

“A‘dâya karşı yollanup agzı suyu akar

“Hûn-ı hasûda **diş biler** açup dehân kılıç” (Sehî Bey K. 15/36)

“Kılıç, ağız açıp düşmanın kanına diş biler; düşmana karşı yola çıkıp ağzının suyu akar.” (bk. Ağız→Ağzının suyu akmak)

“Diş bilermişsin leb-i şîrîn-yâra vaz gel

Ey Necâtî döymez ol tatlıya dendânun senün” (Necâtî Bey G. 311/8)

“Ey Necâtî! Şirin yârin dudaklarına diş bilermişsin; senin dişin o tatlıya doymaz.”

Diş bilemek deyimi, oç almak kötülük yapmak için fırsat kollamak anlamında kullanılsa bile beyit bağlamında düşünüldüğünde sevgilinin dudaklarına ulaşmak için fırsat kollamak anlamı ortaya çıkmaktadır. Necâtî’nin şirin yani tatlı dudaklı sevgili için diş bilemekten vazgeçmesi gerektiği ve onun dişlerinin bu tatlıya doymadığı ifade edilmiştir. Sevgilinin dudağı tatlıya benzetilerek diş bilemek deyiminin somut göstergelerine gönderme yapılmıştır.

“Kaddüne öykündüğün işitdi şimşâdun meger

Kesmege ‘ırkını anun erre dâ’im **dis biler**” (Emrî G. 99/3)

“Erre (testerenin büyüğü), meğerse şimşat ağacının senin boyuna özendiğini işittiği için onun ırkını kesmeye her zaman diş bilermiş.”

Beyitte mecazî olarak diş bilemek deyimi; oç almak, kötülük yapmak için fırsat kollamak anlamında kullanılmıştır. Hüsn-i talil sanatı aracılığıyla erre (testerenin büyüğü) yani tahta kesmeye yarayan aletin şimşat ağacını kesmesi, şimşat ağacının muhatabın boyuna özenmiş olmasına bağlanmıştır. Şimşat ağacının görünüm olarak muhatabın boyuna benzer nitelikte olması, ona özendiğinin göstergesidir ve bu kusursuz boya özenmek istenmesi, büyük bir suç olarak görüldüğü için erre ona diş bilemektedir. Diş bilemek deyimi, dişli bir alet olan erreyle bağdaştırılmıştır.

“Ni‘met-i cennete diş urmaga **dis bileyelüm**

Başumuz üzre Hakun emrini misvâk idelüm” (Zâtî G. 902/3)

“Cennet nimetine diş vurmak için diş bileyelim; Hakk’ın emrini başımız üstünde misvak edelim.”

Beyitte cennet nimetini dişlemek için fırsat kollamak gerektiği yani bu nimete ulaşmak istendiği ifade edilmiştir. Hakk’ın emrinin ise misvak gibi baş üstünde yer

etmenin önemine vurgu yapılmıştır. Beyitte diş bilemek deyiimi diş için kullanılan misvak ve nimet sözcükleriyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Eskiden kavukla sarık, sarıkla fes arasına hocalar, misvak, hutbe kâğıdı, muska koydukları gibi çiçek, gül, kokulu yapraklar da iliştirirlermiş (Onay, 2013: 360). Baş üstünde yer etmek deyiimiyle ilgili âdete gönderme yapılmıştır.

“Hall itmez iken ‘ukdesini kılca dil ü cân

Müşkîn saçuna **diş bilemek** şâne ne müşkil” (Şeyhî G. 10/72)

“Gönül ve can, senin misk kokulu saçının düğümünü kıl kadar çözemeyen tarağın diş bilemesi nasıl zor bir iştir?”

Diş bilemek deyiimi, dişlere sahip olan tarakla ilişkilendirilmiştir.

“Leblerün senbûsesine **diş bilermiş** rakîb

Ni‘metine hüsnünün billâhi gör kimler sunar” (Necâtî Bey G. 184/8)

“Rakip dudaklarının senbusesine diş bilermiş; billâhi güzelliğinin nimetine gör kimler sunar?”

“Sabr hadden geçdi nola la‘lüne **diş bilesem**

Acıduğundan kıyar her kişi tatlu cânına” (Necâtî Bey G. 486/1)

“Sabrın sonu geldi, yakut gibi dudağına diş bilesem ne olur; her kişi tatlı canına acıduğundan kıyar.”

“**Diş bilermiş** la‘line yârün rakîb-i seng-dil

Varsun öğütsün eger kalursa dendâni dürüst” (Ahmet Paşa G. 20/5)

“Köpek gönüllü rakip, sevgilinin yakut dudağına diş bilermiş; eğer dişleri sağlam kalırsa varsın öğütsün.”

“Pâlûde-i lebün gören elbetde **diş biler**

Pîr olsa gitse kalmasa agzında bir diş” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 327/4)

“Gören elbette palude gibi dudağına diş biler; diş bileyen yaşlanıp gitsin, ağzında bir diş kalmasın.”

“Gâhî gâhî tîgin agzında tutar ol ser-tırâş

Diş biler her kande ise katlüme bir bağı taş” (Gelibolulu Âlî G. 238/1)

“Her ne zaman katlüme bir bağı taş diş bilese zaman zaman o başı tıraşlı kılıcını ağzında tutar.”

“Mîve-i şîrîn-i yâre gerçi ‘âşık **diş biler**

Müşg-bû sîb-i zekan ammâ ki dendân istemez” (Kâmî G. 89/4)

“Sevgilinin şirin meyvesine âşık diş biler ama çene çukurunun misk kokulu elması diş istemez.”

Diş geçirememek: Etkisiz kalmak, güç yetirememek, hükmünü yürütüp sözünü dinletmemek.

“**Diş koparamazsın** girih-i zülf-i nigâra

Gam bıçgusu birle misil-i şâne degülse” (Necâtî Bey G. 293/6)

“Gam bıçkısı ile tarak gibi değilsen sevgilinin saçının düğümüne diş geçiremezsin.”

Diş geçirememek deyiimi, mecazî olarak birinin sözünü dinletmemesi olarak anlamlandırılabilir. Beyte sevgilinin saçının düğümüne söz geçirememesi onun karşısında etkisiz kalma söz konusudur. Diş geçirememek deyiimi, somut olarak sevgilinin saçına ulaşabilen dişlere sahip tarakla bağdaştırılarak kullanılmıştır.

1.24. Dokuz

Türkçede kullanılan dokuzla ilgili deyimler genellikle abartı ifade etmektedir. Klasik Türk şairleri, dokuz rakamıyla ilgili olarak dokuz dolanmak deyimine şiirlerinde yer vermişlerdir. Dokuz dolanmak deyimini, genellikle dokuz kat ya da yedi kat felekle, güneş ve ayın hareketleriyle ya da sekiz kat cennetle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

Dokuz dolanmak: Birçok defa dolaşmak.

“Çarhı **tokuz tolanur** hüsnüne hem-tâ görimez

Dün ü gün mâh cüdâ mihr-i cihân-tâb cüdâ” (Emrî G. 22/3)

“Bir taraftan ay, bir taraftan dünyayı aydınlatan güneş, gece gündüz çarkı dokuz dolanır, senin güzelliğine benzer bulamaz.”

Dokuz dolanmak, mecazî olarak arayış içinde olmayı ifade etmektedir. Beyitte güneş ve ayın dokuz katlı gökte dönüşlerini tamamlamaları, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla sevgiliye eş değer bir güzellik arayışı içinde olmalarına bağlanmıştır.

“Kapun **tokuz dolanur** yidi eflâk

İzüne mihr ü meh yüz sürmek ister” (Sehî Bey G. 84/3)

“Yedi felek kapını dokuz dolanır; güneş ve ay izine yüz sürmek ister.”

“Döne döne tolanur idüm kûyını anun

Çarha girüp felek dahı **tokuz tolanmadın**” (Bâkî G. 397/4)

“Felek gökyüzünü dokuz dolanmadan önce onun mahallesini döne döne dokuz dolanırdım.”

“Sekiz uçmagı **tokuz tolanursa**

Sana benzer melek bulımaya hûr” (Mesîhî G. 47/2)

“Sekiz cenneti dokuz dolansalar sana benzer bir melek bulunmaz.”

“Senün gibi melek bulmaya Rıdvân

Sekiz uçmağı ger **tokuz tolaşa**” (Mesîhî G. 236/3)

“Rıdvan, sekiz cenneti dokuz dolaşsa senin gibi bir melek bulamaz.

1.25. Dökmek

Klasik Türk şiirinde kullanılan dökmek ile ilgili dil dökmek, derdini dökmek gibi deyimler, genellikle dökme/dökülme eylemleriye ilişkilendirilebilecek bir unsur olan su ile bağdaştırılarak kullanılmıştır.

Derdini dökmek: Derdini, sıkıntılarını ayrıntılı olarak başkalarına anlatmak.

“Gözlerim yaşı revân olmuş akar sahrâlara

Güyyîâ ırmaklar **derdin döker** deryâlara” (Hayâlî Bey G. 485/1)

“Gözlerimin yaşı akıp gider sahralara; sanki ırmaklar derdini deryalara döker.”

Derdini dökmek deyiimi, üzüntüsünü başka birine anlatmak anlamında kullanılmaktadır. Deyimde kullanılan dökmek eyleminin deyim içerisinde gerçek değil, mecazî anlamda kullanıldığı görülmektedir. Beytin bağlamında derdini dökmek eylemi, ırmakla ilişkilendirilerek dökmek eyleminin gerçek anlamı ortaya çıkarılmıştır.

“Agladum hâlümü dilberlere vâfir ‘Âlî

Bir akar su gibi deryâlara **derdüm dökdüm**” (Gelibolulu Âlî G. 348/5)

“Ey Âlî! Hâlîmi dilberlere çok ağladım; bir akarsu gibi derdimi deryalara döktüm.”

Dil dökmek: Yalvarmak.

“**Dil döküp** agzın müdâm arar surâhî sâgarun

Eylemez ikrâr agzın öpdüğün ol dil-berün” (Zâtî G. 682/1)

“Sürahi, daima dil döküp kadehin ağzını arar ama kadeh sevgilinin ağzını öptüğünü söylemez.” (bk. Ağız→Ağzını aramak)

“Râz-ı ‘aşkı açma gör deryâyı kim hâmûş olur

Her taraftan cûylar gerçi gelüp **diller döker**” (Nevîzâde Atâyî G. 42/4)

“Aşk sırrını açma, deryanın nasıl sessiz olduğunu gör; gerçi her taraftan sular gelip dil döker.”

Dil dökmek deyiimi; mecazî olarak kandırmak, inandırmak ya da yararlanmak için güzel sözler söylemeyi ifade etmektedir. Beyitte her taraftan suların gelip diller dökmesine rağmen deryanın sessiz kaldığı belirtilmiştir. Dil dökmek deyiimi, somut olarak dökülme eyleminin üzerinde gerçekleştiği suyla ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Merdüm-i dîde-i gönül yâdına her an ağlar

Nitekim iki gözüm **dil döker** oğlan ağlar” (Gelibolulu Âlî G. 98/1)

“Gönül, göz bebeği onu hatırlayınca her an ağlar; iki gözüm dil döker, oğlan ağlar.”

“**Dil döker** hâme-i mu‘ciz-demi hadden bîrûn

Oldı hasret-keş-i imlâ-ı Zülâl-i Tesnîm” (Kâmî K. 11/15)

“Mucize nefesli kalem sınırdan çıkmış dil döker; o, Tesnîm Suyu’nun imlasının hasret çekenini oldu.”

1.26. Eğri

Eğri kelimesinin sözlük anlamı; doğru, düz ya da dikey olmayan, çarpıklığı olan anlamında kullanılmaktadır. Bununla birlikte karakter, söz, düşünce vb. için doğru ve eğri kelimeleri kullanılmaktadır. Gerçek anlamda bir eğri ya da doğruluk olmasa da mecazî olarak söz, karakter ya da düşüncenin doğru ya da eğri olması mümkündür. Eğri kelimesiyle ilgili deyimlerin çoğu da bu şekilde oluşturulmuştur.

Klasik Türk şairlerinin şiirlerinde kendini gösterme imkanı bulan eğri bakmak, eğri oturup doğru konuşmak gibi deyimlerin sevgilinin kaşıyla bağdaştırılarak

kullanıldığı görülmektedir. Kaş şekil olarak eğri ile ilgili deyimlerin somut anlam çağrışım alanını ortaya çıkarmada önemli bir unsur niteliğindedir.

Ağız eğmek: (bk. Ağız)

Eğri bakmak: Kötü düşünce besleyerek bakmak.

“Kaşın çîn eyleyüp bir göz ucuyla **egri bakmışdur**

Yıkılsun kal‘a-i egri el urma hîç ok u yâya” (Âşık Çelebi K. 13/16)

“Kaşını eğip göz ucuyla eğri bakmıştır; eğri kale yıkılsın, hiç ok ve yaya el atma.”

Eğri bakmak deyimi, mecazî olarak kötü niyet besleyerek bakmayı ifade etmektedir. Beyitte eğri bakmak deyiminin kaşın çatılmasıyla ilişkilendirildiği görülmektedir.

“Çeşm-i yâra nice teşbîh olına nergis-i bâğ

Cânı yokdur ki **ide** ol güle **egri nazarı**” (Azmîzâde Hâletî G. 891/3)

“Bahçenin nergisi sevgilinin gözüne benzetilebilir mi? Canı yoktur ki o güle eğri baksın.”

Eğri bakmak deyimi, göze benzeyen nergisle ilişkilendirilmiştir.

“**Kec bakarlar** bana nâvek gibi bilmezler kim

Tab‘umun ‘arsa-i ma‘nâda çekilmez yayı” (Nâbî K.107/1)

“Bana eğri bakarlar, tabiatımın yayının mana arsasında ok gibi çekilmediğini bilmezler.”

“Sana söz m’atdı sûsen nergis **egri egri mi bakdı**

Çemende yohsa hâr ile gülün hem-dûş-ı ülfetdir” (Nevres-i Kadîm K.18/30)

“Sana nergis eğri eğri mi baktı, süsen söz mü attı? Yoksa çemende her gülün dostu dikendir.”

“Kavs-ı dest-i himmetüm **keç bakma** ey gerdûn bana

Vuslat-ı ser-menzil-i matlab per-i tîrümmedür” (Yenişehirli İzzet G. 37/3)

“Ey felek! Ben himmet eli yayıyım, bana eğri bakma; talep durağının kavuşması, benim okumun kanadındadır.”

Eğri oturup doğru konuşmak: Durum ne olursa olsun doğru olanı söylemek.

“Servi boyun âzâdlıgun söyledi kaşun

Egri oturur illâ ne **togru haberi var**” (Şeyhî G. 16/5)

“Senin kaşın, selvi boyunun azatlığını söyledi; eğri oturur ama ne kadar doğru haberi var.”

Paradoksal bir görünüme sahip olan eğri oturup doğru konuşmak deyimi, kaş ve selvi boyla ilişkilendirilmiştir. Beyitte eğri oturup doğru konuşan unsur, muhatabın kaşıdır. Kaşın bu eylemi gerçekleştirmesi deyimmin somutlaştırıldığına göstergesidir. Kaş yapı itibariyle eğridir. Beyitte eğri olan kaş, sevgilinin düzgün boyundan bahsederek doğru söz söylemektedir.

“Ebrû-yı hamun kâmetüne serv-i sehî dir

Egri oturur kendüsi ammâ **sözi togru**” (Emrî G. 421/4)

“Eğri kaşın, boyuna düzgün selvi der; kendisi eğri oturur ama sözü doğrudur.”

1.27. El

El kelimesinin sözlük anlamı; kolun bilekten parmak uçlarına kadar olan, tutmaya ve iş yapmaya yarayan bölümü şeklindedir. Günlük hayatta pek çok işlevde kullandığımız el, bu çok yönlü fonksiyonundan dolayı deyimsel bağlamda da kendini göstermektedir. El üstünde tutmak>değer vermeyi; eli ayağı olmak>her konuda yardımcı olmayı, elden ayağa düşmek>değer kaybetmeyi, el almak>düzeni değiştirmek için yetki almayı ifade etmektedir. Kolaylıkla çoğaltabileceğimiz bu örnekler el organının çok fonksiyonlu kullanımının dile yansımalarının tezahürleridir.

Klasik Türk şairleri, el ile ilgili deyimleri kullanırken el kelimesinin somut anlamı üzerine yoğunlaşarak çeşitli sanatlar aracılığıyla beyitlerin anlam dünyasını zenginleştirmişlerdir. El kelimesinin şekil olarak ilişkilendirildiği en önemli unsurlardan biri, çınar ağacının yapraklarıdır. Bununla birlikte değer vermeyi göstermesi bakımından el üstünde tutmak, el ucuyla tutmak ya da elden ele dolaşmak gibi deyimlerin somut olarak elde tutulan kalem ya da kadehle ilişkilendirildiği görülmektedir.

El almak: İşini kendi başına yapma izni almak.

“Çün serv-dost nâz ile gülşende salına

Ey bâgbân çınarın **elin al** yabana at” (Necâtî Bey G. 33/6)

“Ey bahçıvan! Selvi gibi dost, nazla gül bahçesinde salındığı için çınarın elini al ve yabana at.”

El almak deyimi, yetkinliğe ulaşan derviş ya da çırağın kendi başına iş yapabilmesi için pirinden ya da ustasından izin aldığını ifade etmektedir. Beyitte selvi boylu dost, gül bahçesine girdiği için çınarın bir hükmü kalmamıştır. Yani artık selvi boylu sevgili, çınardan el alacak ve onun yerine geçecektir. El almak deyimi, yaprakları el şeklinde olan çınar ağacı için kullanılmıştır.

“Eşcâr-ı bâg hırka-i tecrîde girdiler

Bâd-ı hazân çemende **el aldı cenârdan**” (Bâkî G. 371/2)

“Bağın ağaçları, soyutlanma hırkasına girdiler; hazan rüzgârı çimenlikte çınardan el aldı.”

El almak deyimi, yaprakları el şeklinde olan çınar ağacıyla özdeşleştirilmiştir. Sonbaharın gelişiyle hazan rüzgârı çınardan el alacaktır yani çınar ağacının el şeklindeki yaprakları dökülecektir.

El birliği etmek: Bir işi yapmak için birleşme, dayanışma, birliktelik.

“Meclisde sâkî destî ile **el bir evlevü**

Şol gül gibi şarâbı ayaga düşürdiler” (Necâtî Bey G. 57/3)

“Mecliste saki testiyle el birliği yapıp şu gül gibi şarabı kadehe düşürdüler.” (bk. Ayak→Ayağa düşürmek)

“Ol kâmetün irişmeye sa’y ile pâyına

Her nice **el bir ide** çemende çenâr serv” (Mesîhî Divanı G. 18/16)

“Her ne kadar çimenlikte çınar ve selvi el birliği etse de o uzun boyun ayağına yetişmesin.”

“İrmek isterse kad-i dildâra şimşâd-ı çemen

Berk bassun ayagın serv ile **el bir evlesün**” (Necâtî Bey G. 425/5)

“Çimen şimşatı, sevgilinin boyuna yetişmek isterse ayağını sağlam bassın, selvi ile el birliği yapsın.”

“Her kaçan çeşmün beni öldürmege tedbîr ider

Dirilüp kirpüklerinle gamzeler **el bir ider**” (Sehî Bey G. 48/1)

“Her ne zaman gözün beni öldürmek isterse süzgün yan bakışınla kirpüklerin toplanıp el birliği eder.”

“Zülfün hatunla baş koşuban **el bir ideli**

Gam-gîn yatur benefşe çemende başı kayu” (Sehî Bey G. 199/4)

“Saçın ayva tüylerinle baş koşup el birliği ettiğinden beri menekşe, çimenlikte baş aşığı bir şekilde gam dolu yatar.”

“Dil kemendünden ayak kurtarmaga niçe eylesün

Şol iki zülfün ana tolaşmaga **el bir ider**” (Karamanlı Aynî G. 181/6)

“Gönül, senin kemendinden nasıl ayak kurtarsın? Şu iki zülfün ona dolaşmak için el birliği eder.”

“Hâme ile **el bir idüp** râzımı fâş eyledi

İki yüzlü defter ü dîvân elinden elgiyas” (Hayâlî Bey G. 36/4)

“Kalem ile el birliği edip sırrımı ortaya çıkardı; iki yüzlü defter ve divan elinden medet.”

“Yiridür fitne-i Ye’cûc irişüp Rûm’a yayılsa

Tagıtdı zülfini bâd ile **el bir eylevüp** şâne” (Filibeli Vecdî G. 56/2)

“Tarak rüzgârla el birliği edip onun zülfünü dağıttı; fitne Yecuc, Rum’a erişip yayılsa yeridir.”

El ucuyla tutmak: Önemsememek.

“Çîn-i zülfünü görelden sen Hatâyî-beççenün

Kıl kalemlerin **el ucuyla tutar** nakkâşlar” (Necâtî Bey G. 123/2)

“Nakkaşlar, senin gibi Hatâ yavrusunun zülfünün kıvrımını gördüğünden beri kıl kalemlerini el ucuyla tutarlar.”

Kıl kalem, müzehhiplerin minyatür yapmak ve ince çizgiler çizmek için kullandıkları fırçanın adıdır. Çok ince işlerde kullanılması bakımından el ucuyla tutularak kullanılması gereken bir fırçadır. Beyitte kıl kalemlerin el ucuyla tutulmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla nakkaşların muhatabın saçını görmesine bağlanmıştır. Saçın güzelliğinin kıl kalemi değersizleştirilmesi, nakkaşların kıl kalemi önemsememesine yol açmaktadır. Deyim, somut olarak el ucuyla tutulan kıl kalem için kullanılmıştır. Beyitte çîn kelimesi kıvrım anlamında kullanılmıştır. Çin kelimesinin beyitte kullanılmayan ülke anlamı, iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla Hatâyî kelimesiyle bağlantılı olarak kullanılmıştır. Hatâyî, Hatâ denen Çin’in kuzey bölgesi ve Türkistan topraklarında elde edilen bir kâğıt çeşididir.

“Benüm kârum debîr-i çerh-i gaddâr

El ucıyla tutar dâ'im kalem-vâr” (Azmîzâde Hâletî K. 9/101)

“Acımasız felek kâtibi benim kazancımı daima kalem gibi el ucuyla tutar.”

Beyitte el ucuyla tutmak deyimini, astronomik unsurlarla bağdaştırılarak deyimini somut anlam alanıyla ilgili çağrışımlara göndermeler yapılmıştır. Debîr-i çerh, felek kâtibi demektir ve gezegenlerden utarit (merkür) için kullanılmaktadır.

El üstünde tutmak: Bir kimseye çok sevgi ve saygı göstermek.

“Gül gibi meclisünde **el üstünde tutdılar**

Devründe buldı haylice ‘izz ü vakâr câm” (Sehî Bey K. 26/33)

“Senin devrinde kadehi gül gibi el üstünde tuttular, kadeh çokça itibar gördü.”

Beyitte muhatabın zamanında şarabın değer görerek el üstünde tutulduğu yani mecazî olarak onun değer gördüğü ifade edilmiştir. El üstünde tutmak deyimini, somut olarak elde tutulan kadehle ilişkilendirilmiştir.

“Dil garîbin urur ayaklara zülfün gerçi kim

Eller üstüne tutarlar anı kim ola garîb” (Necâtî Bey G. 25/4)

“Kim garip olsa onu el üstünde tutarlar ama senin zülfün gariban gönlü ayaklara vurur.”

Beyitte el üstünde tutmak ve ayaklara vurmak deyimleri, tezatlı bir şekilde kullanılmıştır. Klasik Türk şiirinde sevgilinin saçlarının ayaklara kadar uzun olması, ayaklara vurmak deyiminin somut anlamına çağrışım yapmaktadır. Söz konusu somut anlam, kendisiyle tezatlı bir şekilde kullanılan el üstünde tutmak deyiminde de ortaya çıkarılmıştır.

“Ne şereftür ki oldugıyçün pâk

Eli üzre tutar denizleri hâk” (Hayâlî Bey G. 293/1)

“Toprak, temiz olduğu için denizleri el üstünde tutar, nasıl bir şereftir?”

Beyitte denizin toprak üstünde olmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla denizin temiz olmasına bağlanmıştır.

“Hâtem gibi **el üzre dutulsa** ‘aceb degül

La‘l-i lebün gibi şu ki kazandı yahşı ad” (Sehî Bey G. 33/3)

“Yakut gibi dudağın güzel bir nam kazandı; yüzük gibi el üstünde tutulsa buna şaşılır mı?”

Beyitte yakut gibi dudak ve yakut taşı yüzük arasında bağlantı kurulmuştur. El üstünde tutulmak deyimi, elin bir unsuru olan parmağa takılan yüzükle bağdaştırılmıştır.

“Öldüğümde seyl-i eşküm ilte bî-pervâ beni

İhtirâm idüp **el üstünde tuta** deryâ beni” (Hayâlî Bey G. 585/1)

“Öldüğümde gözyaşımın seli beni korkusuzca iletsin; hürmet edip beni derya gibi el üstünde tutsun.”

“**El üzre tutar** iken bülbülü çemende çenâr

Nihâl-i kaddüni tercih ider çenâr üzre” (Nevîzâde Atâyî G. 199/4)

“Çınar ağacı, çimenlikte bülbülü el üstünde tutarken fidan gibi boyunu çınar üstünde tercih eder.”

Beyitte çınar ağacının yapraklarının el şeklinde olması, bülbülün somut olarak ele benzer bir varlık üzerinde olduğunu göstermektedir ve söz konusu benzerlik el üstünde tutmak deyimini somutlaştırmaktadır.

“Niçün yabanda kala Ka‘be gibi her mahcûb

Piyâle gibi **el üzre tutula** her güstâh” (Necâtî Bey G. 44/4)

“Niçin her utangaç, Kabe gibi yabanda kalır; her utanmaz kadeh gibi el üstünde tutulur?”

Beyitte hem yabanda kalmak hem de el üstünde tutmak deyimleri, teşbih sanatı vasıtasıyla somutlaştırılarak kullanılmıştır. Mecazî olarak yabanda kalmak deyimini, değer görmemeyi ifade etmektedir. Deyimin teşbih sanatı vasıtasıyla gerçek anlamda yabanda kalan Kabe'yle özdeşleştirilmesi, deyimın gerçek anlamına çağrışım yapmaktadır. El üstünde tutmak deyimini ise mecazî olarak saygı göstermeyi, değer vermeyi ifade etmektedir. Deyimin somut olarak elde tutulan kadeh için kullanıldığı görülmektedir.

“Lebüne benzedüğü için mey-i nâb

El üstünde tutarlar hürmeti var” (Necâtî Bey G. 86/3)

“Saf şarap dudağına benzedüğü için el üstünde tutarlar, hürmeti var.”

Beyitte şarap kadehinin el üstünde tutulmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla muhatabın dudağına benzemesine bağlanmıştır.

“Mey gibi **el üzre tutulmak** umanlar kendüyi

Pây-mâl-ı hıdmet-pîr-i mugân itmek gerek” (Necâtî Bey G. 317/2)

“Kendisini şarap gibi el üstünde tutmak isteyenler, meyhaneciye hizmet etmek için ayaklar altında kalmalı.”

Beyit, içki meclisi üzerine kurgulanmıştır. Bu bağlamda el üstünde tutulmak deyimini, meclisin en önemli unsuru olan şaraba benzetilerek somutlaştırılmıştır. Pây-mâl Türkçede ayaklar altında kalmak deyimini karşılamaktadır. El üstünde tutulmak için pîr-i mugan hizmetinde ayaklar altında kalmak tezatlı bir kullanımı ortaya çıkarmaktadır.

“Halk-ı ‘âlem hep **el üstüne tutarlardı** seni

Bir kezin yüz döndüribilsen dikenden gül gibi” (Necâtî Bey G. 587/5)

“Bir kez gül gibi dikenden yüz döndürebilsen dünya halkı seni hep el üstünde tutarlar.”

Beyitte muhatap, gülle özdeşleştirilirken gülün dikenden kurtulması ifade edilerek sevgilinin rakipten kurtulmasına gönderme yapılmıştır. Mecazî olarak muhatap, rakipten kurtulursa değer kazanacaktır. Bu durumun dikensiz gülle bağdaştırılması, el üstünde tutmak deyiminin somut anlamına çağrışım yapmaktadır. Gülün elde taşınması için dikenlerinden kurtulması gerekmektedir.

“Sen servi biz **el üzre tutaruz** du‘â gibi

Girme vebâle kaçma du‘âdan belâ gibi” (Necâtî Bey G. 602/1)

“Sen selviyi biz dua gibi el üstünde tutarız; günaha girme, duadan bela gibi kaçma.”

“Ruhuna benzedüğüçün gül-i âl

Eli üstünde tutar anı nihâl” (Emrî G. 308/2)

“Kırmızı gül, yanağına benzediği için fidan onu gül üstünde tutar.”

Beyitte gülün gül fidanının dalları üzerinde bulunması hüsn-i talil sanatı aracılığıyla gülün muhatabın yanağına benzemesine bağlanmıştır.

Ol şeh-i hûbâna karşı sâkî-i gül-ruh Sehî

Bezm-i cân-bahşında **el üzre tutar** ayaklar (Sehî Bey G. 88/5)

“Ey Sehî! Gül yanaklı saki, can bağışlayan mecliste o güzeller şahına karşı kadehleri el üstünde tutar.”

El üstünde tutmak deyimi, somut olarak elde tutulan kadeh için kullanılmıştır. Beyitte ayak kelimesi, kadeh anlamında kullanılmıştır. Ayak kelimesinin kullanılmayan organ anlamı, el üstünde tutmak deyiminde geçen el kelimesiyle iham-ı tezat oluşturacak biçimde kullanılmıştır.

“Şikâr itmek dilerse ‘âşık-ı nâ-şâddan kaçma

Seni şeh-bâzum **el üzre tutan** sayyâddan kaçma” (Şeyhülisâm Yahyâ G. 333/1)

“Ey benim doğan kuşum! Seni el üstünde tutan avcıdan kaçma, avlanmak isterse hüzünlü âşıktan kaçma!”

Beytte el üstünde tutmak deyimi, avcının av sırasında bileğinde taşıdığı doğan kuşuyla ilişkilendirilmiştir.

“Düşmesün elden inen nâzükdür olur münkesir

Billâh ey sâkî gözet **el üzre tut** peymâneyi” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 434/3)

“Ey saki! Vallahi, şarap kadehini gözet, el üstünde tut; sakın elden düşmesin, kırılır, naziktir.”

“Kimi çekmez bizi halkun kimi **el üzre tutar**

Dost yanında gülüz çeşm-i ‘adûya tikenüz” (Bağdatlı Rûhî G. 433/2)

“Halkın kimisi çekemez bizi, kimisi de el üstünde tutar; dostun yanında gülüz, düşmanın gözüne diken olmuşuz.”

“Ehl-i ‘irfân ile ol kılma nazar nâdâna

Gül **el üzre tutulur** hâr atılır yâbâna” (Bağdatlı Rûhî G. 910/1)

“İrfan sahipleriyle ol, cahillere bakma; gül, el üstünde tutulur; diken, yabana atılır.”

“La‘l-i mey-gûn ile meddâh olalı Rûhînün

Hürmeti var (dur) **el üzre tutulur** eş‘ârî” (Bağdatlı Rûhî G. 1113/6)

“Ey Rûhî! Sen, şarap rengi yakut gibi dudağın medhini yaptığından beri onun şiiirleri hürmet görür, el üstünde tutulur.”

“Mey-i vasfunla tolaldan berü câm-ı tab‘um

Beni mestân-ı suhan şimdi **eli üzre tutar**” (Nâbî K. 9/67)

“Tabiatımın kadehi, vasıflarının şarabıyla dolduğundan beri söz sarhoşları beni şimdi el üstünde tutar.”

Elden ayağa düşmek: Değer kaybetmek.

“Bezmünde anı **elden ayaga düşürdiler**

Sırr-ı dehânun itdügi-çün âşikâr câm” (Sehî Bey K. 26/36)

“Kadeh senin ağzının sırrını ortaya koyduğu için onu, senin meclisinde elden ayağa düşürdüler.”

Beyitte elden ayağa düşmek deyiminde yer alan ayak kelimesinin hem organ hem de kadeh anlamı tevriyeli olarak kullanılmıştır. Kadeh muhatabın ağzının sırlarını ifşa ettiği için elden ayağa düşmüş yani kötü bir duruma düşmüştür. Klasik Türk şiirinde renk ve lezzet bakımından kadeh ve ağız arasında benzerlik ilişkisi bulunmaktadır. Bu yüzden kadehteki kırmızı şarabı içen kişi, sevgilinin ağzının sırlarına ulaşabilmektedir. Bununla birlikte ayak kelimesinin kadeh anlamı da beyitte kendini göstermektedir. Câm kelimesi, kadeh anlamına geldiği gibi mecaz-ı mürsel sanatı aracılığıyla şarap yerine de kullanılmaktadır. Şarabın kadehe düşmesinin nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla onun sevgilinin ağzının sırları ifşa etmesine bağlanmıştır.

“Gönlüm müjende câna varmış bıçaga düşmüş

Mey içüp anun için **elden ayaga düşmiş**” (Emrî G. 237/1)

“Gönlüm kirpiğinde cana varmış, bıçaga düşmüş; onun için mey içip elden ayağa düşmüş.”

“Bezmünde anı **elden ayaga düşürdiler**

Sırr-ı dehânun itdügi-çün âşikâr câm” (Sehî Bey K. 26/36)

Elden ele düşmek: Pek çok kişi tarafından kullanılmak, birçok sahip eline geçmek.

“Gül gibi iken elden ele varma dostum

Kim **elden ele düşse** solar gül ferî geçer” (Hayâlî Bey G. 50/2)

“Dostum! Gül gibiyken elden ele düşme; çünkü gül, elden ele düşse solar ve ferî kaçar.”

“Dostum ‘ârif olanlar seni yerler hazer it

Varma her meclise **elden ele** peymâne gibi” (Sehî Bey G. 292/3)

“Dostum! Arif olanlar seni yerler, ondan sakın; şarap gibi elden ele her meclise varma!”

“Güzel oldur ki anun yüzini bir sen göresin

Gül dime ana ki ol **düşmiş** ola **elden ele**” (Karamanlı Aynî G. 415/2)

“Güzel odur ki onun yüzünü bir tek sen göresin; ona gül deme, çünkü o (gül) elden ele düşmüştür.”

Eli ayağı bağlı: Bir engel dolayısıyla hiçbir iş yapamaz duruma gelmek.

““Âşık-ı zülfün gibi şemşîre gerden-dâdedür

Dest ü pâvı bağludur bî-çâre kurbân n’eylesün” (Yenişehirli Avnî G. 388/3)

“Çaresiz kurban, zülfünün âşığı gibi kılıca boyun bağlamıştır; eli ayağı bağlıdır, ne yapsın?”

Eli ayağı olmak: Yardımcısı olmak.

“Koma sâgarla sebû kulbını elden Emrî

Zurefâ bezminün **anlardur eli ayagı**” (Emrî G. 534/5)

“Ey Emrî! Testinin kulpunu ve kadehi elden bırakma; zarifler meclisinin eli ayağı onlardır.”

Beyitte kadeh ve testinin içki meclisinin eli ayağı olduğu yani onlar olmadan içki meclisinin bir anlam ifade etmeyeceği ifade edilmiştir. Bununla birlikte eli ayağı olmak deyiminde kullanılan el kelimesinin Farsça karşılığı dest ve ayak kelimesinin kadeh anlamı düşünülürse el kelimesinin testiyle; ayak kelimesinin de ayağın kadeh anlamıyla bağdaştırıldığı görülmektedir.

Eli ayağı tutmamak: Güçsüz, dermansız kalmak.

“**Tutmaz oldu eli ayagı** cenâb-ı rindün

Kesilüp Çizmeci'den hayf ki pâ-yı ‘işret’ (Keçecizâde İzzet Molla G. XLIII/8)

“İçki meclisinin ayağı, Çizmeci'den kesilip rintlerin eli ayağı tutmaz oldu, yazık!”

Beyitte çizmeci hem çizme satan yer hem de mahalle adı anlamında tevriyeli olarak kullanılmıştır. Şarap meclisindekilerin Çizmeci'den ayağı kesilince yani oraya gidip gelmeyi bırakınca rintlerin eli ayağı tutmaz olmuş yani mecazî olarak güçsüz, dermansız kalmışlardır. Eli ayağı tutmamak deyimindeki ayak sözcüğü, hem kadeh hem de organ anlamında tevriyeli olarak kullanılmıştır.

Elinden geleni ardına koymamak: Yapabileceği bütün kötülükleri yapmak.

“Dest-bûs olmaz ise ur yüzüme bir sille

Hele lutf eyle **dirig itme elünden geleni**” (Emrî Mkt. 490/3)

“Eğer elini öpemezsem yüzüme bir sille vur; hele lutfet, elinden geleni ardına koyma.”

Mütekellim, muhatabın eline ulaşamamaktan dolayı onun kendine bir tokat atmasını istemektedir. Elinden geleni ardına koymamak deyimini, mecazen birinin yapabileceği bütün kötülükleri yapmasını ifade etmektedir. Beyitte muhataba “Elinden geleni ardına koyma!” yani “Yabileceğini yap!” denilmektedir. Elinden geleni ardına koymamak deyiminin dest-bus (el öpme) ve yüze atılan silleye bağdaştırılması, deyim gerçeğin anlamını ortaya çıkarmaktadır.

Elini göğsüne koymak: Doğru, yansız, adil davranmak.

“Bâlâ-yı yâra kâmetini nisbet itmeye

İnsâf **elini göğsüne korsa** eger çenâr” (Azmîzâde Hâletî G. 215/5)

“Eğer çınar, insaf elini göğsüne koysa sevgilinin yüce boyuna nispet etmez.”

Beyitte mecazî olarak adaletli davranmak anlamında kullanılan elini göğsüne koymak deyimini, çınar ağacıyla ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Çınar ağacının yaprakları el biçindedir. Beyitte çınar ağacının uzun olması, sevgilinin düzgün boyuna özenmek istemesiyle ilişkilendirilmiştir. Eğer çınarın biraz olsun vicdanı olsa böyle bir şeye cesaret edemez.

1.28. Gece-Gündüz

Gece kelimesinin sözlük anlamı, güneşin batıp günün kararmasından gün ağarmaya başlayıncaya kadar geçen süre olarak ifade edilirken gündüz kelimesi, bunun tam karşıtı olarak günün sabahtan akşama kadar süren aydınlık bölümü olarak ifade edilmiştir. Gece ve gündüz arasındaki bu karşıtlık mecazî olarak deyimlerde de kendini göstermiştir. Gecesi gündüze dönmek, gece gündüz dememek, geceyi gündüze katmak, gecesi ve gündüzü bir olmak gibi pek çok deyim, Türk dilinde varlık göstermiştir. Gecenin karanlık yani siyah olması, kötü ya da olumsuz şeylere çağrışım yaparken gündüzün aydınlık yani beyaz olması, iyi ve olumlu şeyleri anımsatmaktadır. Bununla birlikte gecenin uyku, gündüzün ise çalışma zamanı olması ve gece gündüz süreçlerinin bir döngü halinde ilerlemesi de sürekliliği ifade edecek biçimde deyimlerde varlık göstermiştir.

Klasik Türk şairlerinin gece ve gündüz ile ilgili deyim kullanımları; genellikle deyimde geçen gecenin karanlık yani siyah, gündüzün ise beyaz yani aydınlık olmasıyla ilişkilendirilmiştir. Klasik Türk şiirinde sevgilinin yüzü beyaz olması bakımından gündüzle ilişkilendirilmektedir. Bu özellikle bağlantılı olarak sevgilinin yüzünde belirmeye başlayan ayva tüyleri, siyah olması yönünden geceyle bağdaştırılmıştır. Bu gece ve gündüzün sevgilinin yüzü ve ayva tüyleriyle ilişkili olması, deyimler aracılığıyla da kendini göstermiştir. Deyimlerde geçen soyut çağrışım alanları renklerle bağlantılı olarak somutlaştırılmıştır.

Gece ve gündüzle ilgili deyimlerle oluşturulan bir diğer anlam çağrışım alanı, 21 Mart ve 23 Eylül'de yaşanan gece gündüz eşitliğidir. Klasik şairler, çoğu zaman nevruz yani ilkbaharın başlangıcı veya sonbaharın başlangıcını gece ve gündüzün eşit

olmasından dolayı geceyi gündüze katmak, gecesi gündüze dönmek, gecesi gündüzü bir olmak gibi deyimlerle ilişkindirerek kullanmışlardır.

Gece gündüz dememek: Sürekli, aralıksız olarak.

“Gam-ı zülf ü ruhunı dil nice pinhân eyler

Gice gündüz dimevüp nâle vü efgân eyler” (Azmîzâde Hâletî G. 222/1)

“Gönül, yanağın ve saçının gamını nasıl saklayabilir? Gece gündüz demeyip ağlayıp inler.”

Gece gündüz dememek deyimini, mecazî olarak bir işin sürekli yapıldığını göstermektedir. Beyitte gönül, muhatabın saçı ve yanağının gamıyla sürekli olarak ağlayıp inmektedir. Gece gündüz dememek deyimini, leff ü neşr sanatı aracılığıyla saç ve yanakla bağdaştırılarak kullanılmıştır. Saç, siyah olması bakımından geceyle; yanak beyaz olması bakımından gündüzle ilişkilendirilmiştir.

Gecesi gündüze dönmek: Kötü bir durumdan iyi bir duruma geçmek.

“Bu gice ol bedr-i münîr ahşamlamaga menzile

Togdı güneş gibi gelüp **gündüze döndi samumuz**” (Sehî Bey G. 98/6)

“O parlak ay, bu gece menzile gelip güneş gibi doğunca gecemiz gündüze döndü.”

Gecesi gündüze dönmek, sıkıntılı bir durumdan kurtulmayı ifade eden bir deyimdir. Beyitte parlak ay olarak nitelendirilen kişinin akşam vakti menzile gelmesi gecenin gündüze dönmesi gibidir. Gecesi gündüze dönmek deyimini, parlak yüzlü sevgilinin akşam vakti menzile gelmesiyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

Gecesi gündüzü bir olmak: Ara vermeden, sürekli olarak.

“Gam-ı zülf ü hat u haddünle yitürsek özümüz

Gam degül çünkü **bir oldı gicemüz gündüzümüz**” (Sehî Bey G. 99/1)

“Senin saçın, ayva tüylerin ve yanağınla kendimizi yitirsek üzülmeyiz çünkü gecemiz gündümüz bir oldu.”

Gecesi gündüzü bir olmak deyimi, mecazen sürekliliği ifade eder. Beyitte mütekellim; sevgilinin saçı, ayva tüyleri ve yanağında kendini kaybetmiştir. Gecesi gündüzü bir olmak deyimi, mütekellimin içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan sürekli olarak kurtulmak için çabaladığını göstermektedir. Leff ü neşr sanatı aracılığıyla gecenin saç ve ayva tüyleriyle; gündüzün ise yanakla bağdaştırılması ve saçın diplerinden başlayarak çıkmaya başlayan ayva tüylerinin yanağın üzerini kapatması, gecesi gündüzü bir olmak deyiminin somut göstergeleridir.

“Seni nev-rûzda a‘dâ ile gördi gözümüz

Dostum **oldı ber-â-ber gicemüz gündüzümüz**” (Zâtî G. 503/1)

“Dostum, gözümüz seni nevrüzde düşmanla gördü; gecemiz gündüzümüz bir oldu.”

Beyitte gecesi gündüzü bir olmak deyimi, iyi ile kötünün ayırt edilemez duruma gelmesi anlamında kullanılmıştır. Dostun düşmanla birlikte görülmesi, iyi ile kötünün bir arada olduğuna işaret etmektedir. Bunların bir araya gelmesinin nevrüz gününde yani 21 Mart’ta olması gece gündüz eşitliğine göndermedir.

“Oldı nevrûz birikdi yine a‘dâ ile dost

Bir olupdur gicemüz gündüzümüz veh ki henûz” (Zâtî G. 527/2)

“Nevrüz oldu, yine dost ile düşman birikti; gecemiz gündüzümüz bir oldu, yazık!”

“Nevrûz-ı hüsnüne ereli hatt-ı müşg-bâr

Oldı berâber ey perî **gicevle gündüzüm**” (Hayâlî Bey G. 340/4)

“Ey peri! Güzelliğinin nevrüzuna misk kokulu ayva tüyleri eriştiğinden beri gecemiz ve gündüzümüz bir oldu.”

Geceyi gündüze katmak: Büyük çaba göstermek.

“Çiçekler bisât-ı çemende kılmaga ‘ayş

Giceyi gündüze katup gelür bahârı görün” (Necâtî Bey G. 295/3)

“Çiçekleri çemenlik ortasında yaşatmak için geceyi gündüze katıp gelen baharı görün.”

Beyitte bahar mevsiminin geceyi gündüze katmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla çiçekleri yaşatmak yani yeşertmek istemesine bağlanmıştır. Meczâî olarak bahar mevsimi, çiçeklerin açılması için büyük bir çaba göstermektedir. Gerçek anlamda ise 21 Mart bahar mevsiminin başlangıcıdır. Bu tarihte gece gündüz eşitliği yaşanır ve bu tarihten sonra gündüzler gecelerden daha uzun olmaya başlar.

“Gün yüzünde görüben hattunı ey meh didi dil

Giceyi gündüze katup gelür eyvâh ecelüm” (Zâtî G. 941/2)

“Ey ay (gibi güzel sevgili)! Gönül, güneş yüzünde ayva tüyelerini görünce ‘Eyvah! Ecelim, geceyi gündüze katıp geliyor.’ dedi.”

“Berf-mânend ağarmış kara günlü sakalun

Giceyi güne katup irdi şitâ-yı ecelün” (Âşık Çelebi G. 19/1)

“Kara günlü sakalın kar gibi ağarmış; ecelinin kışı geceyi gündüze katıp geldi.”

“**Giceyi gündüze katup** geliyor

Ruhuna hatt-ı ‘anber-efşânun” (Emrî G. 287/2)

“Misk kokulu ayva tüyelerin geceyi gündüze katıp yanağına geliyor.”

“Erbâb-ı ‘ayş **giceyi gündüze katdılar**

Fasl-ı bahâra düşse nola atvel-i nehâr” (Azmîzâde Hâletî K. 5/2)

“Eğlence sahipleri geceyi gündüze kattılar; bahar mevsimine gündüz uzunluğu düşse ne olur?”

“Hasret-i rûyun ile eylemeyüp mâha nazar

Dîde-i ter **giceyi gündüze katmış** aglar” (Nevî Mr. XVII/1)

“Yaşlı göz, yüzünün hasretiyle aya bakmayıp geceyi gündüze katmış ağlar.”

“Rûz-ı ‘ıyd irdi yine oldı meh-i rûze temâm

Giceyi gündüze katup idelüm ‘ayş müdâm” (Nevîzâde Atâyî G. 144/1)

“Bayram günü geldi, ay tamam oldu; geceyi gündüze katıp daima eğlenelim.”

“Rindân ki ‘ayş ide **giceyi gündüze katup**

Mihr ü mehe döner kadeh-i zer-nigâr-ı mey” (Nevîzâde Atâyî G. 238/3)

“Rintler, geceyi gündüze katıp eğlenir; şarabın altın renkli kadehi ay ve güneşe döner.”

Giceyi gündüze katmış ne şitâb ile gelür

Müjde-i ‘ıyde gider sanki mübârek ikdâm (Koca Ragıp Paşa K. III/2)

“Geceyi gündüze katmış nasıl bir süratle gelir; sanki mübarek adımlar bayram müjdesine gider.”

““Ayş ile geçür **kat giceyi gündüze** Nevres

Mezc it ‘arakı müşke vü kâfûra şarâb” (Nevres-i Kadîm G. 7/5)

“Ey Nevres! Zamanını eğlenceyle geçir, geceyi gündüze kat; rakıyı miske, şarabı kafura karıştır.”

1.29. Göbek

Göbek sözcüğünün kelime anlamı; insanda ve memeli hayvanlarda göbek bağının düşmesinden sonra karnın ortasında bu bağın bulunduğu yerde kalan çukurluk şeklinde ifade edilmektedir. Göbek, bilindiği üzere bedenin ortasında bulunan çukurluktur. Bedende bulunan bu çukurluk deyimlerde de kendine kullanım alanı bulmuştur. Göbeği

çatlamak, göbeği birlikte kesilmek, göbeği düşmek, göbeği çatlamak gibi pek çok deyim, bugün Türkçenin gündelik kullanımında kendi göstermektedir.

Klasik Türk şairlerinin şiirlerinde geçen göbekte ilgili deyimlerin çoğunun göbeğinden misk çıkarılan ceylanla ilişkilendirildiği görülmektedir.

Göbeği beraber kesilmek: Her zaman birlikte bulunan, ayrılmayan kimseler için kullanılır.

“Olıma kıl kadarı nâfe saçundan ayru

Meger ol zülf-i siyâh ile **kesildi göbeği**” (Necâtî Bey G. 642/5)

“Nâfe, onun saçından kıl kadar ayrı olamaz; meğer onun göbeği siyah saçla beraber kesildi.”

Beyitte misk ahusunun göbeğinden elde edilen miskle beyitte bahsedilen kişinin saçının koku bakımından ayrılmadığı ifade edilmiştir. Yani mecazî olarak ikisinin birbirinden ayrılmadığı ifade edilmiştir. Göbeği birlikte kesilmek deyimini, göbeğinden misk elde edilen nâfe ahusuyla ilişkilendirilmiştir.

“Dimâg-ı cânı müşk-âsâ pür eyler bûy ser-tâ-ser

Kesilmsdür göbeği nâfe **ile** zülfünün benzer” (Âşık Çelebi G. 88/1)

“Saçın can dimağını baştan başa misk gibi kokuyla doldurur; onun göbeği misk ahusuyla kesilmiş gibidir.”

Göbeği düşmek: Göbeğinde fitık olmak.

“Görince nâfe saçın didi âhû-yı müşgîn

Senün yükün çekerin **düsse** gam degül **göbegüm**” (Emrî Mkt. 306/1)

“Misk ceylanı, senin misk kokulu saçını görünce göbeğim düşse bile senin yükünü çekerim dedi.”

Göbeği düşmek deyimini, göbeğin kapanmamasından dolayı fitık olmak anlamında kullanılır. Beyitte misk ceylanı göbeği düşecek kadar kötü bir duruma düşse bile

sevgilinin misk kokulu saçının yükünü çekeceğini söylemektedir. Misk, ceylanın göbeğinden düşen keseden çıkan güzel kokudur. Göbeği düşmek deyimindeki anlam oyunu bu ayrıntıdan gelmektedir.

1.30. Gök

Klasik Türk şairlerinin gök kelimesiyle ilgili kullandığı başı göğe ermek, gökte ararken yerde bulmak, öve öve göğe çıkarmak, yere göğe sığmamak gibi deyimler; genellikle gökyüzünde olan güneş ve ay gibi gök cisimleriyle bağdaştırılmıştır. Gökle ilgili deyim kullanımlarında Hz. İsa'nın göğe yükselişine telmih yapılmıştır.

Ahı göklere çıkmak: Yanıp yakılması son sınıra ulaşmak.

“Firâkın mı çekersin ey gönül bir mâh-ı tâbânun

İşitdüm **göklere çıkdı** gice **feryâd u efgânun**” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 212/1)

“Ey gönül! Parlak ayın ayrılığını mı çekersin? Senin ettiğin feryat göklere çıktı, işittim.”

Mübalâğa sanatının gündelik dile yansımalarının güzel bir örneği olan âhı göklere çıkmak deyimini, çekilen ahın şiddetini belirtmek için kullanılır. Beyitte mütekellim, kendi gönlünü muhatap alarak ay gibi parıldayan sevgiliden ayrı kalan gönlünün âhının göklere çıktığını belirtmektedir. Ayın gökyüzünde olması, sevgilinin ulaşılmazlığını simgelemekte ve gönlün çektiği âhın göklere çıkması, gökyüzündeki ay kadar uzak olan sevgiliye bu âhın ulaşabildiğini göstermektedir.

Başı göğe ermek: Beklenmeyen, umulmayan bir mutluluğa erişmek.

“**Başun** gerekse **göklere irsün** güneş gibi

Dervişlik dilersen eger zerreden kem ol” (Bâkî G. 289/5)

“Eğer dervişlik dilersen zerre kadar günahattan uzak ol, başın güneş gibi göklere ersin.”

Beyitte dervişlik dileyen kişinin ufacık bir dünya hevesine kapılmaması gerektiği belirtilmiştir. Eğer kişi bu şekilde davranırsa başı göklere erecek yani büyük bir mutluluk elde edecektir. Beyitte başı göğe ermek deyimi, somut olarak gökyüzünde ve baş şeklinde olan güneşe benzetilerek kullanılmıştır.

“Gün gibi **başu göge erse** ‘acep mi şimdi

Mazhar-ı âtîfet-i zıll-ı Hudâ oldı yine” (Nef’î G. 107/8)

“Şimdi onun başı gün gibi göğe erse buna şaşılır mı? Huda’nın gölgesinin cömertliği yine ortaya çıktı.”

“Kadr ile **başun göge ersin** der isen gün gibi

‘Aşk ile yüzün ayaklarda türâb olmak gerek” (Usulî G. 68/9)

“Güneş gibi başının göğe ermesini istersen aşk ile yüzünün ayaklarda toprak olması gerek.”

“**İrisdi başu göge** hiç ayağı yer mi basar gör

Fütâde-dil der-i yâr-i felek-cenâba düşelden” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 283/3)

“Düşkün gönül sevgilinin yüce kapısına düştüğünden beri başı göğe erişti; hiç ayağı yere basar mı?”

Gökte ararken yerde bulmak: Çok zor ele geçirebileceğini sandığı şeyi birdenbire ele geçirmek.

“Sen melek-sîmâya cânlar virdüğüm ‘ayb itme kim

Yirde buldı gökde isterken seni ‘Îsâ bu gün” (Necâtî Bey G. 428/6)

“Senin gibi melek yüzlüye canlar verdiğimi ayıplama; bugün İsa seni gökte ararken yerde buldu.”

Gökte ararken yerde bulmak deyimi, mecazî olarak çok zor ele geçirebileceğini sandığı bir şeyi birdenbire ele geçirmeyi ifade etmektedir. Beyitte gökte ararken yerde bulmak deyimi, göğe yükselmiş bir peygamber olan İsa’yla bağdaştırılmıştır.

“Na‘l-i esbün eneri benzeyeli mâh-ı neve

Gökde istediğini yerde bulupdur devrân” (Azmîzâde Hâletî G. 624/4)

“Atının nalı yeni aya benzediğinden beri devir gökte istediğini yerde buldu.”

Beyitte devran yani zaman ya da dünya, ayı istemektedir. Işıklı ve uzak olması bakımından ay ulaşılamaz niteliklere sahiptir. Muhatabın atının nalı, şekil olarak aya benzemektedir. Bu benzerlikten dolayı zamane insanları gökte aradıkları ayı yerdeki hilal biçimindeki nalda bulmuşlardır.

“Nice terk idem ol ‘İsâ-dehânı

Ki **gökde istediğüm yerde** buldum” (Mesîhî G. 155/3)

“Ben o İsa ağızlıyı nasıl terk edeyim? Gökte istediğimi yerde buldum.”

Beyitte İsa ağızlı olarak nitelendirilen sevgilinin dudağınının can vericilik özelliğine sahip olduğuna dair göndermeler yapılmıştır. Zira, Hz. İsa, ölüleri diriltten bir peygamber olmasıyla bilinmektedir. Mütakellim, gökte aradığını yerde bulmuş yani mecazî olarak bir türlü ulaşamadığı İsa ağızlıya kavuşabilmiştir. Hz. İsa’nın göğe yükselmesine telmih yapılarak gökte ararken yerde bulmak deyiminin gerçek anlamına çağrışım yapılmıştır.

“Lem‘a-i mihr-i ruhun irişe ana kapunda

Gökde istediğini yerde bulurdu ‘İsâ” (Âşık Çelebi G. 3/3)

“Yanağının güneş gibi parıltısı ona erişse İsa gökte istediğini yerde bulurdu.”

“Şeb-i firkatde iken gelse eger bana o mâh

Gökde istediğümü yerde virürdi Mevlâ” (Azmîzâde Hâletî G.46/4)

“Eğer ayrılık gecesinde o ay bana gelse Mevla gökte istediğimi yerde verirdi.”

“İhtiyâcum yok felek bilmem niçün dârât ider

Yerde buldum gökte ararken o mehsîmâyı ben” (Şeref Hanım G. 164/4)

“Feleğin niçin azamet ettiğini bilmiyorum, buna ihtiyacım yok; o ay yüzlüyü gökte ararken yerde buldum.”

“Seni Rûhî gibi **gökde ararken yerde bulmuşlar**

Anunçün giceler ey meh ayagina düşer kevkeb” (Bağdatlı Rûhî G. 68/5)

“Ey ay! Seni Rûhî gibi gökte ararken yerde bulmuşlar; bundan dolayı geceleri yıldızlar ayağına düşer.”

““Aceb mi ümmetünden olmag için nâzil olursa

Ki **gökde aradığın yerde bulur** Hazret-i ‘Îsâ” (Nevîzâde Atâyî K. 1/34)

“Hazret-i İsa, senin ümmetin olmak için gökten inse buna şaşılır mı? O, gökte aradığını yerde bulmuştur.”

Öve öve göğe çıkarmak: Çok övmek.

“Mâh-ı nevi **öge öge göğe çıkardılar**

Öykündügiyçün ol şeh-i hûbân ışigine” (Sehî Bey G. 221/4)

“Yeni ay, güzeller şahının eşiğine özendiği için onu, öve öve göğe çıkardılar.”

Beyitte yeni ayın yani hilalin gökyüzünde olması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla onun şekil olarak güzeller şahına özenmesine bağlanmıştır. Öve öve göğe çıkarmak deyimi, somut olarak gökyüzünde bulunan yeni ay yani hilalle bağdaştırılmıştır. Gökyüzünde bulunan hilalin güzeller şahına özenmesi tezat sanatını ortaya çıkarmaktadır.

“Bunca yüz bin göz ile görmüş degül mislün felek

Nola ‘Îsâ-veş seni **göke çıkarsam öğerek**” (Zâtî G. 699/1)

“Felek yüz binlerce gözüyle senin benzerini görmemiş; seni överek göklere çıkarsam ne olur?”

Öve öve göğe çıkarmak deyimi, teşbih sanatı aracılığıyla İsa peygamberle bağdaştırılmıştır.

“**Ögüp çıkarsam** nola **hursîd-i cihân-âsâ**

Letâfet kesb idüpdür şimdi haylî ol melek-sîmâ” (Nevî G. 5/1)

“Şimdi o melek yüzünün güzelliği görünmüştür; onu, dünyanın güneşi gibi öve öve göğe çıkarsam ne olur?”

Yere göğe sığmamak: Çok önem vermek, nasıl ağırlayacağını ve memnun edeceğini bilememek.

“Ol hilâl-ebrû ile her gice hem-pehlû olup

Yire göğe sığmaz oldu çarh bir meh-rûyıyla” (Sehî Bey G. 212/5)

“Felek, o hilal kaşlıyla her gece yan yana olup bir ay yüzüyle yere göğe sığmaz oldu.”

1.31. Gönül

Gönül kelimesinin sözlük anlamı; yürekte olduğu varsayılan nitelik, sevgi, istek, anış, düşünüş gibi duygu kaynağı, kişinin iç dünyası olarak ifade edilmektedir. Hisler üzerine yoğunlaşan soyut bir kavram olan gönül, manevî yönden kazandığı değerle deyimlerin kullanımında da kendini göstermiştir. Gönül kavramı, soyut olması bakımından deyimlerin mecazî dünyasında önemli bir işleve sahiptir.

Gündelik kullanımda gönülle ilgili deyimlerin kullanım sıklığı, klasik Türk şiirinde de kendini göstermiştir. Gönlü akmak, gönlü yanmak, gönlü düşmek, gönlü dolaşmak, gönlü bulanmak, gönül çelmek gibi pek çok deyim klasik şiirde varlık göstermiştir. Klasik şairlerin deyim kullanımında en belirgin özelliklerden birisi soyut ifadelerin somutlaştırılması yönündedir. Gönül kavramının soyut olduğu düşünülürse klasik şairlerin gönülle ilgili deyimleri somutlaştırması, deyimlerin içinde geçen eylemler üzerinde gerçekleşmektedir. Örneğin; gönlü açılmak ya da gönül açmak deyimlerinde geçen açmak veya açılmak fiillerinin gül için kullanılması; gönlü akmak

deyiminin akışkanlık özelliğine sahip olan gözyaşı ya da sürahiyle, gönlü düşmek deyimindeki düşmek eyleminin çene çukuruyla, gönlü dolaşmak deyiminde geçen dolaşmak eyleminin saçla ilişkilendirilmesi gönül kavramına somut özelliklerin yüklendiği örneklerden sadece birkaçıdır.

Dil/gönül almak: Aşkını kazanmak.

“Zülfün altında sinüp hatt-ı mu‘anber gizlenür

Sanki **dil almag** için pusıda leşker gizlenür” (Necâtî Bey G. 124/1)

“Saçının altında gizlenen amber kokulu ayva tüylerin pusuda dil almak için gizlenen asker gibidir.”

Dil almak deyiminde geçen dil sözcüğü, hem gönül hem de esir anlamında tevriyeli kullanılarak kelimenin her iki anlamı da beyte yerleştirilmiştir.

“Halâs olmak ne mümkün Hâletî bî-çâre destünden

Kemend-i târ-ı zülfünle **dil alur** bir dilâversin” (Azmîzâde Hâletî G. 688/5)

“Hâletî çaresizdir, elinden kurtulması mümkün müdür? Saçının telinin kemendiyle dil alan bir dilaversin.”

Gönlü açılmak: (bk. Açmak/Açılmak)

Gönlü dolaşmak: Birine sevdalanmak, âşık olmak.

“Çü **gönlüm tolaşur** yârün görürem zülfine dâ'im

Bilürem kurtılır degül anun zülfî duzagından” (Hoca Dehhânî G. 41/2)

“Gönlümün sürekli sevgilinin zülfüne dolaştığını görürüm, onun zülfünün tuzağından kurtulamayacağımı biliyorum.”

Beytte sevgilinin zülfü tuzak olarak nitelendirilmiş ve mütekellimin gönlünün bu zülfе dolaşarak bir türlü kurtulamadığı belirtilmiştir. Mütekellimin sevgilinin zülfüne dolaşması, mecazî olarak ona sevdalandığını ifade etmektedir. Gönlü dolaşmak

deyiminde geçen dolaşmak eylemi, somut olarak bu eylemin gerçekleşebileceği saçla ilişkilendirilmiştir.

“**Tolasdı gönlümün** kuşu nigârün zülfi ağına

Nazar kılmak diler iken o şâhun yüzi ağına” (Hoca Dehhânî G. 40/1)

“Gönül kuşum, o şâhın yüzünün akına bakmak isterken onun saçının ağına dolaştı.”

“Riyâsuz zülfüne **tolasdı gönlüm**

Zihî tâcir zihî sevdâ zihî sûd (Karamanlı Aynî G. 114/4)

“Gönlüm, senin zülfüne riyasız dolaştı; ne güzel tacir, ne güzel sevda, ne güzel kâr!”

“Âteş-perest zülfüne her **dil** ki **tolasa**

Olsun yeri durur ana dâ'im ‘azâb teb” (Karamanlı Aynî G. 49/3)

“Hangi gönül, senin o ateşperest gibi zülfüne dolaşsa ona daima azap yeri ateş olsun.”

“Âşüfte-**dil tolaşduğı** bu zülf-i ‘anber-büyümüş

Ol miskînün bu arada bildük murâdı buyımış” (Karamanlı Aynî G. 231/1)

“Perişan gönlün dolaştığı, bu anber kokulu zülüfmüş; o miskin bu arada muradının bu olduğunu bildik.”

Gönlü akmak: Güçlü bir sevgi duymak.

“Gördüm yüzünü dîde-i giryândan el yudum

Su gibi **gönlüm akdı** revân andan el yudum” (Necâtî Bey G. 371/1)

“Senin yüzünü gördüm gözyaşıyla elimi yıkadım; gönlüm su gibi aktı ondan elimi yıkadım.”

Gönlü akmak deyimi; mecazî olarak birine güçlü, derinden sevgi beslemeyi ifade eder. Beyitte gönlü akmak deyiminde geçen akmak sözcüğünün gözyaşı ve su gibi somut öğelerle destelenerek verilmesi deyim çok yönlü kullanıldığını göstermektedir.

“Meclis-i meyde senünle kadeh öpüştüğüün

İki de bir de surâhînün ana **gönli akar**” (Mesîhî K. 15/4)

“Şarap meclisinde kadeh seninle öpüştüğü için ikide bir sürahinin gönlü ona akar.”

Beyitte gönlü akmak deyimi, sürahiyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Sürahi içinde şarap bulundurur. Şarap, sürahinin gönlüyle özdeşleştirilmiştir. Sürahinin içinden kadehe dökülen şarap, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla kadehin muhatabın dudağıyla buluşmasına bağlanmıştır.

“Pâyine kabîl mi **diller akmamak** cûlar gibi

Cilve-riz-i ‘işve ol nahl-ı dil-ârâdur gelen” (Neşâtî K. 18/29)

“Gönüllerin su gibi ayağına akmaması mümkün müdür? Çünkü gelen hoş edalı gönülleri alan fidandır.”

“Vâdi-i ‘aşkda cânâ göricek dîvârun

Gönlüm akdı sana sular gibi meyyâlüm ben” (Filibeli Vecdî G. 37/4)

“Ey can! Aşk vadisinde senin duvarını görünce gönlüm sana su gibi aktı, ben, sana meylederim.”

Gönlü bulanmak: Üzüntülü hissetmek.

“Taşdı **bulandı** ‘aşk ile yine deli **gönül**

Evvel bahârda sanasın cûy-ı Tunadır” (Âşık Çelebi G. 103/2)

“Deli gönül yine aşk ile taştı, bulandı; sanırsın ilkbaharda akan Tuna Nehri’dir.”

Gönlü bulanmak deyimi, üzüntülü bir durumu ifade eder. Beyitte mecazî anlam olarak kederli bir durum içinde bulunan gönül, ilkbaharda akan Tuna Nehri'ne benzetilmiştir. Gönlü bulanmak deyimi, somut anlamda ilkbahar mevsiminde suları bulanmış ve taşmış olan Tuna Nehri'yle bağdaştırılmıştır.

Gönlü düşmek: Âşık olmak.

“Zenahdânunda **gönlüm** çâha **düşmüs**

Müselseldür cânım zülfünde mutlak” (Kadı Burhaneddin G. 15/4)

“Çenende gönlüm çukura düşmüş; canım saçında mutlaka zincirlenmiştir.”

Beyitte kuyuda hapsolmuş biri tasvir edilerek Hz. Yusuf'un kuyuya atılmasına telmih yapılmıştır. Beyitte sevgilinin çene çukuru kuyu, sevgilinin saçları ise zincir olarak betimlenmiştir. Gönlü düşmek deyimi, çene çukuruyla ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Beyitte gönlün çene çukuruna düşüp saçta zincirlenmiş olması, çâh-ı Bijen (Bijen kuyusu) mazmununu ortaya çıkarmaktadır. Beyitte Fars edebiyatının en çok sevilen hikâyelerinden biri olan Bijen ve Menije efsanesine telmih yapılmıştır. Söz konusu hikâyede Keyhüsrev'in komutanlarından Bijen, Efrâsiyâb'ın kızı Menije'ye âşık olmuştur. Efrâsiyâb bunu duyunca Bijen'i bağlatıp kuyuya atar. Keyhüsrev'in câm-ı gitinümâ'sından (dünyayı gösteren kadeh) Bijen'i gören Rüstem, Menije'nin yardımlarıyla Bijen'i kurtarır (Yıldırım, 2008. 173).

“Bilün ile agzuna **düşdi** bu delü **gönülüm**

Hîç kişinün cânı hâli kîl u kâle düşmesün” (Kadı Burhaneddin G. 168/5)

“Bu deli gönlüm belinle ağzına düştü; hiçbir kişinin canı dedikoduya düşmesin.”

Beyitte gönlü düşmek deyimi, çok ince olan bel ve çok küçük olan ağızla ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Kîl u kâl, dedikodu anlamına geldiği gibi kîl kelimesi kıl olarak da okunabilir ve kâl ise söz anlamına gelmektedir. Söz konusu kelime, hem belin kıl gibi ince olması ve sözün ağızdan çıkması hem de dedikodu anlamında tevriyeli olarak kullanılmıştır.

“Ol zülf ü hâli seven ben degülem yalunuz

Niçe **gönül düşüpdür** ol dâne-y-ile dâma” (Ahmedî G. 577/3)

“O saç ve beni seven yalnız ben değilim; o tuzakla taneye nice gönül düşmüştür.”

Beyitte sevgilinin saçı tuzak, beni ise bu tuzaktaki bir tane olarak betimlenmiştir. Beyitteki tuzak tasviriyle gönlün bir kuş gibi bu tuzağa düşmesi düşünüldüğünde gönlü düşmek deyiminin somutlaştırıldığı görülmektedir.

“Zekanun çâhına sabr eylemeyip **düşdi gönül**

Dil-i bîçare göre mihnet-i cânânda yatar” (Hayâlî Bey G. 80/2)

“Gönül sabretmeyerek senin çene çukuruna düştü; çaresiz gönül sevgilinin sıkıntısında yatar, görün.”

Beyitte gönlü düşmek deyiminin çene çukuru ile bağdaştırılması, düşmek fiilinin gerçek anlamına çağrışım yapmaktadır. Klasik Türk şiirinde çene çukurunun kuyu metaforuyla bağdaştırılması, deyimde geçen düşmek fiilinin gerçek anlamını ortaya çıkarmaktadır.

“**Gönülü** çâh-ı zenehdânına **düsmis** gördüm

Bunı Yûsuf anı zindân didiler gerçek mi” (Kadı Burhaneddin G. 157/4)

“Gönlü, onun çene çukuruna düşmüş gördüm; buna Yusuf, ona zindan dediler, gerçek mi?”

“**Gönül düseli** ağızuna oldı gey dil-teng

Tenüm hayâliyile bilünün hayâl olısar” (Kadı Burhaneddin G. 807/4)

“Gönlüm, senin ağzına düştüğünden beri içim sıkıldı; belinin hayaliyle benim hayal oldu.”

“Zihî rüsvâ-yı ‘aşk oldı şehâ dil

Zihî **düşdi** zenâhda bir çehe **dil**” (Kadı Burhaneddin G. 1002/1)

“Ey padişah! Gönül aşk rüsvası oldu, bravo! Gönül bir çenede çukura düştü, bravo!”

“Zenahdânunda **gönlüm** çâha **düşdi**

Ne lâzımdur bana bunca selâsil” (Kadı Burhaneddin G. 628/8)

“Gönlüm, senin çene çukurunda kuyuya düştü; bu kadar zincir benim neyime lazım?”

“**Dil** zenahdâna eger **düşdi** te’essüf kılma

Dutalum Yûsuf idi hak ana zindân yazmış” (Kadı Burhaneddin G. 675/5)

“Gönül, çene çukuruna düştüyse de ona teessüf etme; varsayalım ki o Yusuf, Allah ona zindan yazmış.”

“Yüksekde uçardı katı şeh-bâz-ı **dil** âhir

Dâm-ı ser-i gîsû-yı perîşânuna **düşdi**” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 424/2)

“Gönül doğanı, çok yüksekte uçardı; karmakarışık saçının tuzağına düştü.”

“Âlî ki **gönli düşmiş** idi çâh-ı gabgaba

Sevdâ-yı zülfüne döşenüp nice kurtarış” (Gelibolulu Âlî G. 237/5)

“Âlî’nin gönlü senin çene çukuruna düşmüştü, zülfünün sevdasıyla döşenmiş, nasıl kurtulabilir?”

“**Düşürür dilleri** çâh-ı zekâna tutmaz ise

Dâmen-i zülf-i dil-âvîzini muhkem şâne” (Nef’î G. 116/3)

“Tarak, gönüllerin asılı olduğu saça sağlam tutunmazsa onları çene çukuruna düşürür.”

“Zülfünün ‘ömri uzun ola ki **düşmiş dilüme**

Dest-gîr oldu bu gün çâh-ı zekândan çıkarur” (Nevî G. 133/5)

“Senin zülfünün ömrü uzun olsun, dilime/gönlüme düşmüş; bugün onu senin çene çukurundan çıkarmak için el uzattı.”

Gönlü taşmak: Çok heyecanlanmak

“Pür-cûş u hurûş olsa da **dil taşmaga** gelmez

Mestâne-i teh-cür‘a-i peymâne-i ‘aşkam” (Keçecizâde İzzet Molla G. CCCLXXII/3)

“Coşkunkluk ve taşkınlık olsa da gönül taşmaya gelmez; aşk kadehinin dibindeki son yudumun sarhoşuyum.”

Gönlünden geçirmek: Bir şeyin olmasını ya da bir şeyi yapmayı istemek; düşünmek.

“Okun yüregine tokunacağın

Mesîhî şimdi **gönlünden geçürdi**” (Mesîhî G. 257/5)

“Mesîhî, senin okunun yüreğe dokunacağını şimdi gönlünden geçirdi.”

Gönlünden geçirmek deyiminde geçen geçirmek fiilinin somut anlamına çağrışım yapmak için beyitte ok imgesi kullanılmıştır. Okun yaydan çıktıktan herhangi bir şeye geçerek saplanması söz konusudur.

Gönlüne ateş düşmek: Çok büyük bir acı duyumsamak.

“Kandîl-firûz olalı ol dilber-i meh-veş

Kandîl-sıfat **düşmededür dillere âtes** (Nevîzâde Atâyî G. 113/1)

“O ay yüzlü dilber, kandil ışığı olduğundan beri gönüllere kandil gibi ateş düşmektedir.”

Gönül açmak: (bk. Açmak/Açılmak)

Gönül almak: Birini kendine âşık etmek.

Klasik Türk şairleri, genellikle gönül almak deyiminde geçen almak eylemi üzerinde söz oyunları yapmışlardır. Sözcük türü olarak isim olan al kelimesi hem hile hem de kırmızı anlamına gelirken fiil olan al- kelimesi bir şeyi ya da birini bulunduğu

yerden ayırmak anlamında kullanılmaktadır. Aşağıdaki ilk üç beyitte isim olan al kelimesi hem hile hem de kırmızı anlamında tevriyeli olarak kullanılmıştır.

“Allar geymiş yine feryâd elinden ol gülün

Âl ile **almak** diler **gönlün** hezârân bülbülün” (Zâtî G. 719/1)

“O gül, yine allar giymiş onun elinden eyvah! Hile ile binlerce bülbülün gönlünü almak diler.”

“Göz karardur fitne uyarmakda çeşmi sihr ider

Ruhları eyler **gönüller almaga** her gün yüz âl” (Zâtî G. 834/5)

“O fitne uyandırmakta göz karartır; onun gözü sihir yapar; yanakları her gün gönülleri almak için yüz hile yapar.”

“Ayva Güli nâmında bir şûh-ı cihân eyvâ

Âl ile **alup gönlüm** mekr itdi dil u cânâ” (Kadı Burhaneddin G. 2/1)

“Ayva gülü olarak bilinen bir cihan şahı, al ile gönlümü alıp gönül ve cana hile yaptı, eyvah!”

“Kirişmeyle **alupdur gönlümüz** güyâ ki ol hûnî

Dem-â-dem **diller alur** bir dilâverdür bahâdırur” (Gelibolulu Âlî G. 153/4)

“O kan dökücü, kaş ve gözünün bir hareketiyle gönlümüzü alır; o her zaman gönlümüzü alan bir yigittir, kahramandır.”

“**Gönüller almaga** hep bir birine baş koşmuş

Cebîni turra-i müşkîni la‘l-i rengîni” (Gelibolulu Âlî G. 583/3)

“Onun hilekâr yakut gibi dudağı, misk kokulu saçı ve alnı; gönüller almak için hep birbirine baş koşmuş.”

Beyitte geçen gönüller almak deyimindeki al kelimesinin beyitte kullanılmayan kırmızı yani renk anlamı, iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla la'l-i rengin tamlamasıyla ilişkili bir şekilde kullanılmıştır.

“Bir bakışta **gönlin almak** ‘âşıkun bir iş midir

‘Âlemi teshîr ider ol çeşm-i fettânlar sana” (Fatîn G. 2/2)

“Âşığın gönlünü bir bakışta almak bir iş midir? O fettan gözler, âlemi büyüler.”

Gönül bağlamak: (bk. Bağ/Bağlamak)

Gönül kırmak: Birini çok üzecek, gücendirecek davranışta bulunmak.

“**Kırıldı şîşe-i dil** bezm-i yâri neyleyeyüm

Şikeste câm ile olmaz safâ-yı ‘âlem-i âb (Keçecizade İzzet Molla G. XXIX/2)

“Gönül şîşesi kırıldı, sevgilinin meclisini ne yapalım? İçki meclisinin safası kırık kadehle olmaz.”

“**Kırdığın** sâgar degül câm u **dil-i mecrûhdur**

Bâde-i hamrâ degüldür dökdüğün kandur senün” (Yenişehirli Avnî G. 232/5)

“Senin kırdığın, kadeh değil, yaralı gönüldür; senin döktüğün, kırmızı şarap değil, kandır.”

Gönül yıkmak: Çok üzücü söz ve davranışlarla birini gücendirmek.

“Aşkta vehm etmesin ‘âşık **yıkar gönlüm** deyu

Hiç sultânım diyen mülkünü vîrân istemez” (Fuzûlî G. 115/6)

“Âşık olan kişi, ‘gönlümü yıkar’ diye aşktan hiç korkmasın; ‘sultanım’ diyen kişi, hiç mülkünün viran olmasını ister mi?”

1.32. Göz

Türkçede kullanılan gözle ilgili deyimler, incelendiğinde deyimlerin somut olarak göz organıyla pek fazla ilgisinin olmadığı görülür. Örneğin; gözün üstünde kaşın var dememek deyimini kullanıldığında deyimden ifade ettiği göz ya da kaş değildir. Deyimde anlatılmak istenen, bir kimseyi incitmek için ona kırıcı söz söylememektir.

Klasik Türk şiirinde gözle ilgili kullanımlar, deyimlerin somut anlamlarını da şiire yerleştirmeye yönelik olarak tasarlanmıştır. Bundan dolayı klasik şairler, ilginç bir şekilde deyimler üzerinde oynayarak anlamı somutlaştırmışlardır. Bu somutlaştırma araçlarından en önemlilerinden biri göz organı üzerinde gerçekleştirilmiştir. Göz organının benzediği varlıklar üzerinde somutlaştırma işlemi gerçekleştirilerek okuyucunun deyimden gerçek anlamını kavraması sağlanmıştır. Bu varlıklardan en önemlisi, şekil olarak göze benzemesi yönüyle klasik şiirin önemli bir malzemesi olan nergis çiçeğidir. Klasik şairler, nergis çiçeğinin göz şeklinde olması ve sevgilinin gezdiği yerlerde bulunmasını, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla sevgilinin ayağının tozunu nergisin gözüne sürme olarak çekmek istemesine bağlamışlardır. Göz ile ilgili deyimlerin somutlaştırıldığı diğer önemli bir unsur, şarabın üzerinde bulunan hava kabarcığıdır. Âşığın teninde açılan yaraların göz şeklinde olması ise gözle ilgili kullanılan deyimleri somutlaştırmak için kullanılan diğer bir araçtır.

Klasik şairler, deyimler içinde geçen fiiller üzerinde de önemli anlam oyunları yapmışlardır. Örneğin; gözden geçirmek deyiminden gözyaşlarıyla; gözü ısırarak deyiminden sevgilinin dudağının öpülmesiyle; gözle yemek deyiminden âşığın tenindeki yaralarla; gözünü açmak deyiminden sevgilinin ayağının tozunun sürme olarak çekilmesiyle; gözü kamaşmak deyiminden güneşle; gözü tutmamak deyiminden kuş olarak nitelendirilen gönülle bağdaştırılması deyimlerde geçen fiillerin gerçek anlamını ortaya çıkarmak için kullanılan örneklerden sadece birkaçıdır.

Dört gözle beklemek: Büyük bir sabırsızlıkla, özlemle beklemek.

“Zahm-ı firâkunı gel ört merhem-i vuslatını dürt

Yol gözedi **göz oldı dört** ay yüzünü görem mi ki” (Karamanlı Aynî G. 501/4))

“Gel, kavuşma merhemini sür, ayrılık yararı ört; göz dört olup yol gözledi, acaba yüzünü görebilir miyim?”

Gören gözü tutan eli olmak: Her işte yardımcı olmak.

“Nergis gözüne öyküneli kaddüne şimşâd

Bâgun bu **görür gözi ve ol tutar elidür**” (Necâtî Bey G. 102/2)

Beyitte nergisin göz; şimşat ağacının ise dallı budaklı olması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla onların sevgilinin boyuna ve gözüne özenmesine bağlanmıştır.

Göz açıp kapayınca kadar: Çok kısa bir süre içinde.

“Tâb-i sûz-i sîneden eksilmeseydi göz nemi

Göz yumup açınca seyl-âba virürdim ‘âlemi (Fuzûlî G. 293/1)

“Gözyaşı, gönül ateşinin hararetinden eksilmeseydi göz yumup açınca âlemi sele verirdim.”

Beyitte mütekellimin gönlündeki ateş, onun gözlerinin nemlenmesini engellemiş yani onun gözündeki yaşları kurutmuştur. Eğer bu ateş gözyaşını kurutmamış olsa mütekellim, bir kere göz yumup açınca âlemi sele verecektir. Ateşin gözyaşlarını söndürmesi, beyitte tezat sanatını ortaya çıkarmaktadır. Göz yumup açmak deyimi, gözyaşlarıyla ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Kalsun yürekde gamzen okı câna girmesün

Bir göz yumup açınca hemân kana girmesün” (Gelibolulu Âlî G. 453/1)

“Süzgün yan bakışının oku yürekde kalsın, cana girmesin; bir kere göz yumup açınca hemen kana girmesin.”

Göz açıp kapayınca kadar deyimi, mecazî olarak çok kısa bir süre içinde olan zaman dilimini ifade etmektedir. Beyitte muhatabın gözlerini açıp kapamasına dikkat çekilerek deyim gerçeğe anlamına göndermeler yapılmıştır.

“Gamzenle cihân halkını ber-hem-zede itdün

Bir **göz yumup açınca** bu ne şûr u figândur” (Nevres-i Kadîm G. 21/2)

“Süzgün yan bakışınla cihan halkının altını üstüne getirdin; bir göz yumup açmayla bu nasıl bir gürültüdür?”

Göz değmek: Kötülük ya da uğursuzluk getirdiğine inanılan kıskanç ya da hayran bakışlar dolayısıyla başına kötü bir durum gelmek.

“**Göz degmemege** turrası sagına solına

Boyınca iki heykel-i ‘anber-fişân asar” (Necâtî Bey G. 70/3)

“Onun saçı, göz değmesin diye boyunca sağına soluna iki anber saçan heykel asar.”

Beyitte bahsi geçen kişinin boydan boya sağ ve soluna anber saçan heykel astığı ifade edilmiştir. Anber saçan heykelle kastedilen beyitteki kişinin iki yanında bulunan saçlarıdır. Hüsn-i talil sanatı aracılığıyla söz konusu saçların bulunmasının sebebi, göz değmemesine yani kötü bakışlardan korunmaya bağlanmıştır. Göz değmemek deyimini, somut olarak saçların bedeni kapatmasından dolayı bir kişinin görülmemesiyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Nergis olan yirde meded salınmasun ol serv-kad

İzi tozına **göz deger** çokdur cihânda görmedük” (Necâtî Bey G. 291/2)

“O selvi boylu, nergis olan yerde salınmasın; dünyada izinin tozuna göz degen pek çok insan vardır.”

Göz değmek deyimini, nazar değmesi anlamında kullanılır ve göz değmek deyiminde bakış yoluyla bir kişinin başına kötü işler geldiği düşünülse bile gerçek anlamdaki gözün somut olarak değmesi söz konusu değildir. Beyit, nergis imgesi üzerine kurgulanmıştır. Klasik şiirde nergis göze benzeyen şekliyle mazmun olarak sevgilinin gözüyle ilişkilendirilmektedir. Göz değmek deyimini ve nergis mazmununun bir arada kullanılması göz değmek deyiminin somut anlamına çağrışımlar yapmaktadır.

Beyitte mecazî olarak nergisin sevgilinin izinin tozuna nazar edeceği belirtilmektedir. Bununla birlikte gerçek anlamda göze benzeyen nergis, selvi boylu sevgili salındıkça onun ayağının tozuna değebilecektir.

“Devrân ayagın şöyle şikest itdi şarâbun

Gûyâ ki mey-i nâba **gözi degdi** habâbun” (Bâkî G. 269/1)

“Zaman, şarabın ayağını şöylece kırdı; sanki saf şaraba hava kabarcığının gözü değdi.”

Beyitte şarabın ayağının kırıldığı yani kötü bir duruma düştüğü ifade edilmekte ve kırılma hadisesi, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla hava kabarcığının şaraba göz değdirmesine bağlanmıştır. Beyitteki ayağı kırılmak deyimi, hem deyimden gerçek anlamından gelen organ olarak ayağı hem de kadehi ifade edecek biçimde tevriyeli olarak kullanılmıştır. Beyitteki bir diğer anlam oyunu, göz değmek deyimi üzerinde uygulanmıştır. Göz değdirme eylemini gerçekleştiren şey, şarabın üzerinde bulunan su kabarcığıdır. Göz değmek deyiminin somut anlamına çağrışım yapmak için deyim, göz şeklinde olan su kabarcığıyla bağdaştırılmıştır.

“Bu bezme **degmemeye** nergisün **gözi** sihri

Eyâ nesîm-i sabâ Sâd sûresin okı ur” (Sehî Bey K. 20/23)

“Ey saba rüzgârı! Nergisin gözünün sihri bu meclise değmesin diye sad sûresini oku.”

Beyitte göz değmek deyimi, hem mecazî olarak nazar değmek anlamında hem de somut olarak göze benzeyen nergis ve sad harfiyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Seyr-i bâg it aç gözün ey gonca etrâfa bakın

Çeşmüne **göz degmesün** ammâ ki nergisden sakın” (Gelibolulu Âlî G. 427/1)

“Ey gonca! Bağı gez, gözünü aç, etrafa bakın ama nergisten sakın, gözüne göz değmesin.”

“**Gözi degdi** nergisün oldı perîşân rûzgâr

Gerçi bir kaç gün çemen mülkinde manzûr oldı gül” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 223/2)

“Gerçi gül, birkaç gün çemen mülkünde göründü ama nergisin gözü değdi; rüzgâr perişan oldu.”

“Zahm-ı hadeng-i gamzesi cân u cigerdedür

Göz degmesün efendi meded gizli yerdedür” (Koca Ragıp Paşa G. 29/1)

“Efendi! Ok gibi süzgün yan bakışının yarası, can ve ciğerdedir; gizli yerdedir, göz değmesin! Yardım et!”

Göz dikmek: Bir şeyi ele geçirmek isteğine kapılmak.

“Pîrâhen-i visâlüne **göz dikdügüm** bu kim

Hecrün bir ince ipliğe döndürdi kametüm” (Mesîhî G. 154/6)

“Ayrılığın, bedenimi bir ince ipliğe döndürdüğü için gömleğine kavuşmaya göz diktim.”

Beyitte ince ipliğe dönmek ve göz dikmek deyimleri bir arada kullanılmıştır. Mütekellim, muhataptan ayrı kaldığı için ince bir ipliğe dönmüş yani çok zayıflamıştır. Bu yüzden onun gömleğine kavuşmaya göz dikmiş yani ona kavuşmak istemektedir. Göz dikmek deyiminde geçen dikmek sözcüğü bakışla ilgilidir ama mecazî olarak deyim bir şeyi ele geçirmek isteğine kapılmak anlamını verir. Bir ince ipliğe dönen beden, kavuşma gömleğini giyerek bu durumu örtmek istemektedir. Göz dikmek deyiminde geçen dikmek eylemi, beyitte bir şeyi çok istemek anlamında kullanılmıştır. Dikmek eyleminin beyitte kullanılmayan deri, yara ve benzeri şeyleri iğneye geçirilmiş iplikle tutturmak anlamı; ince ipliğe dönmek, pîrâhen (gömlek) ifadeleriyle iham-ı tenasüp sanatı oluşturacak şekilde kullanılmıştır. Beyitte mazmun olarak yer alan Hz. Yusuf hikâyesine telmih yapılmıştır. Hz. Yakup, Hz. Yusuf’un derdiyle ağlaya ağlaya kör olmuş ve onun gözlerini Hz. Yusuf’un gönderdiği gömlek açmıştır. Hz. Yusuf pazarda satılırken onu bir miktar iple satın almak isteyen yaşlı kadın hikâyesinin de

(Onur, 1991: 250'den akt. Halıcı, 2013: 164) ince ipliğe dönmek deyimiyle bağdaştırıldığı görülmektedir.

“Sûzene **göz dikme** ‘Âlî hırka-i tecrîde gir

Rişte-i idrâke nisbet dime yokdur medhalüm” (Gelibolulu Âlî G. 369/9)

“Ey Ali! İğneye göz dikme, soyutlanma hırkasına gir! İdrak ipine nispet, benim gireceğim yer yok deme!”

Göz dikmek deyiminde geçen dikmek eylemi, iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla sûzen (iğne) ve iplikle bağdaştırılarak söz konusu eylemin biçilmiş ya da yırtılmış herhangi bir şeyin iğneye geçirilmiş iplikle tutturulması anlamına göndermeler yapılmıştır.

“O güle **göz dikenün** dîdesini ihrâca

Sûzen-i hâr-ı cefâdur müjenün her mûyı” (Sâbit G. 329/3)

“O güle göz dikenin gözünü çıkarmak için onun kirpiğinin her bir kılı cefa diken iğnesidir.”

Göz dikmek deyimini, mecazî olarak muhatabı ele geçirmek isteyenler için kullanılmıştır ve dikmek sözcüğü bakışın niteliğini ortaya çıkarmaktadır. Bununla birlikte göz diken ifadesinde geçen diken sözcüğünün beyitte kullanılmayan gülün dallarında bulunan sert, ucu sivri, batıcı çıkıntı anlamı; iham-ı tenasüp sanatı yapılarak ikinci dizide geçen müje (kirpik), har (diken), sûzen (iğne) kelimeleriyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Yine dikmek eyleminin beyitte kullanılmayan herhangi bir şeyin iğneye geçirilmiş iplikle tutturulmak anlamı da iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla ikinci mısradaki geçen mûy (kıl) ve sûzen (iğne) sözcükleriyle bağlantılı olarak kullanılmıştır.

“Şâkirem senden sana ben **göz dikenden** inlerem

Sanma güldendür dikendendür figânı bülbülün” (Zâtî G. 747/3)

“Senden duacıyım, ben sana göz dikenden dolayı inliyorum; bülbülün figanı dikendendür, gülden olduğunu sanma.”

Göz dikmek deyimi, beyitte mecazî olarak muhatabı ele geçirmek isteyenlerin durumunu belirtmek için kullanılmıştır. Beyitte diken kelimesi, müşakele sanatı aracılığıyla ilk dizede diken sözcüğü, bakan anlamında ikinci dizede ise gülün dallarında bulunan sert, ucu sivri, batıcı çıkıntıları anlamında kullanılmıştır. Bununla birlikte diken kelimesinin üzerindeki bir diğer anlam oyunu, ikinci mısradaki diken kelimesinin hem bakan hem de gülün dallarında bulunan sert, batıcı çıkıntı anlamlarını karşılayacak biçimde kullanılmasıdır.

“İşigi hâkine her kim ki **göz dike** anun

Zamâne sûzen-i müjgân ile gözünü oyar” (Azmîzâde Hâletî K. 4/15)

“Onun eşîğinin tozuna her kim göz dikerse; zaman, kirpik iğnesi ile onun gözünü oyar.”

Klasik Türk şiirinde sevgilinin ayak tozu göze çekilecek sürme kadar değerlidir. Beyitte muhatabın ayak tozuna göz dikenlerin cezalandırılacağı ifade edilmiştir. Göz dikmek deyimi, mecazî olarak bir şeyi çok istemek anlamında kullanılır. Deyimin göze çekilecek bir sürme olarak nitelendirilen ayak tozuyla bağdaştırılması, deyim gerçeği anlamını ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca dikmek sözcüğünün beyitte kullanılmayan iğneye geçirilmiş iplikle iki şeyi birbirine tutturmak anlamı, iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla sûzen-i müjgân (iğne gibi kirpik) tamlamasıyla bağlantılı olarak kullanılmıştır.

“Yelde bulmuş bûy-ı zülfün suda ‘aks-i ‘ârizun

Kim yeli bağrına basup suya **göz dikmiş** habâb” (Fuzûlî G. 27/4)

“Su kabarcığı zülfünün kokusunu yelde, yanağının aksini suda gördüğü için yeli bağrına basıp suya göz dikmiş.”

Beyitte bağrına basmak deyimi, rüzgârın esinti yoluyla su üzerinde oluşan hava kabarcığı oluşturmasıyla ilişkilendirilerek somutlaştırılmıştır. Beyitte geçen göz dikmek

deyimi ise şekil olarak göze benzeyen hava kabarcığı için kullanılmıştır.

“Olmadı tenhâca bir ‘işret çemende yâr ile

Üstüme **göz dikdi** nergisler nigeş-bân oldu hep” (Nedîm G. VIII/4)

“Çemende yar ile baş başa eğlenmek nasip olmadı; nergisler üstüme göz dikip gözcü oldu.”

Beyitte nergisler, gözcü olup göz diktiği için mütekellim ve sevgili yalnız kalamamaktadır. Göz dikmek eylemini gerçekleştiren ve gözcü olarak nitelendirilen unsur, şekil olarak göze benzeyen nergisdir.

“Nice **göz dikmevevim** bâdeye mânend-i habâb

Görünür iki cihân anda ke’n-nakşî fi’l-mâ” (Hayâlî Bey G. 9/6)

“Hava kabarcığı gibi şaraba nasıl göz dikmeyeyim? İki cihan nakşî onda görünür.”

Göz dikmek deyimi, göze benzeyen ve şarap üzerinde bulunan hava kabarcığıyla bağdaştırılmıştır.

“Yâra **dikmiş** çemende nergis **göz**

‘Acebâ nice oldu ol gözsüz” (Emrî G. 219/1)

“Nergis, çimenlikte sevgiliye göz dikmiş; o gözsüzün hâli acaba nasıl oldu?”

“**Göz diküp** nergis yola şimşâd durmuş muntazır

Seyr-i bâga gûyiyâ ol gözleri şehlâ gelür” (Avnî G. 17/4)

“Meğerse o gözleri şehla bahçeyi gezmeye gelecek diye nergis yola göz dikmiş, şimşat ağacı hazır ol vaziyetine geçmiş.”

“Nergis gibi **göz diken** izün tozuna cânâ

Sen durur iken serv ü semenden yana bakmaz” (Sehî Bey G. 101/3)

“Ey sevgili! Nergis gibi izinin tozuna göz dikenler, sen varken selvi ve yasemine bakmaz.”

“Basîret ehli degül mi **gözin diküp** hâke

İzün gubârını iksîr-i zer sezer nergis” (Nevî K. XXVIII/16)

“Toprağa göz diken basiret sahipleri değil midir? Nergis senin izinin tozunu altın iksir bilir.”

“Nola **dikilse gözüm** ol cenâb-ı ‘âlîye

Ki bu mu‘âmeleden itmedi zarar nergis” (Nevî K. XXVIII/21)

“O yüce huzura gözüm dikilse ne olur? Çünkü bu muameleden nergis zarar etmedi.”

“Oldı suhanun Hâletiyâ bâg-ı ma‘ânî

Nergis gibi **göz dikse** ‘aceb mi ana dünyâ” (Azmîzâde Hâletî G. 16/7)

“Ey Hâletî! Sözün mana bahçesi oldu; dünya ona nergis gibi göz dikse buna şaşılır mı?”

“**Göz dikse** bâg-ı hüsnine şâyestedir anun

Bî-gâne görme nergisi çeşm âşinâsıdır” (Şeyh Gâlip G. 78/4)

“Nergis, onun güzellik bağına göz dikse uygundur; nergisi yabancı görme, göz onun tanıdığıdır.”

“Amân ey nev-bahâr-ı nâz teşrîf eyle insâf et

Ser-i râhında nergis **göz dikip** şimşâd ayak basmış” (Şeyh Gâlip G. 141/4)

“Ey naz ilkbaharı! İnsaf et, teşrif eyle; yolunun başına nergis göz dikmiş, şimşat ağacı ayak basmış.”

“Kandasın gel muntazır olup senünçün dostum

Halka-i der bir yana **göz dikdi** revzen bir yana” (Gelibolulu Âlî G. 9/2)

“Dostum! Neredesin? Gel! Senin için hazırlanıp kapı halkası bir yandan, pencere diğer yandan göz dikti.”

“Süzene **göz dikme** ‘Âlî hırka-i tecrîde gir

Rişte-i idrâke nisbet dime yokdur medhalüm” (Gelibolulu Âlî G. 369/9)

“Ey Âlî! İğneye göz dikme, soyutlanma hırkasına gir; idrak ipine karşı ‘girecek yerim yok’ deme.”

“Bana **göz dikdi** düşmen haylî mecrûham o zâlimden

İder mi ey gül-i ter bülbül-i şeydâ dikenden haz” (Sabrî G. 109/4)

“Ey taze gül! Düşman bana göz dikti, o zalimden dolayı hayli yaralıyım; âşık bülbül, hiç dikenden haz eder mi?”

Göz göre göre: Apaçık bir biçimde, belli ve apaçık olduğu hâlde

“Düşse nola mihr ü mehi çarhun nazarumdan

Ayırdı beni **göz göre** nûr-ı basarumdan” (Koca Ragıp Paşa G. 125/1)

“Beni göz göre göre gözümün nurundan ayırdı; feleğin güneşi ve ayı, gözümden düşse ne olur?”

“Kebş ihyâ ideyin Hazret-i İsmâ‘îlün

Gözüne karşı senün **göz göre** kurbân olayın” (Gelibolulu Âlî G. 454/2)

“Hazret-i İsmail’in koçuna can vereyim; senin gözüne karşı göz göre göre kurban olayım.”

“Gözüne **göz göre** nergis diyüben ögene di

Bu bî-basarlıg-ıla kim ide suçını mu‘âf” (Karamanlı Aynî G. 71/3)

“Gözüne göz göre göre nergis deyip övene ‘Bu başarısızlıkla kim suçunu başışlatabilir?’ de.”

Göz göz olmak: Delik delik açılmak.

“Sanma nergis açıldı âhumdan

Yandı bâg **oldı** Emriyâ **göz göz**” (Emrî G. 219/5)

“Ey Emrî! Âhımdan nergis açıldı sanma; bağ yandı, göz göz oldu.”

Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla bahçedeki çiçeklerin nergis olmadığı aslında bağın yanarak mütekellimin âhından göz göz olduğu ifade edilmiştir. Göz göz olmak deyimi, göz şeklinde olan nergis çiçeğiyle ilişkilendirilmiştir.

“Nakl için gördüğü tûfân-ı gamı uşşâka

Göz göz etmiş tenini bak pul-ı vîrâne-i ney” (Şeyh Gâlip G. 304/13)

“Ney, gam şiddetini gördüğü için harap levhasını göz göz etmiş.”

Beyitte üflemeli bir çalgı olan neyin üzerinde bulunan nefes çıkışı sağlayarak notaların ayarlandığı delikler, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla dertlerin şiddetini âşıklara nakletmesine bağlanmıştır.

“Dâglarla **göz göz itdük** cism-i hûn-âlûdumuz

Niçe yüzden sana mir‘ât olmadur maksûdumuz” (Gelibolulu Âlî G. 214/1)

“Kana bulanmış bedenimizi yaralarla göz göz ettik; maksadımız sana ayna olmaktır.”

“**Göz göz oldı** nîş-i gamzenle senün ey şehd-leb

Sîne-i pür-dâg gûyâ hâne-i zenbûrdur” (Yenişehirli İzzet G. 45/4)

“Ey bal dudaklı sevgili, arı kovanına benzeyen yaralı sinem, yan bakış iğnenle göz göz oldu.”

“**Göz göz itmiş** sînesini zahm-ı tîr-i intizâr

Bunca gözle kapuna yüz sürmege gözler nişân” (Âşık Çelebi K. 10/33)

“Bekleyiş okunun yarası onun sinesini göz göz etmiş; kapına yüz sürmek için bu kadar gözle işaret bekler.”

Göz gözü görmemek: Koyu karanlıktan ya da sisten, tozdan, dumandan hiçbir şey görülemez olmak.

“Gidüp zalâm-ı şitâ yine **göz gözi gördi**

Harîm-i bâgda yir yir açıldı nergisler” (Azmîzâde Hâletî K. 25/3)

“Kış karanlığı gitti, yine göz gözü gördü; bahçenin haremde nergisler yer yer açıldı.”

Beyitte kış karanlığı gitmiş, göz gözü görmüştür ve bahçede nergisler yer yer açılmıştır. Göz gözü görmemek deyiminin olumlu şekli, göz şeklinde bir çiçek olan nergisle ilişkilendirilmiştir.

Göz hapsine almak: (Bir kimseyi) bakışlarını üzerinden ayırmaksızın, hiçbir davranışını gözden kaçırmaksızın gözetlemek.

“**Göz habsine bırakıldı** dil-i zârı sayd için

Bir sa‘ve üzre saldı iki şâhbâz hayf” (Kafzâde Fâizî G. CLIX/6)

“Sevgili bir kuş üzerine iki şahin saldı; inleyen gönlü avlamak için göz hapsine aldı.”

Göz kulak olmak: Koruyup kollamak, sahip çıkmak.

“Ölicez zeyn idün nergisle gülle kabrüm etrâfin

O servün reh-güzârından yana tâ **göz kulag olsun**” (Âşık Çelebi G. 67/2)

“Ölünce kabrimin etrafını gülle, nergisle süsleyin; o selvi boylunun geçtiği yollardan yana göz kulak olsun.”

Beyitte mütakellim, ölünce sevgilinin geçtiği yolları gözetmesi için mezarının gül ve nergisle süslenmesini istemektedir. Mütakellimin böyle bir istekte bulunmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla nergis ve gülün selvi boylunun geçtiği yollara göz kulak olması yani onun geçtiği yollara sahip çıkmasına bağlanmıştır. Göz kulak olmak deyimi, şekil olarak göze benzeyen nergis ve kulağa benzeyen gülle ilişkilendirilmiştir.

“**Göz kulak oldu** yine bülbül-i şûrîdesine

Sanma bî-hûde gül-i gülşeni pür-şeb-nem olur (Kâmî G. 34/2)

“Bahçe gülünün boşuna şebnem dolu olduğunu sanma; yine âşık bülbülüne göz kulak oldu.”

Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla gülün çiy tanesiyle dolu olması, bülbüle göz kulak olmasına bağlanmıştır. Göz kulak olmak deyimi, şekil olarak kulağa benzeyen gül ve gülün üzerinde göze benzer şekilde oluşan çiy tanesi için kullanılmıştır.

“O serv-i bâğ-ı hüsnün gülşene teşrîfine her dem

Hezârân hasret ile nergis ü gül **göz kulak olmuştur**” (Kâmî G. 97/4)

“O güzellik selvisinin gül bahçesine teşrîfine her zaman hasretle binlerce nergis ve gül göz kulak olmuştur.”

Göz kulak olmak deyimi, göz şeklinde olan nergis ve kulak şeklinde olan gülle ilişkilendirilmiştir. Beyitteki diğer bir anlam oyunu, hezâr sözcüğü üzerinde yapılmıştır. Bin ve bülbül anlamına gelen hezâr kelimesinin beyitte bin anlamı kullanılmıştır; ancak iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla hezâr sözcüğünün beyitte kullanılmayan bülbül anlamı; nergis, gül kelimeleri ve serv-i bâğ-ı hüsn tamlamasıyla bağlantılı bir şekilde kullanılmıştır.

“Çeşm-i hûnîn gonca-i sürh ak gül sîmîn gûş

Şâh-ı gül senden yana yâ **göz kulak olmuştur** yine” (Emrî G. 439/3)

“Kana bulanmış göz, kırmızı gonca; ak gül, gümüş renkli kulak (gibidir); gül budağı senden yana yine göz kulak olmuştur.”

“Görinen her gice mâh-ı nev ü encüm sanman

Göz kulag oldı felek pes meh-i tâbâna bakar” (Filibeli Vecdî G. 10/3)

“Her gece gökyüzünde görünenleri, yeni ay ve yıldız sanmayın; felek göz kulak olup o parlak aya bakar.”

Gözden düşmek: Kendisine değer verenlerin sevgileri ve güvenlerini kaybetmek.

“İncü dişünle la‘l-i lebün görüp ehl-i dil

Gözden bıraktı dürr ile yâkût-ı ahmeri” (Hoca Dehhânî G. 11/2)

“Gönül sahipleri, inci dişinle yakut gibi dudağını görüp inci ve kırmızı yakutu gözden bıraktı.”

Beyitte muhatabın dişi ve dudağını görenlerin gözünde inci ve yakut değer kaybetmiştir. Bununla birlikte muhatabın dişi ve dudağının aşkıyla gözyaşı döküldüğü belirtilmiştir. İnci ve yakutun gözden düşmesi, gözyaşının başlangıçta beyaz daha sonra kırmızıya döndüğünü ifade etmektedir.

“Gözüm yaşına rahm it sürme derden

Ki merdüm-zâdedür **düsmis nazardan**” (Adnî G. 68/1)

“Gözyaşıma merhamet et! Kapıdan sürme! Çünkü o, gözden düşmüş insan oğludur.”

Beyitte tevriye sanatı aracılığıyla merdüm-zâde kelimesi, hem insanoğlu hem de göz bebeğinden doğmuş olan şey anlamlarına gelecek bir biçimde kullanılmıştır. Merdüm-zâde kelimesinin göz bebeğinden doğmuş olan şey yani gözyaşı anlamında kullanılması, gözden düşmek deyiminin gerçek anlamını ortaya çıkarmaktadır.

“Nakş olalı gönlümde hayâl-i leb ü haddi

Düsdi dü-cihân nakşı **gözümde** dolu kandur” (Şeyhî G. 34/5)

“Onun dudağı ve yanağının hayali, gönlüme işlendiğinden beri iki cihan suretleri gözümde düştü, kan doludur.”

“Sakla ey eşk edeb gitme ser-i kûyuna çok

Ki **düſer gözden** ü yüzden sürülür her güstâh” (Fuzûlî G. 59/5)

“Ey gözyaşı! Edepli ol, edep tutup da onun mahallesine gitme! Çünkü her küstah gözden düſer ve yüzden sürülür.”

“Mu‘teber olmuş idi gonca-i terden nergis

Devr-i çeſmünde senün **düſdi nazardan** nergis” (Kâmî G. 94/1)

“Nergis, taze goncadan daha çok itibar görmüſtü; ancak senin gözünün devrinde nazardan düſtü.”

“**Düſürdi gözden** o hûnî beni misâli siriſk

Dökerse kan bakılmaz bu hâle dîdelerüm” (Şeref Hanım G. 116/2)

“O kan dökmeye alışkın göz, beni gözyaşı gibi gözden düſürdü; gözlerim bu durum için kan dökerse buna bakılmaz.”

“Bir pul yerine geçmedi hayfâ nukûd-ı eşk

Yâ Rab **düſürme** göz göre sen **i‘tibârdan**” (Keçecizâde İzzet Molla G. CDIV/4)

“Gözyaşı parası bir pul yerine geçmedi, yazık! Ey Rabb’im! Sen göz göre göre itibardan düſürme.”

“Gül ſebnemi **gözden düſürüp** bâga açılmış

Anun dahî düſdüklerini deste göreydim” (Nevres-i Kadîm G. 79/2)

“Bahçede gül, çiy tanesini gözden düſürüp açılmış; böylece onun da ele düſtüğünü göreydim.”

“Mu‘teber olmuş idi gonca-i terden nergis

Devr-i çeſmünde senün **düſdi nazardan** nergis” (Kâmî G. 94/1)

“Nergis, taze goncadan daha çok itibar görmüştü; senin gözünün devrinde gözden düştü.”

Gözden geçirmek: Bir durumu ele almak incelemek.

“Nisâr-i hâk-i pâyun lâyıkı bir gevher isterdüm

Kamu **gözden geçirdüm** katre katre eşk-i galtânı” (Fuzûlî G. 264/6)

“Ayak toprağını saçmaya layık bir inci isterdim; bütün gözyaşlarını damla damla gözden geçirdim.”

Gözden geçirmek deyimi, mecazî olarak bir şeyi ele alıp incelemeyi ifade etmektedir. Beyitte muhatabın ayağının tozuna ulaşmak isteyen mütekellim, gözyaşlarını gözden geçirmiştir yani söz konusu kişinin ayağının tozunu aramıştır. Gözden geçirmek deyimi, somut olarak gözden akıp giden gözyaşıyla bağdaştırılarak kullanılmıştır.

“Meger bir dürr-i yek-tâya kulaktan ‘âşık olmuştur

Bütün **gözden geçürdi** rişte-i âmâlini sûzen” (Kâmî G. 143/4)

“İğne, meğer bir büyük inciye kulaktan âşık olmuştur; bütün istek ipini gözden geçirdi.”

Beyitte kulaktan âşık olmak ve gözden geçirmek olmak üzere iki deyim kullanılmıştır. Kulaktan âşık olmak deyimi, kulağın iğneyle delinmesi suretiyle kulağa takılan inciye ilişkilendirilmiştir. Beyitte iğnenin delikli olması ve içinden iplik geçirilmesi, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla onun eşi benzeri olmayan bir inciye âşık olmasına bağlanmıştır. Gözden geçirmek deyimi, iğnenin göz şeklindeki deliği ve bu delikten geçirilen iplikle ilişkilendirilmiştir.

““Ârız-ı rengînünün hergiz misâlin görmedüm

Suları **gözden geçirdüm** gerçi kim mânend-i pül (Şeyhülislâm Yahyâ G. 214/4)”

“Köprü gibi suları gözden geçirdim; renkli yanağının asla benzerini görmedim.”

Mütekellim, suları gözden geçirmiş yani çok ağlayarak suyun bütün inceliklerini keşfetmiştir ancak muhatabın güzel yanağının benzerini görememiştir. Mütekellim, kendini gözden geçirme yönünden içinden suların geçtiği gözlere sahip olan köprüye benzetmektedir.

“Ser-be-ser **gözden geçürdi** düşmeni ol gamze-kâr

Sanki küffâre kılıç altından itdürdi güzâr” (Nevîzâde Atâyî G. 78/1)

“O süzgün yan bakışlı, düşmanı baştan başa gözden geçirdi; sanki kâfirleri kılıç altından geçirdi.”

Beyitte gözden geçirmek deyimi, süzgün yan bakışla ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

““ÂRIZ-1 rengînünün hergiz misâlin görmedüm

Pül gibi **gözden geçürdüm** suları hep cû-be-cû (Şeyhülislâm Yahyâ G. 301/4)”

“Köprü gibi suları hep gözden geçirdim; senin güzel yanağının benzerini asla görmedim.”

““Âşık-1 efgendeyi **gözden geçür** ey bî-vefâ

Tîg-1 gamzenle boyandı kana kim çeşmümdür ol” (Şeref Hanım G. 114/2)

“Ey vefasız! Çaresiz âşığı gözden geçir; kılıç gibi bakışınla kana boyanan o gözümdür.”

“**Gözden geçirüp** nüsha-i hüsnün o perînün

Bahş-1 ser-i zülf ü leb ü gabgablara düşdük (Yenişehirli İzzet G. 84/6)

“O perinin güzellik nüshasını gözden geçirip onun saçının ucunun, çene çukurunun ve dudacağının ihsanına düştük.”

Gözle yemek: Bir şeye aşırı istekle bakmak, gözlerini ondan alamamak; göze getirmek, göz değdirmek.

“Yaralar **gözle vidiler** bu ten-i mecrûhumı

Sînesine çekdi diyü hançerin cânânenün” (Emrî K. 262/2)

“Sevgilinin hançerini sinesine çekti diye yaralar, bu yaralı tenimi gözle yedi.”

Gözle yemek deyimi, mecazî olarak bir şeye isteklice bakarak ona göz değdirmeyi ifade etmektedir. Beyitte açık istiare sanatı aracılığıyla hançer olarak nitelendirilen sevgilinin süzgün yan bakışının dokunduğu âşığın tenini, yaralar gözle yemiş yani mecazî olarak bu hançer gibi bakışın dokunduğu yeri yaralar kıskanmıştır. Deyim, şekil olarak göze benzeyen ve beden üzerinde hasara neden olabilecek yara ile bağdaştırılmıştır.

“Tîrünü gördi ki zahmun **gözle vir** anun fitîl

Dîdesine mîl çekdi ey kemân-ebrû hemîn” (Emrî G. 377/3)

“Ey keman kaşlı! Fitol, yaranın senin okunu gözle yediğini gördü; hemen gözlerine mil çekti.”

“Dil güler yüz görelî hançer-i cânânımdan

Göz ile vidi beni yaralarım yanımdan” (Sehî Bey G. 186/1)

“Gönül, sevgilimin hançerinden güler yüz gördüğünden beri yaralarım her yanımdan beni gözle yedi.”

“Peykânlarını yaralarım **gözle vidiler**

Gizlendiği içerde hep anun belâsıdur” (Necâtî Bey G. 171/3)

“Yaralarım, onun peykanlarını gözle yediler; içeride gizlenen hep onun belasıdır.”

Gözlerini dikmek: Dikkatle bakmak, gözlerini ayırmadan bir yere ya da bir kimseye sürekli bakmak

“Lübdür hezâr-zahmuma bir sûzen-i müje

Baksa kaçan **dike dike** yârâne **gözlerün**” (Nevîzâde Atâyî G. 131/3)

“O sevgili, ne zaman gözlerini dike dike baksa iğne gibi bir kirpik binlerce yarama özdür.”

Gözlerini dikmek deyimi, gözlerini ayırmadan bir yere ya da bir kimseye sürekli bakmayı ifade etmektedir. Beyitte kirpiklerin iğneye benzetilmesi; gözlerini dike dike bakmak deyiminde geçen dikmek sözcüğünün biçilmiş ya da yırtılmış kumaş, deri, yara ve benzeri şeyleri iğneye geçirilmiş iplikle birbirine tutturmak anlamına çağrışım yapmaktadır.

Gözü aç: Gerekenden çok yiyecek, mal edinmek isteyen.

“Hayrette kaluram göricek Bâkî nergisi

Bunca zer ile ayağı gûr içre **gözi ac**” (Bâkî G. 31/5)

“Ey Bâkî! Nergisi görünce hayrette kalırım; bunca altınla ayağı çukurda, gözü aç.”

Gözü aç deyimi, mecazî olarak gereğinden çok fazla yiyecek ya da mal isteyenler için kullanılmaktadır. Beyitte mütekellimin, bu kadar altınla ayağı çukurda ama gözü aç olan nergise anlam veremediği anlaşılmaktadır. Zer (altın) nergisin sarı renkli olmasına; ayağı çukurda nergisin gövdesinin toprak içinde olmasına; gözü aç ise nergisin göz şeklinde olmasına göndermedir.

“Bulsa gözle yirdi gülşende ayagun toprağın

Görmedüm dünyâda ben nergis gibi bir **gözi ac**” (Sehî Bey G. 28/2)

“Gül bahçesinde nergis, senin ayağının toprağını bulsa gözle yirdi; onun gibi gözü aç ben dünyada görmedim.”

“Mihr ile meh kılar nazar emvâc-ı hüsnüne

Çarhın doyurmadı bir iki **gözü acını**” (Hayâlî Bey G. 571/4)

“Güneş ile ay güzelliğinin dalgalarına nazar eder; felek iki gözü aç olanı doyurmadı.”

Gözü arkada kalmak: Kendisi ayrıldıktan sonra, bıraktığı işin ya da kimsenin ne durumda olacağını, olduğunun merakı içinde bulunmak.

“Libâs-ı mâ-sivâdan geçti ammâ târ-i zülfün’çün

Gözi ardında kaldı ‘âşıkun mânende-i sûzen” (Yenişehirli Avnî G. 326/2)

“Âşık, senin zülfünün teli için masiva elbisesinden geçti; iğne gibi gözü arkada kaldı.”

Beyitte âşığın muhatabın zülfü için onun dışındaki her şeyden vazgeçtiği ve iğne gibi gözünün arkada kaldığı yani mecazî olarak muhataptan ayrıldıktan sonra merak içinde olduğu ifade edilmiştir. Teşbih sanatı aracılığıyla âşık, gözü ardında kalma yönünden göz yani delik kısmı arkasında olan iğneye benzetilmiştir.

Gözü doymak: Çok istenen bir şeyden bol bol elde edildikten sonra artık daha çoğunu istemez olmak.

“**Gözi toydu** hat-ı ruhsârı gelüp ‘uşşâkun

O çerâ-geh yaradı tevsen-i nezzâremüze” (Keçecizâde İzzet Molla G. CDLIX/5)

“Onun ayva tüyleri gelince âşıkların gözü doydu; o otlak bizim dik başlı at gibi olan bakışımıza yaradı.”

“Susuz nûş it harâma hîle katma bâde içdükce

Gözün toysun biraz hürmetli toldur sâde içdükce” (Keçecizâde İzzet Molla G. CDLXVI/1)

“Şarap içerken susuz iç, harama hîle katma; sade içerken biraz hürmetli doldur; gözün doysun.”

Gözü gönlü açılmak: (bk. Açmak/Açılmak)

Gözü ısırarak: Bir kimseyi sanki tanrı gibi olmak.

“Lâ‘lünü **gözüm ısırma**zdı nigârâ olmasa

‘Âlem-i ervâhda ger âşinâsı çeşmümün” (Zâtî G. 709/3)

“Ey nigar (resim gibi güzel)! Eğer yakut gibi dudağın ruhlar aleminde gözümün tanıdığı olmasa onu gözüm ısırma

Gözüm ısırarak deyimi, mecazî olarak birini sanki tanrı gibi olmak anlamında kullanılmaktadır. Bir olayın ya da bir insanın daha önce yaşanmış veya görülmüş gibi hissedilmiş olması, ruhlar aleminde bu olayın daha önce yaşandığı ya da bu kişinin görüldüğüne işaret etmektedir inancı yaygındır. Beyitte bu inanışa gönderme yapılırken gözü ısırarak deyiminden faydalanılmıştır. Deyimin dudak için kullanılması, deyimdeki ısırarak eyleminin gerçek anlamına çağrışım yapmaktadır.

“**Gözüm ısır**dı görince o la‘l-i handânı

Nişânladum lebinün yaresiyle cânânı” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 430/1)

“O gülen gonca dudaklıyı görüncü gözüm ısır

Beyitte gözü ısırarak deyimindeki ısırarak eyleminin sevgilinin dudağıyla ilişkilendirildiği görülmektedir. İkinci mısradaki dudağın yarasıyla sevgiliyi işaretlemek ifadesi, dudağın ısırılarak yaralandığını ortaya çıkarmaktadır.

Gözü kamaşmak: Güzellik, görkem vb. dolayısıyla büyülenmek, hayran olmak.

“Âdem cemâlüne bakıcak **gözi kama**sur

Hurşîdden seni idemez kimse hiç fark” (Zâtî G. 663/3)

“İnsan senin yüzüne bakınca gözü kamaşır; seni güneşten ayıramaz.”

Gözü kamaşmak deyimi, mecazî olarak güzellik, görkem vb. nedenlerle büyülenmeyi ifade etmektedir. Beyitte muhatabın yüzünün göz kamaştırma konusunda

güneşten farksız olmadığı ifade edilmiştir. Gözü kamaşmak deyimi, somut olarak güçlü bir ışık olması dolayısıyla bakmanın zor olduğu güneşle ilişkilendirilmiştir.

“Bu tâb ile ruhsâre-i cânâna bakılmaz

Gözler kamaşur mihr-i dirahşâna bakılmaz” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 143/1)

“Bu parlaklıkla sevgilinin yanağına bakılmaz; gözler kamaşır, parlak güneşe bakılmaz.”

“Yine **gözler kamaşdı** ey Rûhî

Gelen ol âfitâbdur gûyâ” (Bağdatlı Rûhî G. 15/8)

“Ey Rûhî! Yine gözler kamaştı, sanki gelen güneştir.”

Gözü kimseyi görmemek: Önem verdiği bir işe kapılıp hiçbir şeyle uğraşamaz duruma gelmek.

“Öykünelden berü kad-ı yâre

Nergisün servi **göreceğ gözi yok**” (Âşık Çelebi G. 79/2)

“Selvi sevgilinin boyuna özendiğinden beri nergisin selviyi göreceğ gözü yok.”

Gözü kimseyi görmemek deyimi, mecazî olarak bir şeye kapılıp başka bir şeyle uğraşamaz duruma gelmek anlamında kullanılır. Deyimin gerçek anlamı her ne kadar düşünülecek olsa bile mecazî anlamın gerisine düşmüştür. Beyitte nergisin göz şeklinde olmasına rağmen görme özelliğine sahip olmaması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla selvinin sevgilinin boyuna özenmesine bağlanmıştır.

“Çeşm-i şehlâsına teşbîh eyleyelden o gülün

Kimsevi görmez olupdur nergis-i bâgun gözi” (Emrî G. 526/2)

“O gülün şehla bakışına benzetildiğinden beri bağın nergisinin gözü kimseyi görmez olmuştur.”

Gözü tutmamak: Güvenmemek, beğenmemek.

“Salmadı bana gamzesi şebbâzını hergiz

Dil murgını gördükde **gözi tutmadı** yârün” (Azmîzâde Hâletî G. 424/3)

“Sevgilinin yan bakışı asla bana doğanını salmadı; gönül kuşunu görünce gözü tutmadı.”

Mecazî olarak gözü tutmamak deyimi, güvenmemek ya da beğenmemek anlamında kullanılmaktadır. Gözü tutmamak deyiminin kuş için kullanılması, tutmak eyleminin yakalamak anlamını ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca deyim, süzgün yan bakışla ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

Gözü yolda kalmak: Birini uzun süre istekle ve hasretle beklemek.

“Tûtiyâ-yı hâk-i pâyun ırgürür diyü sabâ

Gözlerüm nergis gibi **yollarda kalur** dâ'imâ” (Azmîzâde Hâletî G. 22/1)

“Saba, ayağının toprağının sürmesini ulaştırır diye her zaman gözlerim nergis gibi yollarda kalır.”

Beytte saba rüzgârının muhatabın ayağının tozunu getirmesinden dolayı mütekellimin gözleri nergis gibi yollarda kalmakta yani mecazî olarak büyük bir istek ve hasretle onun ayağının tozunu beklemektedir. Mütekellim, kendini gözlerinin yolda kalması yönünden göz şeklinde ve yola bakar vaziyette bir çiçek olan nergise benzetmiştir.

“Gelmedi yâr bize tutmadı hergiz sözümüz

Halka-i der gibi yollarda **kalupdur gözümüz**” (Azmîzâde Hâletî G. 331/1)

“Sevgili bize gelmedi, asla sözümüzü tutmadı; kapı halkası gibi gözümüz yollarda kalmıştır.”

Beyitte teşbih sanatı aracılığıyla gözün yollarda kalması, kapı halkasına benzetilmiştir. Kapı halkasının göz şeklinde olması ve kapı üzerinde misafir bekler vaziyette yola bakması deyimim somut anlamına çağrışım yapmaktadır.

“Dü-cesm-i âb-sârum pül gibi yollarda kalmışdur

Gelür mi bir haber sor kûy-ı yârün kârbânın bul (Nâbî G. 477/7)

“Şelale gözlerim, köprü gibi yollarda kalmıştır; sevgilinin mahallesinden bir haber gelir mi? Onun kervanını bul!”

“Olmak müyesser olmadı dilberle rû-be-rû

Yollarda kaldı âyîne-veş cesm-i ârzû” (Nâbî G. 656/1)

“Dilberlerle yüz yüze olmak müyesser olmadı; arzu gözü yine ayna gibi yollarda kaldı.”

“Kadd-i hevâsı dil-berün bükdi belini ‘ar‘arun

Yolda gözi nergislerün şeb-tâ-seher bîdâr gül (Nâlî G. 27/3)

“Sevgilinin boyunun hevesi, arar (dağ selvisi) ağacının belini bükte; nergislerin gözü yolda, güller gecedden sabaha kadar uyanık.”

Gözün aydın: Sevinçli bir olay karşısında söylenen kutlama sözü.

“Ey şem‘-i şeb-ârâ gözün aydın yine kaldık

Tenhâ şeb-i fûrkatde hemân bir sen ü bir ben (Nevî G. 353/3)

“Ey geceyi süsleyen mum! Ayrılık gecesinden bir sen, bir ben yine yalnız kaldık, gözün aydın!”

Gözün aydın ifadesi, sevinçli bir olay karşısında söylenen kutlama sözüdür. Beyitte geceyi süsleyen bir mum ve mütekellim, ayrılık gecesinde yalnız kalmıştır. Gözün aydın deyimini, geceyi aydınlatan mumla ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“**Gözi aydın** rakîbün tîrelendi kevkeb-i bahtum

Sevâd-ı Şâm-ı gam mı sevdiğim Sayda nedir şimdi” (Koca Ragıp Paşa G. 167/6)

“Rakibin gözü aydın, bahtımın yıldızı karardı; şimdi sevdiğim gam akşamının sevdası mıdır nedir?”

Gözü aydın deyiminin yıldız kararmasıyla tezatlı bir şekilde kullanılması, deyimde geçen aydın sözcüğünün ışık anlamına çağrışım yapmaktadır.

“Bağrını hûn ide ey dil nice bir hasret-i ‘âm

Gözün aydın ki tulû‘ itdi meh-i ‘ıyd-ı sıyâm” (Bağdatlı Rûhî G. 814/1)

“Ey gönül! Nice bir senelik hasret senin bağrını kan eder; oruç bayramının ayı doğdu, gözün aydın!”

Gözün üstünde kaşın var dememek: Bir kimsenin alınmasına sebebiyet verecek söz söylememek, onun her davranışını hoş karşılamak.

“**Gözün üstünde kaşın var dimesi** kimse dahı

İdeli hıdmet-i Paşa-yı dil-âver hâtem” (Bâkî K. 19/17)

“Yüzük, o gönüller alan paşaya hizmet ettiğinden beri kimse ‘gözün üstünde kaşın var’ bile demedi.”

Beyitte gözün üstünde kaşın var dememek deyiminin yüzükle ilişkilendirildiği görülmektedir, yüzük paşaya hizmet ettiği için yani onun mührünü taşıdığı için kimse yüzüğe gözünün üstünde kaşın var dememekte yani ona değer vererek incitmemektedir. Yüzük taşının içine oturtulduğu yuvaya kaş isminin verildiği düşünülürse gözün üstünde kaşın var dememek sözcüğünün çok anlamlı bir şekilde kullanıldığı görülmektedir.

“**Gözün üstünde kaşın var dimesün** kimse bize

Gel kalender olalum terk-i diyâr eyleyelüm” (Zâtî G. 898/3)

“Kimse bize gözün üstünde kaşın var demesin; gel, kalender olalım bu diyarı terk edelim.”

Mütekellim, kalenderler gibi dünyalık şeylerden vazgeçmek istediğini belirtmektedir. Kalenderî tarikatındaki dervişler çâr-darb yani saç, sakal, kaş ve bıyıklarını kesmeleriyle bilinmektedir (Onay, 2013: 242). Kalenderlerin kaşını kesmiş olmaları gözün üstünde kaşın var demek deyiminin gerçek anlamını ortaya çıkarmaktadır.

“Eger sehv eyleyüp öykünmeyeydi la‘lüne hâtem
Kimesne ana **dimezdi gözi üstinde var kaşı**” (Mesîhî G. 281/4)

“Yüzük, eğer yanılıp yakut dudağına özenmeseydi kimse ona gözünün üstünde kaşın var demezdi.”

“Hurşîde **gözün üzre kaşun var dimen** belî

Sen pâdişâh-ı hüsnün ol bir kalenderî” (Necâtî Bey G. 638/4)

“Güneşe gözünün üstünde kaşın var demeyin; sen bir güzellik padişahısın o bir kalenderî.”

“**Gözün üstinde kaşun var dimesünler** dir isen

Var yürî hâtem gibi her ferde olma zîr-dest” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 13/4)

“Eğer sen gözünün üstünde kaşın var denmesini istemiyorsan var git, yüzük gibi her ferdin eline geçme.”

“Levh-i dilden hat-ı âmâli tıraş eyleyicek

Sana kim dir **gözün üstinde kaşun var** abdâl” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 152/6)

“Gönül levhasından işlerinin hattını tıraş edince sana kim ‘Gözünün üstünde kaşın var.’ der?”

Gözüne kara su inmek: (bk. Kara)

Gözünü açmak: Aldanmamak için uyanık olmak.

“Gâfil yürüme ayagı tozında **gözün aç**

Ki ol sürmeyi şol dîde-i bîdâra çekerler” (Necâtî Bey G. 95/2)

“O sürmeyi uyanık göze çekerler diye gafil yürüme onun ayağının tozunda gözün aç.”

Beyitte sevgilinin ayağının tozunu başkalarının kapmaması için açık gözlü yani mecazî olarak uyanık olunması gerektiği ifade edilmiştir. Aksi takdirde bu ayak tozu, açık (uyumayan göze) çekilecektir. Gözünü açmak deyimi, dide-i bîdar (uyumayan) ifadesi ve sürmeyle bağdaştırılmıştır.

“Cihân cennet olup-durur serâser ger inanmazsan

Gözü nergis gibi **aç** gör ki güldür hûr u gilmânî” (Hoca Dehhânî K. 1/11)

“Dünya baştan başa cennet olmuştur; gözünü nergis gibi aç ve gülün huri ve gılman olduğunu gör.”

“Nergis gibi **göz aç** bu gülistân içinde bul

Bir tâze gül ki hemdem-i hâr-ı cefâ degül” (Hoca Dehhânî K. 2/3)

“Nergis gibi gözünü aç! Bu gül bahçesi içinde cefa dikenine arkadaş olmayan bir taze gül fidanı bul!”

“Ey Necâtî **gözün aç** al ayagı toprağını

Tûtiyâ ister isen dîde-i giryânüm var benüm” (Necâtî Bey G. 421/7)

“Ey Necâtî! Gözünü aç, onun ayağının toprağını al; sürme istersen benim ağlayan gözüm var.”

“Baht-ı bîdâr gibi **gözi acukdur** dâ'im

Gözedür cümle-i âfâkı ser-â-ser hâtem” (Necâtî Bey K. 19/10)

“Daima yüzüğün gözü, uyanık baht gibi açıktır; bütün ufukları baştan başa dolaşır.”

“Hatt-ı ruh-ı yâr ehl-i mahabbet ecelidür

Gâfil yürüme **aç gözünü** gün gecelidür” (Necâtî Bey G. 102/1)

“Sevgilinin yanağının ayva tüyleri, gönül sahiplerinin ecelidir; gafil yürüme, gözünü aç, gün gecelidir.”

“Hayâl-i çeşm-i fettânı uyandı **gözün aç** miskîn

Necâtî ‘âşık bu yolda büyük düşman uyhudur” (Necâtî Bey G. 189/5)

“Ey Necâtî! Miskîn, gözünü aç, fitne çıkaran gözün hayali uyandı; âşık bu yolda büyük düşman uykudur.”

“Nergis çemende **gözün açup** gördüğün anar

Kaddün katında anmadı serv ü çenârını” (Necâtî Bey G. 607/6)

“Nergis, çimenlikte gözünü açıp gördüğünü anar ama selvi ve çınarı senin boyunun katında anmadı.”

“Tutdı kulagun murg-ı hoş-elhâna benefşe

Nergis **gözün açdı** k’ede gülzârı temâşâ” (Âşık Paşa K. 36/20)

“Menekşe, hoş nağmeli kuşlara kulak tuttu; nergis gül bahçesini izlemek için gözünü açtı.”

“**Göz açdı** nergis-i terden çemende hâk-i siyâh

Bu demde çıksun o göz gaflet ile nâ‘im ola” (Nevî G. 4/2)

“Kara toprak, çimenlikte taze nergis olarak göz açtı; bu zamanda gaflet uykusunda olan o göz çıksın.”

“Tûtiyâ itmege hâk-i rehûn erbâb-ı nazar

Göz açup yol gözedür her birisi nergis-vâr” (Nevî G. XXIII/27)

“Nazar sahipleri yolunun toprağını sürme etmek için her birisi nergis gibi göz açıp yol gözetir.”

“Mey-i gül-gûnda degil nergis-i mestün ‘aksi

Kadeh olmuş **göz açup** ‘âşık-ı dîdâr sana” (Fuzûlî G. 20/3)

“Gül renkli şarapta görünen, sarhoş nergis gibi bakışının aksi değildir; kadeh göz açıp sana âşık olmuş.”

““Atâyî bana **göz acdurmaz** oldu çarh-ı denî

Meger ki nâr-ı derûn itdi hânesin pür-dûd” (Nevîzâde Atâyî G. 26/5)

“Ey Atâyî! Bu yalancı felek bana göz açtırmaz; meğerse içimin ateşi onun hanesini dumanla doldurmuş.”

Gözünü bağlamak: (bk. Bağ/Bağlamak)

Gözünü karartmak: Bir işe atılırken hiçbir şeyden çekinmemek.

“Meyl idersin kuhl ile çeşmün siyekâr itmege

Göz karardursın benüm sevdâmı izhâr itmege” (Gelibolulu Âlî G. 486/1)

“Sürmeyle gözünü günâhkâr etmeye meyledersin; benim sevdâmı açığa çıkarmak için gözünü karartırsın.”

Birinci mısradaki muhatap, sürme çekilmiş gözünün güzelliğiyle çevresindekileri günaha sokmaktadır. İkinci mısradaki ise mütekellimin sevdasını açığa çıkarmak için göz karartmış yani mecazî olarak hiçbir şeyden çekinmemektedir. Beyitte sevdâ kelimesi, tevriyeli bir şekilde hem sevgi hem de âşığın gönlündeki siyahlık anlamında kullanılmıştır. Siyekâr kelimesi de hem günâhkâr hem de kara işler yapan anlamında tevriyeli olarak kullanılmıştır. Gözünü karartmak deyimi, siyekâr, sevdâ ve somut olarak göze sürülen siyah renkli sürmeyle ilişkilendirilmiştir.

“**Göz kara itdi** kirpügün içmege kanını

Bu yüregüm ki gamzen anı rîş idüp-durur” (Ahmedî G. 217/5)

“Senin süzgün yan bakışın yüreğimi yaralamıştır; kirpiğin onun kanını içmeye göz karartmıştır.”

“Dîn idi bes ki zülfün anı itmemişdi sayd

Uş anı dahı almaga **göz kara eyledün**” (Ahmedî G. 371/6)

“Senin saçının avlamadığı bir dindi; işte onu da almak için gözünü kararttın.”

“Düşdi gözün fütûrına cân **göz kara idüp**

Bî-çâre bilmez anda ne müşkil hatâsı var (Ahmedî G. 254/5)

“Can, gözünü karartıp gözün gevşekliğine düştü; çaresiz nasıl bir hatası olduğunu bilmiyor.”

“Gamzen ohına ideliden cânları hedef

Göz kara eyledi ki ide halkı kamu telef (Ahmedî G. 329/1)

“Senin süzgün yan bakışın, onun okuna canları hedef ettiğinden beri bütün halkı telef etmek için gözünü kararttı.”

“Pend it bu fitne gözüne hûnîlığı kosun

Göz kara eylediği anun kana key degül” (Ahmedî G. 396/3)

“Fitne gözüne bu kan dökücülüğü bırakması için nasihat et; onun kan için gözünü karartmasının vakti değil.”

“Girü kan içmege **göz kara eyledi** gamzen

Kim ola işbu belâdan ki kurtara cânı” (Ahmedî G. 701/4)

“Senin süzgün yan bakışın kan içmek için gözünü kararttı; bu beladan nasıl can kurtarabilir?”

“**Göz kara kıldı** gamzen ider ‘âlemi fenâ

Halkun kanına böyle kanıhmah ne fâ’ide” (Fatîn G. 566/4)

“Süzgün yan bakışın gözünü kararttı, âlemi yok eder; halkın kanına böyle kanmak ne fayda?”

İki gözü gibi tutmak: Birini ya da bir şeyi koruyup gözetmek, zarar gelmesin diye kollamak.

“Sürme idineli izi tozını mihr ü mâh

Çarh **iki gözi gibi tutar** anları hemân” (Mesîhî K. 2/25)

“Güneş ve ay senin izinin tozunu sürme edindiğinden beri gökyüzü onları iki gözü gibi tutar.”

“Mihr ile mâhı **iki gözi gibi tutar** felek

Ayagun tozın idindükleri için iktihâl” (Mesîhî K. 13/16)

“Senin ayağının tozunu sürme edindikleri için gökyüzü, güneş ve ayı iki gözü gibi tutar.”

Kaş göz etmek: İstedğini yüz hareketleriyle anlatmaya çalışmak.

“Sana kâr oldu ‘arz itmek rakîbe çeşm ü ebrûnı

Bana dag u na’lden tende yüz bin **göz ve kaş etmek**” (Hayâlî Bey G. 291/2)

“Göz ve kaşını rakibe sunmak senin kârın oldu; tende yüz bin yara ve nal şeklinde dövmeden göz ve kaş etmek benim kârım oldu.”

Göz kaş etmek deyimi, göz şeklinde olan yara ve kaş şeklinde olan nalla bağdaştırılarak kullanılmıştır.

Kendi gözündeki çöpi görmemek: Kendisindeki büyük kusurları görmeyip başkalarının kusurlarını görmemek.

“Nergis çü ta‘n idemez ana olmasun melûl

Kendü gözindeki çöpi görsün efendi ol” (Emrî Mkt. 299)

“Ey efendi! Nergis, onu kötüleyemez, üzülsün; o /nergis, önce kendi gözündeki çöpü görsün.”

Beyitte gözle ilişkili olarak nergis çiçeğinin sevgiliyi kötüleyemeyecek durumda olduğu ifade edilmiştir. Yani sevgilinin gözünün güzelliği şekil olarak göze benzerliğiyle bilinen nergis çiçeğinden daha üstündür. Nergisin sevgiliyi kötölemek yerine kendi gözündeki çöpü yani kendi eksikliklerini görmesi gerekmektedir. Kendi gözündeki çöpü görmemek deyimi, somut olarak göz şeklinde ve tohum kısmı uzun ince tomurcuklar hâlinde olan nergis çiçeğiyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

Yol gözlemek: Bir şeyin olmasını ummak ya da gurbetten gelecek birini beklemek.

“Ey nergis **izi tozunı gözle** gözünde tut

Gülşende bir gün anı sabâda sakın çalar” (Sehî Bey G. 40/3)

“Ey nergis! Onun izinin tozunu gözle, gözünde tut; saba rüzgârı bir gün onu çalar, sakın.”

Beyitte yol gözlemek deyimi, görünüm olarak göze benzeyen nergis çiçeğiyle bağdaştırılarak kullanılmıştır. Sevgilinin ayağının tozunun kıymetini göstermek için nergisin bu izi gözleyerek rüzgârdan koruması gerektiği üzerine uyarı verilmiştir. Nergis çiçeğinin göz şeklinde olması, hüsn-i talil sanatı vasıtasıyla sevgilinin izinin tozunu gözlemesine bağlanmıştır.

“Ehl-i nazara lutf ile ihsânun işitmiş

Yollar gözedür nergis-i bîmâr-ı çemenzâr” (Nevî G. XIX/15)

“Nazar sahipleri, senin lütuf ve ihsanımı işitmiş; çimenliğin hasta nergisi yollar gözetir.”

Yüzü gözü açılmak: (bk. Açmak/Açılmak)

1.33. Gün

Gün kelimesinin sözlük anlamı, yer yuvarlağının kendi ekseni çevresinde bir kez dönmesiyle geçen yirmi dört saatlik süre olarak ifade edilmektedir. Kelime, çoğu zaman güneş kelimesinin yerine de kullanılmaktadır. Kelimenin sözlük anlamı, 24 saatlik zaman dilimini ifade etse bile gündelik dilde gün kelimesi güneşin doğuşundan batışına kadar geçen süre yani gündüz için kullanılmaktadır. Kelimenin gündelik dildeki bu tezahürü deyimlerde de kendini göstermektedir. Gün göstermemek, günü kara, gününü kara etmek, gün doğmak gibi deyimlerdeki gün sözcüğü günün güneşin doğuşundan batışına geçen süreye göndermeler yapmaktadır. Bunun nedeni, günün güneş kelimesinin eş anlamlısı olmasından kaynaklanmaktadır. Güneş ve gündüzle bağlantılı olarak gün kelimesi deyimlerde olumlu bir özelliğe çağrışım yapacak biçimde anlam kazanmaktadır.

Klasik Türk şairleri, gün kelimesiyle ilgili deyimleri kullanırken çoğunlukla gün kelimesinin güneş anlamına göndermeler yapmışlardır. Örneğin; gün doğmak deyimini güneş gibi olan sevgiliyle; günü kara, gününü kara etmek ya da gün göstermemek deyimini sevgilinin güneş yüzünü örten saç ya da ayva tüyleriyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

Başına gün doğmak: (bk. Baş)

Gün göstermemek: Sıkıntı içinde bırakmak.

“Bana göz açdırmayan ol nergis-i şehlâsıdır

Bana **gün göstermeyen** bu zülf-i müşk-âsâsıdır” (Necâtî Bey G. 85/1)

“Bana göz açtırmayan, onun şehla bakışlı nergise benzeyen gözleridir; bana gün göstermeyen, onun bu misk gibi kokan saçıdır.”

Beyitte göz açtırmamak ve gün göstermemek deyimleri, klasik şiirin mazmunlarıyla ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Sevgilinin misk kokulu saçları, mütakellime gün göstermemektedir yani mütakellim, bu siyah saçlar yüzünden sıkıntı içindedir. Gün göstermemek eyleminin siyah renkli saç tarafından gerçekleştirilmesi,

deyimin gerçek anlamını ortaya çıkarmaktadır. Zira sevgilinin siyah saçları, onun gün gibi aydınlık yüzünü göstermemektedir.

“Dil-i ‘uşşâka **gün göstermemek** âhir mukarrerdür

Eger senden dem-â-dem yüz bulursa hatt-ı şeb-gûnun” (Azmîzâde Hâletî G. 449/4)

“Eğer gece renkli ayva tüylerin sürekli senden yüz bulursa hiç şüphesiz sonunda âşıkların gönlüne gün göstermeyecektir.”

Beyitte gün göstermemek ve yüz bulmak deyimleri, sevgilinin yanağındaki siyah renkli ayva tüyleriyle bağdaştırılarak kullanılmıştır. Beyitte sevgilinin yakınlığını kazanan ayva tüyleri, bu ilgiden dolayı âşıklara gün göstermeyecek yani mecazî olarak onları sıkıntı içinde bırakacaktır. Ayva tüyelerinin sevgilinin yüzünde çıkması ve onun aydınlık yüzünü kapatması, yüz bulmak ve gün göstermemek deyimlerinin gerçek anlamını ortaya çıkarmaktadır.

““ÂRIZ-1 gül-fâmına sünbül saçın tağıtsa yâr

Gün görünmez gözüme ‘âlem şeb-i deycûr olur” (Sehî Bey G. 41/2)

“Sevgili, sünbül gibi saçını gül renkli yanağına dağıtsa dünya gözüme görünmez, karanlık gece olur.”

“**Gün mi gösterdi** bana hatt-ı siyâh-ı ruh-ı dost

Şu‘le-i âteş-i âh-ı şererümden gayrı” (Emrî G. 537/3)

“Dostun yanağındaki siyah ayva tüyleri, benim yanan âh ateşimin kıvılcımından başka bana gün mü gösterdi?”

“Mihir-i ruhsârün olaldan ebr-i zülfünden nihân

Bana **gün göstermedi** bir dem şeb-i târun senün” (Kâmî G. 115/2)

“Güneş gibi yanağın bulut gibi saçından dolayı gizlenince senin saçının gecesi bana bir an gün göstermedi.”

“Ruhından dûr olup düşdi gönül zülf-i girih-gîre

Meger **gün gösterür mi** rûzgâr-ı tîre şeb-gîre (Kâmî G. 181/1)

“Gönül, senin yanağından uzaklaşıp karışık saçına düştü; karanlık rûzgâr sabah kuşuna gün gösterir mi?”

Günü evyah ile geçmek: Sürekli sıkıntı içinde olmak.

“Turuncî gabgabuna el suna diyü rakîb ey mâh

Günüm evvâ ile geçdi vü benzüm oldı leymünî” (Bâkî G. 538/3)

“Ey ay! Rakip, turuncu gerdanına el uzatır diye benzim limon gibi oldu, günüm evvahla geçti.”

Günü eyva yani evyah ile geçmek deyimi, sürekli sıkıntı içinde olmayı ifade etmektedir. Beyitte geçen eyva sözcüğünün ayva anlamı da bulunmaktadır. Sevgilinin çenesi şekil olarak ayvaya benzetilmektedir. Beyitte turuncu, limonî sözcüklerinden yola çıkarak eyva kelimesinin evyah anlamının yanı sıra ayva anlamının da beyte yerleştirildiği görülmektedir.

Günü kara: Kötü talihli.

“Haddünde görüp zülfün ben **günü kara** ‘âşık

‘Âlemde perîşânlık bildüm neden olmuşdur” (Necâtî Bey G. 84/4)

“Benim gibi günü kara âşık, senin yanağında saçını görünce âlemde perişanlığın neden olduğunu anladım.”

Gününü kara etmek: Kötü bir duruma düşürmek.

“**Kara itdi günümü** sâye-i gîsûsı gibi

Hat-ı müşgîni gelüp ‘ârız-ı dil-dâr üzre (Emrî Mkt. 387/2)”

“Yarin misk kokulu ayva tüyleri, yanağının üstüne gelerek omza dökülen saçları gibi gündüzümü kara etti.”

“**Kara itdi günümü** sâye-i gîsûsı gibi

Hat-ı müşgîni gelüp ‘ârız-ı dil-dâr üstine” (Emrî G. 454/4)

“Misk kokulu ayva tüyleri, sevgilinin yanağının üzerine gelip omuza dökülmüş saçının gölgesi gibi günümü kara etti.”

1.34. İğne/İplik/Dikiş

İğne kelimesinin sözlük anlamı; dikiş dikmeye, iş işlemeye vb. yarayan ince, ucu sivri, öteki ucundaki iplik geçirilecek deliği bulunan çelik araç olarak tanımlanmaktadır. Küçük ve sivri olması yönüyle iğne, pek çok deyimde kendini göstermektedir. İğne, küçük olması yönünden iğne basacak yer bulamamak, iğne ipliğe dönmek, iğne iplik gibi deyimlerde kullanılırken sivri olması yönünden iğne batırmak, iğneli söz, iğne yutmuş köpeğe dönmek gibi pek çok deyimde karşımıza çıkmaktadır.

Klasik Türk şiirinde kullanılan iğne ilgili deyimlerin iğnenin sivri olması yönüyle kirpikle ilişkilendirildiği görülmektedir.

Dikiş tutturamamak: Bir işte bir yerde uzun süre kalmayı başaramamak.

“Eger bin dirhem ibrîşîm getirürsen **dikiş tutmaz**”

Eyâ cerrâh zahmın dikmege bu sadr-ı sad-çâkûn” (Zâtî G. 740/4)

“Ey cerrah! Eğer bu kalbi bin parça olmuşsun yarasını dikmek için bin dirhem ibrişim getirsen bile dikiş tutmaz.”

İğne atsan yere düşmez: Çok kalabalık, yürüyecek yer bulamamak.

“Gelmez ten-i hâkîye o tîg-i müje bir kez

‘Âşıkları çok bıraksan **yire düşmez**” (Nevîzâde Atâyî G. 94/1)

“O kılıç gibi kirpik, bir kez insanoğlunun tenime gelmez; âşıkları çok bıraksan da yere düşmez.”

İğne basacak yer bulamamak: Çok kalabalık.

“Tende **igne basacak yer komadı** zahm urdı

Sûzen-i gamze bulup ‘âşık-ı zârı tenhâ” (Bosnalı Sâbit G. 14/2)

“İğne gibi süzgün yan bakış, ağlayan âşığı yalnız bulup onun teninde iğne basacak yer bırakmadı, yara vurdu.”

İğne yutmuş köpeğe dönmek: Çok zayıflamak, güçsüz kalmak.

“Fikr-i müjgânun derûnına düşelden ey habîb

Kûy-ı gamda **igne yutmuş kelbe dönmisdür** rakîb” (Emrî K. 20/1)

“Ey sevgili! Kirpiğinin düşüncesi içine düştüğünden beri rakip, gam mahallesinde iğne yutmuş köpeğe dönmüştür.”

İğne yutmuş köpeğe dönmek deyimi; mecazî olarak çok zayıflamak, güçsüz bir duruma düşmeyi ifade etmektedir. Beyitte deyimini somutlaştırma öğeleri leff ü neşr sanatı aracılığıyla yapılmıştır. Sevgilinin kirpiği iğne; köpek ise rakiple özdeşleştirilmiştir.

“Fikr-i müjgânun düşelden kalbine

İğne yutmuş kelbe dönmisdür rakîb” (Emrî G. 48/3)

“Kirpiğinin düşüncesi, onun kalbine düştüğünden beri rakip iğne yutmuş köpeğe dönmüştür.”

“Kirpigün ucundan ey zîbâ habîb

İğne yemiş kelbe dönmüsdür rakîb” (Şeyhülislâm Yahyâ Mt. 11)

“Ey süslü sevgili! Rakip kirpiğinin ucundan iğne yemiş köpeğe dönmüştür.”

“Rakîbi **igne yutmuş kelbe döndürdi** o kebg-i nâz

Anın-çün cüst-cûda itdi nâle inceden ince” (Fatîn G. 133/8)

“O naz keklîği, rakibi iğne yutmuş köpeğe döndürdü; bu yüzden rakip, inceden inceye aradı, inledi.”

İğneden ipliğe kadar: Ne kadar eşya varsa her şey.

“Gamzesiyle zülfi ucundan ne gamlar çekdiğüm

Sorsa yâre **‘arz iderdüm igneden iplige dek’** (Âşık Çelebi G. 22/3)

“Sevgili, süzgün yan bakışıyla saçının ucundan neler çektiğimi sorsa iğneden ipliğe dek anlatırdım.”

Mütekellim, sevgilinin süzgün yan bakışı ve zülfünün ucundan dolayı sıkıntı içindedir. Sevgili, eğer bu sıkıntıyı soracak olsa mütekellim çektiği çileleri ona iğneden ipliğe kadar arz edecek yani mecâzî olarak en ufak ayrıntısına kadar anlatacaktır. Leff ü neşr sanatı aracılığıyla iğneden ipliğe dek deyiminde geçen iğne, süzgün yan bakışla; iplik ise zülüfle ilişkilendirilmiştir.

İnce ipliğe dönmek: Çok zayıflamak

“Pîrâhen-i visâlüne göz dikedüğüm bu kim

Hecrün bir **ince iplige döndürdi** kametüm” (Mesîhî G. 154/6)

“Ayrılığın bedenimi bir ince ipliğe döndürdüğü için gömleğine kavuşmaya göz diktim.” (bk. Göz→Göz dikmek)

İpe un sermek: Bir isteği yerine getirmemek, bir işi yapmamak için geçersiz birtakım nedenler, engeller göstermek.

“O Uncı-zâdeye vir gönlünü fikr-i dakîk eyle

İpe un serme istersen nevâle inceden ince” (Fatîn G. 133/4)

“O uncu-zâdeye gönlünü ver, hızlı düşün; eğer inceden inceye kısmet istersen ipe un serme.”

İpliği pazara çıkmak: Herkese rezil olmak, gizlediği kötülükleri ve suçları açığa çıkarmak.

“**Cıkardur ipliğin bâzâra** âhir zâl-i dünyânun

O Yûsuf kıymetün sermâye-i âşûb-ı efsûnı” (Gelibolulu Âlî G. 543/2)

“O Yusuf gibi kıymetlinin sihir karıştıran sermayesi, sonunda dünya ihtiyarının ipliğini pazara çıkartır.”

İpliği pazara çıkmak deyimi, mecazî olarak birinin kusurunun ya da gizlediği kötülüklerinin ortaya çıkması anlamında kullanılmaktadır. Beyitte Hz. Yusuf’un pazarda satılması hadisesine telmih yapılarak söz konusu deyim gerçek anlamı ortaya çıkarılmıştır. Hz. Yusuf köle olarak pazarda satışa çıkarıldığı zaman yaşlı bir kadın gelerek onun değerini bir miktar ipe ölçmek istemiştir (Onur, 1991: 250’den akt. Halıcı, 2013: 164).

“Gelse mizân-ı cemâl ortaya ey Yusuf-ı hüsn

Katı çok kimselerün **ipliği bazara çıkar** (Nâbî. Gazel: 72/4)

“Ey güzellik Yusuf’u! Güzellik terazisi ortaya gelse pek çok kimsenin ipliği pazara çıkar.”

“Lîk-i hüsn ü bahâ Yûsuf-ı gül-çihrelerün

Rûyına hat gelicek **ipliği bâzâra çıkar**” (Nâbî B. 19)

“Gül yüzlü Yusuf gibi güzellerin yüzlerine ayva tüylerini gelince iplikleri pazara çıkar.”

Kendi ipini kendisi çekmek: Yaptığı olumsuz davranışlarla kendi kendini mahvetmek.

“Zâlim demümüzden hazer itme hederüz biz

Mansûr’umuzu **kendi ipiyle çekerüz** biz” (Keçecizâde İzzet Molla G. CLXXXVI/1)

“Bizim zalim zamanımızdan sakınma, hederiz; biz, Mansur’umuzu kendi ipiyle çekeriz.”

Beyitte Hallâc-ı Mansûr'a telmih yapılmıştır. Hallâc-ı Mansûr, “Ene’l Hak (Ben tanrıyım.)” dediği için asılarak öldürülmüştür (Onay, 2013: 286). Aslında o, tasavvuftaki Allah’ın varlığında yok olmak mertebesine eriştiği için kendisini Tanrı’dan ayrı görmediği için böyle demiştir ve Allah yolunda asılmayı göze almıştır. Kendi ipini çekmek deyimi, Allah yolunda asılmayı göze alan Mansur’la ilişkilendirilmiştir.

1.35. Kan/Kırmızı/Kızarmak/Kızıl

Kan, yaşamsal sıvı olması bakımından Türkçede kullanılan pek çok deyimde kendini göstermektedir. Elini kana bulamak, kanına susamak, kanı kurumak, kanına eklemek doğramak gibi deyimler kanın hayatî önemiyle; kan ağlamak gözün ağlamaktan kızarması; kan terlemek utançtan yüzün kırmızı bir renk almasıyla ilişkilendirilebilir. Rahatlıkla çoğaltılabilecek bu örneklerden hareketle kanın Türkçenin deyim dünyasında önemli bir yere sahip olduğu anlaşılabilir.

Klasik Türk şairlerinin kan ve kırmızılıkla ilgili deyim kullanımlarına bakıldığında söz konusu deyimlerin daha çok kına, gül, lale gibi kırmızı renkli unsurlarla ilişkilendirildiği görülmektedir. Elini kana boyamak, sevgilinin ellerini kınalayararak âşıkların gönlünü çalmasıyla; kan ağlamak deyimi daha çok kırmızı renkli gül, şafak, yara, şarap sürahisiyle; kan yutmak ve kanı kurumak, göbeğindeki kesenin içindeki kanın kurumasıyla misk elde edilen nâfe keçisiyle; kanı kaynamak gözyaşı, şarap köpüğü, dudağın üzerinde çıkan uçukla; kanına eklemek doğramak ise yarayla ilişkilendirilmiştir.

Aralarında kan olmak: Aralarında kan davası olmak.

“Birbiriyle çekişir gerd-i rehin-çün müjeler

Gör ne **kanlar düşecektir** onların **aresine**” (Fuzûlî G. 259/2)

“Kırpıklar, senin yolunun toprağı için birbiriyle çekişir; gör bak, onların arasına kan düşecektir.”

“Gönlümi aldun ise şehâ bagla zülfüne

Leblerüne koma **olur ortada kan** begüm” (Kadı Burhaneddin G. 207/7)

“Ey şâh! Gönlümü aldın bari zülfüne bağla; dudaklarına bırakma beyim, ortada kan olur.”

“Leblerüne hay di ki bu gönlümü hâk itmesün

Nâ-gehân çekişig ile **arada bir kan ider**” (Kadı Burhaneddin G. 405/7)

“Dudaklarına söyle gönlümü toprak etmesin; ansızın arada kan eder.”

Bağrı /ciğeri/yüreği kan olmak: (bk. Bağır/Ciğer/Yürek)

Elini kana bulamak: Birini öldürmek ya da yaralamak.

“Sevinür **ellerini kana boyadukça** nigâr

Şol güzeller gibi kim eline hınnâ yakalar” (Necâtî Bey G. 168/4)

“Nigar (resim gibi güzel), eline kına yakan şu güzeller gibi ellerini kana boyadıkça sevinir.”

Elini kana boyamak deyimi, birini öldürme ya da yaralamayı ifade etmek için kullanılmaktadır. Beyitte sevgilinin yaralama ya da öldürme durumu, âşıkların gönlü üzerinde gerçekleşmektedir. Bu yüzden gerçek anlamda elini kana boyama hususu söz konusu değildir ancak elini kana boyayan sevgilinin bu şeklinin eline kına yakan güzellere benzetilmesi, deyimmin gerçek anlamına yapılan çağrışımdır.

“Ödürüp ‘âşıkını **kana sokardı elini**

Âl idüp tutmasa ger dest-i nigârı hınnâ” (Emrî G. 20/2)

“Eğer kına, nigarın (resim gibi güzelin) elini al edip tutmasaydı âşıkını öldürüp elini kana sokardı.”

Beyitte kırmızı olması bakımından kına ve kanın ilişkilendirilmesi, elini kana bulamak deyiminin gerçek anlamına çağrışım yapıldığının göstergesidir. Beyitteki bir diğer anlam güzelliği al etmek ifadesi üzerindedir. Al sözcüğü hem kırmızı hem de hile anlamında kullanılmıştır.

“Öldürüp kanımıza sanma bulaşdurmuş elin

Bizi öldürdüğüne destine yakmış hınnâ” (Bağdatlı Rûhî G. 50/2)

“Onun bizi öldürüp elini kana bulaştırdığını sanma; bizi öldürdüğü için eline kına yakmış.”

Kan ağlamak: Çok büyük bir üzüntü içinde olmak.

“Kan akladı çü ‘âkıbetin fikr itdi gül

Budur sebab ki anun cigeri tolu hârdur” (Ahmedî G. 170/9)

“Gül sonunu düşününce kan akladı; onun ciğerinin diken dolu olmasının sebebi budur.”

Gülün kırmızı renkli ve dikenli olmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla gülün sonunu düşünmesine bağlanmıştır. Kan ağlamak eylemi, kırmızı renkli gülün üzerindeki çiy taneleriyle bağdaştırılmıştır.

“Yüzünün şevki günü kan akladur

Bes neden gül-gûn olup-durur şafak” (Ahmedî G. 332/3)

“Yüzünün şevki güneşe kan aqlatır; bu nedenle şafak, gül renkli olmuştur.”

Beyitte güneş battıktan sonra oluşan kızılığın nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla muhatabın yüzünün ışıltısına bağlanmıştır. Muhatabın yüzünün rengi, şafağa kan aqlatacak güzelliكتedir. Kan ağlamak deyimi, somut olarak kızıl olan şafak için kullanılmıştır.

“Dil darbın urur kalbe firâkunda dem-â-dem

Kan aqlasa zahmum nola peykânun ucından” (Bâkî G. 356/3)

“Senin okun, zaman zaman senden ayrı kalınca gönül darbesi vurur; senin okunun ucundan yaram kan aqlasa ne olur?”

Beyitte sevgilinin okunun âşğın kalbinde yaralar açarak bu yaraları kanatması soyut bir bağlamda oluşturulmuştur ancak somut anlamda düşünüldüğünde okun isabet ettiği göz şeklinde olan yarada kanlar akacak ve kan ağlayan bir göze benzeyecektir.

“Kadeh **kan agrayup** def sîne döger ney figân eyler

Meger derd ü gam-ı ‘aşka olupdur mübtelâ meclis” (Bâkî G. 208/4)

“Kadeh kan ağlar, def göğsünü döver, ney figan eyler; meğer meclis aşk derdinin belasına tutulmuştur.”

Beyitte içki meclisi betimlenerek kan ağlamak, bağırı dövmek, figan etmek deyimleri meclisin en önemli unsurlarından kadeh, def, neyle bağdaştırılmıştır. Kadehin kan gibi kırmızı şarabı içinde bulundurması, defin dövülerek çalınması, neyin ise üflemeli bir çalgı olarak hüznü bir şekilde çalınması hüsn-i talil sanatı aracılığıyla bu unsurların aşk derdine mübtela olmasına bağlanmıştır.

“Çeşmüme gamzen hayâli gelse **kan agrayugum**

Tan degül zîrâ ki ok irdügi yirden kan çıkar” (Adnî G. 31/6)

“Süzgün yan bakışının hayali, gözüme geldiğinde kan ağlasam buna şaşılmaz çünkü okun girdiği yerden kan çıkar.”

“Sîneden ben ki çekem âh u figân-ı derd-nâk

Yaralar **kan agrayup** ol dem iderler sîne çâk (Avnî G. 39/1)

“Ben dertle sineden feryâd u figân çekeyim; o zaman yaralar kan ağlayıp yaka yırtarlar.”

“Bezm içre sürâhî gibi **kan agrayugum** bu

Sâkî lebüne kan yagı oldı mey-i hamrâ” (Bâkî G. 5/4)

“Ey saki! Meclis içinde sürahi gibi kan ağlamamın nedeni, kırmızı şarabın senin dudağına kan yağmasıdır.”

“Nâr-ı hecrünle olan sînemde yir yir dâğlar

Hâlûme rahm itdüğinden dem-be-dem **kan ağlar**” (Bâkî G. 176/1)

“Ayrılığının ateşiyle sinemde yer yer olan yaralar, hâlîme acıdığından daima kan ağlar.”

“Mest-i ‘aşkuz destimüzden **kanlar ağlar** tîg-i şevk

Bir sınık câm ile germ-â-germ olur meydânımız (Gelibolulu Âlî G. 215/3)

“Aşk sarhoşuyuz, elimizden şevk kılıcı kan ağlar; meydanımız bir kırık kadehle kızışır.”

“Mest-i ‘aşkum ihtiyârım kalmadı **kan akladum**

Sâkiyâ sâgarda ‘aks-i la ‘l-i handânun görüp” (Nevîzâde Atâyî G. 13/3)

“Ey saki! Kadehte senin gülen dudağının aksini görüp aşk sarhoşluğuyla iradem elimden gitti, kan ağladım.”

“Hançerün sîneme geldikçe bana şefkat idüp

Tograyınca ciğerüm pârelerin **kan ağlar**” (Gelibolulu Âlî G. 98/2)

“Hançerin sineme gelip ciğerimi doğrayınca ciğerimin parçaları bana şefkat gösterip kan ağlar.”

“Görse gülşende beni **kan ağlar** idi lâleler

Açdı bin dâğ ey dilâver tîg-ı gamzen ‘âşıkâ” (Şeref Hanım G. 214/2)

“Ey kahraman! Senin kılıç gibi bakışın âşıklarda bin yara açtı; laleler, gül bahçesinde beni görse kan ağlardı.”

“Dem-be-dem **kan ağlamaktan** derd-i la‘l-i yâr ile

Menba‘-ı Ceyhûna döndü dîde-i hûn-pâşumuz” (Yenişehirli Avnî G. 175/3)

“Sürekli yarın yakut gibi dudağının derdiyle kan ağlamaktan kan saçan gözümüz Ceyhun Nehri'nin kaynağına döndü.”

“Ey beni gark-ı sirişk-i hasret-i cânân iden

Hâzır ol bir dem gelür devrân sana **kan agladur**” (Nevres-i Kadîm G. 44/2)

“Ey beni sevgilinin hasretine gark eden! Hazır ol! Bir an gelir, zaman sana kan ağlatır.”

“Âh eyledigüm serv-i hırâmânun içindür

Kan agladıgum gonca-i handânun içindür” (Fuzûlî G. 105/1)

“Âh eylememin sebebi, senin salınan selvi gibi boyundandır; kan ağlamamın sebebi ise o gonca gibi gülümseyen dudağın içindir.”

“Hâcet ne ki gözlerün yüregümi yaralar

Gözümde ahan kandur dilerse lebünkana” (Kadı Burhaneddin G. 240/2)

“Gözlerin yüregümi yaralar, amaç nedir? Gözümde akan kandır; dudağın dilerse kansın.”

“Gözlerim cânâ sabâhu'l-haşre dek **kan aglasın**

Yâda geldikçe şeb-i fûrkatde vuslat demleri (Şeref Hanım G. 253/5)

“Ey can! Ayrılık gecesinde kavuşma demleri hatıra geldikçe gözlerim, mahşer sabahına kadar kan ağlasın.”

“Akar sular sanurdum anda ben hûn-ı dili ammâ

O gül ruhsâra karşı ‘âşıkânı **kanlar aglarmış**” (Leyla Hanım G. 47/2)

“Ben, o gönül kanını akarsu sanırdım ama meğer o gül yanağa karşı onun âşıkânı ağlarmış.”

Kan terlemek: Utanmak.

“**Hayâdan kızarup kan derledi** gül

Seherde çün yüzün gördi mukâbil” (Ahmedî G. 409/4)

“Gül, seher vaktinde karşısında senin yüzünü gördü; hayadan kızayıp kan terledi.”

Beyitte gülün kırmızı renkli ve çiy taneleriyle dolu olması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla muhatabın yüzünün güzelliğini görmesine bağlanmıştır. Kan terlemek deyimi, somut olarak kırmızı ve üzerinde çiy tanesi bulunduran gül için kullanılmıştır.

“Her cânibinde lâle midir açılan yâhûd

Bağa gelince **terledi mi kan** benefşelik” (Hayâlî Bey G. 279/2)

“Menekşeliğin her tarafında açılan lale midir, yoksa o bağa gelince menekşelik kan mı terledi?”

Beyitte bahçenin her tarafında kırmızı renkli lalelerin açılmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla sevgilinin bahçeye gelmesiyle bahçenin utanmasına bağlanmıştır. Tecahül-i arif sanatıyla beyte şüpheli bir söylem biçimi yerleştirilmiştir.

“Jâlede gül ey Emrî görüp rûy-ı nigârı

Kan terledi utandı kızardı gül-i ahmer” (Emrî G. 176/5)

“Ey Emrî, o gördüğün çiy tanesi değil, kırmızı gül kan terledi, utanıp kızardı.”

Beyitte kırmızı gülün üzerinde bulunan çiy tanesinin aslında çiy tanesi olmadığı kırmızı gülün sevgilinin yanağını görünce utanarak kan terlediği ifade edilmiştir. Hüsn-i talil sanatı aracılığıyla kırmızı gülün üzerinde çiy tanesi oluşmasının nedeni, kendisinden daha üstün niteliklere sahip olan yanağı görüp utanmasına bağlanmıştır.

“**Kan derleyüp kızardı** yüzün hacletinde gül

Hâk tâze itsün ol yüzi kim bî-hayâ degül” (Avnî G. 389/4)

“Gül, senin yüzünden utanıp kan terleyip kızardı; hayasız olmayan o yüzü, toprak tazelesin.”

“Nikâb açdun gül karşı meger kim

Kızarıp yüzi **kan derler** hayâdan” (Ahmedî G. 480/4)

“Meğer güle karşı peçeni açtın; o, utançtan kızarıp kan terler.”

“Ne dil-teng oldı bah gonca lebünün iştiyâkından

Ne **derleyüp kızardı** gör güli yüzün hayâsından” (Ahmedî G. 483/4)

“Goncanın senin dudağının şevkinden nasıl gönlünün daraldığını gör; gülün senin yüzünün hayasından nasıl terleyip kızardığını gör!”

“Meger bülbül sıfât itdi gülistânda yüzün rengin

Ki **kan derler** hayâdan uş kızaruban gül-i rengîn” (Ahmedî G. 512/1)

“Meğer bülbül yüzünün renginin sıfatlarını gül bahçesinde anlattı; senin yüzünün hayasından gülün nasıl kızarıp terlediğini gör!”

Kan yutmak/ içmek: Pek çok sıkıntı ve ızdırap çekmek.

“Çîn idüp kaşların âhû gibi **kanlar yudalar**

Haber-i makdemün oldukda dilârân-ı Hotan” (Gelibolu Âlî G. 34/17)

“Hoten dilbeleri, senin oraya ayak bastığının haberini alınca kaşlarını çatıp ceylan gibi kan yutsunlar.”

Doğu Türkistan’da bulunan Hoten, misk ahularının yetiştiği yerdir. Misk ahusu yılda bir göbeğinde biriken donmuş pıhtı hâlindeki birikintiyi düşürür. Nâfe olarak isimlendirilen bu pıhtı miskin özünü oluşturmaktadır. Beyitte muhatabın Hoten’e ayak basmasıyla Hoten’deki güzellerin kaşlarını çatıp kanlar yutacağı yani ızdırap içinde olacakları ifade edilmiştir. Hoten güzelleri teşbîh sanatı vasıtasıyla kan yutma konusunda somut olarak göbeğinde kan bulunduran misk ahusuna benzetilmiştir. Beyitteki bir diğer anlam güzelliği, iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla Çîn kelimesi

üzerinde yapılmıştır. Çîn kelimesinin beyitte kullanılmayan ülke anlamı; Hoten, âhû kelimeleri ve kan yutmak deyiimiyle bağlantılı bir şekilde kullanılarak kan yutmak deyiminin somut anlamına çağrışım yapılmıştır.

“Nâfe-i müşgîn-demem **kan yudaram**

Bülbül-i destân-serâyum bî-nevâ” (Karamanlı Aynî K. 33/62)

“Misk kokulu kanı olan âhuyum, kan yutarım; destan okuyan nasipsiz bülbülüm.”

Beyitte mütekellim, kendini misk âhûsu olarak nitelendirerek kan yuttuğunu belirtmektedir. Misk âhusunun göbeğinde kan bulunur ve bu kanın kuruyup düşmesiyle misk elde edilir.

“Derd ile **kan yutmadan** deryâ-yı hûn oldı derûn

Mevcidür cismümdeki regler o kan deryâsınun” (Zâtî G. 749/3)

“Yürek, dertle kan yutmaktan kan denizi oldu; bedenimdeki damarlar, o kan denizinin dalgasıdır.”

“Kadeh-veş âb-ı rû dökmekle **kanlar yutmak** ister kim

Nasîb olsa sana leb-ber-leb olmak gonca-leblerle (Nâbî G. 669/2)

“Gonca dudaklılarla dudak dudağa olmak nasip olsa kadeh gibi yüz suyu dökmek ve kanlar yutmak ister.”

“Bezm-i hasretde hayâl-i leb-i rengînün ile

Nûs ider mey yerine **hûn-ı ciger** ‘âşıklar (Yenişehirli İzzet G. 48/8)

“Âşıklar, hasret meclisinde güzel dudağımın rengiyle şarap yerine ciğer kanı içerler.”

“Hasret-i la‘l-i nigâr ile ne **kanlar yutduğın**

Söyledi câmun egilüp gûşına bir bir sebû” (Nevîzâde Atâyî G. 188/2)

“Testi, kadehin kulağına eğilip resim gibi güzel sevgilinin yakut dudağını hasretiyle ne kanlar yuttuğunu söyledi.”

“Lebünden katre katre **kan içer** gönlüm kerâhetsiz

Şekerden olıcak mey katresi gûyâ harâm olmaz” (Fuzûlî G.113/6)

“Gönlüm, tiksitmeksizin senin dudağından damla damla kan içer; şarap damlası şekerden olunca sanki haram olmaz.”

“**Kanımı içdügin** eylerse o hûnî inkâr

La’l-i rengîni yeter şâhidi n’eyler tekrâr” (Gelibolulu Âlî G. 185/1)

“O kan dökmeye alışkın sevgili, kanımı içtiğini inkar ederse yakut renkli dudağı şahit olmak için yeter.”

“Vakt-i iftarda bûs-ı lebün imsâk iderek

Kim bilür bize ne **kan yutduracakdur** hûbân” (Yenişehirli İzzet G. 121/3)

“Güzeller, iftar vakti dudağımı imsâk ederek bize ne kanlar yutturacaklar kim bilir?”

Kanı kaynamak: Birine içten sevgi beslemek, yakınlık duymak.

“Gözyaşı sanma benüm seyl-i revânım Şeyhî

Lebini yâd idicek **kaynadı kanum** Şeyhî” (Necâtî BeyG. 629/1)

“Ey Şeyhî! Benim akan selimi gözyaşı sanma, onun dudağını anınca kanım kaynadı.”

Beytte mütekellim, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla gözünden sel gibi akan gözyaşlarının gözyaşı olmadığını, aslında sevgilinin dudağını anınca ona kanının kaynamış olduğunu ifade etmektedir. Buradan mütekellimin kan ağladığı anlaşılmaktadır. Kanı kaynamak deyimini, somut olarak kaynamak fiiliyle bağdaştırılabilecek gözyaşı ve kırmızı renkli dudakla ilişkilendirilmiştir.

“Dil leb-i şîrînün anup nola atsa cân ana

Kim göricek kendü cânım gibi **kaynar kan** ana” (Necâtî Bey G. 5/1)

“Gönül, tatlı dudağını anıp ona can atsa ne olur? Görünce kendi canım gibi ona kanım kaynar.”

“Germ idüp âh âteşin kan aglasak meyhânede

Bâde-i la‘l-i lebün yâdına **kaynar kanımız**” (Gelibolulu Âlî G. 215/4)

“Meyhanede âh ateşini yakıp kan aglasak yakut gibi dudağının şarabına kanımız kaynar.”

“Kanlar aglar delinüp bağı hum-ı meyhâne

Kanı kaynar çekinür la‘l-i leb-i cânâne” (Gelibolulu Âlî G. 516/1)

“Meyhane küpünün bağı delinip kanlar aglar; sevgilinin yakut gibi dudağına kanı kaynar, çekinir.”

“La‘lünün var ise hemşîresidür duhter-i rez

Sanma âvâre görince anı **kaynar kanı**” (Nevîzâde Atâyî G. 240/4)

“Eğer yakut gibi dudağının kız kardeşi varsa o üzüm kızıdır; onu görünce boşuna kanının kaynadığını sanma!”

“Teb-hâle degül cân ile hem-şîredür ol leb

Gördükde dil-i zârı hemân **kaynadı kanı**” (Nevîzâde Atayî G. 244/3)

“O görünen uçuk değildir; dudak, can ile kardeş olduğu için ağlayan gönlü görünce hemen kanı kaynadı.”

“Ol mehün gör nice agyâr ile germiyyeti var

Sana **ısınmaz** ise **kanı** dime savukdur” (Bağdatlı Rûhî G. 205/4)

“O ayın gör nicesiyle ısınmışlığı var; onun sana kanı ısınmazsa ‘soğuk’ deme!”

“Görüp la‘l-i leb-i cânâne sandı ki cânıdur

Anunçün **kaynadı kanı** görünce çeşm-i hûn-bârun” (Bağdatlı Rûhî G. 658/3)

“Kan dolu göz, sevgilinin yakut gibi dudağını, kendi canı sandı; bu yüzden görünce kanı kaynadı.”

Kanı kurumak: Çok şaşırarak ya da bıkmak, usanmak

“Anber kanı ki zülfini görüp oda yana

Ya müşğ kanı k’anı görüp **kuriya kanı**” (Kadı Burhaneddin G. 1097/3)

“Amberin kanı zülfünü görüp oda yansın; misk onu görüp kanı kurusun.”

Beyitte sevgilinin saçını gören amberin ateşlere yanacağı, miskin ise kanının kuruyacağı belirtilmiştir. Yani mecazî olarak her ikisi de sevgilinin saçlarının güzel kokusunu kıskanarak sıkıntılı bir duruma düşmüştür. Misk kokusu, misk ceylanının göbeğindeki kanın kuruması sonucu elde edilir. Amber ise güzel kokulu olması bakımından tutsülükte yakılır. Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla miskin kanının kuruması ve amberin yakılması, sevgilinin saçının kokusunun güzelliğine bağlanmıştır.

“İllere meclisde mey sundukca sen **kanum kurur**

Bilmezem ammâ ki çeşm-i hûn-feşân olmak neden” (Gelibolulu Âlî G. 428/3)

“Sen ellere mecliste şarap sundukça kanım kurur ama kan saçan gözyaşı dökmemin nedenini bilmiyorum.”

Beyitte kanı kurumak ve kan saçan göz ifadeleri, tezatlık oluşturacak biçimde kullanılmıştır. Mütakellim, tecahül-i arif yaparak kanın kurduğunu belirtmekte ancak kanının kurumasına rağmen gözlerinden saçılan kanlı gözyaşlarına anlam verememektedir.

“Bu gam **kanın kurutmuşdur** velî ashâb-ı tahkîkûn

Anunçün ekseriyyâ dem degüldür dökdüğü nemdür” (Gelibolulu Âlî Msm. 11-V/3)

“Bu gam, hakikat sahiplerinin kanını kurutmuştur; bu yüzden çoğunlukla döktükleri kan değil nemdir.”

Beyitte kanı kurumak deyimi, mecazî olarak hakikat sahiplerinin bu dünyadan usandığını belirtmektedir. Hüsn-i talil sanatı aracılığıyla hakikat sahiplerinin kan yerine nem yani gözyaşı dökmelerinin nedeni, dünyanın hakikat sahiplerinin kanını kurutmasına bağlanarak kanı kurumak deyiminin gerçek anlamı ortaya çıkarılmıştır.

“Bir cür‘a la‘l-i leblerün ile sunar isen

Miskîn **kanı kurmuşsa** ihsân degül midür” (Kadı Burhaneddin G. 1209/2)

“Yakut gibi dudaklarından bir damla sunarsan kanı kurmuş miskine ihsan değil midir?”

“Leblerüni görüben **kurmayınca kanlar**

Geyikler göbeğinde müşk-i Tatar olmamış” (Kadı Burhaneddin G. 118/3)

“Dudaklarını görünce kanlar kurumadığı sürece geyiklerin göbeğinde Tatar miski olmamış.”

“Bî-hûde akdı hûn-ı dil-i zârumuz bizüm

Câm öpdü la‘lini **kurudı kanumuz** bizüm” (Keçecizâde İzzet Molla G. CCCLXXXVII/1)

“Kadeh, onun dudağını öptü, kanımız kurudu; gönül kanımız boşuna aktı.”

“**Kurıtdı kanını** tebdîl-i keyf iden mey-âşâmun

Yasag-ı meyle ta‘rîz itmesi berş ile efyûnun” (Kâmî G. 112/5)

“Afyonla esrarın şarap yasağını imâ etmesi, farklı keyifler yapan sarhoşların kanını kuruttu.”

Kanına ekmek doğramak: Birini küçük düşürmek, birine zarar vermek.

“Kurs-ı dâg-ı tenüme şerhalar açar dilber

Benüm ol kan içici **kanuma ekmek tograr**” (Nevî G.108/1)

“Dilber tenimin yaralarına yarıklar açar; o kan içici benim kanıma ekmek doğrar.”

“Toldurur kanlu yaşum şerhalarum ‘aksinden

Hakk-ı nâni unudur **kanuma ekmek tograr**” (Gelibolulu Âlî Kt. 12/2)

“Yaralarımın aksinden kanlı yaşımı doldurur; ekmek hakkını unuttur, kanıma ekmek doğrar.”

Kanına girmek: 1. Bir kimseyi öldürmek ya da öldürtmek. 2. Birini aslında yapmak hususunda emin olmadığı bir şeye ikna etmek.

“**Kanına girdükleriçün** yok yere Mansûr-vâr

Her gülün vechinde peydâ oldı kanı bülbülün” (Gelibolulu Âlî G. 298/3)

“Yok yere Mansur gibi kanına girdikleri için her gülün yüzünde bülbülün kanı oluştu.”

Kanına girmek deyimi, birini öldürme ya da birini bir konuda ikna etmek gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Beyitte gülün kırmızı olmasının sebebi, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla bülbülün kanına girmesine bağlanmıştır. Beyitte Hallâc-ı Mansûr’a telmih yapılmıştır. Hallâc-ı Mansûr, “Ene’l Hak (Ben tanrıyım.)” dediği için asılarak öldürülmüştür (Onay, 2013: 286). Aslında o, tasavvuftaki Allah’ın varlığında yok olmak mertebesine eriştiği için kendisini Tanrı’dan ayrı görmediği için böyle demiştir ve Allah yolunda asılmayı göze almıştır.

“Yüregümün **kanına girdi** la’li kanlu durur

Nola sorar isem andan ki hûn-behâsı kanı” (Kadı Burhaneddin G. 149/2)

“Onun yakut gibi dudağı, yüreğimin kanına girdi, kanlıdır; ondan kan pahası kanı sorarsam ne olur?”

“Hinnâlama barmaklarını **kanlara girme**

Ey dost meded yoksa bizi bes beter itdün” (Gelibolulu Âlî G. 278/3)

“Ey dost! Parmaklarını kınalama, kanlara girme! Yoksa bizi besbeter ettin, yardım et!”

“Dök ciger hûnâbesin öldür beni **gir kanuma**

Kebk-i hoş-reftâra dün pâyuna hinnâlar yakın” (Gelibolulu Âlî G. 427/3)

“Ciğerin kanlı gözyaşını dök, beni öldür, kanıma gir; o hoş endamlı kekliğin ayağına kınalar yakın.”

“**Kanına girmese** fâş itmese sırrın ‘Âlî

Nâfe-i müşk cüdâ düşmez idi âhûdan” (Gelibolulu Âlî G. 435/5)

“Misk kokusu, Âlî’nin sırrını açığa vurmasaydı âhûdan ayrı düşmezdi.”

“Hûn-ı müjenün havfi ile şimdi yatakda

Peykân-ı ciger-dûz gibi **kana girenler**” (Nevîzâde Atâyî G. 38/2)

“Ciğeri delip geçen oklar gibi kana girenler, şimdi kirpiğinin kanının korkusuyla yataktadır.”

“Köhne cellâd-ı felek çıkamaz o mehle başa

Tıfl iken bir nigehiyle nice bin **kana girer**” (Fehim-i Kadîm G. LIX/2)

“Köhne felek celladı, o ayla başa çıkamaz; çocukken bile bir bakışıyla bin kana girer.”

“Mihr idüp gayrılara **kanuma girdüklerini**

Hep helâl eyler idüm koynuma bir dem girse” (Bağdatlı Rûhî G. 996/5)

“O bir an koynuma girseydi onun başkalarına sevgi göstererek benim kanıma girmelerini hep helal ederdim.”

Kanına susamak: Belasını aramak, kendisini öldürülmesine yol açacak bir davranışta bulunmak.

“Umar ki bûseler ala şeker dudagundan

Ne **kanına susamışdur** gör ey nigâr kadeh” (Ahmet Paşa G. 26/8)

“Ey nigar (resim gibi güzel)! Kadeh şeker dudağından öpücükler almayı umar; o nasıl bir kanına susamıştır, gör!”

Beyitte kadeh nigarın dudağına yaklaşarak kanına susamak eylemini gerçekleştirmektedir. Burada kadehin içindeki şarap, kan ifadesiyle özdeşleştirilmiştir. Kadehin içindeki şarabın nigar tarafından içilmesi, kadehin bu dudaklara ulaştığının göstergesidir ancak kadeh nigarın dudaklarına ulaşarak içindeki şarabı kaybetmektedir. Şarabın renk olarak kırmızı olması ve kadehi değerli kılan unsurun şarap olması şarabın kadehin kanı olduğunu düşündürmektedir. Böylece kanına susamak deyiminin somut öğelerle desteklendiği görülmektedir.

“Zülfün kemendi **kanuna susamış** Ahmedün

Çâhuna düşüp ol zekânun ser-nigûn gider” (Ahmet Paşa G. 74/5)

“Senin saçının kemendi, Ahmet’in kanına susamış; bu yüzden senin çene çukuruna düşüp baş aşağı gider.”

Beyit, kuyu mazmunu üzerine kurgulanarak sevgilinin çene çukuru, kuyu; zülfü kuyuya sarkıtılan ip olarak tasvir edilmiştir. Kanına susamak deyimi, su kuyusuyla ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Ben lebine **susadum** ol **kanuma**

Yâ rab irgür cümleyi hâcâtına” (Kadı Burhaneddin G. 172/12)

“Ben, onun dudağına susadım, o benim kanıma susadı; yarabbim cümlesini muradına erdir.”

Kanına susamak deyimi, mecazî olarak belasını aramak anlamında kullanılmaktadır. Divan şiirinde sevgilinin dudağı hayat vericilik bakımından suyla

bağdaştırılmıştır. Mütakellim, sevgilinin dudağına susadığını belirterek susamak fiilinin susuz kalmak anlamına çağrışım yapmıştır. Müşakele sanatı aracılığıyla kanına susamak deyiminde geçen susamak fiili soyut anlamda kullanılmışken dudağına susamak ifadesindeki susamak fiili somut anlamda kullanılmıştır.

“**Kanuma susayalı** nigârâ leb-i la‘lün

Her bir tamarumdan sanasın kan tamar oldı” (Kadı Burhaneddin G. 261/9)

“Ey nigar (resim gibi güzel)! Yakut gibi dudağın kanıma susadığından beri her bir damarımdan sanırsın kan damlar oldu.”

“Lebün **kanuma susamış** durur u kanına ben

Çü cins imiş ya neçün pes kıya lebün lebüme” (Kadı Burhaneddin G. 1076/5)

“Dudağın kanıma susamıştır ve ben kanına susamışım; cinsmiş ya niçin dudağın dudağıma kıyar?”

“İy **kanuma susamış** kızardımaz ‘aşkı

Kan sana susamışdur iy bu kana sen teşne” (Kadı Burhaneddin G. 1199/3)

“Ey kanıma susamış! Kan sana susamıştır, bu kana sen susamışsın.”

“Sini sevenün **kanına susadı-sa** gamzen

Binüm kanum içsün bu-y-ısa bellü cinyet” (Ahmedî G. 78/5)

“Süzgün yan bakışın seni sevenin kanına susadıysa benim kanımı içsin buysa belli cinayet.”

Kanlı bıçaklı olmak: Birbirlerinin kanını dökecek, birbirlerini öldürecek kadar birbirlerine düşman olmak.

“Senün-çün gülşen içre hârlardan çekdiler hançer

Biribiri ile **kanlı bıçaklı** verd-i ra‘nâlar” (Nevî G. 97/2)

“Gül-i ranâlar senin için gül bahçesinde dikenlerden hançer çektiler; birbiriyle kanlı bıçaklılar.”

Kanlı bıçaklı olmak deyimi, mecazî olarak birbirlerinin kanını dökecek, birbirlerini öldürecek kadar düşman olmak anlamında kullanılmaktadır. Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla güllerin dikenli olması muhataba bağlanmıştır. Kanlı bıçaklı olmak deyimi, kırmızı renkli ve dikenli gülle bağdaştırılmıştır.

“Biri birüne girüp **kan bıçak oldu** ‘âlem

Hep bu ol gamze-i hâtır-şikenün şûrudur” (Bağdatlı Rûhî G. 348/3)

“Âlem birbirine girip kanlı bıçaklı oldu; bunların hepsi, o gönül kıran süzgün yan bakışın kavgasıdır.”

Kıpkızıl deli: Deli görüntüsü altında kendi çıkarı doğrultusunda hareket eden.

“Gonca la‘l-i yârun olmuş **kıpkızıl dîvânesi**

Âb-ı şebnem sanma kim akar dehânından lü‘âb” (Emrî G. 36/4)

“Gonca, sevgilinin yakut gibi dudağının kıpkızıl delisi olmuş; ağzından akan salyayı, çiy tanesi sanma.”

Beyitte gül goncasının sevgilinin dudağının kıpkızıl delisi olduğu yani onun için çıldıracak kadar delirmiş olduğu ifade edilmiştir ve hüsn-i talil sanatı aracılığıyla goncanın üzerindeki su damlacıklarının çiy tanesi değil, salya olduğu ifade edilmiştir. Kıpkızıl deli ifadesinin kırmızı bir çiçek olan gonca için kullanılması, deyim somut anlam göstergelerine işaret etmektedir.

“Çok çok içenleri mey ider **kıpkızıl deli**

Az az nûş idün siz anun âlın alunuz” (Zâtî G. 529/4)

“Şarap, çok içenleri kıpkızıl deli yapar; az az için siz onun alını alınız.”

“Gül yüzüne benzedürse kendüyi bilmezligi

Mül lebüne öykünürse **kıpkızıl dîvânedür**” (Necâtî Bey G. 118/3)

“Gül, kendini senin yüzüne benzetirse kendini bilmezliğindedir; şarap dudağına özenirse kıpkızıl delidir.”

Kıpkızıl deli, bugün zır deli anlamında mecazî olarak deli görüntüsü altında kendi çıkarı doğrultusunda hareket edenleri belirtmek için kullanılmaktadır. Beyitte deyim somut olarak kırmızı renkli şarapla ilişkilendirilmesi, deyim gerçekte anlamını ortaya çıkarmaktadır.

“Eyledi **kıpkızıl deli** her birini o gonca-leb

Gülleri gülşenün nola handeler itse bî-sebeb” (Azmîzâde Hâletî G. 71/1)

“O gonca dudaklı gül bahçesinin güllerini kıpkızıl deli etti; onlar sebepsiz gülse şaşılmaz.”

Beyitte gonca dudaklı gül bahçeye gelişiyi güllerin hepsinin kıpkızıl deli olduğu bu yüzden onların sebepsiz yere gülümsemesinin şaşırılmayacak bir durum olduğu ifade edilmiştir. Delilerin kendi kendine gülümsemesi olağan bir durumdur. Beyitte güllerin kırmızı renkli olmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla gonca dudaklı gül bahçeye gelişine bağlanmıştır. Kıpkızıl deli ifadesi, somut olarak kırmızı renkli olan güle ilişkilendirilmiştir.

“Hasret-i câm-ı lebün şol denlü te’sîr itdi kim

Kıpkızıl dîvâne mey baş açuk abdâlun habâb” (Bâkî G. 18/4)

“Kadehe benzeyen dudağının hasreti, o kadar tesir etti ki şarap seni kıpkızıl delin, hava kabarcığı baş açık abdalın oldu.”

“Lâle çemende başı açuk **kıpkızıl deli**

Sevdâ-yı hâl-i yâr ile muhtel dimâğı var” (Bâkî G. 53/4)

“Lale, bahçede başı açık kıpkızıl delidir; sevgilinin beninin sevdasıyla bozulmuş dimağı var.”

Utançtan kızarmak/Utançtan kan terleyip kızarmak: Yaptığı yanlış bir işten çok utanmak, suçluluğu ortaya çıkarmak.

“Çün agzun goncasın zikre getürdi

Hayâsından kızardı la‘l-i ahmer”(Ahmedî G. 141/2)

“Kırmızı yakut taşı, senin gonca gibi ağzını zikrettiği için utancından kızardı.”

Utançtan kızarmak deyimi, bir kimsenin bir işten dolayı çok utandığını vurgulamak için kullanılmaktadır. Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla değerli bir taş olan yakutun kırmızı renkli olmasının nedeni, muhatabın ağzının güzelliğini zikretmesine bağlanmıştır. Utançtan kızarmak deyimi, somut olarak kırmızı renkli bir taş olan yakutla ilişkilendirilmiştir.

“Görüp bu dürlü dürlü nazm-ı pâküm **sermden**

Bâkî **kızardı** pençe-i mercân bozardı lû‘lû‘-yı ter hem” (Bâkî G. 343/5)

“Bâkî, benim bu türlü türlü saf nazmımı görünce mercan pençesi kızardı, taze inci bozardı.”

Utançtan kızarmak deyimi, mecazî olarak çok utanmayı ifade eden bir deyimdir. Beyitte mercanın kırmızı renkli olması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla Bâkî’nin şiirini görerek utanmasına bağlanmıştır. Utançtan kızarmak deyiminin gerçek anlamda kırmızı olan mercanla ilişkilendirilmesi, deyimnin gerçek anlamının ortaya çıkarıldığıının göstergesidir.

“Meclisde câm-ı la‘lüne karşı şarâb-ı nâb

Derler döküp **kızardı hayâdan** degül habâb” (Nevî G. 18/1)

“Saf şarap senin yakut kadehine karşı hayadan terler döküp kızardı, (üstünde oluşan) hava kabarcığı değil.”

“Yüzün safâsı meger ‘aks saldı gül-zâra

Anun-ıçun **eriviben hayâdan** oldı gül-âb” (Ahmedî G. 61/2)

“Meğer yüzünün neşesi, gül bahçesine aksettiği için gül utançtan eriyip gül suyu olmuş.”

“**Kızarp** gül ‘**arakdan gark oldu**”

Hayâsı var yüzün görüp utandı” (Ahmedî G. 696/5)

“Gül kızarıp tere boğuldu; yüzünü görüp utandı, hayası var.”

“**Kan derleyü eridi** cemâlüne karşı gül

İy rahmet ol kişiye ki ehl-i hayâ-durur” (Ahmedî G. 188/3)

“Ey sevgili! Gül senin yüzünden dolayı kan terleyip eridi; haya sahibi olan o kişiye rahmet et!”

“**Kızardı yüzün hayâsı-v-ıla**

Gark-âb-ı ‘arak olup gül-i ter” (Ahmedî G. 189/3)

“Taze gül, yüzünden utandığından kızarıp terlere boğuldu.”

“**Kan derleyüp kızardı** yüzün hacletinde gül

Hak tâze itsün ol yüzi kim bî-hayâ degül” (Ahmedî G. 389/4)

“Gül, yüzünden utandığından kan terleyip kızardı; Hak o yüzü, hayasız olmadığı için tazelesin.”

“Bahâr olduhda yanagun **hayâsından kızarp** gül

Nice sarardı hecründen hazânda bah gülistâna” (Ahmedî G. 614/6)

“İlkbahar geldiğinde gül, yanağından utanıp kızarmış; senin ayrılığınla sonbaharda gül bahçesinin nasıl sarardığına bak!”

“**Gül kızardı** yüzün **hayâsından**

Müşg utandı saçun hevâsından” (Ahmedî G. 511/1)

“Yüzünün hayâsından gül kızardı; saçının hevesinden misk utandı.”

“Meğer bülbül sıfât itdi gülistânda yüzün rengin

Ki kan derler **hayâdan** uş **kızaruban** gül-i rengîn” (Ahmedî G. 512/1)

“Meğer bülbül, gül bahçesinde yüzünün rengini anlattığı için renkli gül hayadan kızarıp kan terler.

“Eylesen бага gelüp mûy-ı semen-bûyunı ‘arz

Kızara serm ile çün lâle-i hamrâ sünbül” (Nevî K. XXX/23)

“Yasemin kokulu saçını бага gelip arz edersen kırmızı lale, bu sünbül için utançtan kızarsın.”

Bir hayâ-pîşe ‘aceb bâkiredür bint-i ‘ineb

Kızarup bezmde **evlerse** n’ola **serm ü edeb** (Yenişehirli İzzet G. 12/1)

“Üzüm kızı, haya peşinde koşan nasıl bir bakiredir? Utanma ve edeple mecliste kızarırsa ne olur?”

“**Kızardı** duhter-i rez derledi **hicâbından**

Alur göz ile nigâh it lebinde hâleti gör” (Nevres-i Kadîm G. 28/3)

“Üzüm kızı utancından kızarıp terledi; alıcı gözle bak onun dudağındaki hâli gör.”

Yüz kızartmak/Yüzü kızarmak: Utanç vermek/Utanmak.

“**Yüz kızardup** goncalar agzında altun gösterür

Fasl-ı gülde gülsitâna gelse ol sîmîn-beden” (Emrî G. 366/4)

“O gümüş tenli, gül mevsiminde gül bahçesine gelse yüz kızartıp goncalar ağzında altın gösterir.”

Beytte gümüş tenlinin bahçeye girişiyle goncaların yüzünün kızardığı mecazî olarak onun güzelliğinden dolayı utandıkları ifade edilmiştir. Goncaların kırmızı renkli

olmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla gümüş bedenlinin bahçeye gelmesine bağlanmıştır. Yüz kızartmak deyimini, somut olarak kırmızı olan gülle bağdaştırılmıştır.

“**Yüz kızardur** halkı öpersin diyü

Acı dil virdi surâhî sâgara” (Necâtî Bey G. 526/4)

“Sürahi kadehe acı dil verdi; halkı öpersin diye yüz kızartır.”

“Öyküندی gerçi leblerüne ey nigâr la‘l

Sonra **yüzi kızardı** olup şerm-sâr la‘l” (Mesîhî G. 143/1)

“Ey nigâr (resim gibi güzel)! Yakut, dudaklarına özendi sonra utanıp yüzü kızardı.”

“Hüner hicâbı koyup **yüz kızardı** bilmekdür

Güzellerün lebin öpmek bâde gibi” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 308/4)

“Güzellerin dudağını şarap gibi içmek, hüner örtüsünü çekip yüz kızartabilmektedir.”

“Bezme rindâne gelüp her hûbı bir öpmek diler

Meclisünde **yüz kızardup** bûse cerr eyler kadeh” (Sehî Bey G. 30/2)

“Rintler, meclise gelip her güzeli öpmek ister; kadeh senin meclisinde yüz kızartıp öpücük çekmek ister.”

1.36. Kara

Kara kelimesinin sözlük anlamı; bütün ışıkları emen, hiçbir ışını yansıtmayan en koyu renk, ışiksiz, karanlık gece rengi, kömür rengi olarak ifade edilmektedir. Yani kara, siyah renginin eş anlamlısıdır. Bununla birlikte kara kelimesinin yeryüzünün suyla çevrili olmayan kısmını ifade ettiği de bilinmektedir. Kara kelimesinin siyah kelimesinin eş anlamlısı olması ve koyu bir rengi yansıtmaması, olumsuz bir özellik olarak deyimlerde kendini göstermektedir. Kara günlere kalmak, kara günlü, kara haber, kara

yaslı, kara yazı, kara yüzlü, karalar bağlamak, karalar giymek gibi pek çok deyim kara renginin en koyu renk olması dolayısıyla olumsuz çağrışımlar yapacak şekilde ortaya çıkmaktadır.

Klasik Türk şairlerinin kara ile ilgili deyim kullanımları, genellikle kara kelimesinin koyu rengi yansıtmasıyla ilişkili olarak kullanılmıştır. Mecazî olarak deyimlerde geçen kara kelimesinin olumsuz çağrışımları somut olarak ayva tüyleri, saç, yazı, menekşe gibi siyah renge mensup olan varlıklarla özdeşleştirilerek kullanılmıştır. Örneğin; kara renkli kaşın, güneş gibi yüzü örtmesi kara günlere kalmak; kara renkli mürekkebin kalemin içinde bulunması kara kan ağlamak; gibi deyimlerle bağdaştırılarak kullanılmıştır. Bazı deyimler, kara kelimesinin hem renk hem de yeryüzünün suyla kaplı olmayan kısmını karşılayacak biçimde tevriyeli olarak kullanılmıştır.

Gözüne kara su inmek: 1. Gelmesini çok istediği birinin uzun süre yolunu gözlemek.
2. Çok fazla bakmaktan yorulmak.

“Ol boyı servin Hayâlî gözlemekden yolların

Lâle-i sahrâların **indi gözüne kara su**” (Hayâlî Bey G. 456/7)

“Ey Hayâlî! O selvi boylunun yolunu gözlemekten sahralardaki lalenin gözüne kara su indi.”

Gözüne kara su inmek deyimi, gelmesi çok istenilen birinin uzun süre yolunu gözleyenler için kullanılmaktadır. Beyitte gözlerine kara su inen varlık laledir. Lalenin tohumlarının siyah olması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla onun selvi boylunun yolunu gözlemesine bağlanmıştır. Deyimin lale ile ilişkilendirilmesi, deyim somutlaştırıldığının göstergesidir.

“Ohşadibilmez gubârını muharrir hatuna

Hâme tek bahmahdan **inse gözlerine kare su** (Fuzûlî K. 3/6)

“Muharririn kalem gibi gözlerine kara su inse de yazısını ayva tüyelerine benzetemez.”

Gözlerine kara su inmek deyimi, yazıya çok fazla bakan birinin gözlerinin yorularak kararması anlamında kullanılmaktadır. Beyitte muharrir, gubârî yazısını muhatabın (Hz. Muhammed'in) ayva tüyelerine benzetmek istemektedir ancak ona bakmaktan gözlerine kara su inse yani bakmaktan kör olsa bile bunu gerçekleştiremez. Gözlerine kara su inmek deyimi, kalemin gözüne yani ucuna gelen siyah mürekkeple bağdaştırılmıştır.

“İntizâr-ı peyâm-ı hattınla

Kara su indi çeşm-i pür-hûna” (Şeyh Galip B. 41)

“Ayva tüyelerinin haberinin üzüntüsüyle kan dolu göze kara su indi.”

“Rûhiyâ bir nice gün kim eyledüm nakş-ı cünûn

Baka baka hattuna indi **gözümde kara su**” (Bağdatlı Rûhî G. 908/5)

“Ey Rûhî! Deliliği o kadar nakşettim ki senin yazına baka baka gözüme kara su indi.”

Kara günlere kalmak: Sıkıntılı, üzüntülü günler geçirmek.

“Gözün kara ve kaşunla ol iki zülf kara

Ne kara günlere kaldım dirîg vâveylâ” (Hayâlî Bey G. 10/1)

“Gözün kara ve o iki zülüfle kaşın kara, ne kara günlere kaldım, eyvâh!”

Beyitte muhatabın göz, kaş ve saçlarının siyah olması, deyimde geçen kara kelimesinin renk anlamını ortaya çıkarmaktadır. Kara günlere kalmak deyiminde geçen gün kelimesi, sevgilinin yüzünün güneş gibi parlak olmasıyla ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Gitmez hevâ-yı zülfi dahı geldi hatt-ı yâr

İrdüm bu **kara günlere** baht-ı siyâh ile” (Nevî G. 453/2)

“Zülfünün havası gitmeden sevgilinin ayva tüyleri geldi; kara bahtla bu kara günlere geldim.”

Beyitte sevgilinin yanağına ayva tüylerinin gelmesiyle güneş gibi parlak yanağı kapanmıştır. Kara gün deyiimi, ayva tüyleriyle örtülmüş yanak için kullanılmıştır.

“Dâm-ı zülfüne gönül murgı düşüp âh didi

Ne **kara günlere ugramışam** eyvâh didi” (Hayâlî Bey G. 647/1)

“Gönül kuşu, saçlarının tuzağına düşüp ‘âh’ dedi; ‘Ne kara günlere kaldım, eyvâh’ dedi.”

“Tenümde dâglarum mihr-i münkesif gibidür

Ne **kara günlere kaldum** cihânda Hâletiyâ” (Azmîzâde Hâletî G. 15/5)

“Ey Hâletî! Tenimde yaralarım tutulmuş güneş gibidir; dünyada ne kara günlere kaldım.”

Kara günlü: Üzüntülü, sıkıntılı.

“Şeb-gûn saçını eyleme ey meh nikâb-ı subh

Togsın bu **kara günlüye** ol âfitâb-ı subh” (Mesîhî G. 29/1)

“Ey ay! Gece renkli saçını sabah örtüsü yapma; o sabah güneşi bu kara günlüye doğsun.”

Kara günlü deyiimi, mecazî olarak üzüntü ve sıkıntı içinde olan kimseler için kullanılan bir deyimdir. Beyitte kara günlü deyiimi, sevgilinin güneş gibi yüzünü örten saçlarla bağdaştırılmıştır.

“Ey gönül gör ne **kara gün** geldi âhir başuna

Hatt-ı dil-ber geldi târîk itdi rûz-ı rûşenün” (Zâtî G. 796/2)

“Ey gönül! Sonunda başına ne kara gün geldi; sevgilinin ayva tüyleri aydınlık gününü karanlık etti.”

Beyitte sevgilinin ayva tüylerinin aydınlık yüzünü örtmesinden dolayı gönül kara günlere kalmış yani mecazî olarak büyük bir üzüntü içine girmiştir. Kara gün deyimi, güneş gibi yüzü örten ayva tüyleriyle ilişkilendirilmiştir.

“Gözlerün hattun gelelden doydı ‘âşık kanına

Kara gününde olur mey içmeden küffâr mest” (Hayâlî Bey G. 29/5)

“Gözlerin, ayva tüylerin geldiğinden beri âşık kanına doydun; kâfirler, kara günde şarap içmeden sarhoş olur.”

“Siyâhlar geyinürsen şeb içre mâha dönüp

Ne **kara günlülerün** bahtına irişse zevâl” (Gelibolulu Âlî G. 322/3)

“Gece içinde aya dönüşüp siyahlar giyinürsen nice kara günlülerin bahtına zevâl erişir.”

Kara haber: Ölüm veya felâket haberi, çok üzücü haber.

“Revâ mîdur ki şâd olur lebün bir **kara haberden**

Ki dir kulaguna zülfün hevâ-dâr-ı gamgînünden” (Kadı Burhaneddin G. 1061/7)

“Saçın, gam havasını senin kulağına söyler; dudağının kara habere sevinmesi reva mîdır?”

Beyitte kara haber deyimi, siyah renkli ayva tüyleriyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Saçın bittiği kulak hizasında ayva tüylerinin çıkmaya başlaması, kara haberin ayva tüyleriyle ilgili olduğunu göstermektedir.

“Ruhsârunun **kara haberiyile** gelür hatun

Bir gün olur ki çarh siyeh-pûş ider seni” (Nevres-i Kadîm G. 133/3)

“Senin ayva tüylerin, yanağının kara haberiyile gelir; bir gün gelir felek seni siyah örtüyle kapatır.”

Kara talih: Kötü şans

“**Kara bahtum** gibi yanam neye bekler ki devât

Çün hayât âbî nihândur neye yarar zulumât” (Gelibolulu Âlî Msm.17-III/2)

“Divit, kara bahtım gibi neden bekler? Çünkü hayat suyu gizlidir; Karanlıklar Ülkesi neye yarar?”

“Ben gibi bir **kara bahtluva** yüzi ag olsun

Kıldı ihsân yine bir mihr-i dırahşân felek” (Fatîn G. 75/4)

“Felek, benim gibi bir kara bahtlıya parlak bir güneş nasip eyledi, onun yüzü ak olsun.”

“Aldun karârımı beni dîvâne eyledün

Ey **kara bahtımun** yeri kâkül misin nesin” (Gelibolulu Âlî G. 403/2)

“Benim kararımı aldın, beni divane ettin; ey kara bahtımın yeri, kakül müsün, nesin?”

Kara sevda: Karşılığı olmayan aşk.

“Başdaki sevdâ **kara sevdâ** mıdır bilmem nedir

Sevdigim Mecnûn gibi Leylâ mıdır bilmem nedir” (Fatîn G. 35/1)

“Baştaki sevda kara sevda mıdır, bilmem nedir? Mecnun gibi sevdiğim Leyla mıdır, bilmem nedir?”

“Leyli-i zülfini gördükçe o şühun ‘uşşâk

Kara sevdâya düşüp Kays-ı beyâbân oluyor” (Fatîn G. 47/2)

“Âşıklar, o şuhun gece renkli zülfünü görünce kara sevdaya düşüp çöl Kays’ı oluyor.”

“Bu yakında bir **kara sevdâya** oldum dest-res

Kays-ı bî-çâre gibi Leylâ’ya oldum dest-res” (Fatîn G. 64/1)

“Bu yakınlarda bir kara sevdaya el uzattım; çaresiz Kays gibi Leyla’ya ulaştım.”

“Vardum yine bir dil-ber-i hatt-âveri sevdüm

Kendim bile bile **kara sevdâya düşürdüm** (Fatîn G. 105/4)

“Yine ayva tüyleri yeni çıkmaya başlamış bir dilberi sevdim; kendimi bile bile sevdaya düşürdüm.”

Kara yazı: Kötü talih.

“Çekerüm neyse yazılmışda bozılmış yokdur

Hatı sevdâsı başumun **kara yazusu** imiş” (Emrî G. 226/4)

“Onun ayva tüyelerinin sevdası, başımın kara yazısıymış; yazılmışta bozulmuş yoktur, neyse çekerim.”

Kara yazı deyimi, kötü talihi simgelemek için kullanılan genellikle kötü alın yazısı olarak bilinen bir deyimdir. Farsça bir sözcük olan hat, hem yazı hem de ayva tüyleri anlamına gelmektedir. Ayva tüyleri, siyah renkli olduğu için yazıyla bağdaştırılarak kullanılmıştır. Ayva tüyleri, Divan şiirinde sevgili olarak nitelendirilen kişinin güzelliğini azaltan bir unsur olarak kullanılmaktadır. Kara yazı deyiminin beyitte kullanılması, yazı ve ayva tüyelerinin bağdaştırılmasının güzel bir örneğidir. Bir insanın yüzünde ayva tüyelerinin belirmesi kaçınılmaz bir gerçektir. Ayva tüyelerinin güzelliği azaltması kara yazı deyiminin mecazî anlamını verirken ayva tüyelerinin siyah renkli olması ve yazı unsuruyla bağdaştırılması kara yazı deyiminin somutlaştırıldığının göstergesidir.

“Dil elif kaddün ile halka-i zülfün göricek

Ne **kara yazu** imiş başuma bu âh didi” (Sehî Bey G. 300/3)

“Gönül, senin elif gibi boyunu ve halka halka zülfünü görünce ‘Âh! Başıma bu nasıl bir kara yazıymış?’ dedi.”

Kara yazı deyiminin siyah renkli saçla ilişkilendirilerek somutlaştırıldığı görülmektedir. Boyun uzun olması, elif harfiyle; saçın ise halka şeklinde olması güzel he harfiyle bağdaştırılarak ortaya âh kelimesi çıkarılmıştır. Âh kelimesi de yine kara yazı deyimine göndermedir.

“Bana şöyle gelir kim hatt-ı ruhsârı o meh-rûnun

Ola bir sûreti başımda olan **kara yazunun**” (Azmîzâde Hâletî G. 443/1)

“O ay yüzünün yanağındaki ayva tüyleri bana başımda olan kara yazının bir sureti gibi gelir.”

Beyitte ay yüzlü olarak nitelendirilen kişinin ayva tüyelerinin mütekellimin kara yazısının sureti gibi olması, kara yazı deyiminin betimlenerek somutlaştırılmasına güzel bir örnektir.

“Alnımın aldı **kara yazıların** çünkü dile

Hâme kan ağladı dökdi başa toprak kâğıd” (Hayâlî Bey G. 46/3)

“Kalem, alnımın kara yazılarını diline aldığı için kan ağladı; kâğıt başına toprak döktü.”

Beyitte kan ağlamak deyimi kırmızı mürekkep; başına toprak saçmak deyimi ise kâğıdın üzerindeki toprakla ilişkilendirilmiştir. Mürekkebin kuruması için üzerine toprak dökülür. Beyitteki bu iki hadise, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla kalem ve kâğıdın mütekellimin alnındaki kara yazıları dile getirmesine bağlanmıştır.

“Düşdün heves-i zülf ü hata ey dil-i miskîn

Başına **kara vazu** imiş bu kuru sevdâ” (Necâtî Bey K. 1/7)

“Ey miskin gönül! Ayva tüyleri ve saç hevesine düştün; ne kara yazıymış başına bu kuru sevda.”

“Bir müşevveş **kara yazudur** benüm ol cânuma

Hatt -ı lâ‘lün ger hat-ı yâkût ise cânâ senün” (Zâtî G. 796/4)

“Ey can! Eğer senin dudağındaki ayva tüyleri yakut yazı ise o benim canım için karmakarışık bir kara yazıdır.”

“Çekmek için kuru sevdâlarını kâkülünün

Kara yazı imiş alnımda benüm bu iki kaş” (Hayâlî Bey G. 222/13)

“Senin kakülünün kuru sevdasını çekmek için benim alnımdaki bu iki kaş kara yazıymış.”

“Ezel kâtibleri ‘uşşâk bahtın **kare yazmışlar**

Bu mazmûn ile hat ol safha-i ruhsâre yazmışlar” (Fuzûlî G. 68/1)

“Ezel kâtipleri, âşıkların bahtını kara yazmışlar; bu mazmun ile o hattı, yanak sayfasına yazmışlar.”

Kara yüzlü/Yüz karası/Yüzü kara: Utanılacak durumda olan.

“**Yüzi kara** benefşe perîşân durur neye

Oynadugın işitdi saçunı sabâyile” (Kadı Burhaneddin G. 166/7)

“Yüzü kara menekşenin perişan olmasının nedeni, saçının saba rüzgârıyla oynamasını işitmesindedir.”

“Ruh-ı dil-dârı kabz itmiş bir iki **kara yüzlüler**

Kiminün adı kâküldür kiminün hatt u hâl olmuş” (Emrî G. 231/3)

“Sevgilinin yüzünü bir iki kara yüzlüyü ele geçirmiş; kiminin adı kakül, kiminin adı ayva tüyleri ve ben olmuş.”

Kara yüzlü deyimi, mecazî olarak utanç verici işler yapanlar için kullanılan bir deyimdir. Beytin bağlamında kakül, ayva tüyleri, ben sevgilinin yüzünü örttüğü için

mecazî olarak utanılacak bir iş yapmıştır. Kara yüzlü deyimi, somut olarak siyah renkli kakül, ayva tüyleri ve ben için kullanılmıştır.

“Ola adûlarınun sâye gibi **yüzü siyâh**

Sen olduğunca cihânda güneş gibi meşhûr” (Hayâlî Bey K. 1/29)

“Dünyada sen güneş gibi meşhur oldukça düşmanlarının yüzü gölge gibi siyah olsun.”

Beyitte teşbîh sanatı aracılığıyla muhatabın düşmanları, yüzü kara olma yönünden gölgeye benzetilmiştir. Mecazî olarak utanılacak bir duruma düşmeyi ifade eden yüzü kara olmak deyimi, somut olarak siyah renkli olan gölgeye benzetilmiştir.

“İki ruhsâre-i zîbâ ile bir gördiler mihri

Anunçün oldı göz merdümlerinün **yüzleri kara**” (Emrî G. 469/3)

“Göz bebekleri, güneşi senin güzel yanaklarınla bir gördü; bu yüzden onların yüzleri kara oldu.”

Beyitte göz bebeklerinin siyah olmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla göz bebeklerinin güneşi, sevgilinin yanaklarına benzetmelerine bağlanmıştır. Parlaklık olarak sevgilinin yanaklarını güneşe benzetmek bir suç ya da utanacak bir durum olarak nitelendirilmiştir. Yüzü kara deyiminin somut olarak siyah olan göz bebeğiyle bağdaştırıldığı görülmektedir.

“Zevâli başına gelsün günün ki hem-dem ider

Nigârı sâye denilen şu **yüzi kara** ile” (Emrî G. 494/3)

“Nigârı (Resim gibi güzel sevgiliyi), gölge denilen şu yüzü kara ile arkadaş ettiği için güneşin zevali başına gelsin.”

Beyit, bağlamsal olarak güneşin hareketleri üzerine kurgulanmıştır. Tam öğle zamanı saat 12.00’de güneş ışınları yeryüzüne dik gelmeye başlayınca gölge oluşmaya başlar. Bu saatten sonra güneş ışınları alçalmaya başlar ve güneş zeval noktasına gelir. Beyitte hem zeval bulmak hem de yüzü kara deyimleri güneşle ilişkilendirilerek

somutlaştırılmıştır. Yüzü kara deyimi, gerçek anlamda siyah renkli olan gölgeyle ilişkilendirilmiştir.

“Hatuna öykündüğü için ‘anber-i ter haşre degin

Yuyımaz yedi denizler **yüzünün karelerin** (Necâfî Bey G. 422/3)

“Taze amber, senin ayva tüyelerine özendiği için mahşere kadar onun yüz karasını yedi deniz yıkayamaz.”

Beyitte amberin siyah renkli ve güzel kokulu olması, onun muhatabın ayva tüyelerine özenmiş olmasıyla ilişkilendirilmiştir. Amberin muhatabın ayva tüyelerine özenmiş olması, onun için bir yüz karasıdır ve bu utanç verici durumu denizler bile mahşere kadar yıkayamaz. Yüz karası deyimi, somut olarak siyah renkli amberle bağdaştırılmıştır.

“Hattun misâliyem diyeli bildi cürmini

Yüz karasıyla başına toprak koyar hat” (Cem Sultan G. CLV/3)

“Yazı, senin ayva tüyelerinin benzeriyim dediğinden beri hatasını bildi yüz karasıyla başına toprak koyar.”

Beyitte yazının siyah renkli olması ve yazının mürekkebinin kuruması için üzerine toprak dökülmesinin nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla onun muhatabın ayva tüyelerine benzemek istemesine bağlanmıştır. Hat kelimesi cinas sanatı aracılığıyla ilk mısrada ayva tüyleri, ikinci mısrada yazı anlamında kullanılmıştır. Yüz karası deyimi, siyah mürekkeple yazılmış yazıyla ilişkilendirilmiştir.

“Hâl ü hattun kabz u bast itdi ruh-ı tâbânunı

Kara yüzlüler geçürdi ey kamer devrânunı” (Emrî G. 524/1)

“Ey ay! Senin devrini kara yüzlüler ele geçirdi; ben ve ayva tüyelerin parlak yüzünü ele geçirip yerleştiler.

“Sabâh olunca **yüzi karası** çün itdi zuhûr

Gice aceb neye gögsün gerüp gezerdi kamer” (Şeyhüslâm Yahyâ K. 4/7)

“Acaba ay, geceleyin niçin göğsünü gerip gezerdi; gündüz olunca yüzünün karası ortaya çıkardı.”

“Çemende gözi baglu çâkeridür çeşmünün nergis

Hatâda **yüzi kara** bir kulundur zülfünün ‘anber” (Bağdatlı Rûhî G. 293/2)

“Nergis, çemende senin gözünün gözü bağlı kölesidir; amber hatada zülfünün yüzü kara bir kuludur.”

“Müşg-i Çin zülfün ile eylese da‘vi ne ‘aceb

Ne olur **yüzi kara** kulda hatâdan gayrı” (Fuzûlî G. 279/4)

“Çin miski saçınla davaya girse buna şaşılır mı? Yüzü kara kulda hatadan başka ne olur?”

“Dolaşdum zülf-i yâra ilteremedüm başa sevdâsın

Hemân **yüz karalığı** hâsıl oldı rûzgârımdan” (Avnî G. 58/4)

“Sevgilinin saçına dolaştım, onun sevdasını başa ilteremedim; benim rûzgârımdan yüz karalığı ortaya çıktı.”

“Perişân zülfünü gören meger kim miske benzetmiş

Yüzi kara olup kaçdı Hatâ’ya ol hatâsından” (Avnî G. 64/5)

“Meğerse senin perişan zülfünü gören, miske benzetmiş; bundan dolayı o (misk), hatasından yüzü kara olup Hata’ya kaçmış.”

“Öykündüğü için yüzüne mâh-ı çâr-deh

Âhumla yüzleyüp **yüzini kara** eyledüm” (Mesîhî G. 156/3)

“Ayn on dördü senin yüzüne özendiği için âhumla onun yüzünü kara ettim.”

“Ben beni yirden yire ursam yiridür sâye-vâr

Kim salınur dem-be-dem yanunca bir **yüzi kara**” (Necâtî Bey G. 449/2)

“Daima senin yanında bir yüzü kara salındığı için ben beni gölge gibi yerden yere vursam yeridir.”

“Miskîn saçuna öyküneli ‘anber ey sanem

Yunmaz yidi denizler ile **yüzi karası**” (Necâtî Bey G. 611/3)

“Ey sanem! Amber, misk kokulu saçına özendiğinden beri Yedi Denizler onun yüzünün karasını yıkayamaz.”

“Yüzüne karşı egerçi ki lâf-ı hüsn urdı

Ne oldı kendüye kaldı mehün **yüzi karası**” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 337/4)

“Eğer ay, yüzüne karşına güzellik bahsini açıtıysa ne oldu? Onun yüzünün karası kendine kaldı.”

“Tolaşma zülfine İshâk gey sakın zîrâ

Yanında hattı gibi vardur **yüzi karası**” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 65/5)

“Ey İshâk! Sakın onun zülfüne dolaşma çünkü onun yanında ayva tüyleri gibi yüz karası var.”

“Sümbül özünü zülfine benzetti nigârün

Bildi ki hatâdur

Daglarda biter **yüzi kara** başı aşaga

Kaygulu mükedder” (Fuzûlî Müs.1/3-4)

“Sümbül, kendini put gibi sevgilinin saçına benzetti; hata olduğunu anladı, dağlarda yüzü kara, baş aşağı biter; kaygılı ve kederlidir.”

“Serv-kaddün-veş nigârâ olmayan yolunda râst

Göreyin zülf-i kecün gibi **yüzi olsun kara**” (Adnî G. 1/5)

“Ey nigâr (resim gibi sevgili)! Senin selvi boyun gibi senin yolunda dürüst olmayanın kıvrım kıvrım saçın gibi (onun) yüzünün kara olduğunu göreyim.”

“Öykinürmiş hatuna surete ammâ gelicek

Kaldı **yüz karalığı** kendüye misk-i Hotenün” (Bağdatlı Rûhî G. 668/2)

“Hoten miski, senin hattının suretine özenirmiş; yüz karalığı kendine kaldı.”

“Ben ol zülf-i siyâha mübtelâyam

Yüzüm kara günâha mübtelâyam” (Karamanlı Aynî G. 325/1)

“Ben o siyah zülfe tutulmuşum; yüzüm kara, günaha tutulmuşum.”

“Zülfüne didüm açıl ki hâlünü görsün gözüm

Derledi yüzi hayâdan didi ki **yüz karası**” (Kadı Burhaneddin G. 1047/2)

“Zülfüne ‘Açıl ki gözüm benini görsün.’ dedim; utanıp yüzü terledi, ‘yüz karası’ dedi.”

“Nisân bulıdı yağmuru dökdi benefşeye

Zülfün katunda yuyımadı **yüzi karasını**” (Kadı Burhaneddin G. 1289/2)

“Nisan bulutu, menekşeye yağmur döktü; zülfünün katında onun yüz karasını yıkayamadı.”

“Zülfüne öykündüğün ‘anber görüp miske didi

Ne **yüz karasıdır** bu ki yüzüm yire düştü” (Ahmet Paşa G. 346/7)

“Amber, miskin senin zülfüne özendiğini gördü; ‘Bu nasıl bir yüz karasıdır ki yüzüm yere düştü.’ dedi.”

“Bir kerre yanılıp hatına benzerem dimiş

Oldı bu **yüz karasıyla** şerm-sâr nesh” (Cem Sultan G. XXXV/1)

“Nesih yazı, bir kerre yanılıp senin ayva tüyelerine benzerim demiş; bu yüz karasıyla utandı.”

“Zülfüne benzedürmiş özin nâfe-i Hatâ

Kendü özine kaldı yine **yüzi karası**” (Cem Sultan G. CCCXXXVI/2)

“Ceylan miski, kendini senin saçına benzetirmiş; yine yüzünün karası kendine kaldı.”

“Agyâr zülf-i yâra dolaşmak diler Sehî

Görmez **yüzi karasını** ol bir fülâna bak” (Sehî Bey G. 123/5)

“Ey Sehî! Rakip sevgilinin zülfüne dolaşmak ister; yüzünün karasını görmeyen o bir filana bak.”

“Hâlüne sehv ile benzetmiş özin ‘anber garîb

Yüz karalığını hâsıl itdi od oldı yeri” (Sehî Bey G. 265/3)

“Zavallı amber, yanlışlıkla kendini senin benine benzetmiş; yüz karalığını ortaya çıkardı; yeri ateş oldu.”

“Ol mehün gün yüzünün hâl-i siyeh-kâresi çok

Benzer ol şehre ki gâyetde **yüzi karesi** çok” (Zâtî G. 640/1)

“O ay gibi sevgilinin güneş yüzünün siyah beni çok; yüz karası çok olan şehre benziyor.”

“Oldı yüzüm öninde yire sürmeden siyâh

Bakmadı yâr **yüz karası** oldı hâsılum” (Zâtî G. 956/4)

“Onun önünde yüzümü yere sürmekten yüzüm siyah oldu; sevgili bakmadı, kazancım yüz karası oldu.”

“Hattı geldiğini dildâra igen yüzlemeniz

Çünkü **yüz karasıdır** yüzüne urman anı” (Şeyhülislâm Yahyâ Müf.126)

“Sevgiliye ayva tüyelerinin geldiğini sakın söylemeyin çünkü o yüz karasıdır, yüzüne vurmayın.”

“Ay yüzünde didüm ne dânedür ol

Didi ki **yüz karası** pes nidelum” (Kadı Burhaneddin G. 592/6)

“‘Ay yüzünde o ne tanedir.’ dedim; ‘Yüz karası, ne yapalım?’ dedi.”

“Didüm zülfî gider hâlünü gösder

Didi uzatmağıl **yüz karasıdır**” (Kadı Burhaneddin G. 617/3)

“Zülfünü çek, benini göster.’ dedim; ‘Uzatma, yüz karasıdır.’ dedi.”

“Zülfine didüm açıl ki hâlünü görsün gözüm

Derledi yüzi hayâdan didi ki **yüz karası**” (Kadı Burhaneddin G. 649/2)

“Onun zülfüne ‘Açıl ki gözün benini görsün.’ dedim; utancından yüzü terledi, ‘yüz karası’ dedi.”

Karadan alet onarmak: İşin içinde olmayanın işi kolay sanması.

“Gönlüm sefîne katı denizdür cemâl ana

Karadan âlet onarur ol hatt u hâl ana” (Necâtî Bey G. 11/1)

“Gönlüm bir gemi, yüzünün güzelliği ise denizdir; o ayva tüyleri ve ben bu gemiye karadan alet onarır.”

Karadan alet onarmak, bir geminin bozulan herhangi bir parçasının karaya çekilmesi suretiyle onarılmasıdır. Geminin denizde onarılmasından daha kolay olduğu

için hafife alınmaktadır. Sevgilinin ayva tüyleri ve beni onun yüzünde yer almaktadır, yani her ikisi de onun yüzünde olduğu için ona yakındır, işi kolaydır. Âşığın gönül kayığı ise uzakta olduğu için zor durumdadır. Kara sözcüğünün anlamlarından biri bu deyimde geçen yeryüzünün denizle örtülü olmayan kısmıdır. Kara sözcüğünün diğer anlamı ise renk olarak ayva tüyleri ve benin siyah olmasıyla ilgilidir. Kara kelimesi renk olarak düşünülürse beyit, “Gönlüm bir gemi, yüzünün güzelliği ise denizdir; o ayva tüyleri ve ben gönül gemime siyah renkli aletler yapar.” şeklinde anlam kazanır.

“Keştî-i câni salup deryâ-yı ‘aşka şimdi dil

Sâhil-i zülfe çıkup **âlet onarur karadan**” (Âşık Çelebi G. 60/2)

“Gönül, aşk denizine can gemisini salarak zülûf sahiline çıkıp karadan alet onarır.”

Karalar giymek: Çok üzölmek, yasa bürünmek, matem tutmak; çok üzüntülü olduğunu davranışlarıyla belli etmek.

“Yagma kılalı hüsn ilini hatt leşkeri

Gamdan **boyandı karaya** mâtem tutar zülûf” (Adnî G. 42/6)

“Asker gibi ayva tüyleri, güzellik ilini yağmaladığından beri zülûf gamdan karaya boyandı, matem tutar.”

Beyitte asker olarak nitelendirilen ayva tüyelerinin güzellik ilini yağmaladığından beri zülûf karaya boyanmış matem tutmaktadır. Saçın siyah renkli olmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla ayva tüyelerinin güzel yüzü örtmesine bağlanmıştır. Beyitte karalar giymek deyimini karaya boyanmak olarak kullanılmıştır.

“Derd-i hecrinden o bed-mihrün bize mâtem tutup

Karalar geydi yüzün toprağa urdı sâyemüz” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 103/3)

“O insafsızın ayrılık derdinden gölgemiz matem tutarak karalar geydi, yüzünü toprağa vurdu.”

Beyitte karalar giyme eylemini gerçekleştiren, gölge anlamına gelen sayedir. Gölgenin siyah renkli olması ve insan bedeninin yansması olarak yerde görünmesi, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla insafsız olarak nitelendirilen kişinin hasretine bağlanmıştır. Mecazî olarak gölgenin üzüntü içinde olması, karalar giymek deyiminin soyut anlamını verirken gölgenin siyah renkli olması, deyim somutlaştırıldığına göstergesidir.

“Hasret-i la‘lünle dil cân virdi ey Hızır-ı zemân

Karalu giydi anun’çün Âb-1 Hayvân tutdı yas” (Zâtî G. 569/4)

“Ey zamanın Hızır’ı! Senin yakut dudağının hasretiyle gönül can verdi; bundan dolayı Âb-1 Hayât yas tuttu, karalar giydi.”

Beyitte Hızır ve Âb-1 Hayât hikâyesine telmih yapılmıştır. Klasik Türk şiirinde sevgilinin dudağı can vericilik özelliğiyle bilinmektedir. Beyitte gönül, zamane Hızır’ı olarak nitelendirilen kişinin dudağının hasretiyle can vermiştir. Âb-1 Hayât ise yas tutarak karalar giymiştir. Âb-1 Hayât’ın Zulumat diğer adıyla Karanlık Ülkesi’nde yer aldığına inanılmaktadır (Levend, 2015: 177). Âb-1 Hayât’ın karanlıkta yer alması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla gönlün bu dudaktan ayrı düşmesine bağlanmıştır.

“Cân viricek âkibet sevdâ-yı zülfünden senün

Ehl-i diller **karalar geysün** dutup mâtem bana” (Avnî G. 3/4)

“Âşıklar, sonunda senin saçının sevdasından can verecekler, karalar giysinler, bana matem tutsunlar.”

“Bâz-1 devlet yoldı bâlin ‘andelîb efgân ider

İniler kumrı anunçün **karalar geydi** ‘ukâb” (Karamanlı Aynî Msm. 36-III/3)

“Devlet doğanı, kanadını yoldu; bülbül feryat eder; kumru onun için inler; kartal karalar giyer.”

“Bikr-i fikrümü derûndan çıkarup

Mâtem için **kara giydürdi** kalem” (Mesîhî Tb. 23-4/7)

“Kalem, sözümü gönülden çıkarıp matem için kara giydirdi.”

“Hûnî gözün helâk ideli bî-günâhlar

Mâtem tutar **giyer** hat-ı zülfün **siyâhlar**” (Emrî G. 88/1)

“Kanlı gözün günahsızları helak ettiğinden beri ayva tüylerin ve saçın matem tutar, karalar giyer.”

“Zülf-i müşğünün hevâsı hâk idüpdür Emrîyi

Kara geysün sünbül-i bâğ ebr-i nîsân aglasun” (Emrî G. 383/5)

“Senin misk kokulu zülfünün hevesi, Emrî’yi toprak etmiştir; bağın sünbülü karalar giysin, nisan bulutu ağlasın.”

“Tîr-i gamzenle nigârâ ‘âşık öldürdün gibi

Yâsı var ebrûlarunun yine **geymis kareler**” (Emrî G. 120/2)

“Ey nigar (resim gibi güzel)! Sanki gamzenin okuyla âşık öldürmüş gibisin; kaşlarının yası var yine karalar giymiş.”

“Bülbül için yalnız kan ağlamaz her gonca-leb

Karalar geymis durur zülfün gibi süsen dahı” (Sehî Bey G. 266/5)

“Bülbül için yalnızca her gonca dudak, kan ağlamaz; süsen de saçın gibi karalar giymiştir.”

“Ey mâh uyan ki kanlar içinde yatur şafak

Sensiz **siyâh giydi** felek tâh-be-key bu hâb” (Yenişehirli Avnî Msm. 8-3/2)

“Ey ay! Gökyüzü sensizken karalar giydi, şafak kanlar içinde yatar; bu uyku nereye kadar?”

Yüreği kararmak: (bk. Bağır/Ciğer/Yürek)

1.37. Kıl/Püskül/Tüy

Kıl kelimesinin sözlük anlamı; kimi hayvanların derisinde, insan vücudunun belli yerlerinde çıkan üst deri ürünü olan ipliksi uzantı olarak tanımlanmaktadır. Kıl ince olması yönüyle pek çok deyimde mecazî olarak önemsiz olmayı ifade edecek biçimde kullanılmaktadır. Bir kılına asmamak, kıl kadar değeri yok, kıl kadar inanmamak gibi deyimler gündelik kullanımda umursamamak ya da önemsememek şeklinde anlamlandırılabilir. Kılın ince olması yine bedenle ilişkili olarak zayıflamayı ifade edecek biçimde kıl kadar kalmak gibi deyimlerde kendini göstermektedir.

Klasik Türk şairlerinin şiirlerinde kendisine yer bulan kıl ile ilgili deyimler, çoğu zaman sevgilinin ayva tüyleri ya da saçıyla ilişkilendirilmiştir. Bununla birlikte kıl ve incelik ile ilgili olan deyimler, sevgilinin beliyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Kıl ile ilgili deyimlerin saçla ilişkilendirilerek kullanılması deyimlerin somut anlam çağrışım alanlarını ortaya çıkarmaktadır.

Ağzında tüy bitmek: (bk. Ağız)

Bir kılına asmamak: Önem vermemek, umursamamak.

“Büy-ı ‘aşk ile sarıldum nâfe gibi posta

Bir kılına asmadı ol kâkül-i pür-ham beni” (Bâkî G. 536/2)

“Aşk kokusu ile nâfe gibi posta sarıldım; o kıvrım kıvrım kakül beni bir kılına asmadı.”

Bir kılına asmamak deyimini; mecazen umursamamak, önem vermemek anlamlarını karşılayan bir deyimdir. Beyit, bağlamsal olarak koku, nâfe, kakül üzerine kurgulanarak bir kılına asmamak deyimini saçla ilişkilendirilmiştir.

Gözüne kılca görünmemek: Çok değersiz görmek.

“Gönül hevâ-yı ser-i zülfünü ider sevdâ

Gözine kılca görünmez bu ‘âlemün varı” (Sehî Bey G. 281/4)

“Gönül saçının ucuna sevdalanır; bu âlem gözüne kıl kadar görünmez.”

Beyitte dünya, mütekellimin gözüne muhatabının saçının yanında kıl kadar görünmemektedir. Dünya varlığı, sevgilinin saçının yanında değersizdir. Gözüne kıl kadar görünmemek deyiminin saçla bağdaştırılarak kullanılması, deyimde geçen kıl kelimesinin somut anlam alanına çağrışım yapmaktadır.

Kıl kadar ayrı olmamak: Çok benzemek

“**Olmaz kıl kadarı** nâfe saçundan **ayru**”

Meger ol zülf-i siyâh ile kesildi göbeği” (Necâtî Bey G. 642/5)

“Nâfe, senin saçından kıl kadar ayrı olamaz; meğer onun göbeği siyah saçla beraber kesildi.” (bk. Göbek→Göbeği birlikte kesilmek)

Kıl kadar değeri olmamak: Önemsiz görmek

“Zülfi kimi ayagın koymaz öpem nigârüm

Yoktur anun yanında **bir kılca i'tibârüm**” (Fuzûlî G. 192/1)

“Sevgilim, zülfü gibi ayağını öpmem için koymaz; onun yanında kıl kadar değerim yok.”

Beyitte kıl kadar değeri olmamak deyimini, sevgilinin ayaklarına kadar uzun olan saçla ilişkilendirilmiştir. Sevgilinin ayağına kadar uzanan saç, onun ayağını öperken âşık onu öpmemektedir.

Kıl kadar eksiği yok: Mükemmel.

“Dime virmiş hüsnine mûy-ı hat-ı ruhsârı nakş

Yokdur Emrî hüsninde **kıl eksügi** cânânumun” (Emrî G. 268/5)

“Emrî! Sevgilimin güzellikte kıl kadar eksiği yok; yanağının ayva tüyelerinin kılı, onun güzelliğini süslemiş deme!”

Kıl kadar inanmamak: Hiç inanmamak

“Miyânı râzına heyhât irişmedüm kılca

Ne denlü dikkat idem nesne yok kemer görünür” (Adnî G. 12/3)

“Ne yazık ki onun belinin sırlarına kıl kadar erişemedim; ne kadar dikkat etsem de nesne yok, kemer görünür.”

“Şol denlü dolandurdı bilün zer kemeründen

Bir kılca kişi nesne **inanmaz** o miyâna” (Sehî Bey G. 205/3)

“Belin senin altın kemerinden şu denli dolandırdı; o bele bir kişi kıl kadar inanmaz.”

Kıl kapmak: Birinden, bir şeyden tedirgin olmak, huylanmak, kuşkulanmak.

“Gam yemez kılca hatundan hân-ı hüsnün eyle ‘arz

Ey hâflüm kıl kapar gel iştihâsı çeşmümün” (Zâtî G. 709/8)

“Ey dostum! Gözümün iştahı kıl kapar; gel, senin ayva tüyelerinden kıl kadar gam yemez güzelliğinin şahını sun.”

Kıl üstüne bina edilmek: Temeli sağlam olmamak.

“Ey pâdişâh-ı mülk-i melâhat güzelligün

Bünyâdı bir kıl üstinedür kılma i‘timâd” (Necâtî Bey G. 50/2)

“Ey güzellik mülkünün padişahı! Senin güzelliğinin temeli bir kıl üstünedir, ona itimat etme.”

Beyitte muhatabın güzellik mülkünün kıl üstüne inşa edildiği yani mecazî olarak güzelliğin temelinin sağlam olmadığı, gelip geçici olduğu ve bundan dolayı ona itibar edilmemesi gerektiği ifade edilmiştir. Beyitte muhatabın güzellik bakımından çok üstün özelliklere sahip olduğu anlaşılmaktadır; ancak saç ve ayva tüyelerinin çıkmasıyla bu

güzellik gelip geçecektir. Kıl üstüne bina edilmek deyimi, mecazî anlamın yanında somut olarak muhatabın saç ve ayva tüyelerine gönderme yapmaktadır.

“Şol nakş-ı hüsnî ne k’ana yok ey gönül sebât

Bünyâdı bir kıl üstinedür itme iltifât” (Sehî Bey G. 17/1)

“Ey gönül! Onun güzellik süsünün ne olduğuna karar verilmemiştir; temeli bir kıl üstünedir, ona rağbet etme.”

“Dayanup hüsnüne cevri itme Hayâlî’ye ki çün

Bir kıl üstinde durur hûblugin **bünyâdı**” (Hayâlî Bey G. 612/5)

“Güzelliğine güvenip Hayâlî’ye eziyet etme; çünkü senin güzelliğinin temeli bir kıl üstünedir.”

Kılca kalmak: Çok zayıflamak

“Ümmîd-i zülfün ile **kılca kaldı** gönlümün cânı

Demidür tut elini kim ayağa düşdi miskînün” (Adnî G. 49/4)

“Gönlümün canı, seni zülfünün ümidiyle kıl kadar kaldı; ayağa düştü, bu miskinın eline tutma zamanıdır.”

Kılca kalmak zayıflamanın derecesini belirtmek için kullanılmaktadır. Beyitte deyimin cambaz mazmunuyla ilişkilendirilerek kullanıldığı görülmektedir. Mütekellimin gönlü, zayıflayıp küçücük kalması bakımından cambaz, muhatabın saçları ise cambazın içinden geçtiği çember gibidir. Zaaf kelimesi, hem irade hem de beden olarak güçsüzlüğü ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Gönül, muhatabın saçlarına olan zaafıyla zayıflamaktadır ancak ne kadar incelse de bir türlü o saça ulaşamayarak muhatabın ayağına düşmekte ve ondan yardım dilemektedir. Beyitte muhatabın saçları ve kılca kalmak deyimi bağlantılı olarak kullanılmıştır. Miskîn kelimesi hem düşkün hem de misk kokulu anlamlarına gelmektedir. Şiirde düşkün anlamına gelecek şekilde kullanılan miskin kelimesinin beyitte kullanılmayan misk kokulu anlamı, ihâm-ı

tenasüp sanatı aracılığıyla zülûf sözcüğü ve kılca kalmak deyimiyle ilişkili olarak kullanılmıştır.

“Cân **kılca kalup** rişteye dönmişdi vücûdum

Bir Yûsuf-ı sâniye harîdâr idi gönlüm” (Nevîzâde Atâyî G. 149/2)

“Canım kılca kalmış, vücudum ipe dönmüştü; bir ikinci Yusuf’u satın almaya talipti gönlüm.”

Kılca kalmak deyimi, çok zayıflamayı ifade etmek için kullanılan mübalağalı bir deyimdir. Beyitte Hz. Yusuf’un köle olarak satılmasına telmih yapılarak kılca kalmak deyimine somut anlam olarak çağrışım alanı yaratılmıştır. Hz. Yusuf köle pazarına çıkarıldığı zaman yaşlı bir kadın bir miktar ip karşılığında Hz. Yusuf’u satın almak ister. Yusuf’u satan adam kadının bu hareketiyle dalga geçer ancak kadının amacı Yusuf gibi bir güzelliğin alıcılarından biri olarak anılmaktır. Kadının bütün serveti iplerden ibaret olduğu için eğirmiş olduğu iplerle Yusuf’un alıcılarından olmak ister (Onur, 1991: 250’den akt. Halıcı, 2013: 164). Beyitte vücudun ipe dönmesi ve canın kılca kalması bu hadiseyle ilişkilendirilerek kılca kalmak deyiminin gerçek anlamına göndermeler yapılmıştır.

“Geçemez çenber-i gîsû-yı girih-gîründen

Gerçi kim za‘f ile bir **kılca kalupdur** dil-i zâr” (Bâkî K. 15/44)

“Gerçi inleyen gönül zaafıyla kıl kadar kalmıştır ama senin dolaşık saçlarının çemberinden geçemez.”

Beyitte gönül kılca kalmış yani çok zayıflamıştır ancak yine de muhatabın çember gibi saçlarından geçemez. Beyitteki kılca kalmak deyimi ve çember cambaz mazmununun şiire yerleştirildiğini göstermektedir.

“Uzandı mebhâsi **kılca kalınca cânı** ‘uşşâkun

Tolaşdı târı zülûfün kîl ü kâle inceden ince” (Şeref Hanım G. 212/2)

“Âşıkların sözü uzayıp canı kılca kalınca saçının teli inceden inceye dedikoduya dolaştı.”

“Cân **kılca kaldı** zülfine irişmedi elüm

Ol serv itdi ey Sehî kaddümi pîç ü tâb” (Sehî Bey K. 13/40)

“Ey Sehî! Can kıl kadar kaldı, elim onun zülfüne erişmedi; o selvi boyumu iki büklüm etti.”

“Vasla ol mûy-miyân va’d idicek Vecdî’nün

Cânı bir **kılca kalur** irmek için ahşama” (Filibeli Vecdî G. 54/5)

“O kıl gibi ince belli, Vecdî’ye kavuşma vaadinde bulununca o akşama ulaşmak için Vecdî’nin canı bir kadar kalır.

Kılı (kırk/bin) yarmak: En küçük ayrıntısına kadar incelemek.

“Ben ki kılı kıldan ayırmahda **kıl yaram** direm

Bilüni saçu kılından seçemedüm dün gece” (Kadı Burhaneddin G. 1286/2)

“Ben ki kılı kıldan ayırmakta kıl yararım; dün gece senin belini, saçının kılından seçemedim.”

Mütেকellim, kılı kıldan ayırmakta kıl yardığını yani mecazî olarak bu konuda çok iyi olduğunu ancak muhatabın belini saçından ayıramadığını belirtmektedir. Yani muhatabın beli o kadar incedir ki onu kıldan ayırmak mümkün değildir. Klasik Türk şiirinde belin kıl kadar ince olması, önemli güzellik unsurları arasındadır. Beyitte kılı (kırk,bin) yarmak yani mecazî olarak dikkatlice incelemek anlamına gelen deyim, kıl ve bel ile ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Dil beste kaldı zülfüne ma‘nâda **kıl varup**

Dil nice vâsf ide seni pek kıl ü kâl ile” (Ahmedî G. 567/5)

“Gönül, manada kıl yarıp zülfüne bağlandı; dil, seni sözle nasıl anlatsın?”

Beyitte mecazî olarak dikkatlice incelemeyi ifade eden kıl yarmak deyimini, saçla bağdaştırılarak verilmiştir. İkinci mısradaki kıl u kâl (dedikodu) ifadesi kıl ve söz anlamına gelen kıl ü kal (kıl ve söz) diye de okunmaktadır. Yani beytin ikinci dizesinde kullanılan kâl ü kâl ifadesi tevriyeli kullanılmıştır. Söz konusu mısra ‘Gönül seni bu boş sözle nasıl vasfedebilir?/Gönül seni bu kıl ve sözle nasıl vasfedebilir?’ olarak iki şekilde anlamlandırılabilir. Mütekellim kılı (kırk/bin) yarsa da yani mecazî olarak muhatabın zülfünün vasıflarını anlatma konusunda çok dikkatli davranırsa da onu anlatması mümkün değildir. Kılı (kırk/bin) yarmak deyiminin somut öğelerini ortaya çıkarmak için kâl ü kâl kelimesinin kıl ve söz anlamı ve zülûf sözcüğü kullanılmıştır.

“Gerçi ki dikkat ile bir **kılı kırk itdi** hıred

Kimse bu mûy-miyân eylemedi kılca hayâl” (Âşık Çelebi K. 6/14)

“Gerçi akıl dikkatlice kılı kırk etti; ama kimse bu kıl gibi beli kıl kadar hayal etmedi.”

“**Bir kılı bin yardı** tab‘-ı mû-şikâfım Emriyâ

Bagladı ol mû-miyân vafında bir nice hayâl” (Emrî G. 302/5)

“Ey Emrî! Kılı kırk yaran tabiatım, bir kılı bin yardı; o kıl kadar ince bel vafında bir ince hayal bağladı.”

Tüyeri ürpermek: Korku, tiksinti gibi duyguları anlatır.

“Hayâl-i tîr-i müjânunla her dem **tüyerüm ürper**

Hıyât-ı pirehen cismümde sûzen sûzen olmuşdur” (Yenişehirli Avnî G. 49/6)

“Ok gibi kirpiğinle her an tüyerim ürperir; gömlek ibrişimi tenimde iğne iğne olmuştur.”

Püsküllü bela: Çok büyük sıkıntı ya da zarar veren kimse ya da şey.

“Oldı fikr-i kâkülün ey meh-likâ

‘Âşıkun başında **püsküllü belâ**” (Enderunlu Vâsıf Mr. 84/3)

“Ey ay yüzlü! Kakülünün fikri âşıkın başında püsküllü bela oldu.”

Beyitte ay yüzlü sevgilinin âşğın başında püsküllü bela yani mecazen onun saçının sevdasından âşğın büyük bir sıkıntı içinde olduğu ifade edilmiştir. Püsküllü bela deyimi, somut olarak püskül görünümüyle ilişkilendirilebilecek kâkül için kullanılmıştır.

“Ey server-i hûbân-ı cihân zülf-i siyâhun

Fark-ı ser-i sevdâmuza **püsküllü belâdur**” (Refet Efendi G. 2/8)

“Ey dünyanın güzellik reisi! Siyah zülfün sevdamızın başında püsküllü beladır.”

Saçını sakalını yolmak: Çok büyük bir üzüntü içinde olmak.

“Ey ‘Atâyî zülf ü hatt-ı yâr ile bahsin görüp

Sümbül ile sebzenün **saçın sakalın yoldular**” (Nevîzâde Atâyî G. 70/5)

“Ey Atâyî! Senin sevgilinin saçları ve ayva tüylerinin bahsini görünce sümbül ve çimenliğin saç ve sakalını yoldular.”

Beytin ilk dizesinde geçen zülûf ve ayva tüyleri ikinci mısradaki sümbül ve çimenlikle leff ü neşr oluşturacak biçimde kullanılmıştır. Yani zülûf ve ayva tüyleri görünüm açısından sümbül ve çimenlikle ilişkilendirilmiştir ancak sevgilinin saç ve ayva tüyleri, sümbül ve çimenlikten çok daha güzeldir. Hüsn-i talil sanatı aracılığıyla sümbül ve çimenliğin rüzgâr ve başka nedenlerden dolayı bozulmuş olması, Atâyî'nin sevgilinin saç ve ayva tüylerinden bahsetmesine bağlanmıştır.

1.38. Kulak

Kulak kelimesinin sözlük anlamı, işitme organı olarak ifade edilmektedir. Kulağın işitme organı olması, dinleme anlamında pek çok deyimde kendini göstermektedir. Kulağına asmamak, kulağına koymak gibi deyimler söz dinlemeyle ilgili deyimlerdir. Kulağını çekmek ya da kulağını burmak gibi deyimler ise söz dinlemeyen insanlar için kullanılmaktadır.

Klasik Türk şairlerinin kulakla ilgili deyim kullanımları genellikle kulağa benzeyen varlıklarla ilişkilendirilerek deyimlerin somut çağrışım alanları ortaya çıkarılmıştır. Kulak ile ilgili deyimlerin çoğu gül, menekşe ya da yeni ay gibi şekil olarak kulağı anımsatan varlıklarla ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

Ağızdan kulağa düşmek: Dedikodu konusu olmak.

“Dimiş dehânı vasfın gonca çemende verde

Sırr-ı nihânım ey dil femden **kulaga düşmiş**” (Emrî G. 237/4)

“Ey gönül! Gonca, çimenlikte onun ağzının vasıflarını güle söylemiş; gizli sırrım ağızdan kulağa düşmüş.” (bk. Ağız→Ağızdan kulağa düşmek)

Kulağı çınlamak: Bir yerde anılmak hatırlanmak.

“Dost cân nakdini çaldurdugumuz andı meger

Çınlayup kulagumuz def gibi kızdı yüzümüz” (Zâtî G. 503/4)

“Megerse dost, can parasını çaldırdığımızı andı; kulağımız tef gibi çınladı, yüzümüz kızardı.”

Halk arasındaki inanişâ göre kulak çınlaması ve yüz kızarması, birinin başkaları tarafından anıldığıının göstergesidir. Bu yüzden insanlar, birinin arkasından konuştuklarında “Kulaklarını çınlattık.” cümlesini söylerler. Beyitte mütekellim, kendini, teşbîh sanatı aracılığıyla kulağının çınlaması konusunda bir çalgı âleti olan tefe benzetmiştir. Birinci mısradâ geçen çalmak eylemi, başkasının malını gizlice almak anlamında kullanılmıştır. Çalmak sözcüğünün beyitte kullanılmayan müzik dinlemeyi sağlayan bir âleti çalıştırmak anlamı, ihâm-ı tenasüp sanatı aracılığıyla tef kelimesi ve kulağı çınlamak deyimiyile ilişkili bir şekilde kullanılmıştır.

“Cân nakdini çaldurdugumu andı meger yâr

Yüzüm kızuban **çınladı** def gibi **kulagum**” (Zâtî G. 924/3)

“Meger sevgili, can parasını çaldırmamı andığı için yüzüm kızarıp kulağım tef gibi çınladı.”

Kulağı kapıda/yolda kalmak: Her an uyanık ve hazır şekilde, söylenecek sözü ya da gelecek haberi dikkatlice beklemek.

“Teşrîfün ümidiyle senün ey meh-i şeb-gerd

Manende-i halka **kapuda kaldı kulaklar**” (Nâbî G. 193/4)

“Ey gece dolaşan ay! Senin teşrifinin ümidiyle kulaklar, halka misali kapıda kaldı.”

Beyitte gece dolaşan ay olarak nitelendirilen kişinin teşrif etmesinin umuduyla kulaklar, halka gibi kapıda kalmıştır yani mecazî olarak ondan haber bekleyen pek çok insan bulunmaktadır. Teşbih sanatı aracılığıyla muhatabın teşrifini bekleyenler, kulaklarının kapıda kalmaları yönünden somut olarak kapı üzerinde bulunan ve kulak şeklinde olan halkaya benzetilmiştir.

“Pây-ı seg-i kûyun yeridir sanma yer üzre

Kaldı haber-i vaslun için **yolda kulagum** (Nefî G. 82/3)

“Mahallenin köpeğinin ayağını yer üstünde sanma; kavuşma haberin için kulağım yolda kaldı.”

Kulağına asmamak: Önem vermemek, dinlememek, umursamamak.

“Avnî **asmaz kulağına** dürr ü lâ‘lin ‘âlemün

Tûtî-i tab‘ı ider ol şekerîn-güftâra meyl” (Avnî G. 46/5)

“Avnî, âlemin yakut ve incisini kulağına asmaz; onun papağan tabiatı, şekerli sözlere meyleder.”

Beyitte Avnî’nin âlemin inci ve yakut taşını kulağına asmadığı yani mecazî olarak bu taşları önemsemediği, onun şeker yiyen papağan tabiatının ancak tatlı sözlere meylettiği belirtilmiştir. Kulağına asmamak deyimini, somut anlamda kulağa takılacak küpe yapımında kullanılan inci ve yakut taşıyla bağdaştırılmıştır. Beyitte papağanın konuşması için kafeslere şeker asılması hadisesine gönderme yapılmıştır (Onay, 2013: 86).

“Dürr dişün vasfında görse şî‘rûmi kulak çeker

Kulagina asmayan dürr-i semînün minnetin” (Âşık Çelebi G. 73/4)

“Sıkıntının zehirli incisini kulağına asmayan (o kişi), senin inci dişini betimleyen şiirimi görse kulak çeker.”

Beyitte kulakla ilgili iki deyim kullanılmıştır. Kulak çekmek deyimini, dinlemek anlamına gelirken kulak asmamak deyimini, dinlememek anlamında kullanılmaktadır. Her iki deyim de kulağına takılabilecekinciyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Ey dil yeter sözdür güher çoğ olsa olmaz mu‘teber

Kimse **kulag asmaz** eger olsa sözün dürr-i yetîm” (Kafzâde Fâizî K. VI/17)

“Ey dil! Yeter! Sözün büyük inci olsa kimse kulak asmaz; cevher çok olsa kimse itibar etmez.”

Kulağına çalınmak: Başkaları konuşurken kendisi de duymuş olmak.

“Şarâb-ı ‘aşk ile raks idesin olup kanzil

Kulaguna çalına son nefesde kim dem-i sûr” (Nevî K. XXII/27)

“Sarhoş olup aşk şarabıyla raks edesin; son nefeste sur sesi kulağına çalınsın.”

Kulağına çalınmak deyimini, mecazî olarak bir haberi birinci kişiden değil de çevreden işitmek anlamında kullanılmaktadır. Beyitte kulağına çalınmak somut olarak çalma işleminin gerçekleştiği sur çalgısıyla bağdaştırılmıştır.

“**Gûsumaya çalınsa** ol kûs-ı beşâret subh-dem

Ya‘nî ‘ıyd olsa gelüp dîdâra nevbet subh-dem” (Nevî K. XXXVI/1)

“Sabah vakti kulağıma o müjde davulu çalınsa yani sabah vakti bayram olsa nöbet sevgiliye gelse.”

“**Kulaguna** sadâ-yı kûs-ı rihlet **çalınur** âhır

Henüz irişmedin nevbet inâbet kılsan olmaz mı” (Nevî Tc.VII-1/5)

“Sonunda göç davulunun sesi kulağıma çalınır; henüz nevbet erişmeden tarikata girsen olmaz mı?”

Kulağına dokunmak: Başkaları konuşurken kendisi de duymuş olmak.

“**Tokındı gûşına** nâm-ı şerîf-i Feyzullâh

Açıldı yek-sere gül goncası gülistânun” (Kâmî K. 14/22)

“Şerefli Feyzullah’ın namı kulağına dokundu; gül bahçesinin goncası baştan başa açıldı.”

Beyitte kulağına dokunmak deymi, kulak şekliyle benzerlik gösteren gülle ilişkilendirilmiştir. Gül bahçesindeki güllerin açılma sebebi, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla onların şerefli Feyzullah’ın namını duymalarına bağlanmıştır.

Kulağına koymak: Bir duruma ya da söze hazırlamak için önceden kısaca anlatmak, düşünce aşılacak, telkin etme.

“**Kulagina koyup** evsâf-ı âb-ı ‘ârız-ı yâri

Merîh-âsâ dil-i pür-cûşî taşırdum bulandırdum” (Avnî G. 50/2)

“Sevgilinin su gibi yanağının vasıflarını kulağına koyup Mirih gibi coşku dolu gönlü taşırdım, bulandırdım.”

Beyitte sevgilinin su gibi yanaklarının vasıflarının coşkun gönle anlatılmasıyla gönül taşarak bulanmaktadır. Kulağına koymak deyiminin suyla bağdaştırılması ve gönlün bununla dolup taşması deyim somut anlam göstergelerine işaret etmektedir.

“Şebnem aglatdı çemende gül-i handânı yine

Ne kovupdur ki kulagina ruh-ı dilber için” (Emrî G. 416/3)

“Çiy tanesi, çemende gülen goncayı yine ağlattı; acaba dilberin yanağı için kulağına ne koymuştur?”

Beyitte şebnem yani çiy tanesi gözyaşıyla; açılmış gül ise gülmekte olan ağızla ilişkilendirilmiştir. Gülün üzerinde çiy tanesi bulunması, onun ağlamış olduğunu ifade

etmektedir. Bu çiy tanesinin oluşma sebebi, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla gülün dilberin yanağının güzelliğiyle ilgili duyular almasına bağlanmıştır. Yani mecazî olarak gül, dilberin yanağının güzelliğiyle ilgili duyular alınca üzülmeye ağlamıştır. Kulağına koymak deyimi, şekil bakımından kulağa benzerlik gösteren gül bitkisiyle ilişkilendirilmiştir.

“**Kulagina kodi** cûlar bu gülşenün vasfın

Temevvüc itmededür iştiyâkı deryânun” (Kâmî K. 14/15)

“Sular, bu gül bahçesinin vasıflarını denizin kulağına koydular; onun arzusuyla çalkalanmaktadır.”

Beyitte denizin taşmasının sebebi, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla suların gül bahçesinin vasıflarını onun kulağına koymasına yani mecazî olarak onun bu güzellik hakkında bilgi sahibi olmasına bağlanmıştır. Deniz kulağı, “Körfezlerin, koyların birbiri ardınca sıralandığı kıyılarda, bu girintilerin önünde kıyı dilinin gelişmesi yüzünden körfezlerin, koyların göl biçimi almış durumu” şeklinde tanımlanmaktadır. Kulağına koymak deyimi, somut olarak kulak görünümündeki lagün (deniz kulağı) ile bağdaştırılarak kullanılmıştır.

“Gül ‘andefbe karşı yüzün dürdi Emriyâ

Kim bile jâleler ne **koyupdur kulagina**” (Emrî G. 426/5)

“Ey Emrî! Gül, bülbüle karşı yüzünü dürdü; çiy taneleri kulağına ne koydu, kim bilir?”

“Gül ‘andefbe karşı yüzün dürdi Emriyâ

Kim bildi jâleler ne **koyupdur kulagina**” (Emrî G. 513/6)

“Ey Emrî! Gül bülbüle karşı yüzünü dürdü; çiy taneleri kulağına kim bilir, ne koydu?”

“Sanma ey bülbül-i şeydâ gül-i ter

İtdüğün âhı **kulagina koyar**” (Emrî G. 151/1)

“Ey çılgın bübül, ettiğin âhı taze gülün kulağına koyacağını sanma!”

“Jâle-veş nâlem **kulagina koyup** açılmadı

Bülbül-i şeydâsına ol verdi-i ra‘nâ ter gibi” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 449/3)

“O güzel gül, iniltimi çiy tanesi gibi kulağına koymadı, çılgın bülbülüne taze gül gibi açılmadı.”

Kulağına kurşun akmak: Söylenenleri duymamak, anlamamak.

“Dinlemez bülbül-i şûrîdelerün feryâdın

Güllerün **gûsına kurşun mı akıtdı** şebnem (Nevîzâde Atâyî G. 152/4)

“Güller, âşık bülbüllerin feryatlarını dinlemiyor; şebnem, acaba onların kulağına kurşun mu akıttı?”

“Dinlemez çün cân kulagıyla figânın bülbülün

Kulagina kurşun aksa jaleden tan mı gülün” (Âşık Çelebi G. 24/1)

“Gül, bülbülün figanını can kulağıyla dinlemediği için onun kulağına çiy tanesinden kurşun aksa şaşılmaz.”

Kulağına küpe olmak: Başına gelen bir durumdan hiç unutmayacağı bir ders almak.

“Degdi dehânı söyledi bir gün kulaguma

Gûyâ **takıldı gûşuma bir gûşvâr** la‘l” (Bâkî G. 311/5)

“Bir gün dudağı kulağıma değdi, söyledi; sanki kulağıma yakut bir küpe takıldı.”

Sevgili, mütekellimin kulağına bir şeyler fisıldarken onun dudağı, mütekellimin kulağına değmiştir. Mütekellim, kulağına değen bu kırmızı renkli dudağı, yakut taşından yapılmış bir küpe olarak nitelendirmiştir. Yani mecazî olarak mütekellim, kırmızı dudağın kulağına söylediklerini hiç unatamamıştır. Kulağına küpe olmak deyimi, somut olarak küpe yapımında kullanılacak değerli bir taş olan yakut ile ilişkilendirilerek kullanmıştır.

“Dehhânî sözlerini **kulaguna küpe kıl**

Her biri dürr-i ma‘nî-durur kehrübâ degül” (Hoca Dehhânî K. 2/23)

“Dehhânî’nin sözleri, kulağına küpe olsun; onların her biri mana incisidir, kehribar değil.”

“Söz güherdür velîkin ol güheri

Ele alıp **kulaga takmaz** hîç” (Filibeli Vecdî Kt. 35)

“Söz cevherdir; ancak o, bu cevheri hiç ele alıp kulağına takmaz.”

Kulağında tutmak: İşitmek, dinlemek, istemek.

“Yiri-durur **kulagunda dutasun** sözümün dürrin

Ki ol dürden hacâletde kalıpdur dürr-i ‘ummânî (Nef‘î K. 1/18)

“Sözümün incisini kulağında tutmanın zamanıdır çünkü Umman denizi incisi o inciden hayrette kalmıştır.”

Kulağını burmak: Yapacağı bir işte dikkatli olması için birini uyarmak; ders olması amacıyla cezalandırmak.

“Öyküncü gerçi çeşme lülesi

Ammâ **kulağın** iller anun az **burmadı**” (Bâkî G. 521/2)

“Gerçi birçok çeşme lülesi gözüme özendi ama başkaları onun kulağını az burmadı.”

Beyitte kulağını burmak eyleminin gerçekleştirildiği varlık çeşme lülesidir. Çeşme içinde su akıtması yönüyle ağlayan gözle ilişkilendirilmiştir. Kulağını burmak deyimi, şekil olarak kulağa benzeyen bir nesnenin burulmasıyla bağdaştırılmıştır. Söz konusu burulma hadisesi, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla çeşmenin mütekellimin ağlayan gözüne özenmesine bağlanmıştır.

“Bülbüllerini dinlemez olmuşdur ol gülün

Billâhi ey sabâ **bura** tursun **kulagını**” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 318/3)

“O gül, bülbüllerini dinlemez olmuştur, vallâhi saba rüzgârı onun kulağını bursun.”

“Şöyle **burdı kulagın** dehr Necâtî’nün kim

İnlese Zühre’ye dek nagme-i tanbûrı varur” (Necâtî Bey G. 161/6)

“Zaman, Necâtî’nin kulağını öylesine burdu ki inlese tamburunun nağmesi Zühre’ye kadar varır.”

Keşf-i esrâr-ı derûn eyler deyü bigâneye

Dün gece meclisde tanburun **kulagın burdılar** (Nâlî G. 18/3)

“Yabancılara gönül sırlarını söyler diye dün gece mecliste tanburun kulağını burdular.”

Kulağını çekmek: Uyarmak için hafif bir ceza vermek, sözle uyarmak.

“Şebnem iletdi müjde-i ruhsârını meger

Gülşende güllerün yine **çekdi kulagını** (Nevî G. 478/2)

“Meğer şebnem, onun yanağının müjdesini iletti; gül bahçesinde yine güllerin kulağını çekti.”

“Meger ki **çekdi kulagın** mübeşşir-i ikbâl

Şafakda haylî kızarmış göründi gece hilâl” (Nevî K. XXIX/21)

“Meğer mutluluk müjdeleyicisi onun kulağını çektiği için hilal, geceleyin şafakta hayli kızarmış göründü.”

Kulak kabartmak: Belli etmemeye çalışarak dinlemek.

“Güller **kulak kabardur** olunca hezâr-ı zâr

Nüzhet-sarây-ı bâgda midhat-sarây-gül” (Bosnalı Sâbit G. 235/4)

“O gülü methedenler, bahçenin neşe saçan sarayında inleyen bülbül olunca güller kulak kabartır.”

Kulak tutmak: Dinlemek, işitmek istemek

“Bahre lü’lü’ dişlerün vasfin meger söyler sabâ

Kim **kulak tutmuş** sadeğ içre dür-i galtân ana” (Fuzûlî G. 10/5)

“Meğer saba rüzgârı, inci dişlerinin vasıflarını söylediği için sedef içinde yuvarlak inci ona kulak tutmuş.”

“Ben kulaktan ‘âşık oldum tal‘at-i zîbâsına

Tutmadı ol gül **kulak** ben bülbül-i gûyâsına (Nevî G. 462/1)

“Ben, onun güzel yüzüne kulaktan âşık oldum; o gül, benim gibi bülbülüne kulak tutmadı.”

“Dehen ü ‘ârızı vafında ne sihr itdi sözüm

Gül **kulak tutdı** kalup goncalar açmadı dehân” (Nevî G. XL/21)

“Sözüm ağzının ve yanağının vasıflarında nasıl bir sihir etti ki gül kulak tuttu, goncaların ağzı açık kaldı.”

“Gelüp bülbüllere sırr-ı dehânun keşf ider gonca

Kulak tutsa nola gül virdi gâ’ibden haber gonca” (Nevîzâde Atâyî G. 209/1)

“Gonca, gelip bülbüllere senin ağzının sırlarını anlatır; gonca gaipten haber vermiştir, gül buna kulak tutsa ne olur?”

“Dögüne taş ile deryâ-dil olmayan ‘Âlî

Kulak tutarsa gözüm yaşı mâcerâlarına” (Gelibolulu Âlî G. 495/5)

“Ey Âlî! Eğer benim gözyaşı maceralarımın kulak tutarsa derya gönüllü olmayan taşla döğünsün.”

“Gül **tutdı kulak** lâle açup agzını kaldı

Gülşende seher kıssa-i câm-ı Cem açıldı” (Gelibolulu Âlî G. 467/4)

“Gül kulak tuttu, lale ağzını açıp kaldı; gül bahçesinde seher vakti Cem kadehinin kıssası açıldı.”

Kulaktan âşık olmak: Kendisine anlatılanlara kapılıp birine ya da bir şeye sevgi beslemek.

“Virmezüz gülşenüne bâd-ı sabâ gibi gubâr

Olmuşuz gül gibi biz sana **kulaktan ‘âşık**” (Âşık Çelebi G. 81/2)

“Biz saba rüzgârı gibi gül bahçesine bir toz bile vermeyiz; biz sana gül gibi kulaktan âşık olmuşuz.”

“Ol güle Emrî **kulaktan ‘âşık itmişdür** beni

Gûşı kim bâg-ı cemâl içinde ak gül takınur” (Emrî G. 123/5)

“Emrî! Onun kulağı, güzellik bahçesi içinde beyaz gül takınur; beni kulaktan âşık etmiştir.”

“İdüp ta‘rîf gül rûy-ı nigârı

Kulaktan ‘âşık itmişdür hezârı” (Emrî Mkt. 461/1)

“Gül, nigârın (resim gibi güzelin) yüzünü tarif ederek bülbülü kulaktan âşık etmiştir.”

“Görür hüsn ehlinün rûyın gönül gayrıya meyl itmez

Kulakdan ‘âşık olmışdur gülün bülbül hezârına” (Emrî G. 479/4)

“Gönül, güzellik sahibinin yüzünü görür, başkasına bakmaz; bülbül, güle kulaktan olmuştur.”

Dil **‘âşık** idi ‘ârız-ı zîbâna **kulakdan**

Ne bülbül ü gül var idi ne zâr u çemenzâr (Nevî K. XIX/12)

“Henüz ne bülbül ve gül ne de çimenlik varken gönül güzel yanağına kulaktan âşıktı.”

“Meger bir dürr-i yek-tâya **kulakdan ‘âşık olmışdur**

Bütün gözden geçürdi rişte-i âmâlini sûzen” (Kâmî G. 143/4)

“İğne meğer bir büyük inciye kulaktan âşık olmuştur; istek ipini gözden geçirdi.”
(bk. Göz→Gözden geçirmek)

“Ben **kulakdan ‘âşık oldum** tal‘at-ı zîbâsına

Tutmadı ol gül kulak ben bülbül-i gûyâsına (Nevî G. 462/1)

“Ben, onun güzellik ışığına kulaktan âşık oldum; o gül, benim gibi bülbülüne kulak tutmadı.

“Gûş idenler **olur** elbette **kulakdan ‘âşık**

Dilber-i tâze-res-i şîve-nümâdur suhânım” (Nâbî G. 532/8)

“Benin sözüm, cilveli yeni yetişen dilber gibidir; onu dileyenler kulaktan âşık olmuştur.”

1.39. Parmak

Parmak kelimesi; sözlükte insanlarda ve kimi hayvanlarda ellerin ve ayakların son bölümünü oluşturan uzunca, boğumlu, oynak ve genellikle tırnaklı organların her biri olarak tanımlanmaktadır. Türkçede parmak ile ilgili olarak parmak basmak, parmağı ağızda kalmak, parmağını ısırarak, parmak kadar gibi pek çok deyim kullanılmaktadır. Parmakla ilgili deyimler kimi zaman parmağın küçük olmasıyla; kimi zaman şaşırma; kimi zaman da önemli olan şeylere vurgu yapmakla ilişkilendirilmiştir.

Klasik Türk şiirinde parmakla ilgili olan deyimler, genellikle şekil olarak parmağa benzeyen varlıklarla ya da parmağın kendisiyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Örneğin; çok şaşırma ifade eden parmağı ağızda kalmak deyimini yüzükle; sapından dolayı baltayla; kaleminden dolayı divitle bağdaştırılarak somutlaştırılmıştır.

Parmağı ağızda kalmak: Çok şaşırma, hayrete düşmek.

“Hasretinden husrevâ nakş-ı nigîn-i la‘lünün

Hâtemün **agzında hayret barmagı** bağrında taş” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 113/4)

“Ey padişah! Yakut mührünün nakşının hasretinden yüzüğün ağızda hayret parmağı, bağrında taş.” (bk. Taş→Bağrına taş basmak)

“Kâr-ı Ferhâdı görüp ey Hüsrev-i şîrîn-zebân

Kaldı tîşe **agzına barmak sokup** hayrân ana” (Emrî G. 14/3)

“Ey şirin dilli padişah! Balta, Ferhat’ın işini görünce ağzına parmak sokup ona hayran kaldı.”

Beyitte *Ferhâd u Şîrîn* kıssasına telmih yapılmıştır. Ferhat’ın dağları deldiğini gören balta, mecazî olarak büyük bir şaşkınlık içindedir. Baltanın bir sapı bulunmaktadır ve sapın balta içindeki görüntüsü parmağı ağızda kalan birine çağrışım yapmaktadır. Baltanın bu görüntüsü hüsn-i talil sanatı aracılığıyla onun Ferhat’ın işini görmesine bağlanmıştır. Şekil olarak parmak ve ağız çağrıştıran balta, parmağı ağızda kalmak deyimini somutlaştırmaktadır. *Ferhâd u Şîrîn* hikâyesi *Husrev u Şîrîn* olarak da bilinir ve hikâyenin kahramanlarından biri de Hüsrev’dir. Beyitte hüsrev-i şîrîn-zebân

tatlı dilli padişah anlamında kullanılmıştır. Hüsrev ve Şirin kelimelerinin beyitte kullanılmayan anlamları iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla Ferhâd ve tîşe kelimeleriyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Gam gicesi beni göricek hayrete varup

Engüst-i sem‘ kodı dehânına şem‘dân” (Emrî G. 354/3)

“Şamdan, gam gicesi beni görünce hayrete düştü; ağzına mumdan parmağı koydu.”

Beyitte parmağı ağızda kalmak deyimi, şamdan ve mumla bağdaştırılarak somutlaştırılmıştır. Şamdan bir ağza sahiptir ve onun ağız kısmına parmak şeklinde olan mum yerleştirilir. Bu hadise, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla şamdanın mütakellimi gam gicesinde görmesine bağlanmıştır.

“**Kodı dehânına barmak** devât hayretten

Sıfât-ı zâtunı gör kim ne hoş yazar hâme” (Sehî Bey K. 32/8)

“Senin zatının sıfatlarını kalemin nasıl hoş yazdığını gör; divit hayretten ağzına parmak koydu.”

Divit yani yazı hokkası içinde kalem bulundurur ve görünüm olarak divit ağzı, kalem ise parmağı anımsatır. Divitin içinde kalem bulundurması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla kalemin muhatabın sıfatlarını anlatmasına bağlanmıştır. Mecazî olarak bu sıfatları gören divit hayrete düşmüştür; gerçek anlamda ise ağız şeklinde olan divit içinde parmak şeklinde olan kalemi bulundurmaktadır.

“Gördi emvâc-ı bihâr-ı eşkümi dil sanmanuz

Kaldı deryâ **agzına barmak koyup hayrân** ana” (Gelibolulu Âlî G. 5/2)

“Deniz, gözyaşı denizimin dalgalarını görünce hayran kalıp parmağı ağızda kaldı, onu dil sanmaym.”

Parmağına dolamak: Bir konuyu her fırsatta, her yerde ele alıp konuşmak, o konu ile uğraşmak.

“Sûz-ı hicrânunla dil bir rişteye döndi didüm

Bir zamân **barmagina toladi** anı ol nigâr” (Sabrî G. 72/2)

“Gönlün ayrılığının ateşiyle bir ipe döndüğünü söyledim; o nigar (resim gibi güzel) onu bir zaman parmağına doladı.”

Beyitte gönül, ayrılık ateşiyle ipe dönmüş yani çok zayıflamıştır. Bunu duyan sevgili ise onu parmağına dolamış yani mecazî olarak gönlün bu durumunu her yerde söylemiştir. Gönlün ip gibi olması parmağına dolamak deyimindeki dolamak eyleminin somut anlamına gönderme yapmaktadır.

“Ben ‘ûda misk saçı sırrını dimiş idüm

Şeştâ ne tuydı ki **toladi** anı **barmaga**” (Kadı Burhaneddin G. 843/2)

“Ben, onun misk kokulu saçının sırrını uda söylemiştim; şeştâ, onu nereden duydu da parmağına doladı.”

“**Barmagina tolar** yürür öykünse agzuna

Ellenmek istenür gibi hâtem didükleri” (Gelibolulu Âlî G. 559/4)

“Yüzük dedikleri, senin ağzına öykünse parmağa dolanır yürür; sanki ellenmek istiyor gibi.”

Parmağını ısırma: Büyük bir şaşkınlık duymak, şaşakalmak.

“Gördi kim vafuna nazmumdan güher dizer kalem

Barmagin ısrıdı agzın açdı hayretten devât” (Sehî Bey K. 14/17)

“Divit, nazmımda kalemin senin vasıflarına dair cevherler dizdiğini görünce parmağını ısırdı, hayretten ağzı açık kaldı.”

Beyitte parmağını ısırarak ve ağzı açık kalmak deyimleri kullanılmıştır. Her iki deyim de mecazî olarak şaşırmaı ifade etmek için kullanılmaktadır. Divit yani yazı hokkasının ortası açıktır ve içinde kalem bulundurur. Divitin ağza benzer bir biçimde ortasının açık olması ve içinde parmağa benzer kalemi bulundurması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla divitin muhatabın vasıflarını anlatan şiiri görmesine bağlanarak onun şaşkınlık içerisinde olduğu ifade edilmiştir.

“Berk -ı âhum âsumâna şöyle hayret viridi kim

Disledi dendân-ı pervîn mâh-ı nev **parmagını**” (Hayâlî Bey G. 551/4)

“Âhımın şiddeti, gökyüzüne öyle hayret verdi ki Süreyya’nın dişleri yeni ay parmağını dişledi.”

“Hayret ilen **barmagın dişler** kim itse istimâ‘

Barmagından virdüğün şiddet günü Ensâr’e su” (Fuzûlî K. 3/20)

“Şiddet günü parmağından Ensâr’a su verdiğini duyanlar, hayretle parmağını dişler.”

“Felek reşk itdi **engüst-i şihâbı dişledi** Pervîn

Yatarken nâz-perverdümle ben bir gice leb-ber-leb” (Gelibolulu Âlî G. 37/4)

“Ben, bir gece nazlı sevgilimle dudak dudağa yatarken felek kıskandı; Pervîn yıldızı parmağını dişledi.”

1.40. Sararmak/Titrelemek

Klasik Türk şiirinde titrelemekle ilgili deyimler, genellikle rüzgârın ağaç yaprağı, güneş ışığı veya mumun ateşinde meydana getirdiği titremeyle bağdaştırılarak kullanılmıştır. Sararmak ise güneş, hazan yaprağı, nergis gibi sarı renkli varlıklarla ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

Benzi sararmak/Sararıp solmak/Yüzü gözü sararmak: Bir sebepten ötürü maddî manevî olarak rahatsızlanmak.

“**Sarardup benzini** mihr-i ruhun bîmâriyam dirse

İnanma aldur turdukça içi verd-i ra‘nânun” (Emrî G. 277/3)

“Gül-i rana benzini sarartıp güneş gibi yanağının hastasıyım derse inanma onun içi aldır.”

Gül-i rana, dışı sarı içi kırmızı renkte bir güldür. Beyitte gülün dışının sarı olması, benzi sararmak deyiimiyle ilişkilendirilmiştir. Gülün içinin kırmızı olması ise al olarak nitelendirilmiş ve al kelimesinin hile anlamı da tevriyeli olarak beyte yerleştirilmiştir. Beyitte iki yüzlü deyiimi doğrudan kullanılmamış olsa da beytin bağlamından iki yüzlü deyiiminin mazmun olarak yer aldığı görülmektedir.

“Hâceden ol serv âzâd olıcak görse güneş

Ditrer endâmı **sararur benzi** kaçar gizlenür” (Necâtî Bey G. 124/6)

“Güneş, o selvinin hocadan azat olduğunu görse; endamı titrer, benzi sararır, kaçıp gizlenir.”

Beyitte benzi sararmak deyiimiyle birlikte endamı titremek deyiiminin de güneşle ilişkilendirildiği görülmektedir. Endamı titremek, mecazî olarak çok korkmak anlamında kullanılmaktadır. Beyitte akşama doğru güneş ışığının gücünün azalıp çoğalması ve güneşin sarı renkli olması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla muhatabın hocadan azat olmasına yani dersinin biterek dışarı çıkmasına bağlanmıştır. Her iki deyiimin de güneşle bağdaştırılarak kullanılması, deyimlerin gerçek ve mecaz anlamlarını birlikte düşündürmektedir.

“Gözünün hasretiyle nergis-i bâg

Hasta oldu **sarardı** hep **yüz göz**” (Emrî G. 219/3)

“Bağın nergisi gözünün hasretiyle hasta oldu hep yüzü gözü sarardı.”

Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla nergisin sarı renkli oluşu muhatabın gözüne hasret kalmasına bağlanmıştır. Yüzü sararmak deyiminin nergisle ilişkilendirilerek kullanılması, deyim ve mazmun ilişkisinin güzel bir örneğidir.

“**Sararmış** za‘fdan **nergisleri** ol verd-i handânun

Açılmış iki nesrîni sanasın bir gülistânun” (Zâtî G. 736/1)

“O gülün nergisleri zaaftan sararmış; sanki gül bahçesinin iki nesrini açılmış.”

“Rezm hengâmında görmüş tîg-i âteş rengîni

Benzi sararmış dahî ol korkudan titrer güneş” (Hayâlî Bey K. 5/16)

“Güneş, savaş zamanında ateş kılıcının rengini görmüş; benzi sararmış korkudan titrer.”

Beyitte güneşin renginin sarı olmasının ve güneş ışığının titrer vaziyette gücünün azalıp çoğalmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla muhatabın savaş meydanındaki kılıcından korkmasına bağlanmıştır.

“Fürkat hazânı şöyle **sarardursa benzini**

Hîç ummazam ki irişe fasl-ı bahâra Cem” (Cem Sultan G. CCXXX/5)

“Ayrılık hazanı, benzini şöyle sarartırsa Cem’in bahar mevsimine ulaşacağını hiç ummuyorum.”

“Bâgdan gitdi bülbül-i nâlân

Çemenün **benzi uçdı** geldi hazân” (Bosnalı Sâbit B. 37)

“Ağlayan bülbül bâgdan gitti; çemenin benzi uçtu, sonbahar geldi.”

“**Zerd itdüğünce benzümi** berg-i hazân gibi

Bâg-ı behişte döndü riyâz-ı riyâzetüm” (Gelibolulu Âlî G. 365/6)

“Benim benzimi hazan yaprağı gibi sararttığında riyazet bahçem cennet bağına döndü.”

“Aşk odıla **sarartdı** bu **yüzümün** ayvasını âh

Şol dudagında şeftalü enegi Kızıl Elmalu” (Karamanlı Aynî G. 408/2)

“Şu dudağı şeftali, çenesi kızıl elma gibi olan, aşk ateşiyle yüzümün ayvasını sarartdı, âh!”

“**Sarardı yüzüm** ‘âşikum iy kaşları kara

Alnundagı ağıyla yanagundagı ala” (Karamanlı Aynî G. 435/4)

“Ey kaşları kara! Alnındaki aka yanağındaki ala âşığım, yüzüm sarardı.”

“**Rengümi zerd idüben** dilde karârüm komadun

Şol kara gözler ile şol ruh-ı âl ile ‘Âli” (Karamanlı Aynî G. 506/5)

“Şu kara gözler, şu al yanak ile rengimi sarartıp gönülde kararımı bırakmadın.”

Sararıp solmak: Benzi belirgin biçimde, gittikçe daha çok solmak, yüz rengi soluklaşmak.

“**Sarardı soldı** görüp nev-demîde hattını yâr

Dirîg-i seyr-i çemen mevsim-i hazâna düşer” (Kâmî G. 69/2)

“Sevgilinin yeni çıkmaya başlayan ayva tüylerini görünce çimenlik sararıp soldu sonbahara düştü.”

“Çemende gice gündüz iki nergis gibi gözlerler

Sarardı soldı rûyî hasretünle mihr ü mâhun gel” (Keçecizâde İzzet Molla G. CCCXXXII/5)

“Ay ve güneş, senin yüzünün hasretiyle sararıp soldu; çemende gece gündüz iki nergis gibi gözlerler, gel!”

Sesi/dili titremek: Sesi çok kısık ve kesik çıkmak.

“Sen serve karşı ter söze geldükce bilmezüz

Berg-i hazân gibi niye **ditrer zebânımız**” (Gelibolulu Âlî G. 203/3)

“Senin gibi selviye karşı söz söyledikçe niçin dilimizin hazan yaprağı gibi titrediğini bilmiyoruz.”

Üstüne titremek: Çok sevdiği bir kimseyi ya da şeyi zarar gelmesin diye özenle korumak.

“Yaprak gibi **üstüne** niçün **ditrer** o servün

Yok rişte-i dilde girihi çünkü gaminun” (Zâtî G. 773/5)

“O, selvinin üstüne niçin yaprak gibi titrer? Çünkü onun derdinin gönül ipinde düğümü yok.”

“Şitâda reh-zene soygun viren bürehne gibi

Bahârun **üstüne ditrer** turur nihâl-i za‘if” (Sehî Bey K. IX/2)

“Kışın yol kesen bürehne gibi zayıf fidan baharın üstüne titrer.”

Üstüne titremek deyimi, mecazî olarak çok sevilen bir kimseyi ya da şeyi zarar gelmesin diye korumayı ifade etmektedir. Beyitte fidanın rüzgâr esintisiyle titremesi hüsn-i talil sanatı aracılığıyla bahar mevsiminin geçmesini engellemek istemesine bağlanmıştır. Üstüne titremek deyiminin gerçek anlamda titreyen fidanla bağdaştırılması deyimnin gerçek anlamına göndermedir.

“Sanma tahrîk-i sabâdan salınur hırsından

Nev-resân-ı çemenün **üstüne ditrer** sünbül” (Sehî Bey K. VIII/6)

“Sünbülün saba rüzgârının etkisiye hırsından salındığını sanma; o yeni yetişen çimenlerin üstüne titrer.”

“**Ditrer** nezare **üstüne** manend-i âfitâb

Vardıkça hâb-ı ‘işveye ol gurre mâh mest’ (Nâilî G. 21/5)

“O parlak ay, işve uykusuna mest olup gittikçe bakış güneş gibi onun üzerine titrer.”

“Çeşm-i pür-dâgum halâs olmaz teb-i hicrândan

Bir iki pûl **üstüne ditrer** düşer manend-i deff” (Gelibolulu Âlî G. 252/4)

“Yaralı göz, ayrılık sıtmasından kurtulamaz; tef gibi iki pul üstüne titrer.”

“Zülfün ki la‘lünü tolaşup **ditrer üstüne**

Meryem-durur ki ‘Îsî’yi almış kucagina” (Adnî G. 82/3)

“Senin zülfün dudağını dolaşıp onun üstüne titrer; İsa’yı kucağına almış Meryem gibidir.”

Yüreği titremek:Çok kaygı ya da korku duyumsamak.

“**Yüregüm ditrer** uş kim şem‘ bigi

İçüme saldı ‘aşkun tâb-ıla teb” (Ahmedî G. 44/2)

“Yüreğim mum gibi titrer; aşkın içime ateş düşürdü.”

Beyitte muhatabın aşkı mütekellimin yüreğini ateşlemiştir. Mütekellimi hararet basarak sıtma tutmuştur. Sıtma tutan insanı ateş basar ve sıtmalı kişi titremeye başlar. Yüreği titremek deyimi, mum alevinin titremesiyle ilişkilendirilmiştir.

1.41. Su/Yağmur

Türk kültüründe büyük bir öneme sahip olan su, pek çok deyim somut dil malzemesinde kendini göstermektedir. Su ile ilgili kullanılan aralarından su sızmamak, suya götürüp susuz getirmek, saman altından su yürütmek, suya salmak gibi pek çok deyimde suyun kazandığı anlam soyuttur. Somut dil malzemesinden oluşan ancak soyut anlam kazanmış olan deyimlerin somut malzemeleriyle anlam oyunları yapan klasik

şairler, suyla ilgili deyimlerde de çeşitli bağdaştırmalar yapmışlardır. Örneğin; aralarından su sızmamak, gözyaşı ya da yapımında su kullanılan hançer, kılıçla; saman altından su yürütmek, kirpik ve gözyaşıyla; suya götürüp susuz getirmek, Âb-ı Hayât suyuyla; suya salmak, ağaçlarının aksinin suda görünmesiyle ilişkilendirilmiştir.

Başından aşağı kaynar sular dökülmek: Çok kötü, üzücü ve sıkıntı verici ya da utandırıcı bir olay karşısında vücudunu ter basmak, ürpermek.

“Şöyle kızdı cism-i sîmînin görüp hammâma

Başına kaynar sular koyuldu cânâ mermerün” (Zâtî G. 682/2)

“Ey can! Mermer, senin gümüş bedenini görünce öylesine kızdı, başına kaynar sular koyuldu.”

Beyitte başından aşağı kaynar sular dökülmek deyimini, hamam sahnesi üzerine kurgulanmıştır. Hamamdaki sıcak suyun mermer üzerine dökülmesinin nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla mermerin kendinden daha parlak ve güzel bir bedene sahip olan sevgilinin bedenini görmesine bağlanmıştır. Beyitteki bir diğer anlam güzelliği kızmak kelimesi üzerindedir. Kızmak kelimesinin sıcak suyun döküldüğü mermerle bağdaştırılması, kelimenin ısınmak anlamını vermektedir. Bununla birlikte mermerin gümüş bedeni görünce kıskanıp sinirlenmesi ise kızmak kelimesinin bir diğer anlamı olarak beyte yerleştirilmiştir.

Aralarından su sızmamak: Çok sıkı ahbab olmak, çok yakın arkadaşlık, dostluk kurmak.

“Fürkat gözümün acı yaşın ırmag idüpdür

Su sızmaz iken benüm ile yâr **arasında**” (Necâtî Bey G. 44/5)

“Yar ile benim aramda su sızmazken ayrılık, gözümün acı yaşını ırmak etmiştir.”

Beyitte aralarından su sızmamak deyimini, gözyaşıyla ilişkilendirilmiştir. Ayrılıktan dolayı mütekellimin gözyaşı akmaktadır, bu gözyaşı onunla sevgilinin arasının açık olduğunun göstergesidir. Önceden yârla sıkı fıkı olan mütekellim, bu hâlini “Aramızda su sızmazdı.” olarak nitelendirmiştir. Şimdi ise araya ayrılık girmiştir ve bundan dolayı

akan bir gözyaşı yani suyun olması, artık ikisinin arasında somut anlamda su sızdığıın göstergesidir.

“Bin cevr idersen ağlamazam senden ey felek

Ol gül-ruh ile çünkü **su sızmaz aramuza**” (Necâtî Bey G. 489/4)

“Ey kader! Bin kere eziyet etsen de ağlamam; çünkü artık o gül yanaklı ile aramızda su sızmaz oldu.”

Mütekellim, felek bin kere eziyet etse de ağlamayacağını vurgulamaktadır. Gül yanaklı ile aralarından su sızmadığı için bu çileler artık onun için önemli değildir. Aralarından su sızmamak deyimi, mecazî olarak âşığın sevgiliyle sıkı fıkı olduğunu ifade ettiği gibi gerçek anlamda âşığın artık ağlamadığına da işaret etmektedir.

“Sıkı dost olmuşuz ki **su sızmaz aramuza**

Düşmân olalı hatt-ı ‘anber-feşâna tîg” (Necâtî Bey K. 11/54)

“Kılıç, onun anber saçan ayva tüyelerine düşman olduğundan beri aramızda su sızmayan sıkı fıkı dost olmuşuz.”

“**Su sızmaz** zahm-ı cân u hançer-i cânân **mivânında**

Oturmuş sîneye ol tîg-ı âteş-tâb leb-ber-leb” (Bosnalı Sâbit G. 21/4)

“Can yarası ve o sevgilinin hançeri arasında su sızmaz; o ateş saçan kılıç sineye oturmuş.”

Eline su dökemez: Sözü edilen kişi değerce ondan çok geride.

“Rıdvân-ı behiştî **eline su koyamaz**

Gelsün de kosun işte legenle ibrik” (Bosnalı Sâbit R. 7)

“Cennet Rıdvân’ı onun eline su dökemez; gelsin de işte legenle ibrik koysun.”

“**Dökemez su eline** çeşme-i mihr-i rahşân

Viremez dilberümün destine nâhîd legen” (Keçecizâde İzzet Molla K. VIII/66)

“Parlak güneşin çeşmesi eline su dökemez; zühre sevgilimin eline leğen veremez.”

Ocağına su koymak: Evini barkını yıkmak, çoluk çocuğunu yok etmek.

“Dil bildi **ocagina** gözüm **koyduğımı su**

Agladugum oldur arada kan olacakdur” (Adnî G. 23/6)

“Gönül, onun ocağına gözümün su koyduğunu bildi; arada bir kan ağlamam bundandır.”

Ocağına su koymak deyiimi, mecazî olarak birinin yuvasını dağıtmayı ifade etmektedir. Beyitte mütekellim, kan ağlamasının sebebini gözünden dökülen yaşların gönül ocağını su etmesine bağlamıştır yani gözden artık su yerine kan çıkmaktadır.

“Her şûha cân virür gözümün merdi dirîg

Anı diler ki **su koya** kendü **ocagina**” (Adnî G. 82/4)

“Eyvâh! Göz bebeğim her güzele can verir; kendi ocağına su koymayı diler.”

Mütekellim, göz bebeğinin her güzele can vererek kendi ocağına su koyduğunu yani mecazî olarak kendini mahvettiğini belirtmektedir. Somut anlamda göz ocak şeklindedir ve mütekellim güzellere gönül verdiğiğinde onlara kavuşmadığı için üzülenek ağlamakta yani bu ocağa su koymaktadır.

“Âteş-i hecr-i ruhunla beni yandırma inen

Hazer it **ocaguna** dîde-i ‘âşık **su koyar**” (Emrî. Gazel: 135/3)

“Yanağının ayrılık ateşiyle beni sakın yandırma; âşığın gözünün senin ocağına su koymasından sakın!”

Saman altından su yürütmek: Gizli bir işler yaparak ortalığı karıştırmak, herkesi birbirine düşürmek, insanları aldatmak.

“Gamze sâhirdür **saman altında sular yürüdür**

Yaşamunun cüyü müjgân berg-i kâhı gibidür” (Âşık Çelebi G. 92/3)

“Yan bakış büyücüdür, saman altından sular yürütür; gözyaşım onun suyu, kirpiğim ise saman çöpü gibidir.”

Beyitte süzgün yan bakışın büyücü gibi saman altından su yürüttüğü yani mecazî olarak gizli işler yaparak insanları birbirine düşürdüğü ifade edilmiştir. Beyitte leff ü neşr sanatı aracılığıyla samanın mütakellimin kirpiğine; suyun ise onun gözyaşına benzetilmesi saman altında su yürütmek deyiminin somut öğelerle desteklenerek kullanıldığını göstermektedir.

“Sarı **saman altında su yürütmede** mâhir

Hakkâ ki hazân faslı da kallâş-ı cihândur” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 84/8)

“Sarı saman altında su yürütmede usta olan sonbahar mevsimi de gerçekten bir cihan kallesidir.”

Suya götürüp susuz getirmek: Birinden çok daha kurnaz olmak, onu aldatabilecek kadar akıllı ve kabiliyetli olmak.

“İner çâh-ı zenahdânına yârün zülf-i mekkârı

Suya iltüp yine susuz getirdi çok giriftârı” (Azmîzâde Hâletî Mt. 539)

“Sevgilinin o hilekâr saçı, çene çukuruna iner; pek çok tutkununu suya götürüp susuz getirdi.”

Beyitte sevgilinin saçına tutulmuş olan pek çok kişi, suya gitmiş susuz gelmiştir yani mecazî olarak sevgili pek çok kişiyi kandırmıştır. Beyit su, kuyu, ip unsurları üzerine kurgulanarak söz konusu deyimün bünyesinde bulundurduğu somut öğelere çağrışım yapılmıştır. Sevgilinin saçı su kuyusuna sarkıtılan ip, sevgilinin çene çukuru ise su kuyusu olarak nitelendirilmiştir.

“Mülk-i ‘âlemde Sikender gibi bir şeh yog iken

İledüp suya vü susuz götürüpdür bu felek” (Zâtî G. 724/4)

“Dünya âleminde İskender gibi şah bulunmazken bu felek onu suya götürüp susuz getirdi.”

Beytte İskender’in ölümsüzlük suyunu bulmak istemesi, ancak onun bu suyu bulamayıp Hızır’ın bulmasına telmih yapılarak (Onay, 2013: 23) suya götürüp susuz getirmek deyiminin gerçek anlamı ortaya çıkarılmıştır.

“Çok başlu dirilmesün ol zülf kim anı

Suya ilte vü susuz getüre hâl-i ruh-ı zîbâ” (Necâtî Bey K. 1/6)

“O saç çok başlı olmasın; çünkü o güzel yanaktaki ben, onu suya götürüp susuz getirir.”

“Hızır-ı hattundan mı öğrendi lebün bu hikmeti

Suya iletirdi susuz getürdi ol İskender’i” (Sehî Bey G. 264/4)

“Dudağın bu hikmeti, Hızır gibi ayva tüylerinden mi öğrendi? O İskender’i suya götürüp susuz getirdi.”

“Kûze-i ümmîd olur mu hiç felekden bahre-yâb

Suya iltüp niceyi susuz getürdi bu serâb (Kafzâde Fâizî Müf. 48)

“Ümit testisi, hiç felekten deniz bulabilir mi? Bu serap, nicelerini suya götürüp susuz getirdi.”

Suya salmak: Boşa harcamak.

“Suda ‘aks-i serv sanman kim koparup bâg-bân

Suya salmış servini serv-i hırâmânım görüp” (Fuzûlî G. 36/6)

“Suda görüneni, selvinin aksi sanmayın; bahçıvan, benim nazla salınan selvimi görüp kendi selvisini suya salmış.”

Mecazî olarak boşa harcamak anlamına gelen suya salmak deyimi, beyitte selvi ağacının sudaki yansımasıyla bağdaştırılarak somutlaştırılmıştır. Selvi ağacının suya yansıyan aksi, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla bahçıvanın nazla yürüyen sevgilinin boyunu görmesine bağlanmıştır.

“Bu demde zühd ile seccâdesini **suya salan**

Şarâba rehn idüp esbâb-ı zühdi âba virür” (Nevîzâde Atâyî G. 39/2)

“Bu zamanda zühd ile seccadesini suya salan, şaraba rehin olup züht olma sebeplerini suya verir.”

Yağmurdan kaçarken doluya tutulmak: Güç bir durumdan kurtulmaya çalışırken daha kötü bir durumla karşılaşmak.

“Gönül gözden kaçıp bezmüne vardı

Kaçup yağmurdan ugradı toluya” (Mesîhî G. 242/3)

“Gönül, gözden kaçıp senin meclisine vardı; yağmurdan kaçarken doluya tutuldu.”

Yağmurdan kaçarken doluya tutulmak deyimi, mecazî olarak güç bir durumdan kurtulmaya çalışırken daha kötü bir duruma düşmeyi ifade etmek için kullanılmaktadır. Beyitte mütekellim, mecazî olarak muhatabın meclisine sığınarak daha kötü bir duruma düşmüştür. Benzetme yoluyla gözyaşı yağmurla ilişkilendirilirken dolu kavramı ise tevriyeli bir şekilde kullanılmıştır. Deyimde kullanılan dolu kelimesi, buz parçaları şeklinde yere hızla düşen yağış türü demektir. Dolu kelimesinin bir de içki anlamı vardır. Beyitte kullanılan bezm (içki meclisi) kelimesinden ve deyimün bünyesindeki unsurlardan hareketle dolu kelimesinin her iki anlamının da beyte yerleştirildiği görülmektedir.

“Tîrden olup girîzân eyledi fendin helâk

Toluya ugradı yağmurdan kaçarken düşmenân” (Nevîzâde Atâyî K. 3/39)

“Düşmanlar, yağmurdan kaçarken doluya tutuldu; oktan kaçtılar ve sahtekarlıkları helak oldu.”

Yetmiş iki dereden su getirmek: Türlü bahaneler bularak etrafındakileri kandırmaya çalışmak.

“Yetmiş iki dereden su götürürse deryâ

Mâcerâ-yı yem-i eşkümler ne nisbet sanemâ” (Âşık Çelebi G. 3/1)

“Ey sanem! Deniz yetmiş iki dereden su getirse bile gözyaşı denizimin macerasıyla yarışabilir mi?”

Beyitte deniz suyunun ne yaparsa yapısın mütekellimin gözyaşıyla yarışamayacağı ifade edilmektedir. Yetmiş iki dereden su getirmek deyimi, somut olarak nehirlerin döküldüğü denizle ilişkilendirilmiştir.

“Çıkamaz başa benüm eşk-i firâvânum ile

Yetmiş iki dereden su götürürse deryâ” (Azmîzâde Hâletî G. 29/6)

“Deniz, yetmiş iki dereden su getirse de benim akıp giden gözyaşımla başa çıkamaz.”

Yüreğine su serpmek: Yeni bir durumla ya da umut verici bir haberin duyulan korkuyu ortadan kaldırarak kişiyi rahatlatması.

“Dest-i lutfıyla benüm **yüreğüme su sepeler**

Nutka gelse dem-i ‘Îsâ gibi la‘lün sanemâ” (Schî Bey K. 10/25)

“Ey sanem (put gibi güzel)! Senin İsa’nın nefesi gibi olan dudağın nutka gelirse lütuf testisiyle/eliyle benim yüreğime su serpsinler.”

Beyitte güzellik bakımından put gibi güzel olarak nitelendirilen muhatabın İsa gibi nefesi, mütekellimin yüreğine su serpmektedir. Dest-i lutf tamlamasında geçen dest kelimesi, hem el hem de testi anlamında tevriyeli olarak kullanılmıştır. Kelimenin testi anlamı yüreğine su serpmek deyiminin gerçek anlamını ortaya çıkarmak için beyte yerleştirilmiştir.

“Bîm-i dûzeh nâr-ı gam salmış dil-i sûtânuma

Var ümîdüm ebr-i ihsânun **sepe** ol nâre **su**” (Fuzûlî K. 3/29)

“Cehennem korkusu, gam ateşini ağlayan gönlüme salmış; senin ihsan bulutunun bu ateşe su serpeceğine dair umudum var.”

Yüz suyu dökmek: Onurunu sarsacak kadar yalvarmak.

“Sarsar nesîm-i bâg u düşer sanma jâleler

Yüzi suyun döker yire ‘aşkunda lâleler” (Emrî K. 74/1)

“Bağdaki rüzgârın çiy tanelerini sarsarak düşürdüğünü sanma; senin aşkında laleler yüz suyunu döker.”

Beytte laleler yüz suyu dökmektedir; yüz suyu lalelerin üzerindeki çiy taneleridir. Rüzgar estikçe bu çiy taneleri dökülmektedir. Çiy tanelerinin dökülmesinin nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla muhatabın aşkına bağlanmıştır. Yani laleler muhatabın aşkıyla mecazî olarak yalvarıp yakarmaktadır. Yüz suyu dökmek deyimi, lalelerin üzerindeki su damlacıklarıyla bağdaştırılmıştır.

“Hevân ile **yüzümün suyunu vire** dökdüm

Tenüm oduna yanuban türâb oldu türâb” (Kadı Burhaneddin G. 1008/5)

“Senin havanla yüz suyum yere döktüm, benim ateşine yanıp toprak oldu toprak.”

“Verd-i pür-jâle yüzi suyuyla turmazsa eger

Rûyun eylerse hevâ **döker yüzi suyun** yire” (Emrî G. 442/2)

“Çiy taneleriyle dolu gül, yüz suyuyla durmazsa senin yüzünün hevesiyle yüz suyunu yere döker.”

“Kahramânlar **yüzi suyun vire döker** kılıcun

Boynı baglu gelür işigine Bogdan u kiral” (Sehî Bey K. 22/28)

“Kahramanlar, kılıcın yüz suyunu yere döker; Boğdan ve kralı eşiğine boynu bağlı gelir.”

“İnen hevâ ile tahrîke uyma ey gül-i ter

Yüzün suyını dökerler zemine jâle gibi” (Nevî G. 493/3)

“Ey taze gül! Sakın hevesle tahrik olma; çiy tanesi gibi yüz suyunu toprağa dökerler.

“Mevc-i deryâ gibi nazm itsem olur bahr kasîr

Şu kadar **tökdi yere yüz suyını** tûl-i emel” (Gelibolulu Âlî K. 21/23)

“Uzayıp giden emeller o kadar yüz suyunu yere döktü ki deniz dalgası gibi nazmetsem deniz alçalır.”

“Gül kıldı ‘arak **yüzi suyını vire dökdü**

Kılalı nazar gül yüzün üsünde hayâya” (Kadı Burhaneddin G. 473/5)

“Gül, senin yüzüne bakıp utandığınan beri terleyip yüz suyunu yere döktü.”

Yüzü sulu: Parlak, güzel yüzlü; şerefli, namuslu, haya, utanma sahibi.

“Emriyâ jâle-i ter gül ruhını zeyn itmiş

Hûblar içre kanı ancılayın **yüzi sulu**” (Emrî G. 419/5)

“Ey Emrî! Taze çiy tanesi, onun gül yanağını süslemiş; güzeller içinde onun gibi yüzü sulu hani?/bulunmaz.”

1.42. Taş

TDK’ye göre taş kelimesinin sözlük anlamı, kimyasal bileşimi ve fiziksel durumu değişiklikler gösteren, rengini içindeki maden tuzlarından ve oksitlerinden alan, katı, sert ve sağlam madde olarak tanımlanmaktadır. Sert, sağlam, katı ve hareketsiz bir yapıya sahip olmasından dolayı taş, pek çok deyimde mecazî olarak kendini göstermektedir. Acımasız kimseler için taş bağırlı ya da taş kalpli ifadeler

kullanılmaktadır. Çok zor durumları ifade etmek için başı taşa taşı başa vurmak ya da başını taştan taşa vurmak gibi deyimler sıkça gündelik dilde kendini göstermektedir.

Klasik Türk şairlerinin taş ile ilgili deyim kullanımları yakut ya da mercan gibi taşlarla ilişkilendirilmiştir. Taş kalpli olarak nitelendirilen sevgilinin yakut gibi kırmızı olan dudaklarına göndermeler yapmak deyimde geçen taş ifadesini somutlaştırmaktadır. Bağına taş basmak deyiminin somut anlamda üstünde taş bulunan bir nesne olan yüzükle bağdaştırıldığı görülmektedir. Klasik şairlerin şiirlerinde sıkça yer verdiği başını taştan taşa vurmak deyiminin su ve rüzgârla ilişkilendirilerek kullanılması, suyun taştan taşa çarparak akması ya da rüzgârın esmesiyle ilgili bir durumdur.

İçinde taş kelimesinin geçtiği bağlarla ilgili deyimlerde taş kelimesinin somutlaştırıldığı görülmektedir. Örneğin; bağına taş basmak deyiminde kullanılan yüzük kelimesi, gerçek anlamda ortası taşlı bir unsur olması yönüyle deyimini somutlaştırmaktadır. Çoğu zaman taş kelimesinin bulunduğu bağlarla ilgili deyimlerin la'l taşıyla ilişkilendirilerek kullanıldığı görülmektedir. Taş olarak la'l ya da yakutun seçilmesinin nedeni, söz konusu taşların kırmızı olması bakımından sevgilinin dudaklarıyla benzerlik göstermesinden gelmektedir. Bazen de taşın somutlaştırılmasında kullanılan çağrışım alanı, *Ferhâd ile Şîrîn* kıssasına dayandırılmaktadır. Kıssanın erkek kahramanı olan Ferhat'ın Şirin için dağları delmesi, içinde taş kelimesi geçen bağlarla ilgili deyimlerin kullanımında önemli bir çağrışım alanıdır. Klasik şiirin anlam dünyasını çoğaltmada kullanılan bir diğer önemli kıssa, *Yûsuf ile Züleyhâ*'dır. Hz. Yusuf'un terazi ile tartılıp ağırlığınca altın karşılığında satılmasıyla ilişkili olarak bağına taş basmak deyiminin terazi ile ilişkilendirilerek kullanıldığı görülmektedir.

Bağı taş: Acımasız.

“Ben nice cân virmeyem şol lebleri mercâna kim

Böyle **bağı taş** iken la'l-i Bedahşân imrenür” (Necâtî Bey G. 132/4)

“Şu dudakları mercan gibi olan sevgiliye ben nasıl can vermeyeyim? Böyle bağı taş iken Bedahşan yakutu imrenir.”

Beyitte bağı taş deyimiyle dudakları mercan olarak nitelenen kişinin acımasızlığı ifade edilmiştir. Mercan kırmızı renkli bir taş olup beyitte dudakla ilişkilendirilmiştir.

“Gönülüm sırça durur **yüregün taş**

Ne diyem ben bu sırçayı sıyana” (Kadı Burhaneddin G. 167/6)

“Gönülüm sırçadır, senin yüreğin taştır; ben bu sırçayı kırana ne diyebilirim?”

Beyitte mütekellim, gönlünün cam gibi kırılğan; muhatabın yüreğinin ise taş olduğunu belirtmektedir. Mütekellimin gönlü, kırılğanlık bakımından cam; muhatabın yüreği ise kırıcılık bakımından taşla ilişkilendirilmiştir.

“Aynî Ferhâd oldu kesdi düşmenün **taş bağrını**

Husrev-i Şîrîn-likâ gel gel bu Ferhâd üstine” (Karamanlı Aynî G. 441/7)

“Aynî, Ferhat olup düşmanın taş bağrını kesti; ey şirin yüzlü padişah! Gel bu Ferhat üstüne gel!”

Beyitte Aynî'nin düşmanın taş bağrını Ferhat gibi kestiği ifade edilmiştir. Şirin yüzlü sevgilinin de Ferhat gibi Aynî'ye gelmesi istenmiştir. *Ferhâd ile Şîrîn* hikâyesinde Ferhat'ın Şirin için dağları delmesine telmih yapılarak taş bağır deyiminin somut anlam alanına çağrışımlar yapılmıştır.. *Ferhâd ile Şîrîn* hikâyesinin diğer adı *Husrev ü Şîrîn*'dir ve Hüsrev, Şirin'in diğer aşkıdır (Onay, 2013: 177). Şirin ise hikâyenin kadın kahramanıdır ancak beyitte Husrev-i Şîrîn-likâ (şirin yüzlü padişah) tamamlamasında geçen hüsrev padişah; şirin ise tatlı anlamında kullanılmıştır. Kelimelerin beyitte kullanılmayan anlamları ise iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla Ferhat ve taş kelimeleriyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Kamuya gönlini mûm eyledi Dehhâniye

Nevbet-i vasl iricek **bağrını taş eyledi**” (Hoca Dehhânî G. 18/7)

“O, herkese gönlünü mum eyledi; kavuşma sırası Dehhânî'ye gelince bağrını taş etti.”

“**Taş bağırılı** olmasaydı Bî-sütûn Ferhâd için

Su yerine gözlerinden akıttırdı seyl-i hûn” (Fuzûlî G. 228/3)

“Bîsütûn Dağı, taş bağırılı olmasaydı Ferhat için su yerine gözlerinden kan seli akıttırdı.”

Bağırına taş basmak: Derdini, durumunu kimseye açmadan, kimselere dert yanmadan her türlü acıya katlanmak.

“Hasretinden husrevâ nakş-ı nigîn-i la‘lün

Hâtemün agzında hayret barmacı **bağırında taş**” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 113/4)

“Ey padişah! Senin yakut yüzüğünün nakşının hasretiyle yüzüğün ağzında hayret parmağı, bağırında taş.”

Beyitte hüsrev (padişah) olarak nitelendirilen muhatabın yakut mührünün hasretiyle yüzüğün parmağı ağzında kalmış ve bağırına taş basmıştır. Mecâzî olarak yüzük, muhatabın yüzüğündeki mühre hayran kalmış ve onun hasretinden bağırına taş basmaktadır. Parmağı ağzında kalmak ve bağırına taş basmak deyimleri, parmağa takılan ve üstünde değerli taş bulunan yüzükle bağdaştırılmıştır. Hüsn-i talil sanatı aracılığıyla yüzüğün parmağa takılması ve üst kısmında taş bulundurmasının nedeni muhatabın yakut mührüne hayran kalmasına bağlanmıştır. Beyitte hüsrev kelimesi padişah anlamında kullanılmıştır. Hüsrev, *Husrev ü Şîrîn* hikâyesinin kahramanıdır. Söz konusu hikâyede Ferhat dağları delmiştir yani taşları yerinden oynatmıştır. Hüsrev kelimesinin beyitte kullanılmayan anlamı, iham-ı tenasüp sanatı aracılığıyla bağrı taş ifadesiyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Hüsn ile şimdi ki engüşt-nümâdur la‘lün

Taş basup bağırına hasretle geçer her hâtem” (Üsküplü İshâk Çelebi K. 6/19)

“Senin yakut gibi dudağın şimdi güzellikte parmakla gösterilmektedir; hasretle her yüzük bağırına taş basıp geçer.”

Beyitte yüzüğün üst kısmında yani kaşında taş bulunması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla muhatabın kırmızılık açısından yakut gibi dudağının parmakla gösterilecek kadar güzel olmasını görerek kederlenmesine bağlanmıştır. Bağına taş basmak deyimi, somut olarak ortasında taş bulunduran yüzük için kullanılmıştır.

“Nâleye âheng idersen ey gönül Ferhâd’a gel

Bagruna taşlar basup dağlar gibi feryâda gel” (Necâtî Bey G. 344/1)

“Ey gönül! İniltiye ahenk vermek istersen Ferhad’a gel; bağına taşlar basan dağlar gibi feryada gel.”

Beyitte *Ferhâd ile Şîrîn* hikâyesine telmih yapılmıştır. Mütেকellim, kendi gönlünden bağına taşlar basmasını isteyerek mecazen onun acılara katlanması gerektiğini ifade etmektedir. Bağına taş basmak deyimi, Şîrîn için dağları delen Ferhat ve taşlarla dolu olan dağla ilişkilendirilmiştir.

“Döymeyüp feryâduma **taş basmadıysa bağına**

Yâ nedür ey dost dîvârundaki şol hâreler” (Emrî G. 120/4)

“Ey dost! Eğer senin duvarın feryadıma dayanamayıp bağına taş basmadıysa ondaki şu taşlar nedir?”

Beyitte mütেকellim, dost diye hitap ettiği kişinin duvarındaki taşları bağına taş basmak deyimiyle ilişkilendirmiştir. Tecahül-i arif sanatıyla mütেকellim, duvarın üzerindeki taşların ne olduğunu sorgulamakta ve hüsn-i talil sanatı aracılığıyla da taşların duvarda bulunmasının nedenini, duvarın mütেকellimin iniltisine dayanamamasına bağlamaktadır.

“Terk eyledi ol Yûsuf-ı sâni bizi kardaş

Mânend-i terâzû **basalum bagrumuza taş**” (Zâtî G. 576/1)

“Kardeş, o ikinci Yusuf bizi terketti; terazi gibi bağrımıza taş basalım.”

Beyitte mütেকellim, ikinci Yusuf olarak nitelendirdiği kişinin kendini terk etmesinden dolayı üzüntü içerisindedir ve bu üzüntü durumunu bağına taş basmak

deyimiyle ifade etmiştir. Hz. Yusuf'un pazarda köle olarak satılmasına telmih yapılarak bağrına taş basmak deyimi, alım satım işlerinde kullanılan ve gerçek anlamda üstünde taş bulduran teraziyle ilişkilendirilmiştir.

“La‘line kasd itme yârun ey rakîb-i seng-dil

Kim **döşüne taşdan özge nesne görünmez** nasîb” (Cem Sultan G. X/3)

“Ey taş kalpli rakip! O sevgilinin yakut gibi dudağına kastetme! Çünkü senin döşüne taştan başkası nasip olmaz.”

“Gönül vaslıyla bir Yûsuf-cemâlün olmaga hurrem

Terâzû gibi **taş basmak** gerekdür **bağrına** âdem” (Azmîzâde Hâletî G. 531/1)

“Bir Yusuf yüzlüye kavuşup sevinmek için insanın terazi gibi bağrına taş basması gerekir.”

Başını taştan taşa vurmak: Fırsatı kaçırdığı için çok pişman olmak, çaresiz kalarak kahırlanmak.

“Agladığımı görüp **başın döger taşdan taşa**

Acıdığınan Necâtî bu yedi deryâ sana” (Necâtî Bey G. 12/5)

“Ey Necâtî! Bu yedi derya senin ağladığını görünce sana acıdığınan başını taştan taşa vurur.”

Başını taştan taşa vurmak deyimi, mecazî olarak çaresiz bir şekilde kahırlanmayı ifade etmektedir. Beyitte yedi denizin dalgalarını taştan taşa vurması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla Necâtî'nin gözyaşlarını görmesine bağlanmıştır. Başını taştan taşa vurmak deyimi, somut olarak taş ya da kayalara dalgalarını vuran suyla bağdaştırılmıştır.

“İşigi taşı imiş yüz sürece hayf diyü

Taşdan taşa döger başını şimdi enhâr” (Bâkî K. 18/37)

“Eşiğinin taşına yüz sürece diye şimdi nehirlere başını taştan taşa vurur.”

“**Başımı taştan taşa urup** döginür taş ile

Düşdi zencîrin sürer dîvânedür taglara su” (Sehî Bey G. 198/4)

“Su, başımı taştan taşa vurup taşla dövünür; zincirini dağlara sürer, delidir.”

“Yaşuma bahr öykünüp cûş itdi ammâ ‘âkıbet

Taşlara başın dögüp didi ki gâfil çağladum” (Zâtî G. 913/3)

“Deniz, gözyaşıma özenip coştı ama sonunda başımı taşlara vurup ‘Gafil çağladım.’ dedi.”

“Çünkü sen servin ayagina Hayâlî iremez

Başımı taşlara dögse nola seylâb gibi” (Hayâlî Bey G. 604/5)

“Hayâlî, senin gibi selvinin ayağına ermediği için başını akarsu gibi taşlara dövse buna şaşılmaz.”

“Belâ vâdilerinde seyl-i eşküm çağlasın aksın

Başım ol taştan taşa dögen enhâr dinlensün” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 276/6)

“Gözyaşımın seli bela vadilerinde çağlasın aksın; o başımı taştan taşa döven nehirler dinlensin.”

“Nerm olur âh-ı dilümden dil-i sengîn-i nigâr

Kanı taş katı ise başımı ursun agyâr” (Azmîzâde Hâletî G. 211/1)

“Benim gönül âhımdan sevgilinin taş kalbi erir; ağyar, hangi taş sertse başımı vursun.”

“**Taşlara dögüp başımı** rüsvâ gezer oldum

Ey ‘akl kaçıp kurtula gör derd-i serümden” (Fuzûlî G. 215/5)

“Başımı taşlara dövüp rezil bir şekilde gezer oldum; ey akıl! başımın derdinden kaçıp kurtul!”

“Hâk-i pâyine yetem dir ‘ömrlerdür muttasıl

Başını daşdan daşa urup gezer âvâre su” (Fuzûlî K. 3/23)

“Su, ayağının toprağına ulaşmak için bir ömür boyunca sürekli başını taştan taşa vurup gezer.”

“Sana ger durmasa bir lahza mukabil mihrâb

Taşlara başın urup çak-i giribân eyler” (Fuzûlî K. 38/32)

“Eğer mihrap seninle bir an karşı karşıya durmasa başını taşlara vurup yakasını yırtar.”

“Hemân bülbül degüldür ‘aşk elinden zâr zâr inler

Döküp yaşın **dögüp taşlarla başın** rûzgâr inler” (Gelibolulu Âlî G. 74/1)

“Şimdi aşk elinden zar zar inleyen bülbül değildir; rûzgâr, yaş döküp başını taşlara dövüp inler.”

“Bunların geç gelüben gitdügiyiçün tîzcek

Nîl geyüp **başını taşa döger** Nîl ü Furât” (Hoca Dehhânî G. 3/7)

“Bunlar geç gelip tez gittiği için Nil ve Fırat nehri, çivit mavisini giyinip başını taştan taşa döver.”

Beyitte Firavun’un çivit renkli gemisine telmih yapılmıştır. Nil ve Fırat nehirlerinin mavi renkli olması ve suyun taştan taşa vurarak akması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla bahar mevsimine kadar açmayan ve açtıktan sonra çabuk solan çiçeklere bağlanmıştır. Başını taştan taşa vurmaya deyiminin Nil ve Fırat nehirleri için kullanılması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla deyim hem gerçek hem mecaz anlamına çağrışım yapmaktadır.

“Ad çıkarmaz kûh-ı ‘aşkunda delü gibi

Dostum **ursun** gerekse **başını taşlara su**” (Bağdatlı Rûhî G. 908/3)

“Dostum, su deli gibi başını taşlara vursa bile aşkının dağında ad çıkaramaz.”

“Görüp Ferhâd-veş **taşdan taşa çalındugum** bilsin

Çek ey hem-dem der u dîvârına ben nâtüvân şeklin” (Bağdatlı Rûhî G. 855/3)

“Ferhat gibi taştan taşa çalındığımı görüp bilsin; benim güçsüz şeklimi her zaman kapı ve duvarına çek!”

Eli taş altında kalmak: Zor bir durumda olmak.

“**Taşlar altında kalupdur** katı gönlünden **elüm**

Böyle nâcâr olmasun hâli İlâhî kimsenün” (Necâtî Bey G. 300/4)

“Senin katı kalbinden dolayı elim taş altında kalmıştır; Allah’ım kimsenin hâli böyle çaresiz olmasın.”

Rızkını taştan çıkarmak: En zor şartlarda bile geçimini sağlamak.

“İtmedi ‘âşık âhı katı gönlüne eser

Sa’yıla gerçi **rızkını taşdan çıkarur** er” (Sehî Bey G. 40/1)

“Senin gönlüne âşığın âhı tesir etmedi; gerçi er kişi çalışmayla rızkını taştan çıkarır.”

Beyitte muhatabın gönlü, âşığın âhının tesir etmeyeceği kadar katıdır. Muhatabın bu özelliği, acıması olmayan kimseler için kullanılan taş kalpli deyimini de ortaya çıkarmaktadır. Beyit, mecazî bağlamda oluşturulmuş olsa bile ikinci dizede geçen rızkını taştan çıkarmak deyiminin taş kalple ilişkilendirilmesi deyimmin gerçek anlamını düşündürmektedir.

“Kalb-i dildârı vefâ vü mihre nerm itsem nola

Merd olan ‘âlemde **taşdan rızkını ihrâc eyler**” (Bağdatlı Rûhî G. 206/4)

“Sevgilinin kalbini vefa ve sevgiyle yumuşatsam ne olur? Mert olan âlemde rızkını taştan çıkarır.”

Taş olmak: Kötü bir duruma düşmek.

“Kâmet-i ham birle bir ehl-i kerâmettir kaşun

Taş olupdur gûyâ baş egmemiş mihrâb ana” (Fuzûlî G. 9/4)

“Senin kaşın eğrilmiş şekliyle bir keramet sahibidir; sanki mihrap ona baş eğmediği için taş olmuştur.” (bk. Baş→Baş eğmek)

“Benzetme hâline hacerü’l-esvedî gider

Tanrı urur sakın seni kapkara **taş ider**” (Sehî Bey G. 50/3)

“Kâ’be’nin siyah taşını, onun benine benzetme, sakın; Tanrı seni kapkara taş eder.”

Klasik Türk şiirinde sevgilinin beni, siyah olması bakımından Kâ’be duvarında bulunan siyah taştan bile daha üstün olarak görülmektedir. Bu yüzden beyitte onun benini bu taşa benzetenleri Allah taş edecek yani mecazî olarak onları cezalandıracaktır. Beyitte kapkara taş etmek şeklinde yer alan taş olmak deyimi, Kabe’nin duvarında bulunan siyah taşla ilişkilendirilmiştir.

“Katı gönlün katı bî-rahm imiş ey bağı katı

Anı Rahmân-ı Rahîm anun için **eyledi tas**” (Zâtî G. 578/3)

“Ey katı yürekli! Katı (acımasız) yüreğin merhametsizmiş; çok merhametli ve şefkatli Allah onu, bundan dolayı taş eyledi.”

“Ey bana hadden ziyâde cevri iden bî-merhamet

Katı bî-rahm olduğün Tanrı kalbün **itdi tas**” (Zâtî G. 598/4)

“Ey bana sınırsız cevreden sevgili! Senin kalbin çok merhametsiz olduğu için Tanrı, onu taş etti.”

Taşa çalmak: Bir şeyden vazgeçmek.

“Tâ göründi safha-i hüsnünde hattın reşkten

Taşa caldı âftâbun sâde levhin çerh-i dûn” (Fuzûlî G. 228/6)

“Güzelliğinin sayfasında ayva tüylerin göründü; aşağılık felek güneşin sade levhasını taşa çaldı.”

Taşı başa başa taşı vurmak: Her türlü çareye başvurarak yapılması güç bir işi başarmaya çalışmak.

“**Taşı başa başı taşa** uruban sa‘y eyler

İşigün bendesine olmağa çâker hâtem” (Sehî Bey K. 25/26)

“Senin eşiğinin kölesine köle olmak için yüzük taşı başa başı taşa vurarak çalışır.”

Beyitte yüzüğün üst kısmında taş bulunması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla onun muhatabın eşiğinin kölesi olmak için çalışmasına bağlanmıştır. Yani mecazî olarak yüzük canla başla çalışmaktadır. Gerçek anlamda ise yüzüğün kaş olarak nitelendirilen üst kısmında taş bulunmaktadır.

“Bî-sütûn-ı gamda urdum **taşa başı başa taş**

Kûh-kenden kalmadum girü bu ben âvâre baş” (Âşık Çelebi G. 111/1)

“Gamın Bî-sütûn Dağı’nda taşa başı başa taşı vurdum; bu avare başla ben dağ kazan Ferhat’tan geri kalmadım.”

Beyitte başı taşa taşı başa vurmak deyimi, Şirin için dağları yaran Ferhat’la bağdaştırılmıştır.

“Gerekdür yollar üzre **taşa baş u başa taş urmak**

Muhassal haylî müşkildür cihânda ‘aşka baş urmak” (Azmîzâde Hâletî Mt. 230)

“Yollar üzerinde taşa baş ve başa taş vurmak lâzımdır; cihanda aşka baş vurmanın ele geçirilmesi çok zordur.”

1.43. Ter

Klasik Türk şairleri, ter ile ilgili olarak “ecel terleri dökmek” ve “gömgök tere batmak” deyimlerini kullanılmışlardır. Terle ilgili deyimler; genellikle gözyaşı, menekşe ve sümbül gibi çiçeklerin üzerinde oluşan çiy tanesi ve ayva tüylerinin yeni terlemeye başlamasıyla ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Gömgök tere batmak deyimini, menekşe ve sümbül gibi mavi tonlardaki çiçeklerin üzerinde oluşan çiy tanesiyle bağdaştırılmıştır. Menekşe ve sümbül gibi çiçekler, renk ve kokusundan dolayı klasik Türk şiirinde sevgilinin ayva tüyleri ve saçıyla ilişkilendirilen çiçeklerdir. Sevgilinin ayva tüylerinin yeni çıkmaya başlamasıyla onun güzelliği artmaktadır ve bu güzelliğin karşısında menekşe ve sümbül kendinden utanarak gömgök tere batmaktadır. Ecel terleri dökmek deyiminde ise yine ayva tüylerinin yeni terlemeye başlamasına göndermeler yapılır ve sevgilinin süzgün yan bakışının yaralayıcılık vasfıyla âşığın döktüğü gözyaşı ecel terleri olarak nitelendirilir.

Ecel terleri dökmek: Tehlikeli bir durumdan dolayı çok korkmak.

“Hatunun derledügin gördi ‘izarunda bu gün

Yaş sanur gören **ecel derlerini dökti** gözüm” (Zâtî G. 978/1)

“Bu gün senin yanağında ayva tüylerinin terlediğini gördüm; gözüm ecel terleri döktü, gören yaş sanır.”

Beyitte mütekellim, muhatabın ayva tüylerinin çıkmaya başladığını görünce korkudan ağlamıştır ancak mütekellim, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla bu dökülenlerin yaş değil, ecel terleri olduğunu iddia etmektedir. Ecel terleri dökmek ve birinci mısradaki geçen ayva tüyleri terlemek deyimlerindeki ter kelimesi iki farklı anlam alanı oluşturulacak şekilde ilişkilendirilmiştir. Bununla birlikte ecel terleri dökmek deyiminin somut anlamda dökülen bir şeyle bağdaştırılarak kullanılması, deyim gerçeğin anlamını ortaya çıkarmaktadır.

“Merdüm-i çeşmüm utanup **dökti ölüm derlerin**

Gamzesinün hançerinden oldum ölmeli yine” (Sehî Bey G. 216/4)

“Göz bebeğim utanıp ölüm terlerini döktü; yine hançer gibi süzgün yan bakışından ölecek gibi oldum.”

Beyitte mütekellim, süzgün yan bakışın hançer gibi öldürücü özelliğinden dolayı gözyaşı dökmektedir. Bu yaş dökmenin ecel terleri dökmek deyimi olarak ifade edilmesi deyimdeki somut anlama geçişin göstergesidir.

“Hatt-ı ‘arak-feşânuna ey la‘l-i pür-güher

Bir hasta yüz sürince **ecel derlerin döker**” (Emrî G. 78/1)

“Ey cevher saçan yakut dudaklı! Senin yeni terlemiş ayva tüyelerine bir hasta yüz sürdüğünde ecel terleri döker.”

Gömgök tere batmak: Çok utanmak.

“Şebnemden utanup gice **gömgök dere batdı**

Öykündüğüçün bu hat-ı tannâza benefşe” (Sehî Bey G. 241/7)

“Menekşe, bu ayva tüyelerine özendiği için çiy tanesinden utanıp gömgök tere battı.”

Beyitte menekşenin mavi renkli ve çiy taneleriyle bezenmiş olması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla menekşenin ayva tüyelerine özenmiş olmasına bağlanmıştır. Ayva tüyleri yeni çıkmaya başladığı zaman rengi, maviye dönük yeşildir. Daha sonra kararmaya başlar. Beyitte ayva tüyelerinin yeni terlemeye başladığı anlaşılmaktadır. Gömgök tere batmak deyimindeki somut unsurlar olarak yer edinmiş olan gömgök ve ter kelimeleri; menekşe, çiy tanesi ve ayva tüyelerinin yeni terlemeye başlamasıyla ilişkilendirilmiştir.

“Yine **gömgök tere batmış** çıka geldi çemene

Nev-bahâr irdi diyü virdi haberler sünbül” (Bâkî K. 24/8)

“Sünbül, yine gömgök tere batmış bir şekilde çıkageldi; ilkbahar eriştii diye haberler verdi.”

Kan terlemek: (bk. Kan/Kırmızı/Kızarmak/Kızıl)

1.44. Toprak/Toz/Yer

Klasik Türk şiirinde yerle yeksan olmak, yerden yere vurmak gibi deyimler, genellikle güneşin yeryüzüne yansması ya da gölgeyle; toz kondurmamak deyimini yağmur ve toz zerrecikleriyle benzerlik gösteren ayva tüyleriyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

Başına toprak saçmak: Büyük bir üzüntü duymak.

“Alnımın aldı kara yazıların çünkü dile

Hâme kan ağladı **dökdi başa toprak** kâğıd” (Hayâlî Bey G. 46/3)

“Kalem, alnımın kara yazılarını diline aldığı için kan ağladı; kâğıt başına toprak döktü.” (bk. Kara→Kara yazı)

“Hattun misâliyem diyeli bildi cürmini

Yüz karasıyla **başına toprak koyar** hat” (Cem Sultan G. CLV/3)

“Yazı, senin ayva tüyelerinin benzeriyim dediğinden beri hatasını bildi yüz karasıyla başına toprak koyar.” (bk. Kara→Kara yüzlü/Yüz karası/Yüzü kara)

Toz kondurmamak: Bir şeyi kusursuz göstermek, onda bir kusurun olacağını kabul etmemek.

“**Toz kondurmamak** ister gibi sahn-ı çemene

Yüzi suyuyla gelüp hıdmet ider ebr-i bahâr” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 83/3)

“Bahar bulutu, çimenlik ortasına toz kondurmamak için yüz suyuyla gelip hizmet eder.”

Beyitte toz kondurmamak deyimini, hem gerçek hem de mecaz anlamda kullanılmıştır. Bahar bulutu yağmurunun gerçek anlamda çimenliği ıslatarak tozları temizlemesi, deyimini gerçek anlamını verirken söz konusu yağmurun çimenlik bahçesini kusursuz göstermek istemesi yani onun için söylenecek olumsuz bir söze

engel olmak için hizmet etmesi deyimimin mecazî anlamını verir. Beyitte yağmur yağmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla onun bahçeye toz kondurmak istememesine bağlanmıştır.

“Ârızunda müşg ovagını görüp hat dimezem

Hâşâ kim **toz konduram** mihr-i cihân-gerd üstine (Necâtî Bey G. 508/4)”

“Yanağındaki misk kırıntısına ayva tüyü diyemem; dünyayı dolaşan güneşin üstüne nasıl toz kondurayım?”

Beyitte mütekellim, muhatabın yüzündeki ayva tüylerini misk kırıntısı olarak kabul etmektedir. Ayva tüylerinin toz gibi küçük olması toz kondurmamak deyiminin gerçek anlamını ortaya çıkarmaktadır.

“Harem-i hüsn-i dil-ârâya da **toz kondurduk**

Yapışup gerd-i keder dâmen-i nezzâremüze” (Keçecizâde İzzet Molla G. CDLIX/3)

“Keder tozu, nazar eteğimize yapıştı, gönül alan güzellik haremine de toz kondurduk.”

Utancından yerin dibine geçmek: Çok utanmak, rezil olmak.

“Yarımdan agzunun **utanup** çeşme-i hayât

Ger **girdise kara vire** yiri durur yiri” (Hoca Dehhânî G. 11/5)

“Ölümsüzlük suyu, sevgilinin ağız suyundan utanıp kara yere geçtiyse yeridir.”

Âb-ı hayat olarak bilinen ölümsüzlük suyunun Zulumat diye bilinen karanlıklar ülkesinde bulunduğu inanılmaktadır (Onay, 2013: 23). Beyitte Zulumat ülkesi kara yer olarak nitelendirilerek Âb-ı Hayât’ın söz konusu yerde bulunmasının nedeni hüsn-i talil sanatı aracılığıyla muhatabın ağzının suyundan utanmasına bağlanmıştır.

“Nic’olur gördi safâ âyîne-i hüsnünde

Yirlere gecdi hayâdan utanup âb-ı zülâl” (Bâkî G. 294/3)

“Âb-1 zülal senin güzellik aynadaki gönül rahatlığının nasıl olduğunu görünce utancından yerin dibine geçti.”

Beyitte âb-1 zülâl yani tatlı su muhatabın güzellik aynasındaki safayı görünce utancından yerin dibine geçmiştir. Suyun yer altında bulunma sebebi, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla muhatabın güzellik aynasındaki rahatlığı görmesine bağlanmıştır.

“Tılısm-1 şi‘r açılıp genc-i ‘aşk olalı ‘ayân

Utandı virlere gecdi defîne-i Kârûn” (Âşık Çelebi G. 65/4)

“Şiir tılısımı açılıp aşk hazinesi açığa çıktığından beri Karun’un hazinesi yerlere geçti.”

Utancından yerin dibine geçmek deyimini, utanmanın şiddetini belirtmek için kullanılan bir deyimdir. Bu deyim kullanılması, kişinin içinde bulunduğu durumun rezalet seviyesine geldiğini göstermektedir. Beyitte Karun’a telmih yapılmıştır. Karun, Hazret-i Musa’nın akrabasından olup delaletiyle toprağı altın yapma sanatı olan kimyayı öğrenmiş ve çok zengin olmuştur. Karun, Hazret-i Musa’nın istediği binde bir zekâtı vermediği için servetiyle yere batmıştır (Onay, 2013: 249). Beyitte Karun’un hazinesi, şiir tılısımının çözülerek aşk hazinesini ortaya çıkmasıyla utancından yerin dibine geçmiştir. Şiir tılısımıyla açılan hazinenin ihtişamı Karun’un hazinesini gölgede bırakmıştır. Mecazî olarak bu ihtişamı gören Karun’un hazinesi utancından yerin dibine geçmiştir. Utancından yerin dibine geçmek deyimini, hazinelerin yer altında saklanmasıyla ilişkilendirilmiştir.

“Ne kuyu kazdı zenahdânı çehi çün ne didi

K’utanup gecdi yidi kat yire çâh-1 Bâbil” (Emrî G. 304/2)

“Onun çene çukuru ne kuyu kazdı ne dediyse Babil Kuyusu utancından yedi kat yerin dibine geçti.”

Beyitte yerin dibine geçmek deyimini, Çâh-1 Bâbil yani Bâbil Kuyusu ile ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Çâh-1 Bâbil, Hârût ile Mârût adlı iki meleğin Zühre adındaki bir kadına âşık olduktan sonra onun tuzağına düşüp ilâhî emre karşı gelmeleri

yüzünden içinde asılarak ceza gördükleri bir yer olarak zikredilir (Onay, 2013: 79). Diğer kuyular gibi Bâbil Kuyusu da yerin altına bulunur. Bâbil Kuyusu'nun yerin altında bulunmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla beyitte bahsi geçen kişinin çene çukurunun kuyuyla ilgili söylemlerine bağlanmıştır. Klasik Türk şiirinde güzellik unsuru olarak okuyucunun karşısına çıkan çene çukuru, âşığın düştüğü ve içinden bir türlü çıkamadığı bir kuyu olarak tasvir edilmektedir. Babil Kuyusu'ndaki işkence bile bu çene çukurunun yanında hafif kalmaktadır.

“Hasretinden yüzünün yile varur bâg-ı bahâr

Hacletinden lebünün **yire girür** âb-ı hayât” (Ahmedî Gazel: 76/2)

“Bahar bahçesi, yüzünün hasretinden yele gider; Âb-ı Hayât, dudağının utancından yere girer.”

“Şöyle şîrîn-şûh ider vasfın lebünün Ahmedî

Kim odından hâl olup **yire gezer** âb-ı hayât” (Ahmedî G. 89/7)

“Ahmedî, dudağının özelliklerini tatlı bir dille vafeder; Âb-ı Hayât, onun ateşinden mahvolup yere geçer.”

“**Yire girdi** âb-ı Hızır **utanuban**

Lebünün la‘l-i cân-fizâsından” (Ahmedî G. 511/6)

“Hızır Suyu, cana can katan yakut gibi dudağından utanıp yere girdi.”

“Agzun haberlerinden bir kez işitdüğün

Utandı gecdi vire yog oldı âb-ı hayvân” (Karamanlı Aynî K.41/36)

“Âb-ı Hayvân (Ölümsüzlük suyu) ağzının haberlerini bir kere işittiği için utancından yerin dibine geçti, yok oldu.”

“**Yerlere gecdi hicâbından** kamu genc-i zemîn

Şol kadar altun saçupdur hâke evrâk-ı hazân” (Gelibolulu Âlî K. 40)

“Bütün yer altı hazineleri utancından yerlere geçti; hazan yaprakları toprağa bu kadar altın saçmıştır.”

“Başum gibi **yire mi geçdi** genc-i ‘Osmânî

Bulut gibi göge mi çıkdı cûd deryâdan” (Nevî K. LVIII/2)

“Osmanlı hazinesi, başım gibi yere mi geçti yoksa cömertlik denizden bulut gibi göge mi çıktı?”

Yer etmek: İz bırakmak.

“Eksülmedi peykân-ı hadengün yüregümden

Ey kaşları yâ lutf ile gönlümde **yer itdün**” (Gelibolulu Âlî G. 278/2)

“Ey kaşları yay! Senin okunun temreni yüreğinden eksilmedi, lütufla gönlümde yer edindin.”

Yer etmek mecazî olarak bir yerde iyice yerleşmeyi ya da iz bırakmayı ifade etmektedir. Muhatabın okunun mütekellimin yüreğinde eksilmediği ifade edilmiştir. Bir okun sürekli aynı yere isabet etmesinin orada somut anlamda iz bırakacağı düşünülürse deyimim okla bağdaştırıldığını göstermektedir.

Yerde kalmak: Saygı görmemek, yüzüne bakılmamak.

“İrmiş iken göklere top-ı kemâlüm gün gibi

Hîç revâ mıdur bana **yirlerde kalmak** sâye-vâr” (Nevî G. XV/21)

“Olgunluk topum, güneş gibi göklere ulaşmışken gölge gibi yerlerde kalmak hiç bana reva mıdır?”

Yerlerde kalmak deyimini, mecazî olarak saygı görmemeyi ifade etmektedir. Beyitte teşbih sanatı aracılığıyla mütekellim, kendi durumunu yerlerde kalmak yönünden gölgeye benzetmiştir. Yerlerde kalmak deyimini, somut olarak yere yansıyan gölgeyle ilişkilendirilmiştir.

Yerden yere vurmak: Birine türlü yollardan saldırarak onu aşağılayıcı bir duruma düşürmek.

“Gücenüp kendüyi **yirden yire urur** sâyen

Göriccek kaddüne öykündüğünü nârevenün” (Necâtî Bey G. 313/3)

“Karaağacın senin boyuna özendiğini görünce gölgen gücenip kendini yerden yere vurdu.”

Beyitte karaağaç anlamına gelen narevenin muhatabın boyuna özenmesinden dolayı gölge kendini yerden yere vurmuştur. Hün-i talil sanatı aracılığıya normalde gölgenin yerde olmasının nedeni, narevenin (karaağacın) muhatabın boyuna özenmesine bağlanmıştır. Mecazî olarak gölge acınacak bir duruma düşmüştür. Gerçek anlamda ise gölge zaten yerde bulunur.

“Sâye gibi kendümi **yirden yire çaldım** hemân

Pertev-i mihr-i ruhun serv-i hırâmânun görüp (Nevîzâde Atâyî G. 13/2)

“Nazla salınan selvinin güneş gibi yanağının ışığını gördüm; hemen gölge gibi kendimi yerden yere çaldım.”

“Pertev-i hurşîd sanman yerde kim devr-i felek

Yere urmuş âftâbın mâh-ı tâbânun görüp” (Fuzûlî G. 36/5)

“Yerdekini güneş ışığı sanmayın çünkü felek benim parlak ayımı görünce güneşini yere vurmuş.”

“İşümdür sâye tek **yerden yere yüz urmak** ol günden

Ki başumdan gidipdür sâye-i serv-i hırâmânun” (Fuzûlî G. 162/6)

“Nazlı salınan selvinin gölgesi, başumdan gittiği için gölge gibi yerden yere yüz vurmak benim işimdir.”

“Ben beni **yirden yire ursam** yiridür sâye-vâr

Kim salınur dem-be-dem yanunca bir yüzi kara” (Necâtî Bey G. 449/2)

“Daima senin yanınca bir yüzü kara salındığı için ben beni gölge gibi yerden yere vursam yeridir.”

Yerin dibine sokmak: Rezil etmek.

“Boyunun reşki **yire sohdı servi**

Yüzünün şavkı yile virdi verdi” (Ahmedî G. 632/6)

“Yüzünün şevki, gülü yele verdi; boyun selviyi yere soktu.” (bk. Yel→Yele vermek)

“Yüzün letâfeti hacîl eyledi cenneti

Lutfun halâveti **yire sohdı** Âb-ı Kevseri” (Ahmedî G. 675/4)

“Yüzünün güzelliği, cenneti utandırdı; güzelliğinin tatlılığı Kevser Suyu’nu yere soktu.”

“Karadı kara saçunun sevâdı zulmâtı

Lebün hayâsı **yire sohdı** Âb-ı Hayvânı” (Ahmedî G. 701/3)

“Saçının karası, Zulumat ülkesini kararttı; dudağının hayası, Âb-ı Hayvân’ı (Hayat suyu) yere soktu.”

“Saldı hûn-ı cigere la‘l-i Bedahşânı lebün

Karayup **sohdı yire** çeşme-i hayvânı lebün” (Ahmedî G. 355/1)

“Dudağın Bedehşan yakutunu ciğer kanına saldı; Âb-ı Hayat’ı karartıp yere soktu.”

Yerle yeksan olmak: Yok olmak, ortadan kalkmak, yerle bir olmak.

“Düşüp pâyunaya yüz sürmek için sâyen gibi yere

‘Aceb hâtırda mı **hâk ile yeksân olduğum** demler” (Şeref Hanım G. 57/5)

“Senin ayağına yüz sürmek için gölgen gibi yere düşüp yerle yeksan olduğum zamanlar acaba hatırda mı?”

“**Hâk ile yeksân iderdi** dostum anı sabâ

Zülf-i pür-çînünle yek-renk olmasaydı müşk-i nâb” (Bağdatlı Rûhî G. 55/4)

“Halis misk, kıvrım kıvrım zülfünle aynı renkte olmasaydı saba rüzgârı onu yerle yeksan ederdi.”

“Câna minnetdür yolunda **hâka yeksân olmamız**

Ey sehî-kad tek bizi üftâdelerden eyle ‘ad” (Bağdatlı Rûhî G. 132/4)

“Ey düzgün boylu! Senin yolunda yerle yeksan olmamız cana minnettir; tek bizi düşmüşlerden say.”

“**Hâke yeksân oldun** ey cism-i nizâr ammâ ne sûd

Bir ser-efrâzun reh-i ‘aşkunda pâmâl oldun” (Bağdatlı Rûhî G. 608/3)

“Ey zayıf beden! Yerle yeksan oldun ama ne fayda? Bir yüce başlının aşk yolunda ayaklar altında kaldın.”

“Der-i ‘aşkunda Şeref **hâk ile yeksân oldu**

Ayagun altına bak bir de amân sultânım” (Şeref Hanım B. 1)

“Sultanım! Şeref, senin aşkının kapısında yerle yeksan oldu; bir kere olsun ayağının altına bak! Aman!”

“Gül gibi kâffeten çâk-i girîbân olalum

Râh-ı yâre dökülüp **hâk ile yeksân olalum**” (Yenişehirli Avnî G. 279/1)

“Cümleten gül gibi yaka yırtalım; yârin yoluna dökülüp yerle yeksan olalım.”

“Sabâ saçun nefesinden ne kohu tuydı ‘aceb

Ki karayup **kara yir eyledi** reyâhîni” (Ahmedî G. 700/5)

“Saba rüzgârı, senin saçının hangi kokusunu duydu da reyhanları karalayıp kara yer eyledi.”

“**Yedi kat yerlere geçsin** yine seyli eşküm

Na‘ra-i âhum ile nüh felek olsun lertzân” (Şeref Hanım K. 18/5)

“Gözyaşımın seli, yine yedi kat yerlere geçsin; âhımın ateşiyle dokuz felek titresin.”

“‘‘Aceb mi buz çiçeği kar topı tonup kalsa

Görünce yasemini bağda **hâk ile yeksân**” (Şeref Hanım K. 21/5)

“Buz çiçeği, yasemini bağda yerle yeksan görünce kar topu gibi donup kalsa aceb mi?”

Yüzü yere düşmek: (bk. Toprak/Toz/Yer)

1.45. Tuzak

Klasik Türk şiirinde kullanılan tuzak kurmak, tuzağa düşmek gibi deyimlerin kullanım alanlarında bir kuşun avlanması için kurulan tuzak tasviri ön plâna çıkmaktadır. Beyitlerde âşık ya da hayran olunan kişinin saç tuzak; beni ise tuzağın içine bırakılan tane şeklindeki yem ve bu tuzağa düşecek olan kişinin gönlü ise kuşla ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

Tuzağa düşmek: Birilerince hazırlanan kötü bir duruma uğramak.

“Sayd-ıla kayda düşmeg-içün mürğ-i cân u ‘akl

Dâm-ıla dâne düzdi bu zülf ü bu hâl-i dost” (Ahmedî G. 83/3)

“Bu dostun zülûf ve beni, akıl ve can kuşunu avlamak için tuzakla tane düzdü.”

“Sanemâ bilüni gördüm gözüme hayâl ola mı

Nâgehân **tuzaga düşdüm** yine zülf ü hâl ola mı” (Kadı Burhaneddin G. 909/1)

“Ey sanem (put gibi güzel sevgili)! Belini gördüm, acaba hayal midir? Ansızın tuzağa düştüm, yine o, saç ve ben midir?”

“Gönül yüzünde hâlün-içün düşdi zülfüne

Kuş **dâma düşdüğine** sebep âb u dânedür” (Ahmedî G. 220/2)

“Gönül, yüzündeki benin için saçına düştü; kuşun tuzağa düşmesine sebep su ve tanedir.”

“Zülfidür dâm-ı ‘abîr dâne-i ‘anber beni

İy niçeler **dâmına düşmiş** bu ‘anber-dânenün” (Ahmedî G. 352/5)

“Onun zülfü güzel kokulu bir tuzak, beni anber kokulu tanedir; bu anber kokulu tanenin tuzağına niceleri düşmüş.”

“Dil mürgi **düşdi** çün-ki kara zülfün **agına**

Konmaz dahı cihânda ferâgat budagina” (Adnî G. 82/1)

“Gönül kuşu, saçının tuzağına düştü; artık dünyada istirahat budağına konmaz.”

“Mürg-ı dil gamzende mi ya kâkülünde bilmezem

Kankı sayyâdun **düşüpdür dâmına** ol zü’l-cenâh (Karamanlı Aynî G. 95/4)

“Gönül kuşu, senin süzgün yan bakışında mı kakülünde mi bilmiyorum; o çifte kanatlı hangi avcının tuzağına düşmüştür.”

“Tutulmuş Emrî gönli zülfine nâ-gehânî

Şol murg gibi ansuz varmış **tuzaga düşmiş**” (Emrî G. 237/5)

“Ansızın Emrî’nin gönlü, onun zülfüne tutulmuş; şu kuş gibi tuzağa düşmüş.”

“Hokka-i gerdûnda bir yektâ gühersin dostum

Dânesine aldanup **düşme** sipihrün **dâmına**” (Nevî Tb. II-2/5)

“Dostum, felek okkasında eşsiz bir incisin; talihin tanesine aldanıp tuzağına düşme.”

“Gönül murgı görünmez bir perînün **dâmına düşdi**

Meded kim ölmedin gelse yetişse bana sayyâdum” (Nevîzâde Atâyî. Gazel: 156/4)

“Gönül kuşu, görünmez bir perinin tuzağına düştü; avcım bana ölmeden gelse, yetişse, medet!”

“İtdün esîr-i turre dil-i bî-nevâmızı

Bilmezlik ile **dâme düşürdün** hümâmızı” (Koca Ragıp Paşa G. 175/1)

“Zavallı gönlümüzü saçının esiri ettin: hüma kuşumuzu bilmezlikten gelerek tuzağa düşürdün.”

“Hâlünü gördüm esîr oldum kemend-i zülfüne

Dâne için kendimi saldum **düşürdüm dâma** ben” (Refet Efendi GB./3)

“Senin benini gördüm, saçının kemendine esir oldum; tane için kendimi tuzağa salıp düşürdüm.”

“Saçunun sevdâsına tolaştı gönül göz göre

Ne belâ **dâmına düşdi** gör bu bahtı kareyi” (Ahmedî G. 659/6)

“Gönül, saçının sevdasına dolaştı; bu bahtı karanın nasıl bela tuzağına düştüğünü gör.”

“**Dâm-ı zülf-i yâre düşdi** şimdi kendin alamaz

‘Ömri oldukça gönül itmez bu sevdâdan ferâg” (Nevîzâde Atâyî G. 119/4)

“Gönül, sevgilinin zülfünün tuzağına düştü, şimdi kendini alamaz; ömrü oldukça bu sevdadan vazgeçmez.”

“Hatun seyr eyleyüp zülfünde kaldı çeşmi hubânun

Çemenzâr-ı Hutende **dâma düşdi** sanki âhûlar” (Kâmî G. 32/4)

“Güzeller ayva tüyelerini seyretti, onların gözü saçında kaldı; sanki ceylanlar, Hoten çimenliğinde tuzağa düştü.”

Tuzak kurmak: Bir kimseyi, bir topluluğu güç ve tehlikeli bir duruma düşürmek için düzen hazırlamak.

“Yolunda **kurdu** dîdelerüm halka halka **dâm**

Sayd ide bir nazar seni ey kebk-i hoş-hırâm” (Necâtî Bey G. 375/1)

“Ey hoş yürüyüştü güvercin! Gözlerim bir kere seni avlamak için yolunda halka halka tuzak kurdu.”

“Gözlerün sayyâd u zülfündür duzâg

Ol **kurar** her yirde dil murgına **ag**” (Karamanlı Aynî G. 258/1)

“Gözlerin avcı ve zülfün tuzaktır; o her yerde gönül kuşuna ağ kurar.”

“Ne ‘anber dâneler saçmış ne müşgîn **dâmlara kurmuş**

Gönüller sayd itmege bu hâl ü zülf ile gîsû” (Ahmedî G. 532/3)

“Bu ben, bu zülûf, bu omza dökülen saç, gönüller avlamak için ne amber taneler saçmış, ne misk kokulu tuzaklar kurmuş.”

“**Dâm itse** zülfini ne gam ol şûh-ı dilsitân

Dil-beste idi hayliden ansız da murg-ı cân (Nevîzâde Atâyî G. 171/1)

“O gönüller alan şuh, saçını tuzak yapsa gam değil; onsuz da can kuşu haylice gönül bağlamıştı.”

“Bu cân murgı niçe olmasun giriftâr

Çü **dâm**-ı dil-rübâlık **kurdu** zülfün” (Karamanlı Aynî G. 296/3)

“Zülfün gönül kapan tuzak kurduğu için bu can kuşu nasıl ona tutulmasın?”

“Dutdı zülfün benüni gösterüben murg-ı dili

Kurdu dâne saçuban **âgını** iy benli güzel” (Karamanlı Aynî G. 315/2)

“Ey benli güzel! Saçın benini gösterip gönül kuşunu tuttu; tane saçıp âgını kurdu.”

“Dutılsa murg-ı cân zülfine ta‘n mı

Gönül kasdına ol **kurdu duzâgın**” (Karamanlı Aynî G. 368/4)

“O, gönül için tuzağını kurdu; can kuşu onun zülfüne tutulsa buna şaşılır mı?”

“Cân **düsdü** sevdâ **dâmına** ol dâne vü ol çîn için

Sayd oldı ya‘ni murg-ı dil o hâl ü ol pürçîn için” (Karamanlı Aynî G. 387/1)

“Can, o kıvrım ve tane için sevda tuzağına düştü; yani gönül kuşu ben ve kıvrım için avlandı.”

1.46. Yaban

Yaban kelimesinin sözlük anlamı; yerleşim bölgeleri dışı, insan bulunmayan ıssız yer olarak tanımlanmaktadır. Yaban kelimesinin karşıladığı ıssız yer anlamından dolayı bir şeyin önemsizliğini vurgulamak için yabana atmak, yabana söylemek gibi deyimler ortaya çıkmıştır.

Klasik Türk şiirinde yabanla ilgili deyimler, doğa ile ilgili kavramlarla birlikte kullanılarak somutlaştırılmıştır. Yabana atmak, yabana söylemek gibi deyimler; ok, ağaç yaprağı ya da ceylan gibi varlıklarla birlikte kullanılarak deyimlerin somut anlam alanlarına çağrışım yapılmıştır.

Yabana atmak: Önem vermemek, önemsiz görüp dikkate almamak.

“Çün serv dost nâz ile gülşende salına

Ey bâg-bân çenârün elin al **yabana at**” (Necâtî Bey G. 33/6)

“Ey bahçivan! Selvi boylu dost, gül bahçesinde nazla salındığı için çınarın elini al, yabana at.”

Beyitte selvi boylu dost olarak nitelendirilen kişinin gül bahçesinde salınmasıyla çınar ağacının devrinin geçtiği belirtilmektedir. Selvi boylu dostun boyunun yanında çınar ağacına kimse itibar etmemektedir. Beyitte yabana atılan şey, çınarın elidir. Çınar ağacının yaprakları el şeklindedir. Bu yaprakların gerçek anlamda düşmesi ya da kopartılarak yabani bir yere atılması deyimın gerçek anlamının göstergeleridir.

“Kaşların yayı gibi eğriyi kendüye çeküp

Gamzen okı gibi togruyı **yabana atar**” (Cem Sultan G. CLXXV/7)

“Kaşların yay gibi eğriyi kendine çekip; yan bakışın ok gibi doğruyu yabana atar.”

Beyitte kendine çekmek ve yabana atmak deyimlerinin tezatlı kullanımları dikkat çekmektedir. Kendine çekmek deyimi, yayın çekilmesiyle; yabana atmak deyimi, okun atılmasıyla bağdaştırılmıştır.

“Kaddün katında turmaga yaraşmadı diyü

Servün alup elini **yabanlara atdılar**” (Necâtî Bey G. 90/6)

“Selvi, senin boyunun yanında durmaya yanaşmadı diye onun elini alıp yabanlara atdılar.”

Beyitte selvinin budaksız olmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla selvinin muhatabın boyuyla yarışamayacak durumda olmasına bağlanmıştır.

“Niçe ki kaşları bini oh gibi **atdı yabana**

Agzum açup elin öpüp yine kemâna gelmişem” (Kadı Burhaneddin G. 295/2)

“Onun kaşları, nice zamandır beni ok gibi yabana attı; ağzımı açıp, elini öpüp yine kemana gelmişim.”

“**Atma yabana** cân ü dili ey kaşı kemân

Gamzen okına çünkü gerekdür nişân iki” (Necâtî Bey G. 559/6)

“Ey kaşı keman! Can ve gönlü yabana atma; çünkü yan bakışının okuna iki nişan gerek.”

“Nola ger oldu ise Leylî zülfi meftûnı

Yabana atmalı mıydı bu dehr Mecnûn’ı” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 297/1)

“Mecnun Leyla’nın zülfüne tutulduysa ne oldu? Zaman, onu yabana atmalı mıydı?”

“Takılır sana hançer gibi eğri

Atılır ok gibi **yâbâna** togru” (Bâkî G. 398/5)

“Sana hançer gibi eğri takılan, yabana doğru ok gibi atılır.”

“Gevher-i ‘aşkun dilümde var iken şemşîr-veş

Ey kemân-ebrû neden **yabana atmak** tîr-veş” (Emrî G. 223/1)

“Ey keman kaşlı! Aşkının cevheri gönlümde kılıç gibi varken ok gibi yabana atmak neden?”

“Tîrünü atma yabana bana at didüm idi

Nesnemüz yok didi ol şûh **yabana atacak**” (Emrî G. 256/4)

“Ben ona ‘Okunu (kirpiğini) yabana atma, bana at’ dedim; o şuh ‘Yabana atacak nesnemiz yok.’ dedi.”

“**Atma yabanlara** oklarını ey kaşı kemân

Sîne şehrine getür her birisine cân al” (Emrî G. 305/2)

“Ey kaşı keman! Oklarını yabanlara atma; gönül şehrine getir, her birisine bir can al.”

“Ebrûlarun kemânına nisbet hilâl-i ‘ıyd

Gûyâ ki bir **yabana atılmış** şikeste câm” (Nevî G. XXXIII/2)

“Kaşlarının yayına nispet bayram hilali, sanki yabana atılmış kırık bir kadehtir.”

“Tehî-dest oldugıyçündür çenârun

Elini alup **atarlar yabana**” (Nevî Kt. 54/3)

“Çınarın eli boş olduğu için onun elini alıp yabana atarlar.”

“Ham itdünüzdi kâmet-i Yahyâ’yı yâ gibi

Lâyık mı tîrveş anı **yâbâna atmanız**” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 145/5)

“Yahya’nın boyunu yay gibi iki büküm ettiniz; onu ok gibi yabana atmanız uygun mudur?”

“Tîr-i bî-rişteye döndürdi ‘Atâyî gerçi

Düşerin pâyine **yâbâna da atsa** beni yâr” (Nevîzâde Atâyî G. 37/5)

“Atayî, gerçi beni ipsiz oka döndürdü ama yar beni yabana atsa da ayağına düşerim.”

“Sâye-veş **atdı yabana** çıkarup câmesini

Gülşen-i mihnete bir serv-i hırâmân idi Kays” (Nevîzâde Atâyî G.107/2)

“Kays, dert bahçesine nazla yürüyen bir selviydi; gölge gibi elbisesini çıkarıp yabana attı.”

““Âşıkun da eyle gâhî gamzene amâc-nâz

Ey kemân-ebrû okun bir kez de gel **yâbâne at** (Koca Ragıp Paşa G. 19/5)

“Ey keman kaşlı! Âşığını bazen süzgün yan bakışına hedef yap! Bir kere de gel okunu yabana at!”

Yabana söylemek: Boşa konuşmak.

“Bir gazâlün sihr-i çeşminden Necâtî hastedir

Anun için **söyledüğü sözleri yabanadır**” (Necâtî Bey G. 60/6)

“Bir ceylanın gözünün sihrinden Necâtî hastadır; onun için söylediği sözleri hep yabanadır.”

Yabana söylemek deyimini, mecazî olarak söylenen sözlerin muhatap tarafından umursanmamasını ifade etmek için kullanılmaktadır. Beyitte Necâtî'nin ceylan gibi birinin gözlerinden büyülenerek hastalandığı ve bundan dolayı söylediği sözlerin hep boşa gittiği ifade edilmiştir. Yabana söylemek deyimini, yabanda yaşayan ceylanla bağdaştırılarak kullanılmıştır.

“Varup Mecnûn gibi âhun kemendin salma sahrâya

Ol âhû sana sayd olmaz ‘abes **yâbâne söylersin**” (Bâkî G. 361/2)

“Mecnun gibi gidip kemendini sahraya salma; o ceylan avlanmaz ancak yabana söylersin.”

“‘Aceb mi bezm-i gülde mest olup **yabana söylersen**

Sana her lâle-i rengîn sunar bir câm-ı mey bülbül” (Gelibolulu Âlî G. 309/4)

“Ey bülbül! Gül meclisinde sarhoş olup yabana söylersen buna şaşılır mı? Sana her renkli lale bir şarap kadehi sunar.”

1.47. Yaka/Deri

Yaka kelimesi, giyeceklerin boyna gelen ve boynu çevreleyen bölümünü adlandırmak için kullanılmaktadır. Yakanın giysilerin boyna yakın kısmı olması, giysinin başlangıç kısmı olduğunu nitelemektedir ve boyna yakın olması bakımından önem arz etmektedir. Bu özelliğinden dolayı yakası açılmadık, yakasına yapışmak, yaka silmek gibi pek çok deyim kullanılmaktadır.

Klasik Türk şiirinde yaka ile ilgili deyimlerin tabiat unsurlarıyla ilişkilendirilerek kullanıldığı görülmektedir. Yakası açılmadık, yakasını çak etmek gibi açılmaya vurgu

yapan deyimler gül ya da lale gibi çiçeklerle; yakasına yapışmak deyimi, gülün üstünde bulunan jaleyle bağdaştırılarak deyimlerin somut anlamlarıyla ilgili olarak çağrışım alanı yaratılmıştır.

Derisine sığmamak/Kabına sığmamak: Sevinç ve heyecandan taşkın hareketelerde bulunmak.

“Meğer teşbîh itmişler güli yüzüne sehv ile

Ki tonın çâk **sıgmaz derisine** sürûrından (Ahmedî G. 489/5)

“Meğer yanlışlıkla gülü yüzüne benzetmişler; sevincinden derisine sığmaz, elbisesini yırtar.”

Beyitte gülün gonca şeklinden gül şekline dönüşmesi sırasında yaprakların arasından çıkışı, elbisesini yırtan biri olarak tasvir edilmiştir. Hüsn-i talil sanatı aracılığıyla gülün bu kabına sığmayışı muhatabın yüzüne benzetilmesine bağlanmıştır. Yani mecazî olarak gül böylesine güzel bir yüze benzediği için sevincinden ne yapacağını şaşırmıştır. Kabına sığmamak deyimi, kapalı bir durumdayken gövdesindeki yeşil yapraklarından açılarak çıkan gül için kullanılmıştır.

“Gonceler **derisine sığısamaz** şevkından

Yaka çâk eyledi gül ‘âşık-ı şûrîde-misâl” (Âşık Çelebi K. 6/6)

“Goncalar, şevkenden kabına sığamaz; gül, perişan âşık gibi yakasını yırttı.”

“Hâl-i pür mûyına benzetdüm çün Emrî nâfeyi

Sıgmayı yazdı derisine ferahdan müşg-i çîn” (Emrî G. 377/5)

Beyitte kabına sığmamak deyimi, misk için kullanılarak somutlaştırılmıştır. Misk, ceylanın göbeğinden düşerek derinin dışına çıkmaktadır. Beyitte miskin ceylanın göbek derisinden dışarı çıkması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla miskin, sevgilinin ayva tüyleriyle dolu benine benzetilmesine bağlanmıştır.

“**Kabına sığmıyor** mey-i nâbunda cûşi var

Fasl-ı bahâra kalmaz atar bir yana kapak” (Bosnalı Sâbit G. 204/2)

“Senin saf şarabında coşkunkluk var, kabına sığmıyor; bahar mevsimine kalmaz bir yere kapak atar.”

Klasik Türk şiirinde şarap içilen zaman ilkbahardır. Beyitte muhatabın şarabında coşkunkluk olduğu bu yüzden kabına sığmadığı belirtilmektedir. Mecazî olarak şarabın taşkınlığından bahsedildiği gibi gerçek anlamda da şarabın taşkınlığına göndermeler yapılmıştır. Şarabın şişe içinde bulunması, kabına sığmamak deyiminin somut anlamını ortaya çıkarmaktadır. Beyitteki bir diğer deyim ise kapak atmak deyimidir. Kapağı bir yere atmak deyimi, mecazî olarak bir yere yerleşmeyi ifade eder. Beyitte kapak atmak deyiminin şarap için kullanılması, deyim somut anlamını ortaya çıkarmaktadır. Şarap şişesinin bir kapağa sahip olması ve bahar mevsimi gelmeden bunu atmak istemesi deyim gerçeğe anlamına yapılan çağrışımlardır.

“Emîr-i beldeden in’am olunca sûf kaba

Fakîh-i ser-keşîn evzâ’ı **sıgmaz oldu kaba**” (Halepli Edîp G. 20/1)

“Belde emirinden yün kaba nimet olunca; dik başlı alimin hâli kaba sığmaz oldu.”

Yaka yırtmak: Büyük bir üzüntü ve çaresizlik içinde bulunmak.

Yaka yırtmak deyimi, klasik Türk şiirinde sıkça kullanılmıştır. Yaka yırtmak deyimi; gömlek yırtmak, elbisesini yırtmak gibi farklı şekillerde de okuyucunun karşısına çıkmış olsa bile deyim, gül bitkisiyle bağdaştırılarak yırtılan şeyin yaka olduğu ima edilmiştir.

“Lebün tasavvurım iderdi teng-dillikden

Harîr **tonın çâk itdi** gonca-i sîr-âb” (Ahmedî G. 61/3)

“Taze gonca, senin dudağını hayal edince (kıskançlıktan) gönlü daralıp elbisesini yırttı.”

Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla taze gül goncasının açılarak yeşil yaprağından çıkması, onun muhatabın dudağını düşünmesine bağlanmıştır. Muhatabın dudağının goncadan daha üstün özelliklere sahip olması, goncanın gönlünün daralmasına ve yakasını yırtmasına neden olmuştur. Yaka yırtmak deyimi, somut olarak goncanın yakası olarak nitelendirilebilecek yeşil yapraklı kısmın açılmasıyla ilişkilendirilmiştir.

“Senden ne haber virdi gülistâne sabâ kim

Gül anı işidüp şevk ile **kıldı yahasın câk**” (Ahmedî G. 366/4)

“Saba rüzgârı, gül bahçesine ne haber verdi ki gül onu işitip şevkle yakasını yırttı.”

“Agzunun ‘aşkına olup dil-teng

Gonca **yırtar tonın yahasından**” (Ahmedî G. 511/5)

“Seni ağzının aşkıyla goncanın gönlü daralır ve elbisesini yakasından yırtar.”

“Yüzün hayâlini anuban lâle bigi gül

Ol tag urur yüregine **yırtar** bu **pîrehen**” (Ahmedî G. 524/8)

“Gül, yüzünün hayalini anarak lale gibi yüreğine dağ vurur, bu gömleği yırtar.”

“Ger degil bir mâh mihriyle benim tek zâr subh

Başın açup nişe her gün **yakasın yırtar** subh” (Fuzûlî G. 54/1)

“Eğer sabah, benim gibi ağlayıp inlemiyorsa niçin her gün baş açıp yakasını yırtar?”

“Yakamun gonca-sıfat her **yakası câk oldı**

Gül-i sad-berge şebîh oldı başumda destâr” (Nevî G. XVIII/25)

“Yakamın gonca gibi her tarafı yırtıldı; başımdaki sarık bin yapraklı güle benzedi.”

“Yâr ‘aksini görüp âyînede **kıldı yaka çâk**

‘Aksi hem yârı görüp çâk-i girîbân itdi” (Emrî G. 561/4)

“Sevgili, kendi aksini aynada görüp yakasını yırttı; aksi de sevgiliyi görüp yakasını yırttı.”

“Çeker **çâk evlevüp** gül dest-i matemle **giribânı**

Cigerler hûn ider bülbüllerüm feryâd u efgânı” (Neşâtî K. 5-II/1)

“Gül, matem eliyle yakasını yırtıp çeker; bülbüllerimin feryat edip bağıışı ciğerleri kan eder.”

“Yüzüne lâle bahdı hayretinden

Tonın yırtup yire saldı külâhı” (Ahmedî G. 691/4)

“Lale, senin yüzüne baktı, hayretinden elbisesini yırtıp külâhını yere saldı.”

“Şevk ile **sînesini itmez** idi yir yir **çâk**

Olmasa bencileyin ‘âşık-ı şeydâ sünbül” (Nevî K. XXX/24)

“Eğer sünbül, benim gibi delirmiş bir âşık olmasaydı şevkle sinesini yer yer yırtmazdı.”

“Güller açıldı Fuzûlî **yakalar çâk edüben**

Gel tatalım mey ü mahbûb ile sahra etegin (Fuzûlî G. 224/7)

“Ey Fuzûlî! Yaka yırtıp güller açıldı; gel! Sevgili ve şarapla sahra eteğini tatalım.”

“Çöz düğmeni ki baht-ı sitârem bulur güşâd

Aç sîneni ki cân **yakası çâk çâk olur**” (Gelibolulu Âlî G. 168/2)

“Düğmeni çöz ki benim bahtımın yıldızı açılsın; sineni aç ki can yakası parça parça olsun.”

“Sabâ hikâyet ider bülbüle cemâlünden

Kaçan ki **yırta yahasını gonca** ol gaş ider” (Kadı Burhaneddin G. 187/6)

“Saba rüzgârı, bülbüle senin yüzünü anlatır; her ne zaman kaşıyla işaret etse gonca yakasını yırtar.”

Yakası açılmadık: Kimsenin bilmediği, işitmediği söz.

“Lebün katında ne lâzım ki goncayı analar

Bir iki **yahası açılmaduk** haber diyeler” (Necâtî Bey G. 117/4)

“Dudağının katında goncayı anmak neye lazım? Bir iki yakası açılmadık haber desinler.”

Yakası açılmadık deyimi, mecazî olarak kimsenin bilmediği, işitmediği söz anlamında kullanılmaktadır. Beyitte yakası açılmadık deyimi, gonca için kullanılmıştır. Muhatabın dudağının yanında goncanın lafını etmek kimsenin işitmediği, duyulmamış söz gibidir. Yakası açılmadık deyimi, açılmamış gül yani goncayla ilişkilendirilmiştir.

“**Yakası açılmaduk** bir söz işitdüm dün gice

Gerdenün tavrına öykünmek dilermiş hâleler” (Âşık Çelebi G. 98/2)

“Dün gece yakası açılmadık bir söz işitdim; haleler senin gerdanındaki gerdanlığına özenmek isterlermiş.”

“Goncaya karşı ‘andelîb-i seher

Dir **yakası açılmaduk** sözler” (Bağdatlı Rûhî G. 368/1)

“Seher bülbülü, goncaya karşı yakası açılmadık sözler söyler.”

Yakasına yapışmak: Hesap sormak ya da bir şey istemek için tutup bırakmamak.

“Gülşende her gülün **yapısursın yakasına**

Ey jâle yohsa akça mı saydun bahâsına” (Emrî G. 428/1)

“Ey jale! Gülşende her gülün yakasına yapışırsın; yoksa onun kıymetine akçe mi saydın?”

1.48. Yel

Klasik Türk şiirinde yel yani rüzgârla ilgili olarak yele vermek deyiminin sıkça kullanıldığı görülmektedir. Yele vermek deyimini, çoğu zaman gül, reyhan, lale gibi bitkilerin yapraklarının rüzgâr aracılığıyla savrulması ya da dökülmesiyle ilişkilendirilmiştir. Yele vermek deyiminin bağdaştırıldığı bir diğer unsur ise üflemeli bir çalgı olan neydir.

Yele vermek: Boşa harcamak, savurup telef etmek.

“Heçrün ki **yahdı** ‘ûd-sıfat cânımı **oda**

Ney bigi virdi hâsılını ‘ömrümün yile” (Ahmedî G. 3/6)

“Ayrılığın ud gibi canımı yaktı; ömrümün tümünü ney gibi yele verdi.” (bk. Ateş/yakmak/yanmak→Ateşe yanmak)

“Boyunun reşki yire sohdı servi

Yüzünün şavkı **yile virdi** verdi” (Ahmedî G. 632/6)

“Yüzünün şevki, gülü yele verdi; boyun selviyi yere soktu.”

Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla gülün yapraklarının rüzgâr aracılığıyla savrulması, sevgilinin yüzünün güzelliğine bağlanmış ve yele vermek deyimini somutlaştırılarak kullanılmıştır. Beyitte kullanılan bir diğer deyim yerin dibine sokmak olarak kullanılan yere sokmaktır. Yerin dibine sokmak deyimini, mecazî olarak rezil etmek anlamında kullanılmaktadır. Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla selvinin kökünün toprağın içinde gömülü olması, muhatabın selvi tarafından kiskanılmasına bağlanmıştır.

“Bulam direm sabâda nesîmini zülfünün

Ney bigi **‘ömr gitdi yile** ol hevâ-y-ıla” (Ahmedî G. 607/5)

“Saçının kokusunu saba rüzgârında bulmak istiyorum; o hevesle ömür ney gibi yele gitti.”

Beyitte mütekellim, muhatabın saçının kokusunu saba rüzgârında aramaktadır. Beyitte teşbih sanatı vasıtasıyla ömür yele gitme konusunda neye benzetilmiştir. Neyin üflemeli bir çalgı olduğu düşünüldüğünde yele vermek deyiminin teşbih sanatı aracılığıyla somutlaştırıldığı görülmektedir.

“Şâneye sor zülfünün bendinde cânlar hâlini

Ki anları **yile viren** başdan ayaga şânedür” (Ahmedî G. 261/6)

“Saçında bağlı canların hâlini tarağa sor; çünkü onları baştan ayağa yele veren taraktır.”

Beyitte sevgilinin saçlarına tutulmuş olan canlar, somutlaştırılarak taraktan geçmiş olarak betimlenmiştir. Yele vermek deyimi, saç taranırken saçtaki fazlalıkların dökülüp gitmesiyle ilişkilendirilmiştir.

“Yüzüne gül teşebbüh itdügiyçün

Hakk anı **yile virüp** eyledi hâk” (Ahmedî G. 367/5)

“Gül, yüzüne benzemek istediği için Tanrı onu yele verip toprak etti.”

Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla gülün yapraklarının rüzgâr nedeniyle dökülerek toprağa düşmesi, gülün muhatabın yüzüne benzemek istemesine bağlanmıştır.

“Beni odlara yakup topragımı **bâda virüp**

Düşmenün yolına su gibi akarsın ne için” (Hoca Dehhânî G. 96/2)

“Beni ateşlere yakar, toprağımı yele verirken niçin düşmanın yoluna su gibi akarsın?”

Beyitte ateşlere yakmak, toprağını yele vermek, su gibi akmak deyimlerinin oluşturduğu kelimelerin anasır-ı erbaa yani dört unsurla bağlantılı olarak kullanıldığı görülmektedir.

“Gam odı yakup toprak idüp **villere virdi**

Gark eyledi uş âb-ı elem müşkil üç oldı” (Karamanlı Aynî G. 479/2)

“Gam ateşi yakıp toprak edip yellere verdi; elem suyuna gark eyledi, müşkül üç oldu.”

“Vasfin dir idüm sîretünün işidüp anı

Defterlerini **virdi vile** şâh-ı reyâhîn (Ahmedî G. 472/11)

“Senin vasıflarını söylerken reyhanlar şâhı onu işitip defterlerini yele verdi.”

Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla reyhanların rüzgâr nedeniyle yapraklarının dökülmesinin nedeni, muhatabın vasıflarını işitmesine bağlanmıştır.

“Uyhu gele gözüme hayâlün gören diyü

Gül bigi ‘ömr **girdi vile** bu hayâl-ıla” (Ahmedî G. 567/2)

“Senin hayalini göreyim diye uyku gelsin gözüme girsin; bu hayal ile ömür gül gibi yele gitti.”

Beyitte mecazî olarak ömrün beytin muhatabının yüzünü görmek için boşa gittiği ifade edilmiştir. Beyitte teşbih sanatı aracılığıyla ömür, yele gitme konusunda güle benzetilmiştir.

“Yüzüne gül vâlih olup varlığın **virdi vile**

Zülfüne hayrân kaluban kıldı reyhân âferîn (Zâtî G. 476/3)

“Gül, yüzüne şaşırıp varlığımı yele verdi; reyhan zülfüne hayran kalarak alkış kıldı.”

Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla gülün rüzgâr nedeniyle yapraklarını dökmesi, muhatabın yüzüne hayran kalmasına bağlanmıştır.

“Fîrâkun çengine düşeli âhum

Yile virdi bu ‘ömri şöyle kim nây” (Ahmedî G. 710/6)

“Âhım, senin ayrılığının çengine düştüğünden beri ney ömrünü yeledi.”

“Güller utanıp virdiler **evrâkı yile**

Tâze yüzünü çünkü o güzâra getürdi” (Hoca Dehhânî G. 55/4)

“O, yüzünü gül bahçesine getirdiği için güller utanıp yapraklarını yeledi.”

“Yüzüne dilemiş kim öykine gül

Ne başlar **yile virür** gör gurûrî” (Ahmedî G. 651/11)

“Gül, yüzüne özenmek istemiş; ne başları yeledi, gururu gör!”

“Gül yüzüne benzenem didüğüçün

Yile virdi hırmenin ol bî-edeb” (Ahmedî G. 52/3)

“Gül, senin yüzüne benzeyeyim dediği için o edepsiz, harmanını yeledi.”

“Lâle yüzüne öykünür imiş senün meger

Niçelerün başın **yile virüp** durur urur” (Ahmedî G. 195/2)

“Meğer lale senin yüzüne özenirmiş; başını nice zamandır yeledi vermiştir.”

“**Yile vire** varakın gül dükile lâle yire

Eger hayâline bâgun geçer ise bu hayâl” (Ahmedî G. 401/3)

“Eğer bu hayal bahçesi, hayalinden geçerse gül yaprağını yeledi versin lale yere dökülsün.”

“**Yile virdi** yüzün gül hirmenini

Yire sohdi lebün âb-ı hayâtı” (Ahmedî G. 647/3)

“Senin yüzün gül harmanını yele verdi; dudağın Âb-ı Hayât’ı yere soktu.”

“Yüzüne girre olup öyküdi lâle

Bu cürm için **yile virdi** külâhı” (Ahmedî G. 666/6)

“Lale, kibirlenip yüzüne özendi; bu günahla külâhını yele verdi.”

“Gözüne diler imiş öykine şehâ nergis

Yile viren kim ola iy ‘aceb bu hod-bîni” (Ahmedî G. 700/3)

“Ey şah! Nergis gözüne özenmek istermiş; acaba bu şımarığı yele veren kim olacak?”

1.49. Yokluk/Gaip

Klasik Türk şiirinde adı var kendisi yok, yoktan var etmek, yok yere, yok pahasına, adı var kendisi yok gibi yoklukla ilgili deyimler, sevgilinin dudağının yok denecek kadar küçük ve belinin görülmeyecek kadar ince olmasıyla ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

Adı var kendisi yok: Adı olmasına karşılık görevini ve etkinliğini yerine getirmeyen, varlığı ile yokluğu arasında bir fark bulunmayan.

“Dehânun ile miyânun durur eger var ise

Vefâlarun gibi bir **adı var kendüzi yok**” (Necâtî Bey G. 282/3)

“Eğer varsa ağzın ve belindir; vefaların gibi adı var, kendisi yok.”

“Nice teşbîh ideyin zerreye ey meh dehenün

Adı var mihr ü vefâ gibi **anun kendüzi yok**” (Zâtî G. 642/4)

“Ey ay! Senin ağzını zerreye nasıl benzeteyim; onun mihr ü vefa gibi adı var kendisi yok.”

Gaipten haber vermek: Bilinmeyen alemde haber vermek.

“Kandadur agzun senün cânâ sözünden bildiler

Virdi güftârun bugün ‘uşşâka **gâ’ibden haber**” (Azmîzâde Hâletî G.156/1)

“Ey sevgili! Bugün sözlerin âşıklara gaipten haber verdi; senin ağzının nerede olduğunu bildiler.”

Beyitte gaipten haber vermek deyimini, sevgilinin dudağıyla ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Klasik Türk şiirinde sevgilinin dudağı görünmeyecek kadar küçük olarak tasvir edilir. Beyitte sevgilinin konuşmasıyla küçük olan dudak açılmış ve böylece âşıklar bu dudağın nerede olduğunu anlayabilmiştir. Sevgilinin dudağından söz çıkması görünmeyen bir şeyi ortaya koyarak gaipten haber vermiştir.

Yok pahasına: Son derece ucuz, değerinin altında bir fiyata, ölü fiyatına.

“İtmedüm cân için agzunla nizâ’

Yok bahâya gitdi ol nâzük metâ’” (Necâtî Bey G. 260/1)

“Can, için ağzunla kavga etmedim; o nazik cevher yok pahaya gitti.”

Yok yere: Hiçbir neden bulunmadığı hâlde, bir gereği yokken, boşu boşuna.

“Dehenün sırrına vâkıf diyü gülşende seher

Yok vire goncalarun bâd-ı sabâ agzın arar” (Necâtî Bey Kt.1)

“Sabah rüzgârı, senin ağzının sırrını anlamak için yok yere goncaların ağzını arar.” (bk. Ağız→Ağzını aramak)

“Kad-i ra‘nâ dehen ü zülfünün endiş ile

Yine tolaştı gönül **yok vire** tûl-i emele” (Karamanlı Aynî G. 414/4)

“Gönül, senin güzel boyunun, ağzının ve saçının düşüncesiyle yok yere yine uzayıp giden emellere dolaştı.”

Beyitte gönül, muhatabın boyu, saç ve ağzının düşünerek yok yere uzayıp giden isteklere dolaşmıştır. Yok yere deyimi, uzayıp giden emellere dolaşmak ifadesiyle tezatlık oluşturacak şekilde kullanılmıştır. Yok yere deyimi, ağzın yok denecek kadar küçük olmasıyla ilişkilendirilmiştir. Tûl-i emele dolaşmak (uzayıp giden isteklere dolaşmak) ifadesi ise boy ve zülûfle bağdaştırılmıştır.

“**Yok vire** soraram lebüne vardugını dil

Çün-kim bilürem kanda durur meyli zübâbun” (Adnî G. 51/2)

“Gönlün dudağına varıp varmadığını yok yere sorarım; çünkü sineğin meylinin nerede olduğunu bilirim.”

“Bin cânı al bir öpmege lutf it didüm didi

Yok vire zahmet itme ki olur du‘â degül” (Adnî G. 55/7)

“‘Bir öpücükle bin canı alarak lutfet!’ dedim; ‘Yok yere zahmet etme, olur dua değil.’ dedi.”

“Mümkün olmaz dehânun öpmek dost

Yok vire dil hemân ider ilhâh” (Karamanlı Aynî G. 99/3)

“Ey dost! Senin dudağını öpmek mümkün değil; gönül yok yere hemen onun üstüne düşer.”

“Cân terkin eylemez dir imişsin yolumda Cem

Yok vire gör ki hâtırına ne hutûr ider” (Cem Sultan G. CXII/5)

“Sen ‘Cem, yolumdan canını terk etmez.’ dermişsin; yok yere senin hatrına neler geldiğini gör.”

“Ger dehânun ansa öldürme Cem’i

Yok vire kan eylemek kanun degül” (Cem Sultan G. CXCV/5)

“Eğer ağzını anarsa Cem’i öldürme; yok yere kan eylemek kanun değildir.”

“Nigârün agzı sırrın kimse bilmez

Gel ey Cem kılma **yok vire** tevehhüm” (Cem Sultan G. CCXV/5)

“Ey Cem! Nigarın (resim gibi güzelin) ağzının sırrını kimse bilmez; gel yok yere kuruntuya kapılma.”

“Cem’i öldürme yâd itse dehânun

İdüp **yok vire** bu kanı nidersin” (Cem Sultan G. CCXXXIV/5)

“Eğer senin ağzını anarsa Cem’i öldürme; yok yere bu kanı çıkarıp ne yaparsın?”

“Bir bûse virem dimiş iken gonca dehânun

Terk itdi yine **yok vire** ikrârı sebab ne” (Cem Sultan G. CCXXIX/2)

“Senin gonca dudağın, tam bir öpücük vereyim derken yok yere yine terk etti, onun bu kararının sebebi nedir?”

“Ol dehenden kimse itmez intifâ‘

Cân u dil **yok vire** eylerler nizâ” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 122/1)

“O ağızdan kimse fayda görmez; can ve gönül yok yere kavga ederler.”

“İncinüp yarım ağız İshâk’a sögsen **yok vere**

Ol fakîre san bütün dünyâyı ihsân eyledün” (Üsküplü İshâk G. 142/7)

“İcinip yarım ağız İshâk’a yok yere sövsen; sanki o fakire bütün dünyayı ihsan eylerdin.”

“Düşde öpdüm leblerün gör zahm-ı dendân olmasun

Korkaram nâgeh arada **yok yere** kan olmasun” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 220/1)

“Düşte senin dudaklarımı öptüm,diş yarası olmasın; ansızın arada yok yere kan olmasından korkarım.”

“Lezzetde didüm agzuna benzer mi kand-i nây

Gül gibi güldü didi anı **yok virine** say” (Sehî Bey G. 290/1)

“Dedim ‘Lezzette ağzına ney şekeri benzer mi?’; gül gibi güldü ‘Onu yok yere say.’dedi.”

“Beliyle agzı esrârı bilinmez

Yüri **yok vire** ey dil çekme zahmet” (Sehî Bey K. 20/3)

“Ey gönül! Onun beliyle ağzının sırları bilinmez; yürü yok yere zahmet çekme.”

“Açma ol servün Sehî râz-ı dehânından haber

Öldürür **yok vire** bir gün hüsnine magrûr olur” (Sehî Bey G. 41/5)

“Ey Sehî! O selvinin ağzının sırrından haber açma; bir gün güzelliğiyle gururlanır, yok yere öldürür.”

“Şive birle lâ‘lini agzında pinhân eyledün

Hey zâlim **yok vire** vallâhî bir kan eyledün” (Hayâlî Bey G. 278/1)

“Hey zalim! Şive ile yakut dudağımı ağzında gizledin; vallahi yok yere kan eyledin.”

“La‘lüne öyküncü diyü taşladılar goncayı

Jâleler gülşende itdi **yok vire** bühtân ana” (Gelibolulu Âlî G. 5/3)

“Çiy taneleri, senin yakut gibi dudağıma özendi diye goncayı taşladılar; gül bahçesinde yok yere ona iftira attılar.”

“Femin öpmek miyânın koçmak istersen hemân ey dil

Durup **yok yerlere** ol mest-i nâza i‘tibâr etme” (Nâilî G. 304/2)

“Ey gönül! Onun ağzını öpmek, belini kucaklamak istersen yok yere durup o naz sarhoşuna itibar etme!”

“Gelmez o mû-miyân sanurum dâm u dâneye

Nakd-i sirişk-i çeşmini sarf itme **yok vere**” (Eğribozlu İzzet G. 63/5)

“O kıl gibi ince belli (sevgili), tane ve tuzağa gelmez; gözyaşını yok yere akıtma.”

“Agzına öykündi diyü ey sabâ

Gonceye **yok yire** bühtân eyledün” (Adnî Gazel: 50/5)

“Ey saba rüzgârı! Onun ağzına özendi diye goncaya yok yere iftira attın.”

Yoktan var etmek: Yaratmak, ortaya çıkarmak.

“Hoş yaratmışdur dehânunda lebün

Cânı **yokdan var iden** Pervedigâr” (Necâtî Bey G. 99/2)

“Canı yoktan var eden Allah, senin ağzında dudağımı hoş yaratmıştır.”

Beyitte yoktan var olan ağızdır ve sevgilinin dudağının can verici özelliği ortaya çıkarılmıştır. Canın yoktan var edilmesi, sevgilinin dudağının içindeki ağızla bağdaştırılmıştır. Klasik Türk şiirinde sevgilinin dudağı yok denecek kadar küçüktür. Yok denecek kadar küçük olan dudağın içinde ağızın bulunması, yoktan var etmek deyimiyile uyum içindedir.

“Varımı fikr-i dehânunla yok itdüm kim kazâ

Böyle emr etmiş bana **yoktan beni var**” (Fuzûlî G. 51/4)

“Senin ağzını düşünerek varlığımı yok ettim; çünkü yoktan beni var eden böyle emretmiş.”

1.50. Yol

Türkçede yolla ilgili olarak yol bağlamak, yollara düşmek, yol gözlemek, yoldan çıkmak, yolunu kaybetmek, yolunu şaşırmaq gibi pek çok deyim kullanılmaktadır. Klasik Türk şairleri, bu deyimleri kullanırken daha çok yol kelimesinin yanında kullanılan eylemlerle ilgili söz oyunları yapmışlardır. Örneğin; yol bağlamak deyimindeki bağlamak fiili saçla; yol gözlemek deyimindeki gözlemek eylemi şekil bakımından gözle benzerlik gösteren nergisle; yollara düşmek deyimi güneşle; yoldan çıkmak, yolunu şaşırmaq ya da yolunu kaybetmek deyimleri ise ışıkla ilişkilendirilebilecek unsurlarla bağdaştırılarak verilmiştir.

Yol bağlamak: (bk. Bağ/Bağlamak)

Yol gözlemek: (bk. Göz)

Yoldan çıkmak: Doğru yoldan ayrılmak.

“Ey Necâtî **çıkma yoldan** aldanıp güzellere

Şem ‘ gibi sanma ki dâ’im önünce varalar” (Necâtî Bey G. 139/5)

“Ey Necâtî! Güzellere aldanıp yoldan çıkma; mum gibi daima önünce gideceklerini sanma.”

Beyitte mecazî olarak Necâtî’nin güzellere aldanıp doğru yoldan ayrılmaması gerektiği söylenmektedir. İkinci mısradaki kullanılan mum sözcüğü deyim gerçekte anlamını ortaya çıkarmak için kullanılmıştır. Mum elde taşınırken her zaman kişinin önündedir ve taşıdığı kişinin geçtiği yolu aydınlatmaktadır. Mumun sönmesi sonucunda ışık kesilince mumu taşıyan kişi yolu göremeyecektir. Beyitte güzellerin mum gibi her zaman Necâtî’nin önünce gitmeyeceği yani onu arkadan vurabileceği ifade edilmiştir.

“Yazarken vâsıf-ı çeşmin pâ-y-ı hâme satırdan çıkmış

Meger mestânelik te’sîr idüp **güm-kerde-râh olmuş**” (Bağdatlı Rûhî G. 338/3)

“Onun gözünün vâsıflarını yazarken kalemin ayağı satırdan çıkmış; meğer sarhoşluk tesir etmiş, yolunu kaybetmiş.”

Yollara düşmek: Bir zorunluluk sebebiyle yola çıkmak, yolculuğa başlamak.

“Hayâlî ruhlarıyla zülfine yârün esîr olmuş

Güneş **yollara düşmüş** sâyeler dîvâra yasdanmış” (Hayâlî Bey G. 225/5)

“Hayâlî, yârin yanaklarıyla zülfüne esir olmuş; güneş yollara düşmüş, gölgeler duvara yaslanmış.”

Yollara düşmek deyiminin mecazî yönü düşmek kelimesi üzerindedir. Yollara düşmek deyimini, bir nedenden dolayı yola çıkmayı ifade etmektedir. Güneşin yollara yansması sonucu oluşan gölge durumu, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla sevgilinin yanak ve zülfünün güzelliğine bağlanmıştır. Yollarak düşmek deyimini, gerçek anlamda yere yansımış güneş için kullanılmıştır.

“Yüzünde na‘lçesi nakşın etmesin zâhir

Su gibi **yollara düşüp** türâba yalvarayın” (Hayâlî Bey G. 434/3)

“Su gibi yollara düşüp yalvarayım; toprak onun ayakkabısının izini göstermesin.”

Beyit sevgilinin ayak izinin değerini ortaya koymaktadır. Mütakellim, toprağın bu değerli izi göstermemesi için su gibi yollara düşüp yalvarmak istemektedir. Benzetme yoluyla yollara düşmek deyiminin gerçek anlamı ortaya çıkarılmıştır. Toprağın bu izi suyla örtebilecek olması beyitteki bir diğer anlam güzelliğidir.

“Sabâdan var ise gûş itdi vasf-ı kûy-ı cânânı

Çemende **yollara düşmüş** görün gül-berg-i handânı” (Nevîzâde Atâyî G. 231/1)

“Çimende yollara düşmüş o açılmış gül yaprağını görün; sevgilinin mahallesinin vasıflarını saba rüzgârından işitti.”

Yolunu şaşırarak: Doğru yoldan ayrılmak, kötü yola sapmak

“Maşrıkdâ subhdan bu gice yah nişân meger

Yolun yanıldı gün gelmez dahı bu yana” (Koca Ragıp Paşa G. 6/6)

“Bu gece doğuda sabah nişanı yak; meğer güneş yolunu şaşırmış, daha bu tarafa gelmez.”

1.51. Yüz

Yüz kelimesinin sözlük anlamı; başta alın, göz, burun, ağız, yanak ve çenenin bulunduğu ön bölüm, sima, çehre, surat şeklindedir. Yüz kelimesinin deyimlere yansımaları; insanoğlunun fiziksel ve ruhsal durumunu göstermek, olumlu ya da olumsuz insan davranışlarını betimlemek vb. şekillerde tezahür etmektedir. Yüz bulmak, yüz vermek, yüzü kara, yüzü ak, yüze çıkmamak gibi deyimler bireysel özelliklere göndermeler yapmaktadır. Yüzle ilgili deyimlerin toplumların fiziksel ya da ruhsal duyularıyla ilgili olması, toplumların karakteristik özelliklerini yansıtmaları bakımından da önem taşımaktadır.

Klasik Türk şiirlerinin anlam çerçevesinde yüzle ilgili kullanılan deyimlerin yüz kelimesinin gerçek anlamını ortaya çıkaracak biçimde kullanıldığı görülmektedir. Yüz bulmak, yüz vermek gibi deyimler saçın yüze dökülmesiyle ilişkilendirilmiştir. Saçla ilişkilendirilen bir diğer deyim, yüzü karadır. Saç renginden dolayı yüzü kara olarak nitelendirilmiştir. Yüzü ak deyiminin de sevgilinin dişine benzemek isteyen inciyle bağdaştırılması, deyim içinde geçen renk unsurunun somutlaştırıldığını göstermektedir. Bir diğer önemli örnek yüzü kızarmak deyiminin kırmızı renkli şarapla ilişkilendirilmesidir.

Yüzle ilgili deyimlerin somut anlam çağrışım alanları sadece renkle sınırlı değildir. Yüz suyu dökmek ya da yüzü sulu gibi deyimlerin içerisinde bulunan su unsurunun çiy tanesi yani bitkilerin üzerindeki su damlasıyla bağdaştırılması buna örnek olarak verilebilir.

Alını açık yüzü ak: Utanılacak bir işi olmayan, dürüst ve tertemiz.

“Hamdulillâh **yüzi ak alını açıkdur** tîgünün

Kimseden pervâsı yok dilde niçün pinhân olur” (Üsküplü İshâk Çelebi. G. 29/7)

“Allah’a şükür senin kılıcının yüzü ak, alını açıktır; kimseden korkusu yok gönülde niçin saklanır?”

Klasik Türk şiirinde sevgilinin yan bakışı, keskin olması yönüyle kılıçla özdeşleştirilir. Beyitte yüzi ak alını açık deyimi, mecazî olarak sevgilinin kılıca benzeyen bakışının utanacak bir durumda olmadığını ifade etmektedir. Deyim, somut anlamda beyaz ve parlak bir nesne olan kılıç için kullanılmıştır.

“Âfitâbum **yüzün ag alnun acukdur** gerçi kim

Sâye-vâr arduncadır bir nice yüzü karalar” (Necâtî Bey G. 139/4)

“Güneşim, gerçi yüzün ak alnını açıktır ama nice yüzü karalar saye gibi ardındadır.”

“Gül gibi ter-dâmene teşbih iden kimdür seni

Yâsemene gibi cihânda **alnun acuk yüzün ag**” (Bâkî G. 227/3)

“Seni gül gibi iffetsiz benzeten kimdir? Yasemin gibi alnını açık yüzün aktır.”

Beyitte teşbih sanatı vasıtasıyla muhatap, alnını açık yüzü ak olması yönünden somut olarak beyaz ve açılmış olan yasemin çiçeğine benzetilmiştir.

“Sâdik ol kavlünde sana kimse töhmet itmesün

Yüzi ag alnı acukdur subh-veş sâdikların” (Zâtî G. 744/4)

“Sözünde doğru ol, seni kimse suçlamasın; sadıkların sabah gibi yüzü ak alnını açıktır.”

Beyitte sadık olan kişiler, yüzlerinin ak alnlarının açık olması bakımından güneşin doğarak çevreyi aydınlattığı bir zaman dilimi olan sabaha benzetilmiştir.

“Şevk-i mihrünle yakupdur sînesine subh dâg

Olmasun mı **alnı acuk** adı sâdik **yüzi ag**” (Zâtî G. 626/1)

“Sabah, senin güneşinin ateşiyle sinesine dağ yakmıştır; onun alnı açık, adı sadık, yüzü ak olmasın mı?”

“Virmedi hâr eline dâmenini ‘âlemde

Alnı açık yüzü ag olduğu bu yâsemenün” (Bağdatlı Rûhî G. 668/4)

“Bu yasemin çiçeğinin alnı açık yüzü ak olmasının nedeni, onun eteğini diken eline vermemesindedir.”

İki yüzlü: Dürüst olmama, bildiğinden inandığından başka türlü olma.

“Hâme ile el bir idüp râzumı fâş eyledi

İki yüzlü defter ü dîvân elinden elgıyas” (Hayâlî Bey G. 36/4)

“Kalem ile el birliği edip sırrımı ortaya çıkardı; iki yüzlü defter ve divan elinden medet.”

Beyitte iki yüzlü ve el birliği etmek olmak üzere iki deyim kullanılmıştır. El birliği etmek deyimi, mecazen herhangi bir iş için birlik olmak anlamında kullanılmaktadır. Beyitte kalem ile el birliği yapan defter ve divan, mütekellimin sırlarını ortaya çıkarmaktadır. Kalemin elle tutulması ve yazma işleminin kâğıt üzerinde gerçekleşmesi el birliği etmek deyiminin gerçek anlamını ortaya çıkarmaktadır. Beyitte iki yüzlü deyimi defter ve divan için kullanılmıştır. Mecazî olarak defter ve divanın mütekellimin sırlarını ifşa etmesi onun dürüst davranmadığının göstergesidir. Gerçek anlamda düşünülecek olursa defter ya da divan sayfalarından oluşur ve sayfaların ön ve arka olmak üzere iki yüzü vardır.

“Gül-i handân görünsün turş-rû bezm-i sürûrumda

İki yüzlü anulsun meclisümde her gül-i ra‘nâ (Gelibolulu Âlî K. 1/68)

“Gülen gül, benim eğlence meclisimde ekşi suratlı görünsün; her gül-i rana, meclisimde iki yüzlü anılsın.”

Beyitte tezat sanatı aracılığıyla gülen gülün mütekellimin meclisinde turşu yani ekşi suratlı görüneceği ifade edilmiştir. Yani gülen gül, mütekellimin meclisinin

neşesiyle yarışamayacak vaziyettedir. Gül-i rana ise bu mecliste iki yüzlü olarak anılacaktır. Gül-i rana dışı sarı, içi kırmızı renkte olan bir güldür.

“Koyup ‘uşşâkı agyâra ruh-ı dildârı ‘arz eyler

Sehî âyîneyi görsen **iki yüzlü** münâfikdur” (Sehî Bey G. 53/7)

“Ey Sehî! Ayna âşıkları bırakıp rakibe sevgilinin yanağını sunar; onu görsen, iki yüzlü münafiktir”

“Birisi der-niyâm olunca biri der-miyân oldu

İki yüzlü meger bir tîg imiş bu devlet-i fânî (Nevî K. XLV/7)

“Birisi kılıfta olunca biri belde oldu; bu fani devlet meğer nasıl iki yüzlü bir kılıçmış?”

Kara yüzlü/Yüz karası/Yüzü kara: (bk. Kara)

Yüz bulmak: Kendisine gösterilen hoşgörüden yararlanma yoluna gidip şımarmak, hoş gitmeyen davranışlarda bulunmak.

“**Yüz bulup** ger idine haddüni mesned kâkül

Uzadur zulm ipin ey serv-i sehî-kad kâkül” (Mesîhî G. 146/1)

“Ey selvi boylu! Eğer kakül, yüz bulup senin yanağına dayanırsa o (kakül), zulüm ipini uzatır.”

Beyitte kâkül muhatabın yanağından yüz bularak ona dayanmıştır. Kâkül, bu şekilde yanağa yaklaşarak onun güzelliğini kapattığı için zulüm ipi olarak nitelendirilmiştir. Yani mecazî olarak kakül, sevgiliden ilgi ve yararlanma yoluna gitmiştir. Yüz bulmak deyimi, somut olarak kâkülün yanağa dökülmesiyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“**Yüz bulup** âyîne-i ruhsârına baksam Fatîn

Tûtî-i tab‘um gelür güftâra ister istemez” (Fatîn G. 59/5)

“Ey Fatîn! Yüz bulup onun ayna gibi yanağına baksam tabiatımın papağanı ister istemez dile gelir.”

Beyitte papağanı konuşurmak için kafeslere ayna asılması âdetine gönderme yapılmıştır. Papağanlar kafeslerindeki aynada kendilerini görünce onu başka bir kuş sanıp söylediğini tekrar ederlermiş (Onay, 2013: 86). Beyitte kullanılan yüz bulmak deyimini, yüzün aksettiren aynayla bağdaştırılarak kullanılmıştır.

“Ne denlü **yüz bulur** ol mâhdan ‘aceb görmen

Yanağın öpmege sarkarsa zülf-i pür-şikenî” (Bağdatlı Rûhî G. 1075/2)

“O kıvrımlarla dolu saç, o aydan nasıl bir yüz buluyorsa onun yanağını öpmek için sarkmasına şaşırmanın.”

“Dil-i ‘uşşâka gün göstermemek âhir mukarrerdür

Eger senden dem-â-dem **yüz bulursa** hatt-ı şeb-gûnun” (Azmîzâde Hâletî G. 449/4)

“Eğer gece renkli ayva tüylerin sürekli senden yüz bulursa hiç şüphesiz sonunda âşikların gönlüne gün göstermeyecektir.” (bk. Gün→Gün göstermemek)

Yüz kızartmak/Yüzü kızarmak: (bk. Kan/Kırmızı/Kızarmak/Kızıl)

Yüz suyunu yere dökmek: (bk. Su/Yağmur)

Yüz tutmak: Bir şeyin olmak üzere bulunması.

“Hatun harâreti hurşîd-i hüsni basdurdı

Bahâr mevsimi **yüz tutdı** i‘tidâle gibi” (Sehî Bey G. 333/2)

“Ayva tüyelerinin harareti, güzellik güneşini bastırdı; bahar mevsiminin gece gündüz eşitliğine yüz tuttuğu gibi ayva tüyelerinin harareti güzellik güneşini bastırdı.”

Beyitte muhatabın ayva tüyelerinin yüzünü basması, gece gündüz eşitliğinin başladığı bahar mevsimiyle özdeşleştirilmiştir. Gece gündüz eşitliğinin başlamaya yüz tuttuğu gibi ayva tüyleri de yanağın üzerindeki yerini almaya başlamıştır. Yüz tutmak

deyimi, somut anlamda yüzün üzerinde çıkmaya başlayan ayva tüyleriyle bağdaştırılmıştır.

“Hattun ki geldi sormaga mecrûh gönlümü

Günden güne anılmaya **yüz tutdı** yaramuz” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 91/4)

“Senin ayva tüylerin yaralı gönlümü sormaya geldi; yaramız günden güne anılmaya yüz tuttu.”

Beyitte muhatabın ayva tüyleri, mütakellimin yaralı gönlünü sormaktadır. Yani ayva tüyleri gönülde yaraların açılmasına neden olmaktadır. Yüz tutmak deyimi, yüzde çıkmaya başlayan ayva tüyleriyle bağdaştırılmıştır.

“Mushaf-ı hüsninde hattı çevre **yüz tutdı** didün

Ey rakîb-i rû-siyeh bu resme fâl itmek neden” (Cem Sultan G. CCXXXII/6)

“Ey yüzü kara rakip! Onun güzellik sayfalarında ayva tüyelerinin çıkmaya yüz tuttuğunu söyledin, bu resme fal açmak nedendir.”

Yüz vermek: Birine yakınlık ve ilgi göstermek, onun bütün davranışlarını hoş görmek.

“Serîr-i hüsnе geçirdün bu denli **yüz verdün**

‘Aceb mi ger ola zülf ziyâde ser-güstâh” (Necâtî Bey G. 44/2)

“Güzelliğinin tahtına geçirdin, bu denli yüz verdin; eğer zülûf çokça küstahlık yaparsa buna şaşılır mı?”

Beyitte muhatabın kendi zülfünü güzellik tahtına geçirerek ona çokça yüz verdiği ve bundan dolayı zülfün küstahlık yapmasının şaşılacak bir durum olmadığı belirtilmektedir. Muhatabın yüz verdiği unsur saçtır ve saç somut olarak yüzün üzerinde bulunarak onun güzelliğini kapatır.

“Âyîne gibi herkese **yüz virmesün** ol mâh

Bir bagrı yanuk ‘âşıkun ugrar nefesine” (Bâkî G. 427/4)

“O ay, ayna gibi herkese yüz vermesin; bir bağı yanık âşığın nefesine uğrar.”

Beyitte ay gibi güzel sevgilinin herkese yüz vermemesi gerektiği vurgulanmıştır. Aksi takdirde bir gün bağı yanık bir âşığın nefesine uğrayacağı ifade edilmiştir. Yüz vermek deyiimi, teşbih sanatı aracılığıyla nesnelere görüntüsünü yansıtan aynayla ilişkilendirilmiştir. Ayna, kendisine bakanın görüntüsünü yansıtması bakımından yüz vermek deyiiminin somut anlamına gönderme yapmaktadır. İkinci mısradaki geçen nefesine uğramak deyiimi, göz değmesi yani birinin nazarına gelmek anlamında kullanılmaktadır. Eskiden bir kişinin öldüğünü anlamak için ağzına ayna koyarlarmış. Eğer ayna buharlaşıyorsa bu kişinin hayatta olduğunun göstergesidir (Onay, 2013: 73). Beyitte nefesine uğramak deyiimi ve aynanın birlikte kullanılması, bu âdete gönderme yapmaktadır.

“Ârızun turmaz öper zülf-i siyeh-rû göz göre

Hîç **yüz virmezsin** ammâ ‘âşık-ı miskînüne” (Bâkî G. 425/3)

“Yanağın durmadan kara yüzlü saçını göz göre göre öper ama sen miskin âşığına hiç yüz vermezsin.”

“Sen **yüz virelden** âyîne buldı bu ragbeti

Hasret degüldi suretine halk o yüzsüzün” (Bâkî G. 260/2)

“Ayna, sen yüz verdiğinden beri bu rağbeti buldu; [yoksa] halk o yüzsüzün suratına hasret değildi.”

“Felek **yüz virse** kendün görme zinhâr

Bu bir âyînedür bin sûratı var” (Filibeli Vecdî Mt. 62)

“Felek yüz verse bile sakın kendini onda görme; bu bir aynadır, bin suratı var.”

Yüze çıkmamak: Kendini göstermemek, belli etmemek, ortaya çıkmamak.

“Dil aldı **yüze gelmedi** ol kâkül-i tarrâr

Da‘vâcî ile turmadı sultâna berâber” (Necâtî Bey G. 62/5)

“O hırsız kakül, gönül aldı ama yüze gelmedi; davacıya karşı sultanla beraber durmadı.”

Beytin bağlamı, mahkeme salonu üzerine kurgulanmıştır. Kâkül gönülleri çalan bir hırsız, gönül davacı ve sevgili ise davalı olarak nitelendirilmiştir. Kakülün yüze gelmemesi, mecazî olarak mahkemede suçunu itiraf etmediğini ortaya koymaktadır.

Yüzü ak: Bir suçu utanacak bir durumu olmayan.

“Yâr dendânına teşbîh eylemişler özlerin

Yüzleri akını ey Emrî göre lü’lü’lerün” (Emrî G. 261/5)

“Ey Emrî! İnciler kendilerini sevgilinin dişlerine benzetmişler; Emrî onların yüzlerinin akını görsün.”

Beyitte incinin beyaz olmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla sevgilinin dişine benzemek istemesine bağlanmıştır. Yüzü ak deyimini, somut olarak beyaz inciyle bağdaştırılmıştır.

Yüzü gözü açılmak: (bk. Açmak/Açılmak)

Yüzü gülmemek: Mutsuzluğu yüzünden belli olmak.

“Hasedinden görelî keff-i kerîmüni sehâb

Kara-pûş oldu **yüzi gülmez** ısımaz aklar” (Mesîhî K. 15/20)

“Bulut, senin cömertlik elini gördüğünden beri karalar giydi yüzü gülmez, ısınmaz, aklar.”

Beyitte bulutun karartı şeklinde olması ve yağmur yağdırması hüsn-i talil sanatı aracılığıyla muhatabın cömertlik elini görerek kıskanmasına bağlanmıştır.

Yüzü kararmak: Utanacak bir duruma düşmek.

“Kendüyi kâkül-i müşgînüne teşbîh idicek

Bu hatâ ile **karardı yüzi** müşg-i Hotenün” (Emrî G. 271/2)

“Hoten miski misk kokulu zülfüne kendini benzetince bu hata ile yüzü karardı.”

Beyitte miskin siyah renkli olmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla kendini, muhatabın misk kokulu ayva tüyelerine benzetmesine bağlanmıştır. Yüzü kararmak deyiminin siyah renkli misk için kullanılması, deyim gerçeğin anlamını vermektedir.

Yüzü sulu: (bk. Su/Yağmur)

Yüzü yere düşmek: Utanmak.

“Öyküneli zülfüne **yüzi yirlere düşdi**

Hacletden eger başını aşağı benefşe” (Sehî Bey G. 242/5)

“Menekşe zülfüne özendiğinden beri yüzü yerlere düştü; utançtan başını aşağı eğer.”

Yüzü yerlere düşmek deyimini, mecazî olarak çok utanmayı ifade etmektedir. Beyitte menekşe çiçeğinin baş aşağı durması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla muhatabın saçına özenmek istenmesine bağlanmıştır. Menekşenin sevgilinin zülfüne benzemek istemesi ona utanç vermektedir. Menekşenin baş aşağı duran bir çiçek olması yüzü yere düşmek deyiminin gerçek anlamını ortaya çıkarmaktadır.

“Sana öykündüğünü ay işidüp didi güneş

Bu ne yüz karasıdır **yerlere düşdi yüzümüz**” (Sehî Bey G. 99/2)

“Güneş, ayın sana özendiğini işitip ‘Bu nasıl bir yüz karasıdır? Yüzümüz yerlere düştü.’ dedi.”

“Gören envâr-ı kerâmâtını vech-i hüsnün

Yüzini yirlere düşürdi meh-i şu ‘le-zenün” (Filibeli Vecdî G. 46/1)

“Senin güzelliğinin keramet nurlarını görenler, ışık saçan ayın yüzünü yerlere düşürdü.”

Yüzü yok: “Bir kusuru bulunduğu ya da daha önce birçok şey istemiş olduğu için yeni bir şey istemeye utanıyor.” anlamında kullanılır.

“Devr-i la‘lünde kaldı zulmetde

Âb-1 Hızrun görünmege **yüzi yok**” (Âşık Çelebi G. 79/3)

“Yakut gibi dudağının devrinde Hızır suyunun görünmeye yüzü yok.”

Beyitte Hızır’ın bulmuş olduğu Âb-1 Hayât yani ölümsüzlük suyunun Zulumat ülkesinde kalmasının nedeni, muhatabın dudağını görmesine bağlanmıştır. Yüzü yok deyimi, karanlıkta kalmış olan Âb-1 Hayât’la bağdaştırılmıştır.

Yüzüne bakmamak: Bir kimseyle, bir şeyle ilgilenmemek, önem vermemek.

“Güneşe didüm ki niçün kimse **bakmaz yüzüne**

Didi bu şol bir güzeller şâhının yasağıdır” (Necâtî Bey G. 186/6)

“Güneşe ‘Niçün kimse senin yüzüne bakmaz.’ dedim; ‘Bu güzeller şâhının yasağıdır.’ dedi.”

Beyitte güneşin yüzüne bakılmamasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla sevgilinin güzelliğine bağlanmıştır. Yüzüne bakmamak deyimi, gerçek anlamda bakılmakta güçlük çekilen güneşle bağdaştırılmıştır.

“Didiler hurşîde kim niçün **bakılmaz yüzüne**

Didi bu şol bir güzeller şâhının yasağıdır” (Necâtî Bey G. 103/5)

“Güneşe ‘Niçün yüzüne bakılmaz.’ dediler; ‘Bu bir güzeller şâhının yasağıdır.’ dedi.”

“Germ olup öyküneli hüsnine sen mâh-veşün

Kimse **bakmaz yüzüne** zerrece ey meh güneşün” (Zâtî G. 753/1)

“Güneş, senin gibi ay yüzlünün güzelliğine özendiğinden beri zerrece kadar kimse onun yüzüne bakmaz.”

“Hurşîdün eylemez yüzine kimseler nazar

Koyup ışığın itdüğü çün çarha istinâd” (Nevî G. XI/12)

“Senin eşiğini bırakıp göğe yaslandığı için kimse, güneşin yüzüne bakamaz.”

Yüzüne vurmak: Ayıplayarak kusurunu yüzüne karşı söylemek.

“Ey Emrî kızardugı gülün bâd çemende

Öykündüğünü yâra urur yüzine kat kat” (Emrî G. 61/5)

“Ey Emrî! Gülün çemende kızarması, rüzgârın onun sevgiliye özendiğini yüzüne kat kat vurmasındandır.”

Beyitte gülün kızarmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla rüzgârın onun yüzüne sevgiliye özendiğini söylemesine bağlanmıştır. Yani mecazî olarak sevgiliye özenen gül, bu işlediği suçtan dolayı utanç duymaktadır. Yüzüne vurmak deyimini, rüzgârın esinti olarak güllere değmesiyle ilişkilendirilmiştir.

1.52. Zeval

Zeval kelimesi; yok edilme, ortadan kalkma, bozulma gibi anlamları karşıladığı gibi güneşin tam tepede olduğu vakti ifade etmek için de kullanılmaktadır. Kelimenin asıl anlamı, güneşin tam tepede olduğu vakti ifade etmektedir. Kış aylarında 12.00, yaz aylarında ise 13.00 suları zeval vakti olarak bilinmektedir. Bu vakitten sonra güneş, gerilemeye başlar. Türkçede zeval kelimesiyle ilgili zevale ermek, zeval bulmak, zevale yüz tutmak, zeval vermek gibi deyimler, bir şeyin son bulması, bozulup yok olması anlamında kullanılmaktadır. Klasik Türk şairleri zeval ile ilgili deyimleri, zeval kelimesinin öğle vakti anlamından dolayı güneşle ilişkilendirmişlerdir.

Zevale ermek: Son bulmak, bozulup yok olmak.

“Çün hatt-ı istivâda durur hüsni güneşi

‘Aşkum ile cemâline anun zevâl yoh” (Kadı Burhaneddin G. 1175/4)

“Onun güzellik güneşi, ekvator da durduğu işin aşkım la onun cemaline zeval yok.”

“Yüzün nrından **irdi** gün **zevle**

Nitekim gün Şu ‘’ından kevkib” (Ahmed G. 62/3)

“Senin yüzünün nurundan güneş, zevale erdi; nitekim yıldızlar, güneş ıŐınlarındandır.”

“Ne yüz durur ‘aceb bu ki Őevkiyla anun

Aya düşer mahk u gne **iriŐr zevl**” (Ahmed G. 404/3)

“Acaba onun bu ışığına nasıl bakılabilir? Ay görünmez olur, güneşe zeval erişir.”

“Gün bir nazar kıldı sana hayrette kaldı bunca yıl

Sahın ki bir dahı bahup n-geh **zevle düşmesün**” (Ahmed G. 513/4)

“Güneş bir kere sana baktı, bunca yıl hayrette kaldı; sakın bir daha bakıp ansızın zevale düşmesin.”

“Őn tecell itdi ay-ıla gne işbu ceml

Ay sararup eridi v güneşe **irdi zevl**” (Ahmed G. 410/1)

“İŞte bu güzellik, ay ve güneş tecelli etti; ay sararıp eridi, güneş zevale erdi.”

“Tbına zhre yansa yüzünün nola ki sen

Gni **zevle dŐresin** bu ceml ile” (Ahmed G. 567/4)

“Senin yüzünün ışığına zhre yansa buna Şaşılır mı? Sen bu gzellekle güneşi zevali dŐresin.”

“Güneşe ne **zevl irdi** ki hayretten hals olmaz

Bu rŐen kim cemlnn düşüpdür yüzi reŐkine” (Ahmed G. 606/7)

“Güneşe ne zeval ermiştir ki hayretten kurtulamaz; senin yüzünün kıskançlığına düştüğü apaçık ortadadır.”

“Güneş ditrer benüm bigi tebinde ‘aşkunun her dem

Ana dahı yüzün tâbı göre âhir ne **zevâl itdi**” (Ahmedî G. 626/2)

“Güneş, her zaman senin aşkının hararetiyle titrer; sonunda yüzünün ışığı ona bile nasıl bir zeval etti.”

“Çün nûr-ı tal‘atun sanemâ âşikâr olur

Hurşîd ü meh **zevâle düşüp** şerm-sâr olur” (Adnî G. 24/1)

“Ey sanem (put gibi güzel sevgili)! Yüzünün nuru âşikâr olmuştur; güneş ve ay zevale düşüp utanmıştır.”

“Gururla yüzün ayna benzerem diyeli

Zevâl irişdi güne benzer âhumuz tutdı” (Adnî G. 85/4)

“Gururla senin ay gibi yüzüne benzemek istediğinden beri güneşe zeval erişti, âhımız tuttu.”

“Benzetdi kendüzini güneş haddüne bugün

Varmadı gicesine **irışdi** ana **zevâl**” (Emrî G. 297/2)

“Güneş, kendisini senin yanağına benzetti; bugün gecesine varmadan ona zeval erişti.”

“Zâtîyâ hiç **zevâl irmez** ana zerre kadar

Dide-i cân ile bir şems-i hüveydâ gördüm” (Zâtî G. 864/9)

“Ey Zâtî! Hiç zerre kadar zeval ermez; can gözüyle apaçık güneşi gördüm.”

“Eger ki kahr ile kılsan nezâre mihr ü mehe

Biri hilâle döner birisi **zevâle erer**” (Hayâlî Bey K. 3/12)

“Eğer güneş ve aya kahrederek baksan biri hilale döner, birisi zevale erer.”

“Gün **zevâle düşdi** vü alnuban inceldi ay

‘Âşık oldılar meger ol zülf ile ol alına” (Ahmedî G. 609/3)

“Güneş zevale düştü, ay alınıp inceldi; meğer senin saçına ve alına (kırmızı yanağına) âşık oldular.”

1.53. Yaygın Olarak Kullanılmayan Deyimler

Adam gibi adam: Kendine güvenen, sözü sohbeti dinlenir, sözünün eri, iş güç sahibi kişi.

“Kanda bir ehl-i kerem varsa yaşatmaz rûzgâr

Yir yüzinde şimdi bir **âdem mi var âdem gibi**” (Şeyhülislâm Yahyâ G. 407/3)

Zaman nerede bir cömertlik sahibi varsa yaşatmaz; yeryüzünde şimdi bir adam gibi adam var mı?

Adam gibi adam deyimi, özü sözü bir olan, verdiği sözde duran kimseler için kullanılır. Adam kelimesinin aslı âdemdir. Âdem kelimesi ilk insandan yani âdemden gelmektedir. Burada âdem kelimesi üzerinde tevriye sanatı yapılarak hem Âdem peygamber gibi adam hem de âdem yani adam gibi adam anlamı beyte kazandırılmıştır.

Ant içmek: Yemin etmek

“Bâkîyi mey-i nâba yemîn itdi demişler

Gül gibi ele sâgar alup **içmez ol andı**” (Bâkî G. 524/5)

“‘Bâkî katışıksız şarabı içmeye yemin etti.’ demişler; o, gül gibi kadehi eline alır ve o andı içmez.”

Beytin birinci dizesinde Bâkî’nin şarap içmemeye yemin ettiği ilgili söylentiler olduğu belirtilmiştir. İkinci dizede ise bunun yalan olduğu, Bâkî’nin o andı içmeyeceği

ifade edilmiştir. Ant içmek deyiminde geçen içmek eylemi, “mey-i nâb, gül gibi sâgar” ibareleriyle ilişkilendirilerek eylemin somut anlamına çağrışımlar yapılmıştır.

“Bâkî yine mey içmege **and icdi** demişler

Dîvâne midir bâde dururken **ice andı**” (Bâkî G. 524/5)

“Bâkî, mey içmeye ant içti demişler; şarap dururken ant içer mi? Deli midir?”

Beytte şarap içmek ve ant içmek ifadeleri müşakele sanatının kullanımına güzel bir örnektir. İçmek eylemi, şarap içmek ifadesinde somut anlamda kullanılırken ant içmek deyiminde soyut anlamı karşılamaktadır.

Bezm-i dünyâda ‘ayş u nûşumuz mevkûf-ı lutfundur

Ki sensüz içmemekçün bâde-i gülğünü **and icdük** (Bağdatlı Rûhî G. 623/3)

“Dünya meclisinde yeme içmemiz senin lutfunladır; çünkü gül renkli şarabı sensiz içmemek için ant içtik.”

“Zâhidün kanını nûş eylemege **and icdüm**

Çeşm-i yâra hele sabr eyle biraz kan gelsün”

“Zahidin kanını içmeye ant içtim; biraz sabret, sevgilinin gözüne kan gelsin.”

Arkası yere gelmemek: Başarısızlığa uğramamak, yenilmemek, güçlü olmak.

“Küş-t-gîr-i felekle tutma güreş

Çokdurur hilesi sakın anun

Niçe bin pehlivânı çaldı yire

Gelmedi arkası yire anun” (Filibeli Vecdî Kt. 18)

“Felek pehlivanıyla güreş tutma, anun hilesi çoktur, ondan sakın, o nice binlerce pehlivanı yere çaldı, onun arkası yere gelmez.”

Bal mumu yapıştırmak: Söz, davranış vb.nin unutulmaması için dikkat çekmek.

“Handeyle didi **mûm yapışdur** buracığa

Şem‘ün yanunda gerdenine dikkat eyledüm” (Bosnalı Sâbit G. 248/2.)

“Mumun yanında onun gerdanına dikkatle baktım; gülerek ‘Buraya mum yapıştır.’ didi.”

Eskiden okullarda ders verilirken dersin kaldığı yeri göstermek için sayfa başına nohut ya da mercimek büyüklüğünde bir mal mumu yapıştırır ertesi ders oradan devam ederlermiş (Onay, 2013: 300). Bal mumu yapıştırmak deyimi, bu âdetten gelmektedir. Mecazî olarak günlük yaşamda önemli olayları unutmamak için bal mumu yapıştırmak deyimi kullanılır. Beyitte deyimim mumla birlikte kullanılması deyimim gerçek anlamına gönderme yapıldığının işaretidir.

Beyaza çekmek: Yazıyı temize çekmek

“**Beyâza çekdi** Râgıb nüsha-i müsvedde-i leyfî

Mezâyâ vü nükâtın subha dek takrîr ider mehtâb” (Koca Ragıp Paşa G. 10/6)

“Ragıb, gecenin müsvedde kâğıdını beyaza çekti; mehtap onun meziyetleri ve nüktelerini sabaha kadar tekrar eder.”

Bir baltaya sap olmak: Belirli bir iş edinmek, bir iş yapmaya başlamak, boş gezmeyi bırakıp belirli bir iş yapar duruma gelmek.

“Tîşe-i derd ü belâya saplanup itdi karâr

Vakti ile çünkü her **bir baltaya sapdı** gönül (Fatîn G. 84/4)

“Gönül, dert ve bela kazmasına saplanıp karar kıldı; çünkü zamanında her biri bir baltaya saptı.”

Bir olmak: Bir araya gelmek, işbirliği yapmak.

“Gördi **bir olup** iki leb güm iderler dehenün

Tefrika saldı füsûn ile araya sühânun” (Emrî G. 270/1)

“Ağzın iki dudağının bir olup güm ettiğini gördü; sözün sihirle araya ayrılık bıraktı.”

Bir olmak deyimi, mecazî olarak işbirliği yapmayı ifade etmektedir. Beyitte muhatabın konuşarak iki dudağını ayırması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla iki dudağın birlik olmasına bağlanmıştır. Bir olmak deyimi, somut olarak bir arada bulunan iki dudakla ilişkilendirilmiştir.

Bir tane: Çok iyi, biricik, eşsiz.

“Olmasan ger cihânda **bir dâne**

Zülfün olmazdı cân mürğına dâm” (Bâkî G. 329/5)

“Eğer cihanda bir tane olmasaydın; zülfün can kuşuna tuzak olmazdı”

Bir tane deyimi, mecazen değer verilen eşi benzeri olmayanlar için kullanılmaktadır. Beyit kuş, tuzak, tane terimleri üzerine kurgulanmıştır. Gönül kuşu sevgilinin saçlarında tuzağa düşmüştür. Bir tane deyimiyle mecazen mütekellimin benzersiz bir varlık olduğu kastedilmektedir. Bununla birlikte bir tane deyimi kuş avlamak için tuzaklara bırakılan taneyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Cân almada nâzûklık ile la‘lüne söz yok

Hâlün dahı **bir dâne** durur fitnede ammâ” (Bâkî G. 5/2)

“Naziklikle can almada dudağına söz yok ama benin de fitne çıkarmada bir tanedir.”

Beyitte muhatabın dudağının can almada ve onun beninin fitne çıkarmada benzersiz olduğu ifade edilmiştir. Söz yok deyimi, sözlerin çıktığı yer olan dudakla; bir tane deyimi ise tane görünümünde olan benle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

“Nazm silkinde bu gün gerçi ki **bir dâne** idük

Zâtîyâ bilmedi ol hâce bizüm kıymetümüz” (Zâtî G. 504/6)

“Ey Zâtî! Bugün nazım dizisinde bir tane olduğumuz gerçektir; o hoca bizim kıymetimiz bilmedi.”

Klasik edebiyatta nazım yani vezinli söylenmiş söz, ipliğe dizilmiş inci olarak görülmektedir. Beyit bağlamsal olarak inci, inci ipi ve bu incinin değeri üzerine kurgulanmıştır. Müttekellim, nazm konusunda kendilerinin eşsiz benzersiz olduklarını ancak kıymetlerinin bilinmediklerini vurgulamaktadır. Bununla birlikte kıymet ve silk (inci dizilen ip) kelimelerinden yola çıkarak bir tane deyiminin aynı zamanda bir inci olarak kullanıldığı görülmektedir.

Boş bulunmak: Söylenmemesi gereken sakıncalı bir sözü, işin sonunu düşünmeden söyleyivermek; dalgın ve dikkatsiz bulunmak.

“Surâhî pür dimişüz yâra **boş bulunmak** ile

Meded tehî yire germiyyet eylemek güc imiş” (Bosnalı Sâbit G.164/3)

“Yâre boş bulunup sürahi dolu demişiz; boş yere ısınmak zormuş, medet!”

“**Boş bulundu** câm-ı mey oldı tanîn-endâz-ı ‘aşk

Yohsa çıkmaz rind-i pür-irfândan âvâz-ı ‘aşk” (Şeyh Galip G. 169/1)

“Şarap kadehi boş bulundu, aşk iniltisi oldu; yoksa aşk sesi irfan dolu rintlerden çıkmazdı.”

Boş bulunmak deyimini, mecazî olarak dalgın ve dikkatsiz olmayı ya da söylenmemesi gereken sözü dikkatsizce söylemeyi ifade etmektedir. Boş bulunmak deyimini, kadeh gibi dolup boşalan bir nesne için kullanılmıştır.

“Piyâle **boş bulunup** söyledi kadeh-kâra

Sebûnın oldığını imtilâ-yı ‘âlem-i âb” (Keçecizâde İzzet Molla G. XXIX/3)

“Piyale boş bulunup içki dağıtıcısına testinin içki meclisiyle dolu olduğunu söyledi.”

Çekirdek kadar eksikliği olmamak: Mükemmel olmak.

“Efendi hâl-i ruhun misk-i ter berâberidür

Çekürdek eksügi yokdur tamâmı tengîdür” (Gelibolulu Âlî G. 175/4)

“Efendi yanağının beniyle taze misk birliktedir; tamamı denktir.”

Çekirdek kadar eksügi yoktur deyimi, mecazî olarak bir şeyin kusursuz olduğunu ifade etmektedir. Beyitte deyiminde geçen çekirdek sözcüğü, yuvarlak olması bakımından efendi olarak nitelendirilen kişinin beniyle bağdaştırılarak kullanılmıştır.

Daldan dala konmak: Sık sık durum değiştirmek.

“Dil gam-ı zülfeynün ile **daldan dala konar**

Âşiyân-ı bülbül-i âvâre dal üstindedür” (Âşık Çelebi Tb. IX/2-4)

“Gönül, iki zülfünle daldan dala konar; avare bülbülün yuvası dal üstindedir.”

Daldan dala konmak deyimi, sık sık durum değiştirenler için kullanılır. Beytin mecazi ortamında daldan dala konan gönüldür. Muhatabın saçı dal, gönül ise kuş olarak tasavvur edilerek daldan dala konmak deyiminin somut niteliklerine çağrışım yapılmıştır.

“Mecnûn gibi **o dala bu dala konup** gezer

Aldanmış al gonçeye bî-çâre ‘andelîb” (Keçecizâde İzzet Molla G. XX/3)

“Mecnun gibi o dala bu dala konup gezer; çaresiz bülbül o kırmızı goncaya aldanmış.”

Deliliğe vurmak: Kendini deli gibi göstermek.

“Gördüğince zülfî pîç-â-pîçünü zencîr-veş

Kendüyi **urur delülüğe** ülü’l-elbâb-ı ‘aşk (Mesîhî G. 122/3)”

“Senin zincir gibi kıvrım kıvrım saçını görünce; aşkın akıllı kimseleri kendini deliliğe vurur.”

Deliliğe vurmak deyimi, kendini deli gibi göstermeyi ifade eder. Deyimin içinde yer alan vurmak kelimesinin deyim içinde somut olarak düşünülmesi mümkün değildir; ancak beytin bağlamı; zincir, deli, akıllı gibi kavramlar üzerinde kurgulanmıştır. Muhatabın saçı, şekil olarak zincirle bağdaştırılmıştır ve bu zincire vurulmak isteyen akıllı âşıklar, kendini deliliğe vurmaktadır. Deliliğe vurmak deyiminin zincirle ilişkilendirilerek kullanılması, vurmak sözcüğünün somut anlamına gönderme yapmaktadır.

Dem vurmak: Bir şeyden söz etmek, konu açmak.

“Hevâ-yı yârdan ana **dem urmak** düşmez ey Zâtî

Gözinden yirlere anun ki eşk-i hûn-feşân düşmez” (Zâtî G. 542/5)

“Ey Zâtî! Sevgilinin havasından dem vurmak ona düşmez; kan saçan gözyaşı onun gözlerinden yere düşmez.”

Dem vurmak deyimi, bir şeyden söz etmek anlamında kullanılan bir sözcüktür. Dem vurmak deyiminde geçen dem kelimesinin kan anlamı da bulunmaktadır. Beyitte kan ağlayan göz tamlamasından dem kelimesinin kan anlamının da beyie yerleştirildiği görülmektedir.

Dipsiz kuyuya düşmek: Sonu olmayan bir yola girmek.

Dibi yok bir kuyuya düşmektür

Olmak üftâde-i zenâhdânun” (Emrî G. 289/2)

“Senin çene çukurunun düşkünü olmak, dibi olmayan bir kuyuya düşmektir.”

Dipsiz kuyu deyimi, sonu olmayan durum ya da olayları anlatarak kişinin içinde bulunduğu çaresizliği vurgulamak için kullanılmaktadır. Beyitte muhatabın çene çukurunun tutkunu olmak dibi olmayan kuyuya düşmekle eş değer tutulmuştur. Dipsiz kuyuya düşmek deyimi, mecazî olarak sonu olmayan bir yola girmeyi ifade etse bile beyitte geçen çene çukuru ve kuyu arasındaki bağlantı deyim somut yönlerinin ortaya çıkarılmak istenildiğinin göstergesidir.

Doludizgin gitmek: Önlenemeyecek bir biçimde olmak, çok hızlı gelişmek.

“Bakmış oldum yanılıp ol şeh-suvâr-ı ‘işveye

Tolu-dizgin dilden alıp gitdi sabr u tâkati” (Enderunlu Vâsîf K. 20/154)

“O nazlı usta biniciye yanılıp baktım; gönülden sabr u takati alıp gitti.”

Beyit, atçılık terimleriyle desteklenerek kurgulanmıştır. Beyitte mütakellim, işve konusunda usta bir biniciye benzeyen sevgilinin gönülde sabır bırakmadığını ifade etmektedir. Doludizgin gitmek deyiimi, usta bir biniciyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

Dudak ısırma: Hayran kalmak; hayrete, şaşkınlığa düşmek.

“Goncalar içre degüldür jâle gördükde seni

Dişlemişdür hayretinden **leblerini** gülsitân” (Emrî Mkt.345/4)

“Goncaların içinde görünen jale değildir; gül bahçesi seni görünce hayretinden dudaklarını dişlemiştir.”

Dudak ısırma deyiimi, mecazen çok şaşırma ya da hayran kalmayı ifade eder. Beytin bağlamı;gül bahçesi, gonca, çiy tanesi, dudak ve diş üzerine kurgulanmıştır. Beyitte gonca dudakla; çiy tanesi ise dişle ilişkilendirilmiştir. Hüsn-i talil sanatı aracılığıyla goncaların içindeki çiy tanelerinin oluşum nedeni, gül bahçesinin muhatabı görmesine bağlanmıştır. Beyitte gonca, gül bahçesinin dudağı, çiy tanesi ise gül bahçesinin dişi olarak tasvir edilmiştir.

Eme seme yaramamak: İşe yaradığı kabul edilmemek, makbule geçmemek, takdir edilmemek.

“Ne la‘li dirgürür ne saçî mârî öldürür

Gâlib budur ki **yaramaz oldun eme seme**” (Necâfî Bey G. 545/7)

“Ne dudağı diriltir, ne saçî yılan öldürür; eme seme yaramaz olduğun budur.”

Eme seme yaramamak deyiimi; mecazî olarak takdir edilmemeyi, işe yaramamayı ifade etmektedir. Beyitte sevgilinin dudağının can vermediği saçının ise öldürmediği

ifade edilmiştir. Eme seme yaramamak deyiminde geçen eme kelimesi dudakla, seme sözcüğü ise yılan zehriyle ilişkilendirilmiştir.

Etekleri tutuşmak: Çok telaşlanmak, telaşa düşmek.

“Şafak degül görinen bîm-i tîg-i kahrundan

Etekleri tutuşur çarhun itse nâmnı yâd” (Bosnalı Sâbit K.VII/29)

“Görünen şafak değil namı anılsa kahredici kılıcının korkusundan gökyüzünün etekleri tutuşur.”

Etekleri tutuşmak deyimini, mecazî olarak telaşlanmayı ifade etmektedir. Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla gökyüzünde görünen kızılığın şafak olmadığı beyitte geçen kişinin kılıcının korkusundan gökyüzünün eteklerinin tutuşmuş olduğu ifade edilmiştir. Beyitte etekleri tutuşmak deyimini mecazî olarak telaşlanmayı ifade ettiği gibi deyimini şafak yerine kullanılması, deyimini somutlaştırıldığının göstergesidir.

“Çemende gonca-i ter âteşin açıldukça

Etekleri tutuşur ‘andefîb-i şeydânun” (Kâmî K. 14/8)

“Taze gonca, ateş renginde açıldukça şaşkın bülbülün etekleri tutuşur.”

Girdaba düşmek: Tehlikeli bir duruma düşmek.

“Göz merdümü Hayâlî düşüp bahr-ı eşküme

Girdâba düşdi çıkmadı hergiz karasına” (Hayâlî Bey G. 488/6)

“Ey Hayâlî! Göz bebeği, gözyaşı denizime düşüp girdapta kaldı, asla onun karasına çıkmadı.”

““Ârız-ı hûy-kerde sende halka-i zülfin görüp

Kâmiyâ bî-çâre diller **kaldılar gird-âbda**” (Kâmî G. 176/7)

“Ey Kâmî! Terlemiş yanakta zülûf halkasını görünce çaresiz gönüller girdaba düştüler.”

Gizli kapaklı: Başkalarına duyurulmadan yapılan iş.

“Duhter-i rez perde-i câmda saklı degül

Rind-i mey-âşâm ile **gizli kapaklı** degül” (Bosnalı Sâbit G. 229/1)

“Üzüm kızı, kadeh perdesinde saklı değil; içki içen rintle gizli kapaklı değil.”

Beyitte üzüm kızı olarak adlandırılan şarabın gizli kapaklı olmadığı yani mecazî olarak herkesin görebileceği şekilde içildiği ifade edilmiştir. Gizli kapaklı deyimini, içkinin kapağının açılmasıyla ilişkilendirilmiştir.

Gögsünü germek: Meydan okumak, karşı koymak.

“Çak böyle neden yâre turup **gögsünü germek**

Var ise yakındur senün iy mihr zevâlün” (Neşâtî G. 72/4)

“Ey güneş! Sevgiliye böyle göğüs germek nedendir? Senin zevalin varsa yakındır.”

Beyitte güneşin güzellik bakımından sevgiliye göğüs gerdiği yani mecazî olarak ona meydan okuduğu ifade edilmiştir. Göğüs germek deyimini, somut anlamda yuvarlak bir küre görünümüne sahip olan güneş için kullanılmıştır. Beyitteki bir diğer deyim ise zarar ve ziyana uğramak anlamında kullanılan zeval bulmak deyimidir. Zeval, güneşin öğle vaktinde tam tepede olduğu zaman dilimidir. Bu zaman diliminden sonra güneş gerilemeye başlar.

Göğüs geçirmek: Üzüntüyle ve özlemlerle derin nefes almak, hayıflanmak.

“**Gögsin geçürür** leblerün öpdükçe piyâle

Bî-çâre surâhînün inen boynunu burma” (Necâtî Bey G. 528/6)

“Kadeh, dudaklarını öptükçe göğsünü geçirir; çaresiz sürahinin sakın boynunu burma.”

Göğsünü geçirmek deyimini; mecazî olarak iç geçirmeyi, üzülmeyi, hayıflanmayı ifade etmektedir. Beyitte muhatabın şarap içerken kadehe dudaklarının dokunmasıyla

mecazî olarak kadeh, dudağın güzelliğiyle göğsünü geçirmektedir. Kadehin içindeki şarabın içilmesi suretiyle kadehin boşalması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla şarap kadehinin muhatabın dudağına değmesine bağlanmıştır.

“Şîşe **gögsin gecürür** leblerün öpdükçe kadeh

Dili varmaz yüregüm toptolı kandur dimege” (Necâtî Bey G. 450/5)

“Kadeh, dudaklarını öpdükçe şîşe göğüs geçirir; yüreğim kan doludur demeye dili varmaz.”

“Dem-be-dem **gögsin gecürdügin** sakın sanma tehî

Hûn olur bagrı surâhînün lebin öpdükçe câm” (Üsküplü İshâk Çelebi G. 19/2)

“Kadeh, onun dudağını öptükçe sürahinin bağı kan olur; zaman zaman göğüs geçirmesinin boş olduğunu sanma.”

Gönlü ısınmak: Hoşlanmak, sevmek.

“Yine beynehümâda bir bürûdet var idi ammâ

Hele **gönlüm ısındı** âteş-i ruhsâra baktıkça” (Fatîn G. 142/3)

“Yine ikimiz arasında soğukluk vardı; ama o ateş gibi yanağa baktıkça gönlüm ısındı.”

Tezat sanatı üzerine kurgulanmış olan beyitte mütakellim, kendisiyle arasında soğukluk olan kişinin ateş gibi yanığına bakınca gönlü ısınmaktadır. Yani mecazî olarak aralarında soğukluk kaybolmakta ve ona karşı olan sevgisi artmaktadır. Bu soğukluğun kaybolmasına neden olan ise ateş gibi olan yani kırmızı olması bakımından ateşe benzeyen yanaktır.

Günahına girmek: Bir kişi hakkında haksız olarak kötü düşünmek, kuşkulamak; iftira etmek.

“Benümle bir gicecik câme-hâba girme misin

Yeter **günâhuma girdün** sevâba girme misin” (Gelibolulu Âlî G. 459/1)

“Benimle bir gececik yatağa girmez misin? Günahıma girdin, yeter! Sevaba girmez misin?”

Günahına girmek deyimi, bir kişi hakkında haksız olarak kötü düşünmeyi ya da bir kişiye haksızlık etmeyi ifade etmektedir. Beyitte muhatap, mütekellimden uzak durduğu için ona haksızlık etmiştir. Mütekellim, bu durumdan rahatsız olarak muhatabın kendisinin günahına girdiğini iddia etmektir. Beyitte günahına girmek ifadesindeki girmek fiili soyut anlamda kullanılırken yatağa girmek ifadesindeki girmek fiili somut anlamda kullanılmıştır. Müşakele sanatı aracılığıyla girmek fiilinin hem somut hem soyut anlamları ortaya çıkarılmıştır.

Harf atmak: Birine uygunsuz sözler söyleyerek yaklaşmak.

“Ruhı nâzûklük ile **harf** gülistâna **atar**

Kâmeti ta‘ne okın serv-i hırâmâna atar” (Ahmet Paşa G. 67/1)

“Onun yanağı naziklikle gülistana harf atar; boyu kınama okunu salınan selviye atar.”

“Mektebe varup dahı bir dogrı harf öğrenmedün

Üstüme **harf atmag** ile kaddümi dâl eyledün” (Necâtî Bey G. 294/4)

“Mektebe gidip bir doğru harf öğrenmedin; üstüme harf atmakla boyumu dal eyledin.”

Harf atmak deyimi, mecazî olarak uygunsuz sözler söyleyerek birine yaklaşmayı ifade etmektedir. Beyitte harf atmak deyiminin harflerle ilişkilendirilerek kullanılması deyim somut anlam alanına çağrışım yapmaktadır. Sevgilinin harf atmasıyla âşığın boyunun dal harfi gibi iki büklüm olması bu çağrışımın en önemli göstergesidir.

“**Harf atar** yâr bana ger cefâ kasdı ile

Her cefâsında velî niçe vefâ müdgamdur” (Azmîzâde Hâletî G. 274/2)

“Eğer sevgili bana cefa kasdıyla harf atarsa; her cefasında nice vefa ard arda gelir.”

Beyitte harf atmak deyimi, müdgam, arka arkaya gelen iki kelimedden birincisinin son, ikincisinin baş harflerinin aynı olması, kelimesiyle ilişkilendirilmiştir. Sevgili, cefa yani eziyet etmek niyetiyle mütekellime harf atmakta yani ona uygunsuz sözler söylemektedir. Ancak onun yaptığı her cefa, mütekellime vefa gibi gelmektedir.

İçmeden sarhoş olmak: Kendinden geçmek.

“İşitdi fitne gözün vasfını senün nergis

Henüz bir kadeh **ıçmedin oldu mest** ü harâb” (Ahmedî G. 61/4)

“Nergis, senin fitne gözünün sıfatlarını işitti; daha bir kadeh içmeden sarhoş oldu.”

“Gözlerün hattun gelelden doydı ‘âşık kanına

Kara gününde **olur mey içmeden** küffâr **mest**” (Hayâlî Bey G. 29/5)

“Senin gözlerin, ayva tüylerin çıkmaya başladığından beri âşıkların kanına doydı; kâfîrlere, kara günde içmeden sarhoş olur.”

“Çekmeden câmı çeker çâk-ı girîbân iderüz

İçmeden mest oluruz nâle-i mestân iderüz” (Sabrî G. 93/1)

“Kadehi çekmeden yakayı çekip yırtarız; içmeden sarhoş oluruz, sarhoşlar gibi inleriz.”

İçi dışı bir olmamak: Özü sözü bir olmamak, düşündüğünü açıkça söylemeyen.

“Zerd-rûyını görüp sanma derûnı hâlîdür

Uymaz ey gonca gül-i ra ‘nânun **ıci taşına**” (Emrî K. 383/2)

“Ey gonca! Sarı yanağını görünce onun içinin boş olduğunu sanma; gül-i rananın içi dışına uymaz.”

İçi dışı bir olmamak deyimi, mecazî olarak kişinin düşündüğü gibi davranmadığını ifade etmek için kullanılır. Beyitte içi dışı bir olmamak deyimi gül-i rânâ için kullanılarak deyim somut anlamı ortaya çıkarılmıştır. Gül-i rânâ olarak bilinen gülün içi kırmızı, dışı ise sarıdır.

Kapak atmak: Sıkıntılı bir yerden kurtulup rahat edeceği bir yere kavuşmak

“Kabına sığmıyor mey-i nâbunda cûşi var

Fasl-1 bahâra kalmaz **atar** bir yana **kapak**” (Bosnalı Sâbit G. 204/2)

“Senin saf şarabında coşkunkluk var kabına sığmıyor; bahar mevsimine kalmaz bir yere kapak atar.”

Kapıdan kovulsa bacadan girmek: Bir kimsenin çok yüzsüz, arsız olması anlamında kullanılmaktadır.

“Mihrinün bâzârına bir vech ile germ oldu kim

Kapudan yüz kez kovarsam **bacadan düşer güneş**” (Ahmet Paşa G. 19/31)

“Güneş, senin sevgi pazarına bir yönüyle ısındı; kapıdan yüz kere kovsan bacadan girer.”

Kapıdan kovsan bacadan girer deyimi, mecazî olarak çok yüzsüz, arsız kimseler için kullanılmaktadır. Beyitte hüsn-i talil sanatı aracılığıyla güneşin yeryüzünü aydınlatarak evlerin içini aydınlatması, sevgiliyi görmek istmesine bağlanmıştır. Kapıdan kovsan bacadan girer deyimi, somut olarak güneş ışığının kapı ya da bacadan içeriye girmesiyle ilişkilendirilmiştir.

Kapudan kovarlar düşer baca[sın]dan

Güneş rîsmân-ı şu‘â‘ ile gûyâ” (Nevî K. 2/8)

“Güneş, sanki ışık telleriyle onun kapısından kovsan bacasından girer.”

“Görmesün mâh-ruhun yoksa şehâ mihr-i felek

Ger **kovarlarsa kapudan bacadan düşse** gerek” (Gelibolulu Âlî G. 282/1)

“Ey şah! Felek güneşi, senin ay gibi yanağını görmesin; eğer kapıdan kovarlarsa bacadan düşmesi gerekir.”

Kendi yağıyla kavrulmak: Elindekiyle yetinmeye, kimseye muhtaç olmadan yaşamaya çalışmak.

“O **kendi yağı ile kavrılır** yuvasında

Hezâre neyler idüp goncalar kebâb-ı sebû” (Nevîzâde Atâyî G. 187/6)

“Bülbül, yuvasında kendi yağıyla kavrulur; goncalar, ona testi kebabı yapıp neyler?

Kendinden soğumak: Kişinin kendine karşı olumsuz, alaycı ve şüpheli bir tavır sergilemesine sebep olan tutum.

“Lebleri vasfını işitdi meger

Kendüzinden sovudı âb-ı zülâl” (Emrî G. 308/4)

“Meğer tatlı su, onun dudağının vasıflarını işitmiş, kendinden soğumuş,”

Beyitte gaibin dudaklarını işiten tatlı su kendinden soğumuş yani mecazî olarak kendine karşı olumsuz bir tavır takınmıştır. Tatlı su somut olarak soğuktur. Beyitte suyun soğuk olmasının nedeni, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla onun gaibin dudaklarının vasıflarını işitmiş olmasına bağlanmıştır.

Kendini duvarlara vurmak: Fırsatı kaçırdığı için çok pişman olmak, kahırlanmak.

“Ele cân alup **urar kendüyi dîvârlara**

Gün dahı bencileyin kûyunu mestâne geçer” (Necâtî Bey G. 134/4)

“Güneş, canını eline alıp kendini duvarlara vurur; benim gibi mahalleni sarhoşça geçer.”

Beyitte güneşin yansıma yoluyla duvarlara vurması, hüsn-i talil sanatı aracılığıyla sevgiliyi görmek istemesine bağlanmıştır. Güneş, muhatabın mahallesinden geçerken kendini duvarlara vurmakta yani mecazî olarak bu güzellik karşısında kahırlanmaktadır.

Güneşin bir yere yansımasıyla ilgili olarak çoğu zaman “güneş vuruyor” şeklinde bir kullanım da kendini gündelik dilde göstermektedir. Kendini duvarlara vurmak deyimini, somut olarak güneş ışığının duvara yansımasıyla ilişkilendirilmiştir.

Kokusu çıkmak: Gizli kalmak üzere yapılan bir iş, herkesçe anlaşılmaya başlamak.

“Aşkun odına yanar Dehhânî uş

Hoş **çıkır kokusu** bu dem ‘üddur” (Hoca Dehhânî G. 52/5)

“Dehhânî, senin aşkının ateşine yanar; hoş, çıkır kokusu, bu dem uddur.”

Beyitte ud kelimesi öd ağacı anlamında kullanılmıştır. Dehhânî, muhatabın aşkının ateşine yanmaktadır ve yakında bu aşkın kokusunun çıkacağını yani gizli kalmayacağını ifade etmektedir. Kokusu çıkmak ve ateşe yanmak deyimini, güzel kokusundan dolayı tütsülükte yakılarak kullanılan öd ağacıyla ilişkilendirilmiştir.

Koynunda yılan beslemek: Bir yakınından ihanet görmek.

“Derûnında hayâl-i zülfine cân yidürür Emrî

Nice dîvânedür gördin mi **koynunda yılan besler**” (Emrî G. 175/5)

“Emrî, onun zülfünü kalbinde hayal ederken ona can yedirir; koynunda yılan besleyen nasıl bir deli olduğunu gördün mü?”

Koynunda yılan beslemek deyimini, mecazî olarak birine iyilik yapıldığının ancak iyilik yapılan kişiden ihanet görüldüğünü belirtmek için kullanılan bir deyimdir. Beyitte benzetme unsurları kullanılarak deyimini gerçek anlamı ortaya çıkarılmıştır. Emrî’nin sevgilinin saçını düşlemesi ve düşlerken ona can yedirmesi, koynunda yılan beslemek deyimini somutlaştırıldığının göstergesidir. Zira saç uzun ve kıvrımlı olması, yönünden yılanla benzerlik göstermektedir.

Kulp takmak: Bir şeyi, bir kimseyi kusurlu gösterebilmek için, uydurma bir neden bulmak.

“Meclisde yâra ağzı suyun akıdur diyü

Miskîn sebûya gör yine ne **kulb takdılar**” (Mesîhî G. 66/3)

“Mecliste sevgiliye ağzının suyunu akıtır diye zavallı testiye yine nasıl bir kulp taktıklarını gör.”

Kulp takmak deyimi, mecazî olarak bir şeyi ya da bir kimseyi kusurlu gösterebilmek için uydurma bir neden bulmak anlamında kullanılmaktadır. Beyitte testinin kulplu olmasının nedeni hüsn-i talil sanatı aracılığıyla sevgili için onun ağzının suyunun akmasına bağlanmıştır. Mecazî olarak testinin sevgiliye hayran olmasından dolayı onun kusurlu gösterilmesi söz konusudur. Kulp takmak deyiminin şarap testisi için kullanılması ise deyim gerçeği anlamını ortaya çıkarmaktadır.

“Öykündüg’çün işigüne ey şeh-i cihân

Ne **kulplar taka** eflâke mâh-ı nev” (Bâkî G. 400/4)

“Ey cihan padişahı, felek senin eşiğine özendiği için yeni ay ona ne kulplar takar.”

Yeni ay yani hilal, kulp şeklindedir. Beyitte yeni ayın kulp şeklinde gökyüzünde bulunmamasının nedeni hüsn-i talil feleğin cihan padişahının eşiğine özenmek istemesine bağlanmıştır.

“Kalmazdı bögrünüzde nedâmetle destinüz

Bir **kulp takmasa** size ey mey-keşân sebû” (Bosnalı Sâbit G. 276/9)

“Ey şarap içenler! Testi size bir kulp takmasa destiniz (eliniz) pişmanlıkla böğrünüzde kalmazdı.”

“Bilmez ne **kulp takacağın** ana ehl-i rızk

Bezm ehline musâhib olaldan şehâ kabak” (Bâkî G. 125/3)

“Ey şah! Kapak, şarap meclisinin sahibi olduğundan beri ehl-i rızık ona ne kulp takacağını bilmez.”

Kuyu kazmak/Kuyusunu kazmak: Kötülüğü için çalışmak

“**Kûyu kazmakdadur** dirsem rakîb arduca bakmazsun

Dahî ey Yûsuf-ı sâni sen ol mekkârı bilmezsin” (Bağdatlı Rûhî G. 838/2)

“Ey ikinci Yusuf! ‘Rakip kuyu kazmaktadır.’ desem ardına bakmazsın; sen daha hilekârı bilmezsin.”

Beyitte muhatap, ikinci Yusuf olarak nitelendirilerek onun güzelliğine vurgu yapılmıştır. Hem mütekellim hem de rakip muhatabın peşindedir ve rakip bunun için hile yaparak kuyu kazmakta yani mecazî olarak mütekellimin muhataba ulaşması için arkasından iş çevirmektedir. Kuyu kazmak deyiminde geçen kuyu sözcüğünün somut anlamına çağrışım yapmak için Hz. Yusuf kıssasında geçen kuyuya atılma hadisesine telmih yapılmıştır.

“Gönül hâl ehli bir üftâde iken kendü hâlince

Zenahdânun **kuyı kazmak** düşer mi anun ardınca” (Gelibolulu Âlî G. 490/1)

“Âşık, kendi hâlimden senin bir düşkününken senin çene çukurunun onun arkasından kuyu kazması doğru mudur?”

“Ne **kuyı kazdı** zenahdâni çehi çün ne didi

K’utanup geçdi yidi kat yire çâh-I Bâbil” (Emrî G. 304/2)

“Onun çene çukuru ne kuyu kazdı ne dediye Babil Kuyusu utancından yedi kat yerin dibine geçti.” (bk. Toprak/Toz/Yer→Yerin dibine geçmek)

Nabza göre şerbet vermek: Birinin hoşuna gidecek, gururunu okşayacak

“Virmezse **nabzına göre serbet** nigârımın

Bokrât u Arstâlis ü Lokmân’ı neyleyüm” (Şeref Hanım G. 138/3)

“Hipokrat, Aristo ve Lokman; benim sevgilimin nabzına göre şerbet vermezse onları ne yapayım?”

Ok yaydan çıktı: Geri dönülemeyecek bir iş yapmak, söz söylemek ya da bir harekette bulunmak.

“Gamzen ohını hatâ diyü dutup virmediler

Oh idi çıhdı kemândan didiler gerçek mi” (Kadı Burhaneddin G. 171/6)

“Senin yan bakışının okunu ‘hata’ deyip vermediler; okun yaydan çıktığını dediler, o gerçek mi?”

Öpüp başına koymak: Bir şeyi minnetle karşılamak, seve seve kabul etmek

“Anladum cümle mazâmîn-i latîfun ol dem

Bûs idüp başuma koydum iderek medh-i hezâr” (Kâmî K. 27/18)

“O an güzel manaları anladım, binlerce kez methederek öpüp başıma koydum.”

Revaç bulmak: Geçerli ve değerli sayılmak

“Zevk bâzârında **bulmazdı** bu reng ile **revaç**

Etmeseydi nakş-ı mührün sikke-i dînâr gül” (Fuzûlî K. 9/45)

“Gül, eğer senin paranın mührünü nakşetmeseydi bu renk-hile ile zevk pazarında revaç bulmazdı.”

Ruhsat vermek: Topluluk önünde kendini ispatlamak

“Ayagun tozuna yüz sürmege **virmez** sabâ **ruhsat**

Yüzün şebnemle yüz kez yumadan gül-berg-i sirâbun” (Fuzûlî G. 158/3)

“Suya kanımış gül yaprağı yüz kez yüzünü çiy damlalarıyla yıkamadan saba rüzgârı ayağının tozuna yüz sürmeye ruhsat vermez.”

“Bu mudur rahmin ki hâlün eyler iken kasd-i cân

Çıkdı hattun kim anı ben ide **ruhsat virmedün**” (Fuzûlî G. 164/5)

“Senini merhametin bu mudur? Benin cana kasteder; ben ona ruhsat vermeden ayva tüylerin çıktı.”

Sen sağ ben selamet: İyi ya da kötü bir sonuçla da olsa biten bir iş karşısında artık yapacak bir şey bulunmadığını anlatır.

“Bîmâr gözlerinden irişdi cânâ âfet

Şimden girü efendi **sen sag u ben selâmet**” (Nevîzâde Atâyî G. 15/1)

“Senin hasta gözlerinden cana afet geldi; bundan sonra sen sağ ben selamet.”

Tezat sanatı üzerine kurulmuş olan beyitte mütekellim, muhatabın hasta yani mahmur gözlerinin kendi canı için afet gibi olduğunu belirterek bundan dolayı artık muhatabın sağ, kendinin sâlim olarak nitelendirileceğini belirtmektedir. Beyitte hasta olarak nitelendirilen gözlerin mütekellimin selameti olması tezat sanatının güzel bir örneğidir. Muhatap ise mütekellimin canını felakete uğratarak hayat bulmuştur.

Silip süpürmek: Hepsini alıp götürmek.

“Dil ü cân gûşelerin **sildi süpürdi** müjesi

Aldı gitdi ne ki buldı ise nakîr ü kıtmîr” (Necâtî Bey G. 200/7)

“Onun kirpiği gönül ve can köşelerini silip süpürdü; iğneden ipliğe ne bulduysa alıp gitti.”

“Ferraş-ı subh **sildi süpürdi** çemenleri

Gülşende istirâhatin itdi heva heves (Nâbî G. 335/2)

“Sabah ferraşı çemenleri sildi süpürdü; gül bahçesinde istirahat etmeye heveslendi.”

Sivilceyi çıban etmek: Abartmak

“Ta‘n itmeye başladı habâb-ı meye zühhâd

Gitdükçe **sivilceyi çibân eylesünler**” (Yenişehirli İzzet G. 24/5)

“Zahit, şarabın üstündeki hava kabarcığını kınamaya başladı; gittikçe sivilceyi çıban etmesinler.”

Sözünü balla kesmek: Birinin sözünü kesmek zorunda kalmak.

“**Sükklerle kesdi** nây-ı kalem ‘İzzetâ **sözüm**

Encâmı la‘l-i dil-bere vardı tegazzülün” (Keçecizâde İzzet Molla G. CCCXVII/7)

“Ey İzzet! Kamıştan yapılmış kalem, sözümü şekerle kesti; gazellerin sonunda sevgilinin yakut gibi dudağına ulaştı.”

Ucuz kurtulmak: Güç ve tehlikeli durumdan az bir zararla sıyrılmak.

“Mahbûs-ı tenden çıkanlar gamdan âzâd oldılar

Nakd-i cân ile halâs olup **ucuz kurtuldılar**” (Nevîzâde Atâyî G. 70/1)

“Ten hapsinden çıkanlar, gamdan azat oldular; can parasıyla halas olup ucuz kurtuldular.”

Beyit köle ticaretiyle ilgili terimler üzerine kurgulanarak oluşturulmuştur. Beyitte beden dünyevî bir unsur olarak ruhun hapsoldüğü bir hapishane olarak betimlenmiştir. Ruhun bu hapisaneden kurtulması için bir bedel ödemesi gerekmektedir. Ucuz kurtulmak deyiminin can parası, beden hapsi, azat olmak, halas olmak ifadeleriyle birlikte kullanılması, beytin soyut dünyasında söz konusu deyim somutlaştırılarak kullanıldığını göstermektedir.

Ümidini kesmek: Artık bir şeyin olmayacağını beklemek.

“Perîşân eylemiş sâ mânını cem‘iyyet-i diller

O kâkülde gönül sen rişte-i **ümmîdi kes** şimdi” (Koca Ragıp Paşa G. 169/2)

“Ey gönül! Kâkül, âşıkların servetini perişan etmiş; şimdi sen o kâkülden ümidini kes.”

Yan basmak: Bir işte kaypaklık etmek, dürüst davranmamak.

“Pehlûya çekmek olur idi tîg-i dilberi

Hançer araya girüp ana **basmasaydı yan**” (Âşık Çelebi G. 51/4)

“Hançer, araya girip ona yan basmasaydı; dilberin kılıcını yanımıza çekerdik.”

“Ne idi cânâ şem‘-i ruhsârun getürmek araya

Zülf-i zâlim nisbet idüp **basmasa** idi **yan ana**” (Necâtî Bey G. 5/5)

“Ey can, zalim zülf ona yan basmasaydı; yanağının mumunu araya getirmek ne idi?”

Yanını beklemek: Yakınında durup gözetlemek.

“Sıdk ile şol ki **beklemeye** şâh **yanını**

Satrenc-i mihr-i dostda ferzâne olmaya” (Necâtî Bey G. 9/6)

“Sadakatle şah yanını beklemeyen dostun sevgi satrancında vezir olmasın.”

Yanını (başını) beklemek deyimi, mecazî olarak birinin ya da bir şeyin yakınında bulunarak onu gözetlemek anlamında kullanılır. Beyitte şahın yanını beklemeyen yani onu gözetleyip onu korumayan insanın onun dostu olamayacağı ifade edilmiştir. Yanını beklemek deyiminin satranç oyunuyla bağdaştırılarak kullanılması deyimın gerçek anlamını ortaya çıkarmaktadır. Satranç oyununda vezir olarak bilinen taş, şahın yanında bulunur ve oyun içinde en önemli taş görevini üstlenmiştir.

“Nice bulam ey güneş yüzlüm seni ben zerre kim

Gündüzün ahşama dek çün sâye **bekler yanını**” (Emrî G. 524/3)

“Ey güneş yüzlüm! Sabahtan akşama kadar gölge senin yanını beklediği için ben seni zerre kadar bulamam.”

Yanını beklemek deyimi, beyitte güneş, gündüz, akşam, gölge sözcükleriyle bağdaştırılarak kullanılmıştır. Birinin gölgesinin gerçek anlamda kişiyle beraber bulunması, yanını beklemek deyiminin somutlaştırıldığına göstergesidir.

“Çeraglar yakuban gün seni arar ey meh

Diler ki **bekle**ve sâyen gibi alup **yanın**” (Hayâlî Bey G. 264/4)

“Ey ay, güneş seni meşaleler yakarak arar; gölgen gibi yanını alıp beklemek ister.”

“Görmeye diyü gün yüzün biz gönlümüzden kaçaruz

Kurtulamazuz sâyeden **bekler durur bir yanumuz**” (Sehî Bey G. 102/2)

“O gölgeden kurtulamayız, bir yanımızı bekler; senin yüzünü görmesin diye gönlümüzden kaçarız.”

Yarası tazelenmek: Acıyı, üzüntüyü hatırlatmak.

“Dilde bir sevdâ zuhûr itdi ‘Atâyî lâle-veş

Eski **dâgum tâzelendi** nev-bahâr oldı yine” (Nevîzâde Atâyî G. 208/7)

“Ey Atayî! Gönülde lale gibi bir sevda ortaya çıktı; eski yaram tazelandı, ilkbahar oldu.”

Yediği kendini yemek: İsteddiği işi olmadı diye gizli gizli üzülme, kaygı duymak, açığa vurmadan içten içe üzülme.

“Meclisde dek dururken eridi döküldi şem'

Bir derdi var içinde ki **vidügi anı yir**” (Necâtî Bey G. 77/5)

“Mum, mecliste dik dururken eridi döküldü; bir derdi var içinde yediği kendini yer.”

Yediği kendini yemek deyimi, mecazî olarak bir sıkıntıdan dolayı içten içe üzülme ifade etmektedir. Beyitte mumun eriyip dökülmesinin nedeni, hüsn-i talil

sanatı aracılığıyla onun bir derdi olduğuna bağlanmıştır. Yediği kendini yemek deyimi, içindeki fitilin yanmasıyla eriyen mumla bağdaştırılmıştır.

“Turdığı yerde bencileyin şem‘-i cem‘ erir

Bir derdi var içinde ki **vidügi anı yir**” (Necâtî Bey G. 140/1)

“Meclis mumu durduk yere benim gibi erir; bir derdi var içinde yediği kendini yer.”

“Bezm-i ‘aşkunda benüm gussa vü gamdur yidüğüm

Şem‘ gibi bir odum var ki **vidüğüm beni yir**” (Necâtî Bey G. 200/5)

“Aşk meclisinden benim yediğim tasa ve kederdir; mum gibi bir ateşim var, yediğim beni yer.”

Yelken açmak: Yola çıkmak için hareket etmek.

“**Yelken açdı** şâhlar yaprag açan eyyâmıdır

Yürisin zevrak muvâfık rûzgâr oldu yine” (Nevîzâde Atâyî G. 208/2)

“Dallar yelken açtı, yaprak açma günleridir; yürüsün sandal, rûzgâr uygundur.”

Yelkenleri suya indirmek: Israrından, iddiasından, direnmekten vazgeçip karşısındakinin dediğini kabul etmek; yüksekte atıp tutmayı bırakarak yumuşamak.

“Dökülmüş berg-i ezhâr-ı dırahta kıl nazar cûda

Bahâr eyyâmı geldi şimdi bâgun **yelkeni suda**” (Nevîzâde Atâyî G. 201/1)

“Bahar günleri geldi, şimdi bağıın yelkeni suda; dökülmüş ağaç çiçeklerinin yapraklarına bak!”

Yılan hikâyesi: Uzun süren, uzayıp giden bir türlü bitmek bilmeyen sorun.

“Lisân-ı halkda hep zülf-i müşg-sâyesidür

Hadîs-i dûr ü dırâzı **yılan hikâyesidür**” (Bosnalı Sâbit G. 79/1)

“Onun misk kokulu saçı hep halkın dilindedir; uzayıp giden yılan hikayesidir.”

Yılan hikâyesi deyimi, mecazî olarak uzayıp giden bir türlü bitmek bilmeyen sorunları ifade etmek için kullanılan bir deyimdir. Beyitte mecazî olarak sevgilinin zülfünün sevdasının bitmek tükenmek bilmemesi, yılan hikâyesi olarak nitelendirilmiştir. Yılan hikâyesi deyiminin görünüm olarak yılan benzeyen zülûfle ilişkilendirilmesi deyim somut göstergesidir.

SONUÇ

Klasik Türk şiirinde deyimlerin çok anlamlılık bağlamında incelenmiş olduğu bu çalışmada söz konusu şiirde kullanılan deyimlerin çerçevesi çizilmeye çalışılmıştır. İki bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde deyimlerin gündelik dilde ve edebî dünyada kazandığı anlamların birbirlerinden farklı olduğu saptanmıştır. Söz konusu bölümde deyimlerin yüzeysel ve derin anlamlarının diğer kelime, kelime gruplarından farklı olarak değerlendirilmesi gerektiği açıklanarak bu farklılığın şairler için önemli bir malzeme olduğu ortaya konmuştur. Bu bölümde yer alan “Deyim ve Edebî Sanatlar” başlığı altında klasik Türk şiirinde kullanılan deyimlerin kinâye, tevriye, hüsn-i talil, iham-ı tenasüp, iham-ı tezat, müşakele, tezat, telmih, leff ü neşr, irsal-i mesel, teşbih olmak üzere toplam on bir sanatla ilişkilendirilebileceği örneklerle desteklenmiş ve klasik Türk şairlerinin deyim kullanımlarında anlam çoğaltma yöntemi olarak çeşitli sanatlara başvurduğu kanıtlanmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde çeşitli kategoriler altında ele alınarak incelenen klasik Türk şairlerinin deyim kullanımlarının beyitsel bağlamda kazandığı anlamların çok yönlü olarak değerlendirilebileceği gerçeği ortaya konmuştur. Bu bölümde gündelik hayatta daha çok mecazî anlamı ağır basan deyimlerin klasik Türk şairlerinin dünyasında mecazî anlamla birlikte gerçek anlamının da ortaya çıkarma gayesinin ön plânda olduğu saptanmıştır.

Klasik Türk şairlerinin deyim kullanımlarının çok anlamlılık bağlamında değerlendirilmesi gerektiği tezi üzerine hazırlanmış olan bu çalışmada söz konusu şairlerin deyimlerin sadece soyut anlamına yer vermediği, deyimlerin bünyesinde bulundurduğu somut unsurlara da yoğunlaştığı saptanmıştır. Deyimlerin bünyesinde bulunan ağız, el, ayak, bağır, boyun, bel, yüz, kara, ak, açmak, çatlak, delinmek gibi kelimeler klasik Türk şiirinin dudak, kadeh, inci, misk, saç, gonca gibi mazmunlarıyla bağdaştırılarak deyimlerin birden fazla anlamına gönderme yapıldığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda deyimlerin bünyesinde bulunan somut ifadelerin ilişkilendirildiği kavramlarla ilgili yapılan tespitlerin genel çerçevesi aşağıdaki gibidir:

Acı/acımak/tuz ile ilgili deyimlerde acı, acımak ve tuz kelimelerinin lezzet anlamını ortaya çıkarmak için içi acımak, acı yaş dökmek, acı dil vermek gibi deyimler deniz suyu, şarap ve gözyaşı gibi unsurlarla bağdaştırılmıştır.

Açmak/açılmak ile ilgili deyimler, somut olarak açılma eyleminin üzerinde gerçekleştiği gül, nergis, menekşe gibi çiçeklerle; açmaza düşmek, açmazdan almak gibi deyimler, satranç oyunuyla ya da açılma eylemiyle bağlantılı olarak çiçeklerle ilişkilendirilmiştir.

Ağızla ilgili deyimlerin kadeh, yara, sedef, fıstık veya gonca gibi şekil olarak ağızla ilişkilendirilebilecek unsurlarla; ak kara söylemek, akı karadan ayıramamak, gecesi gündüzü bir olmak gibi ak-kara ya da gece-gündüz paradoksuyla oluşturulmuş deyimlerin genellikle zülûf ve yanakla ilişkilendirildiği tespit edilmiştir.

Kulakla ilgili deyimler, kulak şeklinde olan gül, kapı halkası, deniz kulağı gibi şekil olarak kulağı anımsatan unsurlarla; burnundan getirmek deyimini, şekil olarak burnu anımsatan zambak çiçeğiyle; gözle ilgili deyimler, göz şeklinde olan nergis çiçeği, hava kabarcığı, kapı halkası ya da gözlere sahip olan köprü gibi unsurlarla; dille ilgili deyimler, şekil olarak dile benzerlik gösteren süsen, mum fitili, kılıç, hançer gibi unsurlarla; dişle ilgili deyimler, dişlere sahip olan testere, tarak ya da dişle ilişkilendirilebilecek dudak veya ağızla; el ile ilgili deyimler, çınar ağacının el şeklindeki yapraklarıyla; ayakla ilgili deyimler, ayak kelimesinin kadeh anlamıyla bağdaştırılmıştır.

Boyunla ilgili olarak boyun eğmek, boynu bükük gibi deyimlerin hilal, menekşe gibi somut olarak eğilmiş vaziyette olan unsurlarla, vebali boynuna deyiminin sevgilinin boynuna dökülen saçlarıyla, boynunu burmak deyiminin şarap şişesinin kapağının burularak açılmasıyla ilişkilendirildiği görülmüştür.

Aklı dağılmak, aklını başına toplamak, aklı gitmek, aklı karışmak gibi akıl ile ilgili deyimlerde geçen eylemler, sevgilinin dağınık saçıyla ya da aklını kaybetmek gibi kaybolmaya vurgu yapan deyimler, küçük olmasıyla bilinen sevgilinin dudağı ve ince olmasıyla bilinen sevgilinin beliyle bağdaştırılarak kullanılmıştır.

Ateş, yanmak ya da yakmak ile ilgili deyimler; mum, çıra ya da tütsü gibi somut olarak yakılarak kullanılan maddeler ya da ay ve güneş gibi ışık saçan doğa unsurlarına çağrışım yapacak şekilde ifade edilmiştir.

Su ve yağmurla ilgili deyimlerin gözyaşı, çiy tanesi, hamam, âb-ı hayat suyu gibi unsurlarla; kanla ilgili deyimlerin kan dökücülük özelliğine sahip olan hançer, mızrak gibi aletlerle; çekmek, çevirmek, çekişmekle ilgili deyimlerin bahçenin çekip çevrilerek sulanmasını sağlayan su dolabı, elden ele devreden kadeh ya da ayva tüyleri, saç gibi unsurlarla ilişkilendirildiği saptanmıştır.

Dikenle ilgili deyimler, dikenli bir bitki olan gül ile; eğri kelimesiyle ilgili deyimler, eğri bir şekilde olan hilal, kaş gibi unsurlarla; göbekte ilgili deyimler, göbeğinden amber elde edilen misk âhusuyla; kanla ilgili deyimler, kanla aynı renge sahip olan şarap, kına gibi unsurlarla; kıl kadar eksiki yok, kıl kadar değeri yok, kılca kalmak gibi kıl ile ilgili deyimler, saçla ya da kıl kadar ince olarak nitelendirilebilen belle bağdaştırılmıştır. Yabana atmak, yabana söylemek gibi yabanla ilgili deyimlerin ok, ceylan, yaprak gibi varlıklarla; zeval ile ilgili deyimlerin güneşin zevale eriştiği vakitle ilişkilendirildiği görülmüştür.

Klasik Türk şairlerinin anlam dünyasını çözümleyebilmek için kelimelerin gerçek anlamları ve şiir bağlamında kazandıkları anlamlar doğru bir şekilde analiz edilmelidir. Söz konusu şiirin zeminini anlamak için Divan şiiri okuyucusunun çeşitli kaynaklara başvurması gerekmektedir. Bu çalışma, klasik Türk şiirinin anlam dünyasını keşfetmek isteyen okuyucular için faydalı bir kaynak niteliğindedir.

KAYNAKÇA

- Ak, C., (2001), *Bağdatlı Rûhî Divanı*, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa.
- Akdoğan, Y., (1979), *Ahmedî Dîvânı ve Dil Hususiyetleri: Gramer, Sentaks, Sözlük* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Akkaya, H. (1994), *Nevres-i Kadîm ve Türkçe Dîvânı* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Akkuş, M., (1993), *Nef'î Dîvânı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Aksan, D., (2017), *Türkçenin Gücü*, Bilgi Yayınları, İstanbul.
- Aksan, D., (2017), *Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını*, Bilgi Yayınları, İstanbul.
- Aksan, D., (2018), *Türkçenin Söz Varlığı*, Bilgi Yayınları, İstanbul.
- Aksoy, Ö. A., (1984), *Atasözleri Sözlüğü*, TDK yayınları, Ankara.
- Aktaş, H., (2007), *Klasik Türk Şiirinde Edebî Sanatlar*, Yort Savul Yayınları, Edirne.
- Akyüz, K., vd., (1958), *Fuzulî Türkçe Dîvân*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Altun, K., (1999), *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Dîvânı = Vâridâtü'l-enîka*, Özlem Kitabevi, Niğde.
- Arslan, M., (2002), *Şeref Hanım Dîvânı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Arslan, M., (2003), *Leyla Hanım Dîvânı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Aydoğan, S., (2007), *Sa'id Paşa Mizanü'l-Edeb-İnceleme-Metin-Dizin* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bilkan, A. F., (2011), *Nâbî Dîvânı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Bulut, A., (2015), *Belagat Terimleri Sözlüğü*, İfav, İstanbul.
- Çaldak, S., (2009), *Nâlî Dîvânı*, Kesit Yayınları, İstanbul.

Çavuşoğlu, M. ve Tanyeri, M. A., (1989), *Üsküblü İshâk Çelebi Dîvânı*, Mimar Sinan Üniversitesi -Fen Ed. Fakültesi, İstanbul.

Çeçen, M. K., (2010), *Sabrî Mehmed Şerif Hayatı, Sanatı, Dîvânı'nın Tenkitli Metni ve Tahlili* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Demirbağ, Ö., (1999), *Koca Râgıb Paşa ve Dîvân-ı Râgıb* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Devellioğlu, F., (2010), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara.

Doğan, M. N., (2014), *Fâtih Dîvânı ve Şerhi*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul.

Eliaçık, M., “Bazı Belâgat Kitaplarında Müşâkele Sanatının Tanim ve Tasnifi” . *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , 2013, 3 (2), 6-15.

Erdoğan, M., (2007), *Fatîn Dîvânı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Ergin, M., (1981), *Kadı Burhaneddin Dîvânı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.

Ersen, E. ve Ay, Ü., (2017), *Hoca Dehhânî Dîvânı*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara.

Ersoy, H., (1989), *Cem Sultan'ın Türkçe Dîvânı*, TDK Yayınları, Ankara.

Ertem, R., (1995), *Yahyâ Dîvânı*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Gümüşkılıç, M., (2016), *Ahmet Cevdet Paşa-Belâgat-ı Osmaniyye*, Kapı Yayınları, İstanbul.

Gürel, R., (1997), *Enderunlu Vâsıf Dîvânı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Halıcı, M., (2013), *Türk Edebiyatındaki Yûsuf u Züleyhâ Mesnevilerinde Anlatılan Konuların Kaynakları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.

İpekten, H., (1990), *Nâilî Dîvânı*, Akçağ Yayınları, Ankara.

İsen, M., (1990), *Usûlî Dîvânı*, Akçağ Yayınları, Ankara.

İsen, M. ve Kurnaz, C. (1990), *Şeyhî Dîvânı*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Kaplan, M., (1981), *Neşatî Dîvânı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara.

Karaağaç, G., (2018), *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.

Karacan, T., (1991), *Bosnalı Alaeddin Sâbit Dîvânı*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas.

Karaköse, S., (1994), *Nevzâde Atâyî Dîvânı Kısmî Tahlil-Metin* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

Kavruk, H. ve Selçuk B., (2017), *Filibeli Vecdî ve Dîvânı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara.

Kaya, B. A., (1996), *Azmîzâde Hâletî: Hayatı, Edebî kişiliği ve Dîvânı'nın tenkitli metni*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Kılıç, F., (2017), *Âşık Çelebi Dîvânı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara.

Korkmaz, Z., (1992), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.

Köksal, M. F. ve Tok, V. A., (2013), *Osmanlı Edebiyatı-Belagat-Menemenlizade Mehmet Tahir*, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara.

Kufacı, O., (2005), *Adnî Dîvânı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Küçük, S., (2011), *Bâkî Dîvânı*, TDK Yayınları, Ankara.
- Levend, A. S., (2015), *Dîvân Edebiyatı-Kelimeler ve Remizler- Mazmunlar ve Mefhumlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Macit, M., (2017), *Nedîm Dîvânı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Mengi, M., (1995), *Mesîhî Dîvânı*, Ankara Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- Mermer, A., (1997), *Karamanlı Aynî ve Dîvânı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Mum, C., (2004), *Halepli Edîp Dîvânı: İnceleme-tenkitli metin-cinaslar sözlüğü* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Okatan, H. İ., (1995), *Kafzâde Fâ'izî-Hayatı Eserleri Sanatı ve Tenkitli Divân Metni* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Okçu, N., (2017), *Şeyh Gâlip Dîvânı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Onur, N., (1991), *Yûsuf u Züleyhâ-Hamdî*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Orak, K. Y., (2013), *Belagat Geleneğimiz ve Belagat-i Lisan-ı Osmanî*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Özerol, N., (2013), *Eğribozlu İzzet Ahmed Dîvânı Metin Dizin*, Serhat Yayıncılık, Malatya.
- Özerol, N., (2013), *Yenişehirli İzzet Dîvânı Karşılaştırmalı Metin Dizin*, Serhat Yayıncılık, Malatya.
- Özerol, N., (2018), *Refet Efendi Dîvânçesi*, Sonçağ Yayınları, Ankara.
- Saraç, M. A. Y., (2002), *Emrî Dîvânı*, Eren Yayınları, İstanbul.
- Sekkâkî, (2017), *Miftâhu'l-Ulûm Belâgat*, çev. Zekeriya Çelik, Litera Yayıncılık, İstanbul.

- Sinan, A.T., (2015), *Türkçenin Deyim Varlığı*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Sinan, A. T., (2016), *Deyimlerin Kısa Hikâyeleri*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Şahin, E. S., (2004), *Keçecîzâde İzzet Molla'nın Divanları: Bahâr-ı Efkâr ve Hazân-ı Âsâr* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Tarlan, A. N., (1970), *Zâtî Dîvânı II. Gazeller Kısmı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- Tarlan, A. N., (1992), *Ahmet Paşa Dîvânı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Tarlan, A. N., (1992), *Hayâlî Bey Dîvânı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Tarlan, A. N., (1992), *Necâtî Bey Dîvânı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Tavernier, J. B., (1983), *Topkapı Sarayında Yaşam*, Çağdaş Yayınları, İstanbul.
- Tulum, M., Tanyeri, M. A., (1977), *Nevî Divan Tenkidli Basım*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- Turan, L. (1998), *Yenişehirli Avni Bey Divanı'nın Tahlili (Tenkitli Metin)*, *Encümen-i Şu'ara ve Batı Tesirinde Gelişen Türk Edebiyatına Geçiş*(Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri, <https://sozluk.gov.tr>
- Yanık, N. H., Kılıçlı, vd., (2017), *Telhis ve Tercümesi-Kuran'ın Eşsiz Belagati-Yazan: Hatib-el-Kazvini*, Huzur Yayınevi, İstanbul.
- Yekbaş, H., (2010) *Sehî Bey Dîvânı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Yıldırım, A., (2009), *Kâmî Dîvânı (Edirneli Efendi Çelebi) Hayatı, Sanatı, Eserleri ve Dîvânının Tenkitli Metni*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Yıldırım, N., (2008), *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Kabalıcı Yayınları, İstanbul.